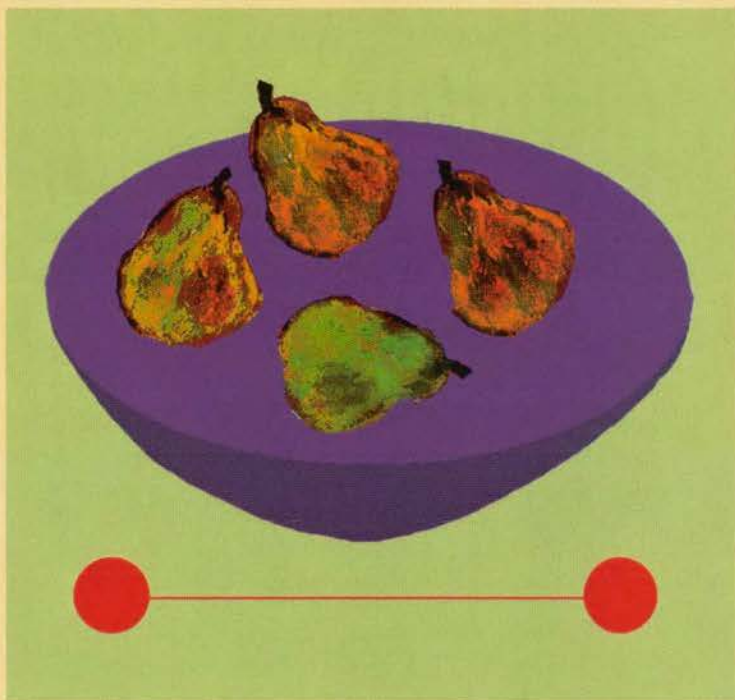

Familj, makt och jämställdhet

Redaktörer : Göran Ahrne & Inga Persson

Rapport till
Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt
och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män

SOU 1997:138

Ref KT
Occ 506

Statens offentliga utredningar
1997:138
Arbetsmarknadsdepartementet

Familj, makt och jämslällldhet

Redaktörer: Göran Ahrne & Inga Persson

Rapport till

Utredningen om fördelningen av ekonomisk makt
och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män
Stockholm 1997

SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst. För remissutsändningar av SOU och Ds svara Fritzes, Offentliga Publikationer, på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress: Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-690 91 91
Ordertel: 08-690 91 90

Svara på remiss. Hur och Varför. Statsrådsberedningen, 1993.

– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.

Broschyren kan beställas hos:

Regeringskansliet Förvaltningsavdelningen
Distributionscentralen
103 33 Stockholm
Fax: 08-405 10 10
Telefon: 08-405 10 25

Omslag: Caroline Färnström
Tryck: Gotab, Stockholm 1997

ISBN 91-38-20713-3
ISSN 0375-250X

Till statsrådet och chefen för Arbetsmarknadsdepartementet

Genom direktiv 1994:102 den 15 september 1994 beslutades att tillsätta en särskild utredare för att kartlägga och analysera fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män. Den 19 maj 1995 utsågs landshövding Kristina Persson, Östersund, till utredare. Utredningen har antagit namnet *Kvinnomaktutredningen*.

Den 1 augusti 1995 tillkallades såsom vetenskapliga experter Göran Ahrne, professor i sociologi vid Stockholms universitet, Anna G. Jónasdóttir, FD och universitetslektor vid Högskolan i Örebro, Inga Persson, professor i nationalekonomi vid Lunds universitet, Elisabeth Sundin, docent i företagsekonomi och biträdande professor vid tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet samt Eskil Wadensjö, professor i arbetsmarknadspolitik vid Stockholms universitet. Sekreterare i utredningen har varit Anita Nyberg, universitetslektor i nationalekonomi och docent vid tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet, och biträdande sekreterare FK Eva Lindblad och Gunilla Rapp.

Inom ramen för Kvinnomaktutredningen publiceras ett antal monografier och antologier. Experterna har i egenskap av redaktörer och monografiförfattare svarat för urval och utformning av de olika skrifterna, medan de enskilda artikelförfattarna ansvarar för innehållet i sina egna bidrag. Experter och artikelförfattare har arbetat under vetenskaplig självständighet.

Utredningsarbetet skall vara klart före den 31 december 1997. Skrifter publiceras dock successivt. Föreliggande skrift, *Familj, makt och jämställdhet*, utgör en av rapporterna i projektet Ekonomisk makt i familjen. Redaktörer är Göran Ahrne och Inga Persson.

Östersund och Linköping i november 1997

Kristina Persson

/Anita Nyberg

Innehåll

Inledning	1
GÖRAN AHRNE & INGA PERSSON	
1 Bör kvinnor förvärvsarbета?	
Attityder till kvinnors förvärvsarbete i Sverige, Tyskland och Italien	7
EVA SUNDSTRÖM	
Inledning – Velfärdsstat, familj och arbete – Velfärdsstater som <i>Gender Regimes</i> – Data – Kön, generation och attityder – Bör kvinnor förvärvsarbета? – Slutsatser	
2 Lojalitet, tid och pengar	
Hur kvinnor och män argumenterar om jämställdhet i familjer	31
ULLA BJÖRNBERG & ANNA-KARIN KOLLIND	
Frågan om jämställdhet – en introduktion – Är familjen källan till kvinnors maktlöshet? – Strukturell makt och makt i social interaktion – Reciprocitet, gemenskap och rättvisa – Jämställdhet, makt och reciprocitet – en kort sammanfattning – Jämställdhet i praktiken – fyra exempel – Slutord	
3 Familj, makt och ekonomiska resurser– den nya familjeekonomin	58
KRISTIAN BOLIN	
Inledning – Beckers modell av familjen – Den axiomatiska familjemodellen – Den strategiska familjemodellen – Diskussion, sammanfattning och slutsatser	
4 Makt, kön och BNP	80
ANITA NYBERG	
Makt att beskriva verkligheten – Vad är BNP och nationalräkenskaper? – Hur har man sett på det oavlönade hemarbetet? – Hur mäter man hemarbetet idag? – Alternativa beräkningar av ekonomisk tillväxt och inkomstfördelning – Vilka förespråkar att det oavlönade hemarbetet åsätts ett värde? – Vad är det man önskar uppnå? – Tid, värde och produktion – Skulle kvinnors ekonomiska ställning stärkas?	
5 Lika hushåll, olika ekonomi.	
Ekonomiska problem bland samboende män och kvinnor	104
BJÖRN HALLERÖD	
Att dela hushåll och pengar – Ekonomiska svårigheter och ekonomisk självständighet – Skillnader mellan mäns och kvinnors ekonomiska situation – Svårigheter med de löpande utgifterna – Avsaknad av ekonomisk buffert – Modellanpassningar – Slutsatser	
6 Mitt ditt eller vårt? Familjers interna fördelning av pengar	123
CHARLOTT NYMAN	
Inledning – Kapitlets uppläggning – Teoretiska utgångspunkter – De intervjuade: metoddiskussion – Vardagens ekonomi hos några svenska par – Sammanfattande diskussion	

7	Tid för barn, tid för arbete. En undersökning av svenska hushålls tidsanvändning LENNART FLOOD & URBAN GRÄSJÖ Inledning – Hushållens tidsanvändning – En statistisk analys av hushållens tidsallokering – Sammanfattning	159
8	Familjeliv och arbetsmarknad för män och kvinnor MARTIN HÖRNQVIST Inledning – Hur kan familjelivet skapa könsojämlikhet på arbetsmarknaden? – Familj, tidsanvändning och inkomster över livsrymden – Vad betyder hushållsarbetet för könsojämlikheten? – Inkomstjämlighet och yrkessegregering – Familj och karriärutveckling. – Sammanfattande diskussion	189
9	Ekonomiska konsekvenser av skilsmässa – skillnader mellan kvinnor och män MICHAEL GÄHLER Inledning – Teoretiska och metodologiska överväganden – Datamaterial, variabler och analysstrategi – Empiriska resultat – Sammanfattande diskussion	224
10	Invandrarkvinnor utmanar männens roll. Maktfördelning och konflikter i iranska familjer i Sverige MEHRDAD DARVISHPOUR Inledning och syfte – En statistisk analys av familjeinstabilitet bland invandrare – Några teoretiska ansatser om orsaker till familjeinstabilitet – En empirisk studie av maktkonflikter i iranska familjer i Sverige –	262
11	Arbetslöshet, kön och familjeliv MIKAEL NORDENMARK Inledning – Arbetets betydelse för arbetslösa män och kvinnor – Arbetslöshet och fördelning av hushållsarbete – Välmående och relationens kvalitet – Sammanfattande diskussion	293
	Om författarna	321

Inledning

GÖRAN AHRNE & INGA PERSSON

I denna volym till Kvinnomaktutredningen presenteras forskning som belyser den fördelning av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män som äger rum i familjen. Det handlar om hur kvinnor och män organiserar familjens ekonomi i stort och med ekonomi menar vi då också det oavlönade arbete som sker i familjerna i form av hushållsarbete samt omvårdnad och uppfostran av barn. Dels sker i familjer en fördelning av inkomster och konsumtion och dels sker en fördelning av arbetsuppgifter.

I boken har vi samlat bidrag från forskare inom de akademiska disciplinerna sociologi och nationalekonomi. Det är rapporter från pågående forskningsprojekt som inte direkt initierats av Kvinnomaktutredningen, men som är av stor betydelse för utredningens förståelse av de fördelningsprocesser som sker i familjen. Den forskning som redovisas har bedrivits med ett antal olika metoder och olika typer av data. Urvalet av författare har gjorts efter en inventering av pågående forskning inom området hösten 1995. En undersökning om fördelningen av makt och ekonomiska resurser i familjer som direkt initierats av utredningen kommer att presenteras i en separat volym med titeln: *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*. Vi hoppas att dessa två rapporter tillsammans ger en intressant och nyanserad bild av vad den samhällsvetenskapliga forskningen kan säga om hur det står till med jämställdheten i olika familjer i Sverige idag.

De forskare som bidragit till denna volym har arbetat på olika sätt och med delvis olika teoretiska perspektiv. Ändå finns några gemensamma utgångspunkter. Familjen ses inte som en given ekonomisk enhet, utan alla författare utgår ifrån en teoretisk eller empirisk problematisering av att det sker en fördelning av inkomster, arbete och makt i alla familjer. Denna fördelningsprocess innehåller både ett makt- och ett könsperspektiv. Syftet med den forskning som redovisas

här är att beskriva och förstå dessa fördelningsprocesser, både deras resultat och mekanismerna bakom dem.

Den teoretiska diskussionen inom nationalekonomin om hushållen och hushållsmedlemmarna som ekonomiska aktörer diskuteras i bokens kapitel 3 av Kristian Bolin. Han visar bl.a. på en ny ansats inom nationalekonomin som analyserar hur fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser i familjer sker genom olika typer av förhandlingar. I denna teoriutveckling sker också ett närmande mellan nationalekonomisk och sociologisk teori.

Ett annat gemensamt tema för flera av bokens kapitel är att det i Sverige sedan länge finns en strävan mot jämställdhet mellan kvinnor och män, men att denna strävan stöter på många hinder. I ett internationellt jämförande perspektiv kan man dock beskriva Sverige som ett land där jämställdheten trots allt kommit en bit på väg. Detta framgår av bokens första kapitel där Eva Sundström presenterar data om attityder till jämställdhet i Sverige, Tyskland och Italien. Både när det gäller attityder till kvinnors förvärvsarbete och till arbetsdelningen mellan könen har svenska män och kvinnor en mer positiv inställning till jämställdhetssträvanden. Men Sundström visar också på betydande skillnader mellan kvinnor och män och mellan olika åldersgrupper i alla de tre länderna. Särskilt när det gäller de yngre kvinnorna blir hennes slutsats att skillnaderna i attityder mellan de tre länderna är förvånansvärt små i jämförelse med de betydande skillnader som finns i fråga om kvinnors arbetskraftsdeltagande och socialpolitikens utformning i de tre länderna.

Ett jämförande perspektiv finns också i Mehrdad Darvishpours kapitel (kapitel 10) om iranska invandrarfamiljer. Han visar att de höga skilsmässotalen i invandrarfamiljer inte i första hand bör förstås som en effekt av invandrares svårigheter i allmänhet utan att de också har sin bakgrund i att erfarenheterna av invandringen är olika för kvinnor och män. För många iranska kvinnor har invandringen inneburit en förstärkt position i familjen och att de har fått större handlingsmöjligheter. Att detta lett till fler skilsmässor kan i första hand förstås som en effekt av den relativa jämställdheten mellan kvinnor och män i Sverige. Samtidigt visar hans kapitel fruktbarheten i att förstå relationer mellan makar i termer av tillgång till maktresurser av olika slag.

I kapitel 3 analyserar Ulla Björnberg och Anna-Karin Kollind jämställdhetens förutsättningar och vad jämställda relationer kan innebära i praktiken. Därvid belyser de bl.a. de dolda förhandlingar som pågår även mellan makar som anser sig vara relativt jämställda. Familjens organisering bygger numera inte längre i första hand på "pliktnormer" och i kapitlet analyseras de teoretiska förutsättningarna för att se familjen som ett gemenskapsprojekt. I fyra "fallstudier" visar författar-

na på variationer i jämställdhetens former. Även om de fyra familjer som studeras i kapitlet inte objektivt sett är helt jämställda, bygger de på en lojalitet mellan makarna där den gemensamma ekonomin antagligen är en central faktor i deras upplevelse av att leva jämställt.

Trots den i ett historiskt och internationellt perspektiv relativa jämställdheten i svenska familjer finns betydande skillnader i fördelningen av arbete mellan män och kvinnor i de allra flesta familjer. En skarp skiljelinje gäller fördelningen mellan betalt och obetalt arbete, dvs. mellan förvärvsarbete och arbete i hemmet i form av hushållsarbete och ansvar för barn. I kapitel 4 går Anita Nyberg igenom den nationalekonomiska diskussionen om hemarbetets värde och dess betydelse för utformningen av ekonomisk statistik, t.ex. beräkningar av BNP. Många kvinnoorganisationer har rest krav på att det oavlönade hemarbetets ekonomiska värde skall beräknas och i kapitlet diskuteras olika tänkbara metoder för och konsekvenser av ett sådant förfarande. Anita Nyberg visar dock att det inte finns något självklart och enkelt sätt att värdera hemarbetet och att olika metoder skulle ge betydande skillnader. Hon framhåller även det dubbelbottnade i att genomföra sådana beräkningar. Om man väljer en metod som skulle ge hemarbete ett högt värde skulle man också riskera att framhålla att det knappast är lönsamt för kvinnor att lönearbeta. Om man å andra sidan väljer en metod som skulle ge ett lågt värde riskerar man att nedvärdera hemarbetet, men samtidigt skulle det framhäva betydelsen av kvinnors lönearbete.

I ett annat kapitel (kapitel 7) analyserar Lennart Flood och Urban Gråsjö förändringar i hur individerna fördelar sin tid vad gäller betalt och obetalt arbete mellan 1984 och 1993 med hjälp av tidsanvändningsdata. Författarna beskriver hur tidsanvändningen i stort har blivit mer lika mellan kvinnor och män bl.a. genom att kvinnor ökat antalet timmar i förvärvsarbete och männen ökat sitt deltagande i hushållsarbete något. Ändå finns mycket stora skillnader i tidsanvändning mellan kvinnor och män, och det gäller framför allt i familjer med små barn. I småbarnsfamiljer tycks skillnaderna mellan kvinnor och män ha ökat under den studerade tidsperioden när det gäller tid för förvärvsarbete. Kvinnor minskar (andra faktorer konstanthållna) sin arbetstid mer 1993 än 1984 när de har små barn, men för männen gäller det motsatta. De minskade sin arbetstid mer 1984 än 1993; 1993 påverkades deras arbetstider inte alls av att de hade små barn. En möjlig tolkning är att kostnaderna, i form av minskat förvärvsarbete, för det ökade barnafödandet och den förlängda föräldraförsäkringen under denna tidsperiod helt kommit att bäras av de unga kvinnorna.

Även i kapitel 8 analyseras förändringar i arbetstider mellan män och kvinnor i olika stadier i familjecykeln. Här visar Martin Hörn-

qvist utifrån ett stort datamaterial hur kvinnors förvärvsarbetstid (och hushållsarbetstid) förändras dramatiskt i och med att det finns barn i familjen. Detta tycks också ha betydelse för mäns och kvinnors löner. Mäns löneutveckling tycks främjas av att de bildar familj. För kvinnor däremot försämras löneutvecklingen i och med att de bildar familj. Dessa samband mellan lön och familj studeras mer ingående i andra rapporter från Kvinnomaktutredningen. Hörnqvist analyserar vidare frågan om mäns och kvinnors löner påverkas på olika sätt i olika yrkesgrupper beroende på om de är mans- eller kvinnodominerade. En hypotes som framförts är att kvinnor väljer kvinnodominerade yrken eftersom dessa bättre låter sig kombineras med ansvar för hem och familj i den bemärkelsen att kvinnor inom dessa yrken inte lönemäsigt "straffas" för förvärvsfrånvaro och deltidsarbete i samma utsträckning som inom mansdominerade yrken. Hörnqvists empiriska resultat ger visst stöd åt denna hypotes. De visar att kvinnors humankapitalavkastning och humankapitaltillväxt är mindre inom kvinnodominerade yrken, men samtidigt finns det i dessa yrken inga negativa effekter på lönen av förvärvsfrånvaro eller familjerelaterade förhållanden och deltidsarbete är lönemäsigt gynnat. I denna mening tycks alltså kvinnodominerade yrken ge bättre möjligheter att kombinera avlönat yrkesarbete med oavlönat hushållsarbete.

I ett kapitel av Mikael Nordenmark (kapitel 11) diskuteras synen på och betydelsen av förvärvsarbete och hushållsarbete för kvinnor och män genom en studie av familjer med erfarenhet av arbetslöshet. En del tidigare forskning om effekterna av arbetslöshet har visat att kvinnor drabbas mindre hårt av arbetslöshet än vad män gör. Men Nordenmarks undersökning tyder på att detta inte är fallet i Sverige idag. Att ha ett förvärvsarbete är lika viktigt för kvinnor som för män och Nordenmark konstaterar att hushållsarbete inte är något bra substitut för ett förlorat förvärvsarbete. Han analyserar också fördelningen av hushållsarbetet i familjer där någon eller båda är arbetslösa. I de flesta av dessa familjer är det fortfarande kvinnan som står för merparten av hushållsarbetet. I familjer där kvinnan arbetar heltid och mannen är arbetslös är det t.ex. dock mannen som svarar för det mesta av matlagningen i nästan varannan familj. Man kan tvista om huruvida detta är en stor eller en liten andel. Egentligen borde väl ha männen lagat maten i alla dessa familjer. Ändå visar siffrorna på en viss flexibilitet i normerna för vem som gör vad i hushållet.

Att män har högre inkomster än kvinnor är väl dokumenterat och analyseras ingående i andra rapporter från Kvinnomaktutredningen. I denna rapport finns några kapitel som analyserar vad denna sneda och ojämna inkomstfördelning får för konsekvenser i familjen. Leder den till maktskillnader och ojämlikhet eller sker det en utjämning om-

fördelning av pengar i familjerna? Eller är det så att kvinnor med lägre inkomster också har mindre ekonomiska resurser till sitt förfogande?

Björn Halleröd visar i kapitel 5 utifrån en analys av ett stort statistiskt material att andelen familjer som upplever ekonomiska problem och har svårt att klara löpande utgifter ökat markant under de senaste 10 åren. Och denna ekonomiska stress har drabbat kvinnor i högre utsträckning än män. Skillnaderna mellan män och kvinnor har ökat och de är mer uttalade i familjer med lägre inkomster. De tycks också vara större i de familjer där kvinnan står för en större del av inkomsterna.

Utifrån djupintervjuer med både män och kvinnor i tio småbarnsfamiljer har Charlott Nyman undersökt deras rutiner för och diskussioner om hur deras ekonomi ska skötas (kapitel 6). Nyman diskuterar också teoretiskt olika möjligheter att förstå användningen av pengar. Hon finner komplicerade mönster av förhandlingar och procedurer, vilka gradvis tycks leda fram till en allt mer gemensam ekonomi. Men i alla familjer finns en spänning mellan att fördela pengarna gemensamt till gemensamma utgifter och att använda pengar själv till egen konsumtion. Hon finner också vissa skillnader i konsumtionsmönster mellan män och kvinnor, där män tenderar att spendera sina pengar på någon form av fritidsintresse, medan kvinnor spenderar sina pengar på barnen. Männens egna utgifter tycks ofta vara större men mer sällsynta, medan kvinnor i viss mån tycks spendera mindre summor mer regelbundet på t.ex. enstaka klädesplagg eller tidningar. Det är därför svårt att säga något generellt om huruvida män eller kvinnor har mer resurser till eget förfogande.

En skilsmässa innebär däremot uppenbart nya ekonomiska villkor för både män och kvinnor. I kapitel 9 undersöker Michael Gähler de ekonomiska konsekvenserna av skilsmässor i Sverige. Resultaten visar att dessa konsekvenser är olika för män och för kvinnor. Även om det finns betydande metodiska problem med att jämföra den ekonomiska standarden i olika typer av familjer tyder resultaten på att frånskilda kvinnor har en sämre ekonomisk standard än frånskilda män trots att kvinnorna ökar sitt förvärvsarbete i betydande utsträckning. För de som lever i ett nytt förhållande tycks det däremot inte finnas några tydliga ekonomiska konsekvenser av skilsmässan och inte heller några skillnader mellan kvinnor och män.

Om vi skulle våga oss på att helt kort skissera några slutsatser rörande "familj och jämställdhet" utifrån de forskningsresultat som presenteras i denna volym skulle det bli som följer.

Vi tycker oss se att det finns en tendens mot en ökad jämställdhet mellan kvinnor och män i de flesta familjer. Denna tendens blir särskilt tydlig i en jämförelse med andra länder. Ändå är jämställdheten

långt ifrån att bli fullständig. Det är nog så att attityderna går före, men att handlandet släpar efter. Det finns en uttalad vilja till jämställdhet, men hindren för att förverkliga den i praktiken är många. Däremot tycks dessa hinder inte längre i samma utsträckning utgöras av strikta normer för vilka arbetsuppgifter kvinnor respektive män kan och bör utföra. Detta förefaller luckras upp både i arbetslivet och i hemmen.

Arbetsfördelningen mellan marknadsarbete och icke-marknadsarbete har blivit lite mer jämställd genom att kvinnorna ökat sitt marknadsarbete och männen ökat hushållsarbetet något. Men den dominerande bilden är trots allt den stora kvarstående skillnaden mellan mäns och kvinnors tidsfördelning. Detta blir speciellt påtagligt när man betraktar tidsfördelningen ur ett livscykelperspektiv. Då framträder tydligt det faktum att det fortfarande i mycket stor utsträckning är den enskilda kvinnan, och kvinnorna som kollektiv, som bär "tidskostnaderna" för barnen i form av minskat marknadsarbete. Detta har i sin tur ofta långsiktiga konsekvenser för kvinnors inkomster, löneutveckling och positioner i arbetslivet jämfört med mäns. Och detta sker trots att betydelsen av att ha ett avlönat förvärvsarbete är minst lika högt värderat av kvinnor som av män.

Det finns också vissa tecken på att marschen mot jämställdhet avstannat under senare år och att förändringar kanske blivit svårare att förverkliga för de enskilda paren. Trots de positiva attityderna till jämställdhet bland yngre män och kvinnor ökade skillnaderna mellan 1984 och 1993 vad gäller hur förvärvsarbetet påverkas för kvinnor respektive män med små barn. Ökat barnafödande i kombination med det ojämställda utnyttjandet av (den förlängda) föräldraledigheten kan ha varit en bidragande orsak till detta, men även ändrade och hårdare villkor i arbetslivet kan ha spelat en roll. Även en försämrad familjeekonomi i vissa småbarnsfamiljer tycks ha som effekt att kvinnornas position försämras relativt sett. Fastän attityder och normer förändrats i för jämställdheten positiv riktning kan således de yttre hindren ha blivit större. För män och kvinnor att tillsammans faktiskt och praktiskt förverkliga ett jämställt vardagsliv kan svårigheterna att nå målet ha ökat.

Bör kvinnor förvärvsarbeta?

Attityder till kvinnors förvärvsarbete i Sverige, Tyskland och Italien

1

EVA SUNDSTRÖM

1.1 Inledning

I detta kapitel jämförs attityder till familj och förvärvsarbete bland kvinnor och män i Sverige, Tyskland¹ och Italien. Dessa tre länder kan sägas tillhöra tre olika kategorier eller typer av välfärdsstater. Det sätt på vilket förhållandet mellan kvinnor och män struktureras i relation till familj, ekonomiskt oberoende och tillträdesregler för sociala rättigheter varierar väsentligt länderna emellan. Kvinnors arbetsmarknadsdeltagande har ökat i de flesta västeuropeiska länder men är, med undantag för de skandinaviska länderna, fortfarande relativt lågt i förhållande till mäns. Variationerna mellan västvärldens länder är dock stora både vad gäller det totala kvinnliga arbetsmarknadsdeltagandet och beträffande i vilken utsträckning olika grupper av kvinnor arbetar. I Sverige är den kvinnliga förvärvsfrekvensen hög och deltidsarbete är relativt vanligt bland framförallt småbarnsmödrar (SOU 1996:56, s. 45)². En stor andel kvinnor arbetar inom den offentliga sektorn och andra serviceyrken. I Tyskland och Italien deltar långt färre kvinnor på arbetsmarknaden men i övrigt är mönstret snarlikt. Den största andelen förvärvsarbetande kvinnor återfinns i Italien och framförallt i Tyskland inom vård, utbildning och andra serviceyrken (Eurostat, 1995:143–145; UN, 1995:34–37). Även om tyska och särskilt italienska kvinnor arbetar deltid i mindre utsträckning än svenska kvinnor, utgör de ändå en tydlig majoritet av det totala antalet deltidsarbetande i respektive land. Sammantaget är Sverige, Tyskland och Italien tre länder som både uppvisar stora skillnader vad beträffar kvin-

¹ De ekonomiska och sociala skillnaderna mellan västra och östra Tyskland är omfattande. Av tids- och utrymmesskäl utelämnas därför helt de nya tyska delstaterna ur analysen.

² Bland deltidsarbetande kvinnor med barn i förskoleåldern dominerar helt så kallad lång deltid, det vill säga 20–34 timmar per vecka. Bland kvinnor med barn i åldern 0–6 år arbetar omkring hälften deltid och hälften heltid (SOU 1996:56, s. 45).

nors och mäns förhållande till stat, familj och arbetsmarknad men också vissa grundläggande likheter.

Genom att analysera kvinnors och mäns attityder till kvinnors lönearbete kan vi se hur åsikter överensstämmer eller skiljer sig åt inom och mellan grupper av kvinnor och män i olika åldrar i Sverige, Tyskland och Italien. Är det rimligt att anta att kvinnors ökade vilja att delta på arbetsmarknaden ger förändrade attityder till vad som är kvinnliga eller manliga arbetsuppgifter inom en familj? Hur överensstämmer attityderna bland yngre respektive äldre medborgare med de institutionella förhållandena i respektive land? Resultaten tolkas utifrån dess implikationer för välfärdsstaten och *gender regimes*, ett begrepp som diskuteras närmare nedan.

1.2 Välfärdsstat, familj och arbete

Skillnaderna länderna emellan kan kortfattat beskrivas i termer av statens förhållande till familjen och de praktiska möjligheter som står kvinnor till buds i valet mellan hemarbete och förvärvsarbete. Såväl Tyskland som Italien är präglade av historiska erfarenheter av totalitära regimer men också av kristdemokratiska partiers inflytande över utformningen av ländernas socialpolitik. I dessa båda länderna dominerar en avmätt inställning till statliga interventioner i människors privatliv och en tilltro till familjen som främsta sociala och ekonomiska företrädare för individen. Varken via den tyska eller den italienska arbetsmarknadspolitiken uppmuntras gifta kvinnor att förvärvsarbeta³. I Sverige representerar staten och den förda politiken en annan syn på familjen och individen. Olika politiska medel har i Sverige snarare använts som instrument för att minska sociala ojämlikheter och individens sociala och ekonomiska beroende av sin närmaste omgivning.

De likheter som framträder mellan de tre länderna gäller demografiska aspekter, såsom stigande giftermålsålder, ökande antal äldre och sjunkande nativitet. Dessutom har allt fler kvinnor i Sverige såväl som i Tyskland och Italien gymnasial och eftergymnasial utbildning och allt fler söker sig ut i arbetslivet. Samtidigt har kvinnor i allmänhet huvudansvaret för hem- och omsorgsarbete⁴. Bristen på utbud av

³ Enzo Mingione (1995:122) säger att trots att förvärvsfrekvensen bland kvinnor i Italien ökar är den i jämförelse med andra västeuropeiska länder fortfarande relativt låg, även om man tar hänsyn till att arbetsmarknadsdeltagandet förmodligen är högre än den officiella statistiken visar eftersom en del kvinnor lönearbetar utan att detta registreras officiellt.

⁴ Se till exempel olika tidsstudieanalyser såsom Bryson m.fl. (1994) Anxo & Flood (1998, under publicering) samt Nordenmark och Flood & Gråsjö i denna volym).

social service för en familj där båda föräldrar förvärvsarbetar betraktas i allmänhet främst som ett kvinnoproblem. I så gott som samtliga västeuropeiska länder, utom i Sverige, Finland och Danmark, sjunker den kvinnliga förvärvsfrekvensen efter giftermål och ännu mer efter barnafödande. Siffror från OECD visar att det totala kvinnliga arbetskraftsdeltagandet i Sverige 1993 låg på knappt 75 procent, i Tyskland på 61 procent och i Italien på 43 procent (OECD, 1995:215). Bland gifta kvinnor med barn under 10 år arbetar i Sverige 80 procent, och i Tyskland respektive i Italien 41 procent. Av dessa arbetade 38 procent deltid i Sverige, 20 procent i Tyskland och endast 12 procent i Italien (Ditch m.fl., 1996:8).⁵

Tillträdesreglerna till socialförsäkringssystemen är i olika grad länkade till ett kontinuerligt arbetsmarknadsdeltagande. Ekonomiskt oberoende och tillträde till sociala rättigheter kopplas i de flesta länder främst till förvärvsarbete. Härmed framträder också effekterna av socialförsäkringssystemens uppbyggnad för kvinnor i alla tre länderna tydligt. Kvinnor har i mindre utsträckning än män en lång och sammanhållen period av fullt arbetsmarknadsdeltagande under åren mellan avslutad utbildning och pensionering. Det betyder också att innebörden av kvinnors omsorgsansvar i många fall är nära sammanflätat med ett beroende av ekonomiskt stöd från annat håll än eget lönearbete. Detta är också ett centralt tema i den feministiska debatten kring välfärdsstaten och människors rätt till ekonomiskt oberoende och individuell autonomi. Män och kvinnor befinner sig sällan i jämlika arbets- eller familjesituationer och kvinnor har därmed andra förutsättningar än män att kvalificera in i socialförsäkringssystemen. Frågan har också formulerats i termer av i vilken utsträckning kvinnors arbetsmarknadsdeltagande möjliggör självförsörjande och ekonomiskt oberoende (Orloff, 1993; Hobson, 1990; Hobson & Takahashi, 1996). Det sätt på vilket relationen mellan staten, marknaden och familjen struktureras kan betecknas som kärnan i välfärdsstaten mer generellt, men också som det specifika som skiljer välfärdsstater åt. Genom att använda ett jämförande perspektiv är det möjligt att identifiera gemensamma mönster över nationsgränserna, men också att lyfta fram

⁵ Bland ensamstående mödrar i Italien är förvärvsfrekvensen betydligt högre än bland gifta mödrar medan den i Sverige och Tyskland är lägre. Variationerna i förvärvsfrekvensen bland gifta och ensamstående mödrar mellan de västeuropeiska länderna är för övrigt mycket stora. Generellt arbetar ensamstående mödrar i Västeuropa i större utsträckning heltid än gifta mödrar (Ditch m.fl. 1996:8). Det är alltså betydande skillnader i kvinnors förvärvsfrekvens både vad gäller heltid och deltid inom och mellan länderna men också beroende på om de är ensamma familjeförsörjare eller inte. Andelen förvärvsarbetande gifta eller ensamstående mödrar hänger troligtvis samman med de bidragssystem och ersättningsnivåer som erbjuds i respektive land, oavsett familjebild (Shaver & Bradshaw, 1995).

de strukturerande mekanismer som särskiljer olika välfärdsstater från varandra (O'Connor, 1996:10–13). Inom forskning kring välfärdsstater antas ofta politiska handlingslinjer och det sätt på vilket de tar sin skepnad i lagstiftning och institutionella lösningar både spegla ett kulturellt och socialt sammanhang och ge upphov till olika typer av sociala relationer. Kvinnors arbetsmarknadsdeltagande har tolkats som en funktion av välfärdsstaten som leverantör av förutsättningar och möjligheter vilka individen utnyttjar (Jensen, 1996:255). Detta argument är också det mest förekommande i förklaringar till olikheterna de tre länderna emellan och har lett till en rad jämförande studier av kvinnors faktiska förutsättningar i ett antal industrinationer. I studierna jämförs bland annat arbetsmarknader, arbetsmarknadspolitik, tillgång till social service, skatte- och bidragssystem med kvinnors förvärvsfrekvens.

Sverige, Tyskland och Italien representerar som vi ska se skilda "typer" av välfärdsstater med relativt olika arbetsmarknads-, social- och familjepolitik. Om vi dessutom utgår från att dessa institutionellt "förkroppsligade" förutsättningar och möjligheter är skapade i ett politiskt och sociokulturellt sammanhang borde de därför återspegla en mer allmän inställning till olika välfärdspolitiska frågor och kvinnors förvärvsarbete. Samtidigt visar ett växande antal studier att kvinnors och mäns inställning till kvinnors yrkesarbete skiljer sig åt inom och mellan grupper som klass, kön och ålder (SCB, 1994; Björnberg, 1997; Knudsen & Waerness, 1996a, 1996b; Scott m.fl., 1996). Utmärkande i sammanhang med temat för detta kapitel är att en relativt stor andel män och kvinnor i såväl Sverige som Italien anser att kvinnor med barn i förskoleåldern bör deltidsarbeta snarare än förvärvsarbete heltid eller vara heltids hemarbetande. I Tyskland är samstämmigheten dock fortfarande stor kring uppfattningen att kvinnor inte bör förvärvsarbete utan stanna hemma när barnen är små⁶.

Det är sålunda förknippat med svårigheter att utifrån ländernas arbetsmarknadsstatistik över kvinnors förvärvsfrekvens uttolka om människors beteende huvudsakligen är ett resultat av deras egna preferenser eller om det beror på de förutsättningar, möjligheter och restriktioner som satts upp med politiska medel eller av utbudet på ar-

⁶ Resultaten är hämtade från ISSP 1994. I Sverige anser 28 procent av männen och 26 procent av kvinnorna att kvinnor inte bör arbeta alls när barnen är små och 53 procent av männen och 60 procent av kvinnorna anser att deltidsarbete är att föredra. I Italien förespråkar 46 procent av männen och 32 procent av kvinnorna att kvinnan ska vara hemarbetande när barnen är i förskoleåldern och 48 procent av männen och 62 procent av kvinnorna föredrar deltidsarbete. I Tyskland däremot anser endast 25 procent av männen och 30 procent av kvinnorna att deltidsarbete är den bästa lösningen och hela 64 procent av männen och 58 procent av kvinnorna menar att mödrar bör stanna hemma med små barn.

betsmarknaden. Det existerar till exempel inget entydigt samband mellan kvinnors ansvar för omsorgs- och hushållsarbete och deras arbetsmarknadsdeltagande, i varje fall inte om man enbart ser till de villkor politiska riktlinjer sätter upp och som är tänkta att fungera normgivande. Om vi återigen tar Sverige som exempel är det tydligt att den höga andelen deltidsarbete bland kvinnor både reflekterar kvinnors huvudansvar för omsorgsarbete utanför arbetsmarknaden men också en specifikt kvinnlig arbetsmarknad där korttidsanställningar och deltidsarbetslöshet är vanligare än bland män⁷. Det är alltså svårt att utifrån arbetsmarknadsstatistiken avgöra om kvinnor väljer bort förvärvsarbete till förmån för hushålls- och omsorgsarbete eller om valmöjligheterna är begränsade av olika arbetsmarknads- eller socialpolitiska beslut.

Föreliggande kapitel har sålunda beröringspunkter både med de politiska incitament som uppmuntrar eller hindrar kvinnor att förvärvsarbeta och med diskussionen kring autonomi och ekonomiskt oberoende. Dock har tyngdpunkten förlagts till attityder bland kvinnor och män i olika åldersgrupper vad gäller synen på arbetsdelning i hemmen och kvinnors yrkesarbete.

Först följer en kortfattad redogörelse för diskussionen kring strukturella sociala och ekonomiska förutsättningar och dess samband med förändrade värderingar och beteendemönster bland yngre generationer i de tre länderna. Därefter följer en genomgång av de övergripande dragen i Sveriges, Tysklands och Italiens välfärdspolitiska konstruktioner och dess konsekvenser för framförallt kvinnor. Avslutningsvis redovisas en analys av en enkätundersökning genomförd i de tre länderna kring familj och könsroller baserad på data från *International Social Survey Programme* (ISSP) 1994.

1.3 Välfärdsstater som *Gender Regimes*

Dagens välfärdsstater är grundade på antaganden om könsroller som i allt högre grad kolliderar med många människors livsvillkor och självuppfattning. Enförsörjarfamiljen är fortfarande modellen för den socialpolitiska utformningen i flertalet OECD-länder och företräds av dominerande ideologiska inriktningar (O'Connor, 1996:11). Enligt Harriet Bradley (1996) är dock människor i Europa allt mer positiva till kvinnors förvärvsarbete och delat hushållsarbete. Som förklaring till detta brukar kvinnors förändrade utbildnings- och karriärmönster nämnas men också förändrade attitydmönster bland kvinnor och män vad gäller arbetsdelning inom familjen. I många fall är familjer eko-

⁷ För andelen deltidsarbetslösa se OECD, 1995:76–77.

nomiskt beroende av två inkomster för att upprätthålla en viss levnadsstandard. Den manlige familjeförsörjaren är därför inte längre den enda eller ens den vanligaste familjeekonomiska modellen.

Skillnaderna mellan välfärdsstater och dessas ekonomiska och socialpolitiska konsekvenser för kvinnor och män kan beskrivas i termer av *gender regimes* (Ostner & Lewis, 1995).⁸ Termen *gender* betyder genus och innebär "... de socialt konstruerade relationsmässiga, strukturella och symboliska skillnaderna mellan kvinnor och män" (O'Connor, 1996:3). Ursprunget till välfärdspolitiska handlingslinjer kan härledas till de sociala, politiska och ekonomiska omständigheter under vilka de har vuxit fram, formulerats och tagit form i institutionella lösningar, såsom lagar och administrativa organisationer. På samma sätt som Gösta Esping-Andersen (1990) visar hur olika typer av välfärdsstater strukturerar relationer mellan sociala grupper och sociala klasser⁹, bidrar välfärdsstatens uppbyggnad på olika sätt och i varierande grad till ekonomiska och sociala skillnader mellan kvinnor och män i olika länder. Den syn på arbetsdelningen mellan kvinnor och män som här representeras av Sverige, Tyskland och Italien skiljer sig åt markant. Det är särskilt tydligt när man ser på det sätt genom vilket man via arbetsmarknads-, social- och familjepolitik hanterar kvinnors relation till familj och förvärvsarbete. Jag använder här begreppet *gender regimes* för att hänvisa till det sätt på vilket nationellt avhängiga välfärdspolitiska handlingslinjer och incitamentsstrukturer formar den ram som strukturerar specifika relationer mellan kvinnor och män.

Om man utgår från en jämförelse av den fastlagda politikens syn på ansvarsfördelningen mellan stat och familj i fråga om vård och omsorg i Sverige, Tyskland och Italien blir skillnaderna mellan länderna tydliga. Det gäller framförallt graden av och metoder för statlig inblandning i och service till familjen men även skillnader i bedömningen av vad som utgör en familj. Nedan följer en redogörelse för skillnader mellan dessa *gender regimes* i Sverige, Tyskland och Italien.

⁸ Julia O'Connor (1996) har gjort en mycket bra genomgång av litteratur och diskussioner som förts under 1980- och framförallt 1990-talet rörande välfärdsstater och kvinnor inom OECD-länderna. Hon tar även upp den kritik som riktats mot Jane Lewis och Ilona Ostner för deras indelning av länder i *gender regimes* efter *strong*, *moderate* och *weak breadwinner models* (O'Connor, 1996:67-69). I det sammanhang jag själv använder begreppet *gender regimes* åsyftas det sätt på vilket de politiska och institutionella lösningar påverkar kvinnors och mäns faktiska möjligheter att förvärvsarbete eller utföra obetalt omsorgsarbete samt ger tillträde till sociala rättigheter (se också Sainsbury, 1996).

⁹ Gösta Esping-Andersen (1990) visar bland annat hur konstruktionen av arbetsmarknadspolitiska handlingslinjer och av arbetslöshets-, pensions- och socialförsäkrings-systemen har effekter på den sociala stratifieringen i ett samhälle.

Sverige

I den svenska välfärdspolitiken framhålls ett individuellt människobegrepp och individens rätt att vara självförsörjande. Socialförsäkringsystemen är därför baserade på individens rättigheter snarare än på familjens behov. Någon familjepolitik i egentlig mening finns inte utan ingår implicit i de socialpolitiska arrangemangen. Inget direkt juridiskt ansvar för vård av äldre anhöriga läggs på familjen utan ombesörjs i stor utsträckning av den offentliga servicesektorn. Vuxna barn förväntas från formellt socialpolitiskt håll endast i liten utsträckning ta socialt eller ekonomiskt ansvar för sina föräldrar. Både kvinnor och män förväntas förvärvsarbeta oberoende av familjesituation och de allra flesta kvinnor förvärvsarbetar, oavsett social bakgrund. Andelen förvärvsarbetande småbarnsmödrar har ökat från 38 procent 1963 till drygt 85 procent 1991 (Hoem, 1995, s. 281). Kvinnligt förvärvsarbete uppmuntras med hjälp av politiska instrument, vilka sträcker sig från skattepolitik med individuell särbeskattning över arbetsmarknads- och socialpolitik. Med hjälp av dessa har man strävat efter att ge kvinnor samma möjligheter som män att delta på arbetsmarknaden. Via den offentliga sektorns serviceutbud har man sökt skapa förutsättningar för kvinnor att arbeta utanför hemmet. Barn- och äldreomsorg drivs framförallt i offentlig regi och är relativt väl utbyggd. Barnomsorgen täcker i stort efterfrågan i hela landet, med lokala variationer i tillgången på platser. Som nämnts tidigare arbetar småbarnsmödrar i stor utsträckning deltid och det är också främst kvinnor som utnyttjar föräldraledigheten. Även deltidsarbete ger tillträde till fulla sociala rättigheter och är inbegripet i lagen om anställningstrygghet.

Tyskland

Både den tyska och den italienska socialpolitiken i mycket är ett resultat av politisk maktkamp och konflikt mellan socialistiskt orienterade partier och mer katolska konservativa och där kvinnor varken i Italien eller i Tyskland har eller har haft något större politiskt inflytande. Både i Tyskland och Italien är välfärdspolitiken uppbyggd kring en kollektiv människosyn och vad som brukar gå under beteckningen familism, det vill säga att det i första hand är familjen som ansvarar för sin egen välfärd och med så lite statlig eller kommunal intervention som möjligt. Familjen är alltså både en ekonomisk enhet och ansvarig för sin egen vård och omsorg. Familjen antas bestå av en hemmavarande hustru med en familjeförsörjande man. Omsorgsarbetet förväntas i stor utsträckning utföras inom hemarbetet och av kvinnor eller via statliga subventioner till olika privata eller semiprivata organisationer (Young, 1996). Hellre än att bygga ut en offentlig

sektor har man därför i Tyskland institutionaliserat familism genom att via statliga transfereringssystem aktivt stödja enförörjarfamiljen med en heltidsarbetande make. I både Tyskland och Italien omfattar kärnfamiljens försörjningsansvar även de vuxna barn och äldre föräldrar, vilka inte har egen tillräcklig försörjning. Det innebär att individers ekonomiska svårigheter förutsätts kompenseras av föräldrars respektive vuxna barns ekonomiska och sociala ansvar. De arbetsmarknads- och socialpolitiska skillnaderna mellan länderna är ändå betydelsefulla. Trots det formella ekonomiska ansvar som läggs på anhöriga i Tyskland prövas det sällan via lagstiftningen (Millar, 1996) och socialbidrag utgår till personer med låg eller ingen inkomst. I Tyskland har det familjepolitiska stödet för mödrar som på heltid vårdar sina barn i hemmet prioriterats. Att stanna hemma med små barn är pensionsgrundande för en förälder som tidigare varit aktiv på arbetsmarknaden. Gifta par sambeskattas och skattelättnader utgår till familjeförörjaren, vilket kraftigt minskar värdet av ytterligare en inkomst. Tillsammans med ett inkomstprövat och tidsbegränsat vårdnadsbidrag till småbarnsföräldrar och ett lågt utbud av social service, såsom barn- och äldreomsorg, utgör den tyska social- och familjepolitiken stora ekonomiska och praktiska hinder för kvinnors arbetsmarknadsdeltagande. I genomsnitt har endast 2 procent av barn under tre år och 80 procent av barn mellan fyra och sex år barnomsorg¹⁰ och de regionala skillnaderna är betydande (Fölster, 1996:118–119). Både barnomsorgens öppettider och skoldagens längd försvårar för kvinnor att arbeta mer än halvtid. Deltidsarbete ger inte på samma sätt som i Sverige tillgång till sociala rättigheter eller anställningstrygghet. Skillnaderna mellan olika kategorier av kvinnor är stora. Bland dem med endast grundskoleutbildning arbetar drygt 40 procent jämfört med drygt 80 procent av kvinnor med högskoleutbildning (SOU 1996:56, s. 82–84). Den största delen av vården av äldre vilar på anhöriga även om viss äldreomsorg bedrivs via frivilliga organisationer med hjälp av statlig och kommunal finansiering. Tyskland bedriver också en arbetsmarknadspolitik som syftar till att ungdomar ska komma ut på arbetsmarknaden för att därigenom minska sitt ekonomiska beroende av föräldrarna (Mingione, 1995:122).

Italien

Den italienska socialpolitiken reflekterar mer öppet konflikten mellan dem som anser att staten bör bistå med vissa grundläggande sociala

¹⁰ Barns rätt till barnomsorg har bekräftats i lag 1992 och från och med 1996 skall alla barn över tre år erbjudas barnomsorg, dock endast tre timmar om dagen. Lagen har satt tryck på kommunerna men uppfyller ännu inte full behovstäckning.

rättigheter och dem som anser att staten inte bör blanda sig i individens privata sfär. De politiska resultaten kanske mer återspeglar svårigheter på nationell nivå att fatta beslut än en gemensam politisk hållning. I Italien har familismen inte samma institutionaliserade politiska stöd utan ingår mer i ett traditionellt italienskt socioekonomiskt mönster där familjen har en stark social och ekonomisk roll och tar det största ansvaret för individens välfärd (Mingione, 1995). Italien har ingen familjepolitik i egentlig mening och statens ekonomiska stöd och service till familjen för omsorg och reproduktion är ännu mer återhållsam än i Tyskland (Dienel, 1993; Bimbi, 1995; Saraceno, 1995). Gifta par särbeskattas¹¹. Skattereduktioner och ekonomiska bidrag ges i relation till inkomst och är knutna till inkomsttagarens försörjningsbörda. Försörjningsbördan kan i sin tur baseras på en vidare krets anhöriga än de närmaste familjemedlemmarna. Den offentliga sociala servicen i allmänhet och de bidragssystem som existerar riktar sig främst till personer utan närstående. Den offentliga äldreomsorgen är obefintlig och såväl vuxna barn utan egen inkomst som äldre med behov av omsorg är hänvisade till familjens och släktens sociala och ekonomiska stöd. Den privata sfären kring familjen är därför mer betydelsefull än i Tyskland, eftersom socialförsäkringssystemen är långt mindre utbyggda. Det innebär framförallt för kvinnor att de åläggs ett vårdansvar för anhöriga som försvårar möjligheterna att förvärvsarbeta. Barnomsorgen är relativt lite utbyggd även om den är mer omfattande än i Tyskland. Dess öppettider och service (lunch till barnen ingår) är sådana att de möjliggör längre arbetstid per dag. Skillnaderna i arbetsmarknadsdeltagande bland låg- och högutbildade kvinnor är mer accentuerade än i Tyskland. I Italien förvärvsarbetar omkring 38 procent av kvinnor med låg utbildning och 88 procent med högskoleutbildning (SOU 1996:56 s. 82–84). Italien präglas av stora regionala politiska, sociala och ekonomiska olik- och ojämlikheter vilket har betydelsefulla konsekvenser för arbetsmarknadens utseende och för hur olika former av överlevnadsstrategier och arbetskulturer tar sig uttryck (Mingione, 1995, s. 122).¹² Till exempel antas ett stort antal

¹¹ Individuell inkomstskatt infördes i Italien 1974–76 samtidigt som skilsmässa blev tillåten i lag. Enligt Per Jensen (1996:138) infördes individuell beskattning som ett politiskt utslag av oro för att antalet skilsmässor skulle öka när människor insåg att de som skilda skulle göra en ekonomisk vinst i förhållande till sambeskattade tvåförsörjarfamiljer. Det individuella beskattningssystemet syftar alltså till att skydda kärnfamiljen.

¹² Till exempel är antalet långtidsarbetslösa 75 procent högre i södra Italien än i norra. Nära 40 procent av hemmaboende barn över 25 års ålder är arbetslösa och den kvinnliga arbetslösheten är dubbelt så hög som den manliga, i genomsnitt över 16 procent i hela Italien. I de södra delarna överskrider den 30 procent (ISTAT Rapporto annuale 1995).

kvinnor förvärvsarbete illegalt och därmed också utan eller med mycket svagt socialt skydd.

1.4 Data

De data som följande analys bygger på är hämtade från *International Social Survey Programme* (ISSP) 94 "Åsikter kring familjeliv och könsroller". ISSP är ett samarbete mellan forskare och institutioner från 25 olika länder för att bedriva attitydundersökningar kring skilda sociala frågor¹³. Syftet är att skapa ett material som är jämförbart såväl mellan länder som över tid. Varje frågemodul framställs gemensamt och presenteras på samma sätt i respektive land. Frågemodulen återupprepas inom en tidsperiod på 5–8 år. Eftersom Sverige endast varit medlem i ISSP sedan 1992 finns inget svenskt material från den tidigare undersökningen om attityder till familjeliv och könsroller, från 1988. Fördelarna med ett material av det slag ISSP erbjuder är att risker med etnocentrism minskas i och med att flera nationaliteter är inblandade vid själva utformningen av frågemodulerna. På så sätt minskar också riskerna för att frågor missuppfattas eller framstår som obegripliga utanför den egna nationen. En ytterligare fördel är att i stort sett samma frågemodul upprepas och möjligheter därmed erbjuds till internationella jämförelser av attityder över tid. En nackdel med tillvägagångssättet är att frågorna måste formuleras i relativt generella termer för att vara så allmängiltiga att de kan användas i samtliga deltagarländer. En del påståenden kan därför kritiseras för att vara öppna för flera tolkningar. Somliga mer länderspecifika frågeställningar hamnar i bakgrunden för att lämna plats åt möjligheten att skapa konturer kring större och mer utmärkande drag inom och mellan länder. Trots eventuella nackdelar och brister i materialet överväger därför ändå fördelarna. Vi har ett material som gör en jämförelse av attityder till kvinnors förvärvsarbete över ett stort antal länder möjlig.

Det svenska materialet utgörs av ett riksrepresentativt urval på 1988 personer. Den totala svarsfrekvensen, insamlad via postenkäter och telefonintervjuer, uppgår till 74 procent, vilket är att betrakta som ett relativt gott resultat. Även de tyska och italienska undersökningarna består av slumpmässigt utvalda personer, men med den skillnaden att metoden för datainsamling huvudsakligen är personliga intervjuer. Tillvägagångssättet är dock fortfarande att respondenten själv fyller i

¹³ Exempel på undersökningar som genomförts är attityder till ojämlikhet, åsikter kring politik och offentlig sektor, nationell identitet, tillgång till och betydelse av sociala nätverk, religion samt familjeliv och könsroller.

den aktuella enkäten. Den italienska svarsfrekvensen är 70 procent av ursprungligen 1473 personer. Den tyska svarsfrekvensen är den lägsta. Utifrån ett urval på 4402 individer uppgår svarsfrekvensen till endast 53 procent, ett problem som inte är specifikt för ISSPs attitydundersökningar utan ofta uppstår i länder där en mer allmänt misstänksam inställning till mätningar på individnivå råder. Det innebär ingen avgörande skillnad för vår analys eftersom vi här jämför åldersgrupper. Fördelningen av åldersgrupper motsvarar i stort den faktiska fördelningen i respektive land. Det är också de bredare attitydmönster som avtecknas inom och mellan respektive land som står i fokus. Den analys som följer inleds med en kort sammanfattning av de frågeställningar som formulerats ovan. Därefter visas den procentuella fördelningen av svaren, fördelade över kvinnor och män. För att få en mer övergripande bild sammanfattas svaren därefter i två index som visar likheter och skillnader i attityder bland kvinnor och män med olika ålder och nationalitet.

1.5 Kön, generation och attityder

Allt fler människor har högre utbildning nu än för trettio år sedan. Giftermålsfrekvensen sjunker i såväl Sverige som i Tyskland och Italien. Samtidigt stiger åldern bland dem som ingår äktenskap. Nativiteten sjunker i alla tre länderna. Under 1995 hade Italien den lägsta nativiteten i världen (Palomba, 1995:159). Separations- och skilsmässofrekvensen stiger och antalet ensamstående föräldrar med den. I Sverige, till skillnad från de övriga två länderna, är sammanboende relativt vanligt och erkänns juridiskt som i stort sett likställt med äktenskap. Som ett resultat av ökad sekularisering ökar istället antalet borgerliga vigslar i Tyskland och Italien. Ofta diskuteras dessa förändringar i familjestrukturerna i demografiska termer och utifrån teorier om modernitet och individualiseringsprocesser. I andra sammanhang tas de upp som exempel på konsekvenser av sociala och ekonomiska förändringar i samhället eller för att föra fram behovet av ökad fertilitet för att balansera åldersstrukturen. Allt oftare tas demografiska förändringar upp i samband med politiskt beslutsfattande rörande familjepolitik och kvinnors förutsättningar att delta på arbetsmarknaden och samtidigt klara av hem och barn. Det är också i dessa sammanhang som nationella och internationella attitydundersökningar kring familj och könsroller ges störst utrymme.

Jämförelser mellan åldersgrupper är en ofta använd teknik för att spåra sociala förändringsprocesser vad gäller till exempel familjemönster, inställning till könsroller, demokrati och liknande. Ålder kopplas till historisk förändring där nya historiska omständigheter

antas påverka individens erfarenheter, influenser, känslor och beteenden (Bradley, 1996, s. 154–155). Under efterkrigstiden har de flesta västeuropeiska länder genomgått stora sociala, tekniska och politiska förändringar där särskilt kvinnors förhållande till arbete och familj påverkats. De yngre generationerna ställs därför inför väsentligt annorlunda livsvillkor jämfört med sina föräldrars eller farföräldrars. Det kan till exempel handla om ökad tillgång till och stigande krav på utbildning och professionalisering. De yngre har också större möjligheter att ”planera” för familjebildning, är mindre främmande inför förändringar i familjestrukturer (stigande antal ensamstående föräldrar och sammanboende) och har kanske en större medvetenhet om betydelsen av ekonomisk självständighet och tillträde till socialförsäkrings-systemen. Med ökande möjligheter att driva mer individuellt styrda livsprojekt påverkas också människors syn på familj och förvärvsarbete.

För män har det varit normalt att kombinera heltidsarbete med hustru och barn men för kvinnor är situationen annorlunda. Från att tidigare oftast ha förenat barn med en hemmafrutillvaro ställs kvinnor nu inför nya valsituationer kring familj och arbete.¹⁴ I de tre länderna varierar inte bara de faktiska och praktiska valmöjligheterna att förena arbete och barn utan också de sociala sammanhangen och de kulturella ramarna för synen på könsroller och moderskap. Sextio- och sjuttitalens feministiska rörelser har satt politiska och institutionella spår i samhället och i människors medvetande och allt fler kvinnor förblir yrkesarbetande även efter att de har fått barn. Många kvinnor har därmed skaffat sig praktiska erfarenheter av att kombinera familj och arbete. De personer som når vuxen ålder under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet har i tonåren och i vuxen ålder mött ett annorlunda politiskt klimat. Abort och skilsmässa, har legaliserats (abort är endast i begränsad omfattning tillåten i Tyskland) och debatterna kring olika kvinnofrågor drivs inte lika högljutt utan har blivit mer etablerade i politiken och dess institutioner. De frågor som tas upp i den politiska debatten gäller i stor utsträckning gifta kvinnor och kvinnor med barn i förhållande till förvärvsarbete och inte så mycket olikheter i förutsättningar och erfarenheter bland yngre kvinnor och män. Den yngre åldersgruppen har istället konfronterats med ungdomsarbetslöshet, men skillnader i yngre kvinnors och mäns förutsättningar på arbetsmarknaden har inte synliggjorts lika tydligt på det politiska planet.

¹⁴ Chiara Saraceno (1991) diskuterar den italienska förändringsprocessen vad beträffar kvinnors förutsättningar och möjligheter i samhället från efterkrigstiden och framåt. Mycket av det hon tar upp gäller även för Sverige och Tyskland.

1.6 Bör kvinnor förvärvsarbeta?

Låt oss först se på svaren på ett antal frågor rörande kvinnors roll som mödrar och yrkesarbetande i de tre länderna. Med hänvisning till vad som tagits upp tidigare i det här kapitlet utgår vi från att sociala, politiska, ekonomiska och kulturella skillnader mellan länder på olika sätt påverkar människors attityder till familj och könsroller och synen på kvinnors och framförallt mödrars lönearbete. Variationer i synen på familj och könsroller mellan Sverige, Tyskland och Italien förmodas därför uppträda. Vi antar också att kvinnor och män berörs olika av samma omständigheter, eller uttryckt något annorlunda, att kvinnor och män har skilda erfarenheter och därför också uppvisar olikheter i synen på familj och förvärvsarbete. Vidare antas ålder ha betydelse för utfallet. Yngre personer förmodas vara mer positivt inställda till att kvinnor kombinerar föräldraskap med förvärvsarbete än äldre. Naturligtvis är andra faktorer som utbildning, förvärvsfrekvens, bostadsort och antal barn av vikt men här koncentrerar vi oss på betydelsen av ålder och kön.

De som svarat på enkäten har fått välja mellan ett av flera svarsalternativ, vilka sträcker sig från "instämmer starkt" till "tar starkt avstånd". Här redovisas andelen personer som svarat "instämmer" och "instämmer starkt", för kvinnor respektive män. Den andel som visas inom parentes anger den procentuella summan personer som svarat "tar avstånd" och "tar starkt avstånd" vid respektive påstående. De som inte svarat eller uppgivit "vet ej" har tagits bort från analysen. Återstående andel har uppgivit att de varken instämmer eller tar avstånd från påståendet. De utgör sålunda den "restpost" som inte redovisas i tabellen men som ingår i analysen.

Som framgår av tabell 1.1 anser en majoritet av de tillfrågade i de tre länderna att kvinnors förvärvsarbete inte inkräktar på deras relation till sina barn. Resultatet kan tyckas något märkligt med tanke på den relativt låga förvärvsfrekvensen bland kvinnor i Tyskland och Italien. Tillsammans med de närmast följande två påståendena rörande förvärvsarbete, moderskap och familj framträder den långt mer ambivalenta inställningen till kvinnors förvärvsarbete bland befolkningen i Tyskland och Italien dock tydligt. I Sverige oroar sig betydligt färre människor för att barnen och familjen lider av att mödrar förvärvsarbetar. Det har förmodligen sin förklaring i att svenskar under en relativt lång tidsperiod har levt i en verklighet där många kvinnor yrkesarbetar även efter det att de fått barn. Att en så pass liten del oroar sig för barnen kan möjligen förklaras med att man i Sverige anser att barnomsorgen fungerar tillfredsställande och inte utgör något hinder för förvärvsarbete. Den jämförelsevis stora skillnaden mellan

kvinnor och män i Sverige är iögonfallande. Även om de svenska männen generellt sett är långt mer positiva till kvinnors förvärvsarbete än de tyska och italienska är det i större utsträckning männen, som anser att barnen far illa om deras mödrar förvärvsarbetar.

Tabell 1.1 Attityder till kvinnors förvärvsarbete. Andel som svarar instämmande och (inom parentes) andel som tar avstånd. Procent.

	Tyskland		Italien		Sverige	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
1. En mamma som arbetar utanför hemmet kan ha ett lika nära och bra förhållande till sina barn som en mamma som är hemma	72 (24)	79 (18)	57 (33)	68 (22)	59 (25)	74 (14)
2. Ett barn som ännu inte börjat skolan blir troligen lidande om mamman yrkesarbetar	73 (16)	69 (20)	69 (19)	68 (17)	34 (43)	24 (53)
3. På det hela taget så blir familjelivet lidande om kvinnan arbetar heltid	63 (22)	60 (25)	67 (21)	61 (23)	30 (49)	32 (46)
4. Ett arbete är i och för sig viktigt, men vad de flesta kvinnor verkligen önskar sig är hem och barn	36 (46)	35 (50)	47 (33)	46 (38)	36 (35)	34 (39)
5. Att vara hemarbetande kvinna är precis lika tillfredsställande som att yrkesarbeta	49 (35)	48 (40)	31 (52)	22 (65)	28 (35)	31 (34)
6. Mannens uppgift är att tjäna pengar, kvinnans uppgift är att ta hand om hemmet och familjen	40 (43)	34 (53)	39 (44)	26 (55)	12 (68)	10 (71)
7. Det är inte bra om mannen stannar hemma och tar hand om barnen medan kvinnan går ut och arbetar	44 (39)	35 (49)	71 (12)*	70 (13)*	17 (57)	14 (62)

* I den italienska undersökningen har påståendet ställts omvänt, dvs "Det är bra om mannen stannar hemma och tar hand om barnen medan kvinnan går ut och arbetar". Den svenska och tyska frågeställningen är därför inte helt jämförbar med den italienska. Möjligen förstärker det också svarsmönstret i en annan riktning än i de övriga två länderna. De italienska svaren ovan har kodats om så att påstående nummer 4 i tabell 1.1 visar procentandel män och kvinnor som svarat att det inte är bra om mannen stannar hemma och kvinnan förvärvsarbetar.

Källa: ISSP 1994 Attitudes Towards Family and Gender Roles

De sista fyra påståendena berör kvinnors och mäns relation till förvärvsarbete respektive omsorgs- och hemarbete. Även här framträder ett ganska splittrat mönster, både inom och mellan länderna. Vad gäller det fjärde påståendet är fördelningen mellan positivt och negativt inställda personer relativt lika fördelade inom och mellan Sverige och Tyskland. Italien skiljer ut sig med en relativt stor andel både kvinnor och män som menar att de flesta kvinnor framförallt önskar sig hem och barn. I det femte påståendet är det särskilt i Tyskland man är av uppfattningen att omsorgs- och hushållsarbete för kvinnor är lika värdefullt som ett lönearbete. Här är det Italien, och särskilt bland kvinnorna, som förhållandevis få tycker att hemarbete är lika tillfredsställande som förvärvsarbete för en kvinna. Om vi ska våga oss på en

tolkning av resultaten skulle den kunna vara att sambandet mellan att skaffa barn och att vara hemmafru är ganska starkt både i Tyskland och i Italien men att italienska kvinnor och även män i högre grad är missnöjda med de förutsättningar som står förvärvsarbetande mödrar till buds. I Tyskland är möjligen den familjepolitiska inriktningen mer effektiv för att övertyga kvinnor att upphöra med sitt förvärvsarbete när de får barn. Vad gäller de två sista påståendena utmärker sig Sverige med en mer samstämmigt negativ attityd till en traditionell arbetsdelning än Tyskland och framförallt Italien. Att Italien utmärker sig så mycket vad gäller just detta påstående kan kanske delvis förklaras av formuleringen av just det påståendet i den italienska enkäten (se not till tabell 1.1).

Som vi ska se härnäst finns ett tydligt mönster av skillnader både mellan kvinnor och män, mellan åldersgrupper och mellan länderna. För att "nä bacom" en större mängd data och söka mer grundläggande och generella mönster i materialet presenterat i tabell 1.1 använder vi oss av en statistisk metod kallad faktoranalys¹⁵. I tabell 1.1 framträder två olika könsrelaterade faktorer. De framträder mer tydligt i Italien och Tyskland än i Sverige¹⁶. Den första kan beskrivas som inställningen till kvinnors förvärvsarbete i förhållande till familj och barn (påstående 1–3 i tabell 1.1) och vi kan kalla den "attityder till familj och kvinnors förvärvsarbete". Den andra ringar snarare in synen på den traditionella fördelningen av arbete mellan kvinnor och män (påstående 4–7 i tabell 1.1). Med en sammanfattande rubrik kan vi kalla den "attityder till en traditionell arbetsdelning mellan könen". De eventuella inre samband mellan frågorna som kan uppstå när respondenter läser och tar ställning till påståendena i enkäten kan ge mindre utslag i resultaten och riskeras att övertolkas. För att dämpa inflytandet av detta har vi omvandlat resultaten i påståendena i tabell 1.1 till två index. Ett index syftar till att skapa ett mer överskådligt och sammanfattande mått på hur sambanden mellan ett större antal frågor ser ut. I båda indexen redovisas mäns och kvinnors attityder fördelade över åldersgrupper och nationalitet. Resultaten för de båda indexen

¹⁵ Faktoranalys används ofta i syfte att lyfta fram bakomliggande samband mellan variabler och blottlägga underliggande dimensioner (faktorer) i komplexa datamaterial. Sambanden som uppträder mellan skilda variabler antas bero av en tredje, gemensam faktor. Med hjälp av en faktoranalys kan datamängden reduceras genom uteslutande av de variabler som inte uppvisar några samband med dem som utgör respektive faktor. Syftet med en faktoranalys är sålunda att göra ett omfattande material hanterligt för att därmed kunna bearbeta och återge ett större datamaterial så enkelt som möjligt.

¹⁶ En faktoranalys av påståendena i tabell 1.1 ger utslag i två faktorer. Dess värden är särskilt starka för Tyskland och Italien och mindre för Sverige. Förmodligen är konflikten mellan kvinnor, familj och förvärvsarbete svagare i Sverige än i de övriga två länderna, därav de mer otydliga utslagen i faktoranalysen.

redovisas inte i procenttal utan en omarbetning av svarsfrekvenserna har gjorts så att alla som svarat i överensstämmelse med en positiv inställning till kvinnors förvärvsarbete har erhållit värdet 3 eller 4. De som svarat att de "varken instämmer eller tar avstånd" vid ett påstående har tilldelats värdet 2, och de som förespråkar en mer negativ inställning har tilldelats värdet 1 eller 0. Det innebär att ju högre värde som framträder inom varje kön och åldersgrupp desto mer positiv är deras inställning till kvinnors förvärvsarbete. Eftersom indexet i tabell 1.2, "attityder till familj och kvinnors förvärvsarbete" består av tre frågor är 12 det högsta värdet som kan uppnås här. Det index som redovisas i tabell 1.3, "attityder till en traditionell arbetsdelning mellan könen" är sammanställt av fyra frågor, och därför är istället 16 det högsta värde som kan uppnås. De som har svarat i enlighet med en modernare syn på arbetsdelningen mellan kvinnor och män har värdena 3 och 4 för respektive påstående. De som svarat "vet ej" har värdet 2 och de som förespråkar en traditionell arbetsdelning har erhållit värdena 1 eller 0.

*Tabell 1.2 Attityder till familj och kvinnors förvärvsarbete:
Indexvärden för olika grupper*

Ålder	Tyskland			Italien			Sverige		
	Kvinnor	Män	Samtliga	Kvinnor	Män	Samtliga	Kvinnor	Män	Samtliga
18–29	6,16	5,76	5,90	6,35	6,03	6,20	8,12	7,10	7,66
30–49	6,50	5,85	6,16	5,56	5,34	5,44	8,01	7,30	7,68
50–	5,01	4,49	4,76	4,85	4,31	4,60	6,84	6,27	6,58
Samtliga	5,80	5,30	5,54	5,50	5,16	5,33	7,61	6,88	7,26
Standard- avvikelse	2,79	2,68	2,74	2,52	2,70	2,62	2,96	2,78	2,89

Cronbachs Alpha för Tyskland 0,67, Italien 0,66 och Sverige 0,78.

Källa: ISSP 1994 Attitudes Towards Family and Gender Roles.

Indelningen av åldersgrupper motiveras främst av antagandet om att generationsskillnader påverkar attityder till familj och förvärvsarbete. Varje åldersgrupp indelas efter den ålder de hade 1994. Den äldsta åldersgruppen, 50 år och uppåt, består av personer födda 1944 eller tidigare. De har med andra ord vuxit upp i andra världskrigets skugga och med en modern välfärdsstat i vardande. Mittengruppen, personer i åldrarna 30–49 år, det vill säga födda mellan 1945 och 1964, innefattar den generation som vuxit upp till eller i ett konsumtionssamhälle med ökande förväntningar på kvinnors förvärvsarbete samtidigt som perioden utgör höjdpunkten för den gifta hemmafrun. Under den här tiden växte sig debatten kring kvinnofrågor starkare. Den yngsta ål-

dersgruppen, 18–29 år och födda 1965–1976, tillhör den generation där kvinnors förvärvsarbete, skilsmässor, preventivmedel och abortfrågor blivit mindre kontroversiella frågor samtidigt som både arbetslöshet och krav på högre utbildning vuxit i takt med förändringar på arbetsmarknaden.

Gemensamt för samtliga länder är att kvinnorna är mer positiva till kombinationen förvärvsarbete och familj än männen. Både svenska kvinnor och män är dessutom mer positiva än de tyska och italienska. Vi ser också att ålder har betydelse. I allmänhet är män över 50 år mer oroad av kvinnors förvärvsarbete än samtliga andra grupper. De svenska männen i femtioårsåldern och över är trots det betydligt mer positiva än sina likar i de övriga två länderna och ligger istället närmare de yngsta tyska och italienska åldersgrupperna. Vi kan också konstatera att skillnaderna mellan kvinnor och män i samma åldersgrupp är störst i Sverige även om man generellt sett är betydligt mer positivt inställd till kvinnors arbetsmarknadsdeltagande än i både Tyskland och Italien. Det är intressant att notera att både svenska och tyska män i åldersgruppen 18–29 år är något mer tveksamma till kvinnors arbetsmarknadsdeltagande än sina landsmän i åldersgruppen 30–49 år. Det gäller även för de tyska kvinnorna i den yngsta åldersgruppen. Möjligen skymtar här en effekt av livscykel fram snarare än en generationseffekt, det vill säga att det är troligt att människor ändrar sin inställning med egen förvärvad erfarenhet av barn och förvärvsarbete snarare än att det beror på utanförliggande historiska förändringsprocesser. Kanske dessa yngre män och kvinnor är mer kritiska till förvärvsarbetande mödrar som ett specifikt fenomen än vad faktiskt förvärvsarbetande mödrar och fäder är. De senare återfinns säkrast i åldersgruppen 30–49 år. Det skulle i så fall inte helt oväntat betyda att den livsfas en person själv befinner sig i återverkar på utfallet i analysen¹⁷. I Italien däremot är både kvinnor och män i åldern 18–29 år klart mindre negativa än italienare i de övriga åldersgrupperna. Det är också tydligt att det är de svenska och italienska kvinnorna i åldern 18–29 år som är mest positivt inställda, medan mest positiva bland de tyska kvinnorna är åldersgruppen 30–49 år. Möjligen skymtar vi här ett mer komplicerat mönster än det som framträdde i tabell 1.1 där italienska kvinnor i mycket större utsträckning än tyska motsatte sig en tillvaro som hemmafru på bekostnad av yrkesarbete och som möjligen skulle kunna förklaras med nationella skillnader i politiska incitament

¹⁷ I den tyska undersökningen har 21 procent i åldersgruppen 18–29 år barn, vilket kan jämföras med 74 procent i åldersgruppen 30–49 år. I Italien har endast 11 procent i åldersgruppen 18–29 år barn, jämfört med 73 procent i åldersgruppen 30–49 år. I Sverige har 27 procent av personerna i åldersgruppen 18–29 år barn, jämfört med 80 procent i åldersgruppen 30–49 år.

för kvinnors arbetsmarknadsdeltagande. Den höga ungdomsarbetslösheten medverkar också till att medvetenheten om betydelsen av ett arbete som den enda möjligheten att kunna lämna föräldrahemmet accentueras. Detta är ett konkret och påfallande problem för många yngre, kanske särskilt tydligt i Italien men även i Sverige¹⁸. Sammanfattningsvis kan vi säga att både kön och ålder är av betydelse för uppfattningen om kvinnors förvärvsarbete och dess konsekvenser för barn och familj där yngre i allmänhet är mindre oroade än äldre och kvinnor mindre bekymrade än män.

Tabell 1.3 beskriver synen på könsroller på ett mer ideologiskt plan genom attityder till den traditionella fördelningen av arbete mellan kvinnor och män, fråga 4–7 i tabell 1.1. De högre värdena i tabellen motsvarar alltså en mindre traditionell syn på könsroller. Här framträder skillnaderna mellan länderna inte riktigt lika tydligt som i tabell 1.2 där det gällde attityder till familj och kvinnors arbetsmarknadsdeltagande. Sverige framstår dock fortfarande som det mest radikala landet och Italien som den främsta företrädaren för den traditionella synen på arbetsdelningen mellan kvinnor och män.

Tabell 1.3 Attityder till en traditionell arbetsdelning mellan könen: Indexvärden för olika grupper

Ålder	Tyskland			Italien			Sverige		
	Kvinnor	Män	Samtliga	Kvinnor	Män	Samtliga	Kvinnor	Män	Samtliga
18–29	10,30	9,16	9,73	9,46	7,81	8,68	10,85	10,22	10,60
30–49	10,13	8,84	9,47	8,60	7,98	8,29	10,62	10,16	10,41
50–	6,37	5,88	6,13	6,60	5,75	6,20	8,79	8,34	8,59
Samtliga	8,63	7,74	8,18	8,08	7,17	7,64	10,00	9,49	9,78
Standardavvikelse	4,24	3,87	4,09	3,15	3,14	3,18	3,28	2,88	3,12

Cronbachs Alpha för Tyskland 0,78, Italien 0,59 och Sverige 0,68.

Källa: ISSP 1994 Attitudes Towards Family and Gender Roles.

Även i tabell 1.3 framträder skillnader i attityder mellan kvinnor och män samt mellan åldersgrupper som är gemensamma för samtliga länder. I Sverige är åsiktsskillnaderna mellan kvinnor och män minst inom samtliga åldersgrupper. Indexvärdena är dessutom högre än i Tyskland och Italien inom samtliga åldersgrupper. Det har förmodlig-

¹⁸ I Italien är det vanligt att vuxna barn bor kvar i föräldrahemmet till de gifter sig. Bortsett från det traditionella mönstret saknar ungdomar ofta ekonomiska förutsättningar att flytta hemifrån tidigare. Nära 40 procent av hemmaboende barn över 25 år är arbetslösa (ISTAT Rapporto annuale 1995). I Sverige har begreppet mambo myntats, vilket betyder att man bor i föräldrahemmet "hos mamma".

en sin förklaring i att man i Sverige under en längre tidsperiod än i de båda andra länderna har praktiska erfarenheter av förvärvsarbetande kvinnor, hustrur och mödrar och på ett mer allmänt plan är införstådd med systemet. Om man ser till indexvärdena för Sverige i tabell 1.2 och i tabell 1.3 verkar erfarenheterna bland de två yngre åldersgrupperna dessutom vara mycket positiva både bland män och kvinnor. Med undantag för den äldsta åldersgruppen är de svenska männen betydligt mer positiva än männen i något av de övriga länderna. Två-försörjarfamiljen kan därför sägas vara väl integrerad i svenska mäns och kvinnors medvetande samt i allmänhet förknippad med goda erfarenheter.

Variationen i attityder till kvinnors "rätta plats" är störst mellan kvinnor och män inom den yngsta åldersgruppen i Italien, följt av tyska kvinnor och män i åldersgrupperna 18–29 och 30–49 år. Vad som inte framgår av tabellen är också att standardavvikelsen är relativt hög inom åldersgrupperna, särskilt bland kvinnorna i de tre länderna. Det betyder att både andelen som är positiv till traditionella könsrollsmönster och andelen som är negativt inställda är relativt stor. Många av de tillfrågade har också valt att svara att de inte vet eller har helt enkelt utelämnat sitt svar. De påstående människor har fått ta ställning till speglar förmodligen konflikter mellan olika grupper i respektive land och är ganska laddade med konkurrerande värderingar gentemot kvinnors arbetsmarknadsdeltagande i största allmänhet och särskilt i förhållande till familj och barn. Det är särskilt tydligt i Tyskland där omkring hälften har en relativt radikal inställning till arbetsdelningen i hemmet, medan ungefär lika många i sin tur försvarar en traditionell arbetsdelning. Utöver det könsbetingade mönster som framträder framgår att kvinnor i åldersgrupperna 18–29 år och 30–49 år i alla tre länderna är mer negativa till en traditionell arbetsfördelning mellan könen än männen är. Det innebär att även de yngre männen i större utsträckning än kvinnorna anser att kvinnor bör och vill prioritera hem och familj före lönearbete och att männens egen roll framförallt är att bistå med hushållsinkomsten.

Såväl tabell 1.2 som tabell 1.3 visar att det finns en mer eller mindre tydlig konflikt mellan kvinnor och män om rollfördelningen i familjen. För Sveriges del tar den sig tydligast uttryck i synen på kvinnors förvärvsarbete och dess negativa inverkan på familj och barn. Skillnaderna är dessutom störst mellan kvinnor och män i den yngsta åldersgruppen där män i större utsträckning än kvinnor tror att familj och barn far illa om mödrar förvärvsarbetar. Det är möjligt att det just här också har lämnats utrymme för tolkningar så att betoningen på att familjen drabbas om kvinnan arbetar heltid (underförstått till skillnad från deltid) slår igenom. Den faktiska arbetsdelningen inom

den svenska familjen ser annorlunda ut¹⁹. I Tyskland och Italien framträder konflikten mellan kvinnors och mäns attityder tydligast när det gäller just arbetsdelningen i hemmet. Skillnaderna mellan den yngsta åldersgruppen i Italien och åldersgruppen 30–49 år är slående. De yngre kvinnorna är mer radikala än de något äldre. I Tyskland är andelen kvinnor som är negativa till den traditionella arbetsdelningen nästan lika stor som i Sverige, medan männen är mer tveksamma. Skillnaderna i attityder, eller standardavvikelsen, inom gruppen män och kvinnor är dessutom störst i Tyskland.

1.7 Slutsatser

Vi återvänder till det inledande antagandet att olika politiska handlingslinjer och dess institutionaliserade lösningar speglar ett kulturellt och socialt sammanhang men också ger upphov till specifika sociala relationer mellan kvinnor och män. I det datamaterial som analyserats har vi här inte tagit hänsyn till kvinnors och mäns faktiska arbetsmarknadsdeltagande, utbildningsnivå eller om de själva har barn. En sådan analys hade med all sannolikhet gett en mer nyanserad bild av resultaten. Huvudsyftet har varit att analysera skillnader i attityder i olika åldersgrupper i Sverige, Tyskland och Italien, tre välfärdsstater med betydande inbördes skillnader. Mot bakgrund av de stora olikheterna mellan de tre ländernas välfärdssystem är de resultat som redovisats här något uppseendeväckande. Attityderna till kvinnors förvärvsarbete är påfallande lika i de tre länderna. Förhållandet mellan kvinnors och mäns attityder inom varje land uppvisar också ett gemensamt mönster. I samtliga länder förändras yngre mäns och framförallt yngre kvinnors attityder bort från ett traditionellt könsrollsmönster och mot en allt mer positiv inställning till kvinnligt förvärvsarbete. Den konformitet som antas föreligga mellan välfärdsstaten som leverantör av förutsättningar och möjligheter och individens beteende stämmer möjligen när det handlar om människors faktiska beteende. Färre kvinnor med barn förvärvsarbetar i Tyskland och Italien, vilket överensstämmer med de förutsättningar och möjligheter som står dem tillbuds. De resultat som redovisats här antyder dock att människors beteende i Tyskland och Italien kanske inte överensstämmer med framförallt kvinnors önskemål och syn på förvärvsarbete. I Sverige förvärvsarbetar både kvinnor och män i långt högre utsträckning och de verkar dessutom vara mer överens om att kvinnors förvärvsarbete endast har mindre negativa effekter på familj och barn. En

¹⁹ Se resultaten presenterade i Floods & Gråsjös, Hörnqvists samt Nordenmarks kapitel i denna volym.

omfattande arbetsmarknad för kvinnor, den förhållandevis generösa föräldraförsäkringen, en väl utbyggd och fungerande barnomsorg och den relativt höga andelen kvinnor som arbetar deltid kan vara några av förklaringarna till svenskarnas inställning.

De övergripande skillnaderna i attityder mellan länderna kan med sannolikhet till stor del härledas till skillnaderna i ländernas arbetsmarknads-, social- och familjepolitiska inriktning tillsammans med de sociokulturella sammanhang under vilka människorna i de tre länderna lever. I detta sammanhang kan vi möjligen tala om tre olika slags *gender regimes* där Sverige utgör den mest könsneutrala, eller i varje fall den mest kvinnovänliga modellen vad beträffar kvinnors möjligheter till ekonomiskt oberoende och individuell autonomi. Samtidigt visar resultaten på en pågående attitydförändring som inte tillmötesgårs med politiska insatser i framförallt Tyskland och Italien. Både den italienska, och ännu tydligare den tyska familjepolitiken, passar dåligt för att möta ett ökat kvinnligt arbetsmarknadsdeltagande. Konflikten mellan förändrade attitydmönster och de politiska incitamentstrukturer som möjliggör för kvinnor att förvärvsarbeta är störst i Tyskland. Som framgick av tabell 1.3 stämmer förändringarna i människors inställning till arbetsdelningen i hemmet dåligt överens med de politiska ställningstaganden som i stället syftar till att uppmuntra en traditionell rollfördelning där kvinnans huvuduppgift är obetalt omsorgs- och hemarbete. För Italiens del är det snarare bristen på incitament i någondera riktningen som lägger hinder i vägen för förändrade könsrollsmönster. Istället är ett stort antal kvinnor hänvisade till en osäker svart eller grå arbetsmarknad, vilken måhända ger en ekonomisk och personlig tillfredsställelse för den enskilda kvinnan men inte några sociala eller arbetsmarknadspolitiska rättigheter.

Vad Sverige beträffar är det iögonfallande att skillnaderna mellan män och kvinnor i samtliga åldersgrupper är så stora, faktiskt större än i de övriga länderna. Mest tydligt är det bland dem som är i åldrarna 18–29 år. Skillnaderna i attityder mellan kvinnor och män vad gäller kvinnors förvärvsarbete skulle kunna tolkas som att de svenska männen inte är beredda att ta ett större ansvar för hemarbete och omsorg och att svenska kvinnor i så fall även i fortsättningen kommer att ha huvudansvaret för det obetalda arbetet. Med utgångspunkt i det svenska socialförsäkringssystemet framstår det troligen också för de flesta som den mest rationella lösningen, eftersom svenska män i allmänhet har en högre inkomst än kvinnor och inkomstbortfallet med en föräldraledig eller deltidsarbetande kvinna blir lägre för familjen än om mannen skulle minska sin arbetstid. Den stora andelen deltidsarbetande kvinnor i Sverige skulle också kunna förklara framförallt de svenska männens radikala inställning till arbetsfördelningen i hem-

men på så sätt att de är positivt inställd till kvinnors lönearbete men inte till avgörande förändringar av arbetsdelningen vad gäller hushållsarbetet.

Om vi återgår till antagandet att åldersgrupper är präglade av olika historiska omständigheter där de yngre möter en etablerad välfärdsstatlig ideologi, som är präglad, uppbyggd och befast av de äldre generationerna och de förutsättningar de ställdes inför, kan vi nu anta att framförallt kvinnor i Tyskland och Italien är beredda att bryta mot in-
vanda traditionella mönster och ta klivet ut i arbetslivet även efter det att de har fått barn. Förutsättningarna för att kvinnor med barn, men också äldre kvinnor, ska kunna förvärvsarbeta är att det finns tillgång till barnomsorg, äldreomsorg och förmodligen också deltidsarbete som ger tillträde till sociala rättigheter. Ytterligare en förutsättning är att männen förändrar sin inställning till arbetsdelningen i hemmen. Både ålder och kön är därför centrala aspekter att beakta. Den yngre generationen i de tre länderna är beroende av att en politisk och social förändring kommer till stånd som speglar dess nya erfarenheter och den konflikt som råder mellan den traditionella och den mer progressiva eller moderna synen på kvinnans och mannens uppgifter i förhållande till familjen. Såväl ökade familje-ekonomiska behov som en växande politisk benägenhet att individualisera de sociala trygghetssystemen ställer nya krav på kvinnors arbetsmarknadsdeltagande. Kvinnor i allmänhet uppvisar också en ökande förvärvsfrekvens. Kvinnors förändrade utbildningsmöjligheter, möjligheter att delta på arbetsmarknaden, förutsättningar att planera för familjebildning och ökad insikt i betydelsen av att tillförskansa sig sociala rättigheter genom eget yrkesarbete har bidragit till detta. Kvinnors erfarenheter av förvärvsarbete skiljer sig från männens. Kvinnors inträde på arbetsmarknaden sker via en mer eller mindre könssegregerad arbetsmarknad och trots att kvinnor oftast bibehåller huvudansvaret för omsorgs- och hushållsarbete i hemmet.

Den svenska välfärdsstatsmodellen uppfyller till stor del behoven av omsorg om barn och äldre. Det förefaller därför som om den svenska välfärdsstatliga modellen är den som i störst utsträckning lyckas kombinera kvinnors förvärvsarbete med moderskap. Detta har gett en högre grad av ekonomisk autonomi för kvinnor och skapat en positiv inställning till kvinnors förvärvsarbete, både bland kvinnor och män. Men faktum är också att det fortfarande är kvinnor som utför huvuddelen av det obetalda omsorgs- och hemarbetet. Sveriges relativt höga jämställdhet på arbetsmarknaden kan därför inte helt enkelt överföras till förhållanden i hemmen, något som belyses närmare i ett flertal av de övriga kapitlen i denna volym.

Kapitlet utgör en del av ett projekt finansierat av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

Litteraturförteckning

- Anxo, Dominique & Flood, Lennart (1998, under publicering) "Patterns of time use in France and Sweden", i *Women's work and wages*, London: Routledge
- Bimbi, Franca (1995) "Rappresentazioni e politiche familiari in Italia", i *Politiche per le famiglie. Nuovi modelli familiari e politiche sociali in Europa*, Turin: Animazione Sociale Edizioni Gruppo Abele
- Björnberg, Ulla (1997, under publicering) "Swedish dual bread-winner families. Gender, class and policy" *Families with small children in eastern and western Europe*, London: Avebury
- Bradley, Harriet (1996) *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*, Cambridge: Polity Press
- Bryson, Lois, Bittman, Michael & Donath, Sue (1994) "Men's welfare state, women's welfare state: Tendencies to convergence in practice and theory?", i *Gendering the Welfare States* London: Sage
- Dienel, Christiane (1993) *Zwölf Wege der Familienpolitik in der Europäischen Gemeinschaft. Länderberichte*, Schriftenreihe Band 22.2 Bundesministerium für Familie und Senioren. Stuttgart: Kohlhammer.
- Ditch, John, Bradshaw, Jonathan & Eardely, Tony (1996) *Developments in national family policies in 1994*, Social Policy Research Unit University of York: Commission of the European Communities
- Esping-Andersen, Gösta (1990) *The three worlds of welfare capitalism*, Cambridge: Polity Press
- Eurostat (1995) *Women and men in the European Union. A statistical portrait*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Union
- Fölster, Kaj (1996) *Barn och äldreomsorg i Tyskland och Sverige. Tysklandsdelen*, Skriftserien Fakta/Kunskaper nr 4, Stockholm: Socialdepartementet
- Hobson, Barbara (1990) "No exit, no voice: Women's economic dependency and the welfare state", *Acta sociologica*, Vol. 33, s. 235–249
- Hobson, Barbara & Takahashi, Mieko (1996) "Genusperspektiv på det sociala medborgarskapet. En studie av ensamstående mödrar", i *Generell välfärd. Hot eller möjligheter?* Skriftserien:Fakta/Kunskaper, nr 3, Stockholm: Socialdepartementet
- Hoem, Britta (1995) "The way to the gender-segregated Swedish labour market", i *Gender and family change in industrialized countries*, Oxford: Clarendon Press
- Jensen, Per H. (1996) *Komparative Velfærdssystemer. Kvinders reproduktionsstrategier mellem familien, velfærdsstaten og arbejdsmarkedet*, København: Nyt fra samfundsvidenskabene
- Knudsen, Karl & Waerness, Kari (1996a) "Barnet lider av at mor er yrkesaktiv", *Sociologisk tidsskrift*, nr 1, s. 3–23
- Knudsen, Karl & Kari Waerness (1996b) "Er ekteskapet som institusjon på vei ut i Skandinavia", *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, nr 3. Ærg. 37, s. 299–327
- Millar, Jane (1996) "Family obligations in Europe", i *Findings. Social Policy Research 107*, York: Joseph Roundtree Foundation

- Mingione, Enzo (1995) "Labour market segmentation and informal work in southern Europe", i *European Urban and Regional Studies* 2 (2) s. 121–143
- O'Connor, Julia S. (1996) "From women in the welfare state to gendering welfare state regimes", *Current Sociolog*, Vol 44, No. 2
- OECD July 1995 *Employment outlook*
- Orloff, Ann Shola "Gender and the social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states", *American Sociological Review* Vol. 58, s. 303–328
- Ostner, Ilona & Lewis, Jane (1995) "Gender and the evolution of European social policies", i *European Social Policy. Between Fragmentation and Integration*, Washington D.C: the Brooking Institution
- Palomba, Rossella (1995) "Italy: The invisible change", i *Population, family, and welfare. A comparative survey of European attitudes. Volume I*, Oxford: Clarendon Press
- Rapporto annuale 1995. "Occupazione e risorse umane". ISTAT.
[Http://www.istat.it/italia/sintesi/4.html](http://www.istat.it/italia/sintesi/4.html) 1997-02-18
- Sainsbury, Diane (1996) *Gender equality and welfare states*, Cambridge: Cambridge university Press
- Saraceno, Chiara (1991) "Changes in Life-Course Patterns and Behavior of Three Cohorts of Italian Women", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 16, No. 3, s. 502–21
- Saraceno, Chiara (1995) "Le politiche della famiglia in Italia", i *Politiche per le famiglie. Nouvi modelli familiari e politiche sociali in Europa*, Turin: Animazione Sociale Edizioni Gruppo Abele
- SCB:1 (1994) *Att klara av – arbete, barn, familj*, Örebro: SCB demografiska rapporter
- Scott, Jacqueline, Duane F. Alwin & Michael Braun (1996) "Generational changes in gender-role attitudes: Britain in a cross-national perspective", *Sociology*, Vol. 30, No. 3, s. 471–492
- Shaver, Sheila & Bradshaw, Jonathan (1995) "The recognition of wifely labour by welfare states", *Social Policy and Administration*, Vol 29, no 1 s 10–25
- SOU 1996:56 *Hälften vore nog – om kvinnor och män på 90-talets arbetsmarknad. Slutbetänkande från utredningen om kvinnors arbetsmarknad*. Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet
- Towards a European welfare state?* (1991) Red. Graham Room Bristol; SAUS Publications
- UN (1995) *Women and men in Europe and North America*, Geneve: United Nations Publication
- Young, Brigitte (1996) "The German State and Feminist Politics: A Double Gender Marginalisation", *Social Politics*, Summer/Fall, s. 159–184.

Lojalitet, tid och pengar

Hur kvinnor och män

argumenterar om jämställdhet i familjer

2

ULLA BJÖRNBERG & ANNA-KARIN KOLLIND

I de allmänna diskussioner som på senare år har förts om familjen och dess förändring har två teman uppmärksammats. Det ena handlar om en ökande individualisering i det moderna samhället som leder till att familjebanden får en allt mer tillfällig karaktär. En rad förhållanden såsom välfärdsstatens framväxt med olika typer av socialförsäkringar, social service och ändrade familjerättsliga regler har bidragit till att synen på familjen och individernas ömsesidiga förpliktelser gentemot varandra har förändrats. Så har det hävdats att familjen som institution har omvandlats från att ha varit ett moraliskt samhällskontrakt till att bli ett mer personligt baserat projekt (Théry, 1993). I denna omvandling kommer en kontraktbaserad rättviselogik allt mer att prägla familjerelationerna. Det innebär att det blir mer av öppna överenskommelser som parterna ingår för en viss tid för att senare eventuellt omförhandla (Godbout, 1990). Familj blir därmed en social institution som i allt mindre grad baseras på etablerade moralföreställningar om plikter och skyldigheter relaterade till en viss position.

Det andra lika uppmärksammade temat handlar om hur en strävan mot ökande jämställdhet mellan könen kan återverka på familjen som institution. Jämställdheten ingår i en vidare individualiseringsprocess som har gjort kvinnor och barn mindre beroende av sina män och fäder. Den patriarkala strukturen har alltså underminerats. Jämställdhet mellan könen har blivit ett samhällsideal som under senare decennier inlemmats i praktisk politik och påverkat lagstiftningen på olika områden. Få kan undgå att förhålla sig till detta ideal, även om det inte behöver betyda att alla omfattar det. Jämställdhetsfrågan aktualiseras i dag för varje ny familj och blir något som parterna efterhand får försöka ta ställning till.

2.1 Frågan om jämställdhet – en introduktion

Hur gör då män och kvinnor för att i sin vardag handskas med frågor som aktualiserar jämställdhet och sammanhållning i en familjekrets? Vad anser de vara rimliga avvägningar mellan egna och gemensamma behov i fråga om tid, pengar och arbete? Vilka principer utgår de från när de söker lösningar på sådana frågor? Hur kan deras argument se ut? I varje samhälle finns allmänna normer och ideal kring vad familjesammanhållning och förpliktelser gentemot familjemedlemmar innebär. Om jämställdhet är ett exempel på sådana ideal, så är sammanhållning och gemenskap tveklöst ett annat. Hur konkretiseras dessa ideal eller normer i vardagslivet? Går de att samordna eller strider de mot varandra? Kort sagt, vad ges idealen för mening och innehåll?

I detta kapitel skall vi dels diskutera dessa frågor från en teoretisk synvinkel och dels illustrera vad jämställdhet i familjelivet kan betyda i praktiken. Den teoretiska analysen ingår i ett pågående projekt, där vi studerar vilka principer män och kvinnor utgår från när de i sin vardag handskas med förpliktelser och personligt ansvar i olika familjesituationer. De frågor som studeras bygger på en tidigare studie av hur föräldrar förenar familjeliv och förvärsarbete (Björnberg & Sass, 1997). I föreliggande studie intervjuades ett urval av de föräldrar som intervjuades i den tidigare studien.

Kapitlet är disponerat så att ett första avsnitt ger några exempel på teorier om makt och kön i familjer. Vidare problematiseras tolkningar där kvinnors underordning ter sig som given och oföränderlig. Vårt syfte är att presentera en alternativ tolkning där relationer mellan könen förhandlas inom ramen för olika föreställningar om reciprocitet, givande och tagande, skuld och lojalitet.

I ett andra avsnitt diskuterar vi förutsättningar för socialt samspel i familjer. Här presenterar vi socialpsykologisk teoribildning om mekanismer för social interaktion och om grundläggande former för social interaktion. Centrala tankegångar är betydelsen av ömsesidigt utbyte, skuld och gävoetik. Här aktualiseras också hur olika principer om rättvisa tillämpas beroende på vilken typ av sammanhållning man försöker upprätthålla i en familj. Slutligen problematiserar vi begreppet rättvisa i ett könsperspektiv utifrån vad parterna förhandlar om när det gäller fördelning av tid och pengar eller omsorg. Vårt syfte med dessa båda avsnitt är att hitta en modell för familjeanalys där könsteori och socialpsykologisk teori kan förenas.

Efter de teoretiska avsnitten om makt och social interaktion, reciprocitet och rättvisa, presenterar vi fyra exempel på par som anser sig vara relativt jämställda. Vi har två syften med denna presentation: att

konkretisera de teoretiska kategorier som vi valt att ta fasta på, samt att problematisera begreppet jämställdhet. Vad betyder jämställdhet i konkreta samspelssituationer? Är jämställdhet ett mål och hur uppfattar kvinnor respektive män detta i sin vardagliga samvaro?

2.2 Är familjen källan till kvinnors maktlöshet?

En stor del av diskussionen och de vetenskapliga studierna kring familjen har kretsat kring antaganden om förändring mot en mer symmetrisk familj (Young & Willmott, 1973) och mot tvåkarriärfamiljer (Rapaport & Rapaport, 1989). Minst lika många studier har gjorts om bristen på fundamentala förändringar mot jämställdhet mellan makar (ex. Haavind, 1987; Holmberg, 1993; Hochschild, 1989). Det finns starka skäl för båda ståndpunkterna.

Å ena sidan har många strukturella hinder för kvinnors möjlighet att förbättra sin sociala position undanröjts. I den svenska socialpolitiska modellen behandlas kvinnor och män som självständiga individer. Beroendet av familjeband för försörjning och omsorg är på det formella planet litet. Vid en europeisk jämförelse är den svenska familjemodellen betydligt mer jämställd till sin struktur än till exempel den tyska eller engelska (Lewis, 1992). Å andra sidan finns studier som visar att kvinnor jämfört med män lever i en sämre ekonomisk och social situation. De har lägre inkomster, arbetar mer med obetalda arbetsuppgifter, har oftare en underordnad ställning i arbetet och deras tid är mer kringgärdad av fasta strukturer. Kvinnor har större ansvar för barn och familj, för att planera och samordna barnens tider med partners och sin egen tid. Mannen uppfattas fortfarande som familjens huvudförsörjare och har större möjligheter att bestämma villkoren för sina insatser i hemmet (Björnberg, 1992).

Familjen, med dess olika förpliktelser gentemot man och barn, har ofta setts som ett viktigt hinder för kvinnors möjlighet till jämställda villkor med män. Orienteringen mot äktenskap och familj har ansetts minska unga flickors motivering att utbilda sig; barn och familj gör att en stor andel vuxna kvinnor inte arbetar heltid; detta leder till sämre ekonomi och på sikt även till sämre pension.

Också inom feministisk forskning har familjen uppfattats som en väsentlig faktor vid förklaringar av kvinnlig underordning, även om perspektiven och förklaringsstyperna har skiftat. Fram till 1970-talet var det framför allt socialisationsfaktorer och uppväxtvillkor som ansågs orsaka skilda könsvillkor. Till varje uppväxande generation förmedlades en rad könsstereotyper som sedan styrde mäns och kvinnors handlande. Under 1970-talet angreps denna typ av deterministiska förklaringar. I stället betonades olika hinder i den sociala struktu-

ren som blockerade kvinnors möjligheter till jämlika villkor med män. Med Nancy Chodorows och Carol Gilligans teorier mot slutet av 1970-talet och början av 80-talet kom på nytt socialisationen och familjerelationerna i blickpunkten som förklaring till kvinnlig underordning, fast nu på ett nytt sätt. Gamla tankegångar om specifika kvinnliga egenskaper såsom relationsorientering rehabiliterades och gavs en ny förklaringsgrund (Komarovsky, 1991).

I Chodorows (1978) inflytelserika teori antas det kvinnliga moderskapet vara en fundamental orsak till en djupgående skillnad i manlig och kvinnlig identitetsuppfattning, där ett viktigt element i den manliga identiteten blir att nedvärdera det kvinnliga. Moderskapet blir motsättningsfyllt; å ena sidan en källa till närhet, ömsesidighet och beroende, men å andra sidan förbinds dessa kvaliteter med kvinnlighet och representerar därmed negativa egenskaper i en manlig identitetsbildning. Enligt Chodorow är alltså moderskapet en relation som på ett djupgående sätt bidrar till polarisering och rangordning mellan könen och därvid medverkar till att reproducera kvinnlig underordning.

Firestone (1974) sträckte sig ännu längre i betoningen av moderskapets roll för kvinnors underordning, då hon förklarade att den var en följd av kvinnors reproduktiva funktion. Det är havandeskap, barnafödande, amning och vård av barn som gör kvinnor sårbara och beroende av män. Om kvinnors sårbarhet i reproduktionen bara kan elimineras, kan också enligt Firestone deras frigörelse uppnås.

Flera har kritiserat tanken att moderskapet skulle vara nyckelförklaringen till kvinnors underordning. Johnson (1988) till exempel hävdar att Chodorow och andra som följt hennes teori blandat samman två kvinnliga roller, nämligen moderns och hustruns. Det är som hustrur kvinnor är "svaga", inte i sina moderliga relationer till barn och män. I likhet med Chodorow menar Johnson att konstruktionen av manlig identitet bygger på ett förnekande av femininitet, men hon hävdar att det är den "manliga kamratgruppen" som är avgörande i den processen, inte moderskapet. Små pojkar och vuxna män bevisar sin maskulinitet i konkurrerande relationer till andra män, där kvinnlighet står för det negativa "andra" som binder samman mansgrupper.

Liknande synpunkter finner vi hos Delphy och Leonard (1992), som dock inte fokuserar socialisationsprocesser utan strukturella förhållanden. De hävdar att det är äktenskapets struktur som lägger grunden till kvinnors underordning. Bakgrunden är att familjen liksom hushållet är en ekonomisk enhet som är organiserad som ett hierarkiskt system av arbetsrelationer. Det obetalda arbete hustrur utför för sina män betraktas som den viktigaste faktorn bakom kvinnors underordnade position i familj och samhälle. Genom detta obetalda arbete skapar kvinnor ett överskottsvärde som deras män tillägnar sig.

Kvinnligt obetalt arbete bidrar därmed till uppkomsten och återskapandet av ojämlika förhållanden vad gäller ägande och ekonomisk status i familjer. Enligt författarna spelar det ingen roll om kvinnor har egna inkomster, hög utbildning och kvalificerade arbeten med hög status. Trots detta förblir de alltid underordnade männen i äktenskapet. Beviset för detta är att gifta kvinnors förvärvsarbete i realiteten har lett till en dubbel arbetsbörda, oavsett deras inkomster och även om de har delegerat delar av hemarbetet till andra kvinnor. För Delphy och Leonard är det alltså äktenskapet som skapar en sned maktfördelning mellan könen såväl i familjer som i samhället i stort.

Gemensamt för dessa teorier om makt och kön är att orsakerna till kvinnors maktlöshet förläggs till familjesfären. Psykologiska, sociala och ekonomiska förhållanden i familjen leder till kvinnlig underordning inte bara i familjen utan i samhället i stort, på arbetsmarknaden, i politiken och inom arbetsorganisationer (Roman, 1994; Westberg-Wohlgemuth, 1996).

2.3 Strukturell makt och makt i social interaktion

En brist med dessa försök att förklara maktrelationerna mellan könen är en tendens till cirkelresonemang. Så länge kvinnor har det primära vårdansvaret för små barn och så länge äktenskapet består, kommer enligt teorierna manlig överordning ständigt att återskapas. Förändringar tycks uteslutas. Men att sådana förändringar har skett betraktat över längre tid går ändå knappast att förneka. Detta illustreras bland annat av äktenskapslagen och samboendelagen. Andan i dessa lagar uttrycker en uppfattning om parbildning som en frivillig och jämställd pakt mellan två individer (Agell, 1989). Äktenskapet utgör inte längre ett kontrakt mellan staten/ kyrkan och familjen. Det är inte längre pliktnormer som reglerar relationerna mellan makar, utan deras personliga lojaliteter. Kön förutbestämmer inte till vissa uppgifter på samma sätt som tidigare och utrymmet för förhandlingar är större. Därför anser vi att dagens familjer måste analyseras som gemenskapsprojekt byggda på dolda och öppna förhandlingar. Sådana förhandlingar kan i sin tur ändå påverkas av könsbestämda "pliktnormer", dvs. mer allmänna föreställningar om vad kvinnor och män som familjemedlemmar bör göra för varandra. Men i den mån föreställningar om könsbestämda uppgifter kommit att spela en mindre roll för hur familjelivet organiseras, kan också inslaget av förhandlingar antas ha blivit större.

Vi är intresserade av hur jämställdhet eller brist på sådan konkret manifesteras i den sociala interaktionen på familjenivå. Då aktualiseras även frågor om makt, inflytande, auktoritet och dominans i famil-

jerationer. Hur sådana förhållanden framträder i enskilda situationer är ingalunda enkelt urskiljbart. Vi kan till exempel inte på grundval av strukturella könsmaktskillnader a priori utesluta möjligheten att kvinnor kan ha makt i familjen eller att maktfördelningen i ett parförhållande kan vara ganska jämn. Vår förståelse av makt i äktenskap och familj utgår från en feministisk vidareutveckling av Foucaults maktbegrepp. Makt uppfattas i dessa perspektiv inte i första hand som något hierarkiskt som utövas med fysiska eller materiella medel och verkar uppifrån och ned. I stället ses makt som en form av disciplinering utövad genom socialt handlande och språklig interaktion. Disciplinerande makt verkar genom att skapa föreställningar om vad som är normalt och rimligt, genom att ge meningsinnehåll åt handlingar och genom att producera former för uppfattningar om vad som är önskvärt. Den sociala praktiken i vår sociala och kulturella omgivning skapar mönster för social disciplinering. De som deltar i att skapa ett kulturellt meningsinnehåll tillhandahåller också en social teknologi för självförståelse och inordning i specifika tänkesätt (Gavey, 1996).

I ett feministiskt perspektiv som utgår från Foucault ses makten som instabil och föränderlig. I alla maktrelationer finns ett element av frihet i den bemärkelsen att sociala relationer bygger på interaktion mellan individer som inte är helt underordnade en total dominans. Makten och dess frihetsgrader har att göra med hur individer kan hantera sitt oberoende inom ramen för en disciplinerande underordning. Med detta åsyftas främst en individs möjligheter att stå emot det socio-kulturella system som definierar in honom eller henne i specifika handlingsmönster och tänkesätt. Enskilda individer kan utforma sin egen praktik och självförståelse bortom de socialt konstruerade identiteter som tillhandahålls genom dominerande diskurser (McNay, 1992). Detta sätt att analysera makt kan illustreras med hjälp av några studier om hur män och kvinnor har hanterat hjälp och samarbete i familjerelationer.

Utifrån en studie om hjälprelationer mellan anhöriga i en vidare familjekrets drar Finch och Mason (1989) slutsatsen att allmänna föreställningar om förpliktelser att hjälpa anhöriga fungerar som vägledande principer, men att faktiska hjälphandlingar samtidigt i konkreta situationer påverkas av relationerna mellan anhöriga. Det viktiga blir hur det dynamiska samspelet sett ut mellan olika personer i deras historia, vad man har gjort och betytt för varandra. Dessa erfarenheter ger upphov till lojaliteter och känslor av personligt ansvar (Finch, 1989). Det innebär att familjeförpliktelser som är knutna till släktpositioner inte på något givet sätt uppfattas som bindande av enskilda familjemedlemmar. Den form av disciplinering som släktskapsbaserade lojalitetssystem utgör är med andra ord inte helt styrande.

Det finns utrymme för individuella val. Avgörande för individers sätt att välja är enligt Finch och Mason normen om reciprocitet, såsom den har beskrivits av Gouldner (1973).

En sådan reciprocitetsnorm förutsätter att individer i sociala relationer gör en slags bedömningar, medvetet eller omedvetet, av det ömsesidiga utbytet i olika förhållanden på kort eller lång sikt. Ett annat sätt att formulera detta är att relationer mellan familjemedlemmar upprätthålls genom kedjor av gåvor och skuld. Känslan av att stå i skuld ger hos mottagaren upphov till en känsla av förpliktelse att återgälda och hos givaren en känsla av att förr eller senare få något tillbaka. Att återgälda en skuld blir så starten för en ny skuld. De franska forskarna Bloch, Buisson & Mermet (1992) har i en studie av skilsmässopar och deras sätt att hantera konflikter kring vårdnaden om barnen hävdade att resonemang i termer av gåvor och skuld där var starkt uttalade.

Detta illustreras också av den franske forskaren Kauffman (1992) i hans studie av hur makar hanterar hushållsarbetet med klädvård och tvätt. Kauffman menar att gåvorationalitet och skuldrationalitet, dvs att beräkna skuld, är två centrala "ekonomier" i en äktenskaplig relation. Gåvoekonomin ligger implicit i kärlekens logik. Den innebär att då parterna utför uppgifter för gemensamma intressen kalkylerar de inte medvetet med en gengåva. Kalkylering av skuld görs i situationer då det blir aktuellt att försvara de egna intressena. Skuldkalkylering är enligt Kauffman ett sätt att hantera det äktenskapliga utbytet. Det innebär att man öppet försvarar sina egna intressen och diskuterar dem.

De par Kauffman studerade förhandlade sällan öppet och sakligt om vem som skulle göra vad och när. I stället doldes förhandlingarna, därför att parterna inte ville visa att det faktiskt handlade om kalkyler av insatser, kostnader, skuld och gåvor. Ett öppet kalkylerande förhållningssätt står ju i motsatsställning till det som äktenskapet förväntas vara – ett ömsesidigt givande och tagande i kärlekens namn. När förhandlingarna görs öppna kommer relationerna mellan makarna mer att liknas vid en marknad där varje enskilt moment i princip kan ges ett pris i form av tid och ansträngning. Parterna skyggar för detta, särskilt i det korta perspektivet. Den första icke uttalade regeln i det dolda förhandlingsspelet är därför enligt Kauffman "tystnadsregeln".

Även andra forskare, såsom Moxnes i sin studie av skilsmässopar (1990) och Haavind och Andenaes (1994), är inne på liknande tankegångar och resonemang. Det är även Hochschild (1989) i en studie av hur par försöker hantera hemarbetet rättvist och därvid rättfärdiggöra olika för kvinnorna orättvisa lösningar.

I familjer sker kontinuerligt en mängd utbyten av tjänster, pengar, hjälp och stöd, kärlek, straff etc. Sådana utbyten sker i regel över

många år, och när det gäller förhållandet mellan barn och föräldrar ofta över hela livsperioden. Genom dessa utbyten skapas kraftfulla sociala band med starka känslor av lojalitet och gemenskap. Dessa band bygger alltså på ett ömsesidigt givande och tagande. Principerna för ett sådant utbyte liksom för hur relationerna mellan gåva och gengåva värderas är emellertid långt ifrån självklara och kan inte tas för givna. Det finns nämligen inte bara en form av reciprocitet utan flera. Nära knutet till utbyteshandlingar är också föreställningar om legitimitet, dvs vad som är rättvist och orättvist, moraliskt riktigt och moraliskt fel. Detta skall vi se närmare på i nästa avsnitt.

2.4 Reciprocitet, gemenskap och rättvisa

Att ge och ta emot gåvor har inom klassisk antropologi och samhällsvetenskap ansetts fungera som ett slags socialt cement. Med sådana handlingar upprätthålls sociala grupper och stabiliseras samhällen (Komter, 1996). Genom att ge en gåva, en favör, något som uppfattas som värdefullt kan en social relation initieras. Den som mottar "gåvan" binds till givaren. Känslan av tacksamhet och uppfordran att på något sätt återgälda gåvan skapar ett socialt band (Simmel, 1950/1996; Gouldner, 1960). Det ömsesidiga utbytet är alltså en viktig social mekanism både för att skapa och bevara sociala gemenskaper. Det är dock fel att tro att sådana utbyten alltid måste vara symmetriska. I sin klassiska studie underströk Marcel Mauss tvärtom gåvornas betydelse som medel att uppnå makt och status i förkapitalistiska samhällen (1925/1972). David Cheal (1988) som studerat gåvomönster i ett modernt samhälle betonar däremot gåvornas betydelse som medel att skapa varaktiga sociala relationer och tillförsäkra givaren social tillhörighet. Men han förnekar inte att gåvor i vissa situationer kan användas som makt- och statushöjande medel. Även tjänster och omsorger kan utföras inom ramen för asymmetriska relationer och kan också bidra till att det uppstår sådana skillnader i inflytande.

Reciprocitet och gemenskap

Inom antropologisk och samhällsvetenskaplig litteratur finns en rad försök att urskilja olika former av utbyten. Vi skall här sammanfatta en typologi som Fiske (1991; 1992) utvecklat. Den är resultatet av hans strävan att skapa en syntes av olika traditioner och kategoriseringar som gjorts inom området. Han hävdar att det finns vissa elementära former av sociala relationer som återkommer i kultur efter kultur, även om variationerna i uttrycksformer är stora inom samhällen och mellan kulturer.

Fiske urskiljer fyra sociala relationer som han kallar *gemensamt delande* (communal sharing), *marknadsprissättande* (market pricing), *jämlig balansering* (equality matching) samt *auktoritetsbaserad rangordning* (authority ranking). De skiljer sig åt vad gäller reciprocitetsmönster, gemenskapsformer och rättvisetänkande. Fiske menar att dessa distinktioner är kända och meningsfulla för människor i de mest skilda kulturer. Presenterade i form av en typologi måste de naturligtvis betraktas som idealtypiska. I verkligheten uppträder de i blandade former och kan i olika kontexter vara mer eller mindre dominerande. Fiske finner dem inom olika domäner, inklusive de som rör familj och äktenskap, även om han själv inte poängterar detta område särskilt.

I grupper med *gemensamt delande* är tillhörigheten till gruppen mycket starkt betonad. Utbytet mellan medlemmar grundas på det primära i att vara just en av "oss". Skillnaden mellan mitt och ditt har inte någon större framtoning i en sådan relation. Vad man ger och får är inte grundat i någon balansering mellan insatser och utdelning. Överhuvudtaget är man inom sådana grupper inte beredda att uppfatta transaktioner mellan medlemmar i termer av utbyte. Exempel från familjeområdet är då familjemedlemmar "poolar" sina inkomster och lägger dem i en odifferentierad gemensam pott. Det faktum att makars tillgångar i svensk äktenskapslagstiftning räknas som gemensam egendom vid skilsmässa och dödsfall (om inte särskilda avtal upprättats) kan ses som exempel på hur denna form av social relation institutionaliserats.

Gemensamt för den typ av social relation Fiske benämner *marknadsprissättande* är att tjänster, omsorger, sexuella handlingar med mera byts mot något som anses likvärdigt. De som interagerar med varandra avväger överensstämmelser i värdet av det som ges och det som tas emot. Förhandlingar, köpslående och avtal är kännetecknande för denna typ av utbyte med beräkning av fördelar och nackdelar som självklara inslag. Historiskt finns många exempel på *marknadsprissättande* relationer i anslutning till äktenskapsallianser och familjebildning. Förhandlingar mellan olika släkter om vad som kan anses vara rimliga utbyten av pengar, tjänster och jordegendomar har varit vanliga inslag, där det funnits tillgångar att förhandla om.

Den tredje formen av social relation, *jämlig balansering*, handlar om ömsesidigt givande och tagande. Strävan efter att kunna balansera det man ger mot det man får på ett rättfärdigt sätt kan dock inte uppnås genom regelrätta förhandlingar. Man köpslår inte, jämför inte värden hos olika handlingar, väger inte det givna mot det erhållna. Det ingår som en premis i en sådan relation att det givna inte "återbetalas" med samma mynt, utan i annan form. Här handlar det inte om att se till egna fördelar såsom inom en marknadsprissättande relation,

utan att se till ömsesidigheten men att ändå kunna urskilja sig som separat part i ett utbytessystem. I familjesfären är idén om det jämlika äktenskapet ett exempel på en sådan balansering. Idealet är att makar har samma rättigheter, tar lika mycket ansvar för barn och hushåll med lika mycket inflytande på besluten. Här förutsätts en slags underförstådd jämbördighet i ett utbyte som inte behöver vara direkt jämförbart och heller inte ske vid en viss tidpunkt.

Den fjärde typen av social relation, en *auktoritetsbaserad rangordning*, är enligt Fiske alla hierarkiska relationer som baseras på prestigefyllda egenskaper som ålder, kön, börd, rikedom, vishet och karisma. Denna relationstyp har sedan länge kännetecknat just familje- och släktrelationer. Föräldrar kontrollerar sina barn, äldre syskon har högre status än yngre, bröder bättre villkor än systrar. Vanligtvis har mannen i familjen haft större kontroll över pengar och egendom, utslagsröst i familjedispyter, ibland tilldelats rollen som bestraffare. Det är denna form av könslig rangordning, där reciprocitetsmönstret är asymmetriskt och baseras på kön och ålder, som sedan många decennier utmanats av idealet om jämställdhet. En vanlig modell för relationer mellan parter med olika status är att den överordnade mottar mer från den underordnade än vad den senare får tillbaka. Implicit i denna typ av ojämt utbyte är att den överordnade har ansvar för att tillgodose den underordnades behov. Det är denna utbytesform som enligt Delphy och Leonard kännetecknar äktenskapet. Mannen med sin högre status i familjen mottar mer från dem som har lägre status, medan hans del i reciprociteten består i ansvar för att tillgodose beroende familjemedlemmars behov.

Rangordning efter auktoritet är oförenlig med frågan om jämställdheten och dess möjliga innebörder i familjesammanhang. Men de övriga relationsformerna som Fiske urskiljer ger möjligheter till jämställdhet om än av olika slag. I ett sammanhang där familjegruppens intressen ses som överordnade de enskilda individernas kan jämställdheten vara stor även om den individuella autonomin är liten. I en familj där värdet hos olika transaktioner ständigt blir föremål för bedömningar och förhandlingar är autonomin hos enskilda aktörer stor, gemenskapen däremot relativt liten. När väldefinierade transaktioner mellan två parter är genomförda står ingen i skuld till den andra. I en familj vars relationer bygger på ett balanserat givande och tagande finns en implicit ömtålighet. Den har att göra med att relationen lätt omvandlas till en asymmetrisk sådan, om nämligen den ena parten kommer i skuld till den andra utan möjlighet att återgälda (Gouldner, 1960; Fiske, 1991).

Både Gouldner och Sahlins framhåller betydelsen av oprecisa "skuldsedlar" mellan människor. Bristen på en exakt balans är en

viktig bas för sociala bindningar. "Om ingen part 'står i skuld', då är bandet mellan dem relativt bräckligt. Men om räkningen inte är reglerad, då upprätthålls relationen i kraft av 'tacksamhetsskuldens skugga'" (Sahlins, 1965/1988: 222, vår översättning). Det verkar rimligt att detta har relevans i familjegrupper där så många olika typer av tjänster och gentjänster, gåvor och gengåvor ges på ett för de inblandade oöverskådligt sätt och utifrån underförstådda antaganden om att det sker över lång tid.

En av förtjänsterna med Fiskes diskussion av olika sociala relationer anser vi vara att han överskrider det vanliga dikotoma tänkandet i Gemeinschafts- eller Gesellschaftliknande uppdelningar och urskiljer *jämlig balansering* som en specifik form av social relation. Han tydliggör också att det vi kallat förhandlingar har olika syften och karaktär beroende på vilken typ av social relation de ingår i. De kan vara explicita med inriktning på att jämföra värdet hos det som utbytet handlar om. Förhandlingar kan också vara implicita, accepterade som medel för att uppnå likvärdighet, eller, som vid gemensamt delande, för att tillgodose ömsesidiga behov. Vägledande i alla dessa förhandlingssammanhang är olika rättvisepprinciper.

Rättvisepprinciper och gemenskaper

Rättvisepprinciper är relaterade till reciprocitet och utbyte i den meningen att det som byts måste betraktas som rimligt och legitimt. Belöningar, bestraffningar, pengar, gåvor, uppmärksamhet, ansvar, tid och kärlek är exempel på betydelsefulla värden som fördelas och byts inom familjer och alla dessa värden blir på ett eller annat sätt föremål för bedömningar i rättvisetermer. Principerna för sådana bedömningar varierar.

Fiske hävdar att till olika relationstyper hör skilda principer för rättvisepbedömningar. Den styrande rättvisepprincipen i relationer karaktäriserade av *gemensamt delande* baseras på behov och är orienterad mot att bevara gruppenskapen. I *marknadsprissättande* relationer är det i stället proportionen mellan insats och utdelning som är styrande vid rättvisepbedömningar. I den *jämligt balanserande* relationen är det likhet som är grundläggande vid rättvisepbedömningar. Var och en skall få lika mycket oavsett insatser och behov. Principen om att den med högre rang skall få mer är i *auktoritetsbaserade* relationer accepterad som rättvis av inblandade parter.

Ett annat sätt att närma sig dessa frågor representeras av den franske sociologen Kellerhals, som har utvecklat en modell för att studera rättvisepargument i familjer (1989). Enligt hans uppfattning är rättvisepbedömningar i grunden relationella och syftar primärt till att

reproducera en särskild gruppstruktur och att befrämja gruppsammanhållning. Följaktligen är rättvisepprinciper inte grundade i fixerade förhandsuppfattningar om rättvisa utan utformas i specifika situationer. Kellerhals menar liksom Fiske att rättvisepprinciper varierar beroende på vilken typ av gemenskap som eftersträvas.

Kellerhals antar att sammanhållningen i familjen tar sig uttryck i olika stilar, eller familjekulturer som vi föredrar att kalla dem. Med syftet att klassificera olika familjekulturer använder han tre dimensioner, nämligen sammanhållning (cohesion), integration och regleringsprinciper.

Sammanhållning karakteriserar gruppens relationer utifrån dimensionen individualism respektive kollektivism. I den ena extremen kännetecknas gruppen av autonoma individer, alla uppfattar sig som olika varandra, var och en har egna intressen, aktiviteter, attityder och sin egen smak. Sammanhållningen i gruppen bygger på olikheter och på att dessa antingen kompletterar varandra eller står i motsatsställning till varandra. I den andra polen är individerna lika och upplever sig som "fusionerade". Här betonas konsensus, gruppens enhet gentemot omgivningen. Man har gemensamma intressen och värderingar, upplevelsen av "vi i vår familj" är stark.

Integration betecknar gruppens grad av slutenhet eller öppenhet gentemot omgivningen. Den ena extremen karakteriseras av misstänksamhet och misstro gentemot andra som inte tillhör familjen, en självtillräcklighet, "mitt hem är min borg". I den andra extremen förefaller öppenheten mot omgivningen vara ett överlevnadsvillkor. I familjen förekommer en ständig ström av vänner, besökare, fester och upptåg.

Reglering handlar om hur individerna inom en familj samordnar sina handlingar och relationer. I den ena extremen är relationerna regelstyrda och följer klara normativa mönster. I den andra extremen följer samhandlingarna ett friare kommunikativt mönster, man diskuterar och argumenterar, förklarar och förhandlar.

Dessa tre dimensioner kombineras till familjekulturer. I några familjer är medlemmarna autonoma och öppna inför omgivningen. Man tenderar att reglera sitt förhållande till omvärlden genom kommunikation, medan kommunikationen mellan familjegruppens medlemmar kan vara låg. Några kombinationer är svåra att föreställa sig, t.ex. autonoma individer som är slutna gentemot omgivningen. Det är också svårt att föreställa sig familjer med autonoma och hårt regelstyrda individer. Vad som i sammanhanget är viktigt att framhålla är att en viss typ av familjekultur baseras på specifika handlingsstrategier, vilka i sin tur vidmakthåller denna typ av familjekultur. Det bety-

der att man i familjer skapar sin egen rationalitet beträffande vad som uppfattas som rättvist och rimligt.

I den empiriska forskning som Kellerhals m.fl. har bedrivit framgår att familjernas typ av sammanhållning varierar med samhällsklass. Familjer i lägre klasser tenderar att ha en sammanhållning som betonar gruppens identitet snarare än individens. Överenskommelser tenderar att vara normativa snarare än kommunikativa. Den rättviselogik som tillämpas betonar rang, status och egendom snarare än faktiska bidrag i form av prestationer och nyttigheter. Medlemmarnas anspråksnivå har större betydelse än tänkande i kostnads- och nytto-termer. Man fattar snabba beslut om fördelning av resurser men tillfredsställelsen med dessa beslut är sällan hög.

Familjer i de högre klasserna kännetecknas av att sammanhållningen betonar individernas autonomi. Förhandlingar tenderar att vara kommunikativa. De rättvisepprinciper som tillämpas betonar antingen kontraktstänkande eller kontextuell bedömning, dvs. sammanhanget och situationen får avgöra. Kostnads- och nyttokalkyler spelar en större roll. Vidare använder man sig gärna av externa kriterier för att bedöma handlingar. Personens egen insats bedöms efter individuella förutsättningar. Status och kategoritänkande har mindre utrymme vid bedömningar av individernas insatser.

Gemenskapen i en familjekrets består också i att hitta en lämplig avgränsning mellan autonomi och beroende. En mycket låg grad av sammanhållning och integration ger stora svårigheter att upprätthålla en gruppbyggd överhuvudtaget, medan en mycket hög grad av sammanhållning och integration ger föga utrymme för autonomi. Kellerhals fann också i sina studier att kvinnor och män i familjer hade olika syn på familjegemenskap och värderingar av rättvisa. Kvinnorna tenderade mer att se till gruppens bästa medan män oftare tenderade att se till individuella behov.

Förhållandet mellan individuella behov och gemenskapsbehov har varit ett centralt tema i Carol Gilligans forskning om etik och social mognad ur ett könsperspektiv (1982; 1988a och b). Hon skiljer mellan två moraliska principer, *rättviselogik* (equality ethic) respektive *omsorgsetik* (care ethic). Rättighetsetik innebär att man bedömer relationer i termer av likhet, att man vill balansera efter skalor eller grader av rättvisa. Med en rättviselogik uppfattas förtryck och ojämlikhet som ett moraliskt problem man försöker hantera. Omsorgsetik innebär att man eftersträvar att bry sig om andra, att vara lyhörd och engagerad i andras problem och behov. Med en omsorgsetisk utgångspunkt är avståndstagande och övergivande – det Gilligan kallar "disconnection" – en moralisk hållning som står i motsatsställning till att vara uppmärksam och responsiv. På grundval av flera empiriska studier

drar Gilligan slutsatsen att alla relationer inrymmer båda typer av moraliska överväganden, men att i de flesta fall någon princip dominerar över den andra. Hon hävdar utifrån sina empiriska studier att kvinnor i något högre grad står för omsorgsetik, medan män oftare tillämpar rättighetsetik i beslutssituationer, men att skillnaderna mellan könen inte är skarpa.

I Gilligans resonemang om omsorgsetik är ansvarsbegreppet centralt. Hon talar i sammanhanget om *commitment*, ett ord som svenska språket saknar en adekvat term för. Det ord som ligger närmast är 'lojalitet' vilket uttrycker att man har åtagit sig att göra något för någon, att det finns en speciell bindning kanske för att det finns en skuld att återgälda. Gilligan skiljer mellan två typer av lojaliteter, *commitments to obligation* och *responsiveness in relationships*. Det förra innebär att man åtar sig ett ansvar och sedan håller fast vid detta, att man har ingått ett slags kontrakt, som man sedan känner sig moraliskt förpliktigad att infria. Med Gilligans terminologi är man då inblandad i ett handlingsmönster, som innebär att man återgäldar handlingar och detta återgäldande är grundat i föreställningar om förpliktelser knutna till roller. Förpliktelser har ett inslag av tvång. Det senare begreppet, *responsiveness in relationships*, kan närmast översättas med 'att vara lyhörd'. Det innebär att individen själv tar initiativ för att bli medveten om andras behov eller problem och sedan svarar på upplevelsen av dessa behov. Här handlar det om att kunna lyssna till den andre men också att vara lyhörd för egna behov och beredd att förhandla sig fram till en lösning på problem som berör båda parter. Handlingar ses då i ett perspektiv av ömsesidigt beroende.

2.5 Jämställdhet, makt och reciprocitet – en kort sammanfattning

I det föregående har vi lyft fram teoretiska utgångspunkter, som vi bedömer vara intressanta att förena och vidareutveckla i en analys av hur män och kvinnor hanterar familjerelationer, makt och jämställdhet. Vi har presenterat feministiska teorier som pekar mot att den västerländska familjen som social institution är baserad på en patriarkal struktur. Denna struktur undermineras när kvinnor och män formellt och ideologiskt blir mer jämställda par. Kulturellt har emellertid patriarkala mönster visat sig återskapas genom många subtila mekanismer, bl.a. genom generella samhälleliga normer om förpliktelser, ansvar och lojaliteter som familjemedlemmar har gentemot varandra.

Vi har emellertid velat betona att familjeförpliktelser i dagens familjer inte har karaktären av "pliktnormer", i form av till exempel

givna åtaganden kvinnor har såsom hustrur, mödrar och döttrar, utan att familjerelationer i dag snarare har karaktär av lojalitet, något som formas inom ramen för ett frivilligt partnerskap. Kvinnor väljer (åtminstone i teorin) att vara responsiva i sina relationer, dvs. lyhörda för behov, enligt Gilligans benämning. Detta gäller emellertid inte bara kvinnor utan också i ökad utsträckning män.

Familjer (äktenskap) är sociala institutioner vars meningsinnehåll skapas och omskapas i förhandlingar. Genom att hänvisa till Fiskes typologier för social gemenskap och Kellerhals dimensioner för analys av familjekulter har vi ett analytiskt redskap för att analysera hur olika förhandlingar kan förstås. Med utgångspunkt i de teoretiska resonemang som vi fört ovan skall vi fortsättningsvis problematisera symmetri i moderna parförhållanden. Symmetri och jämställdhet i moderna parförhållanden är ett uttryckt ideal både på ett samhälleligt plan och på ett interpersonellt plan. Trots det stora intresset för jämställdhet mellan makar finner vi mer sällan analyser av vad jämställda familjerelationer kan innebära i praktiken. Den praktiska innebörden av symmetri, balans, jämställdhet på familjenivå har inte problematiserats i feministisk litteratur i särskilt stor omfattning, särskilt inte på familjenivå.

På en samhällelig nivå har innebörden av jämställdhet kommit att handla om att villkoren för män och kvinnor skall vara lika på arbetsmarknad och i politiken. Jämställdhet uppfattas så att könen skall konkurrera på lika villkor och att fördelning av kön skall vara lika i alla positioner på olika nivåer. Jämställdhet har i dessa sammanhang primärt definierats i termer av det slag Fiske kallar marknadsprissättande. Det är proportioner mellan könen det handlar om; kompetens, utbildning, och duglighet skall vara utslagsgivande, inte kön. Detta sätt att definiera jämställdhet blir emellertid problematiskt när det överförs till familjesammanhang. Ett parförhållande, som domineras av att var och en gör avvägningar mellan vad man ger och vad man får, har sannolikt svårt att överleva en längre tid. En behovsorientering med omsorg om den andra är troligen viktig för att en jämställd gemenskap skall kunna existera.

Symmetri i parförhållanden kan innebära att var och en av makarna lägger ned lika mycket tid och arbete på hushåll och familj, att pengar och egendom fördelas lika och att beslut som rör gemensamma angelägenheter eller som får konsekvenser för den andre fattas gemensamt. Empiriskt har jämställdhet i parrelationer i stor utsträckning diskuterats med utgångspunkt i hur hemarbetet fördelas mellan kvinnor och män. Den som lägger ned mest tid på obetalt hemarbete uppfattas som utsatt för orättvisa, eftersom obetalt arbete är mindre värt än betalt arbete och ger mindre makt åt den som utför det. För-

delningen av tid har konsekvenser för ekonomisk jämställdhet i familjer, både på kort och på lång sikt. Kvinnor har överlag en sämre ekonomisk situation än män beroende på att de lägger ned mer tid på obetalt arbete i hemmen. De har också lägre lönenivåer i arbetslivet än män. Vilka konsekvenser den ekonomiska ojämlikheten får för makarnas inbördes relationer, till exempel vad gäller makt och inflytande samt ekonomisk standard inom familjen, har tagits som utgångspunkt för värderingar av kvinnors ojämlikhet i äktenskapet (se t.ex. Delphy & Leonard, 1992).

När jämställdhet betraktas som att det huvudsakligen handlar om relationen mellan insatser för betalt respektive obetalt arbete blir slutsatsen att var och en för att bli jämställd bör lägga lika mycket tid på betalt respektive obetalt arbete. För att uppnå detta kan kvinnor öka mängden betalt arbete och/eller minska mängden obetalt arbete. På motsvarande sätt kan män göra mer obetalt arbete och mindre betalt arbete. Jämställdhet handlar emellertid också om makt och inflytande över angelägenheter som gäller det gemensamma respektive den enskildes egna behov. Det jämställda äktenskapet handlar således också om handlingsutrymme för individuella behov och om ömsesidig respekt.

2.6 Jämställdhet i praktiken – fyra exempel

För att illustrera problematiken kring symmetri och jämställdhet skall vi presentera några par där makarna uppfattar sig som jämställda. Huruvida dessa par är detta i ett "objektivt" perspektiv är en öppen fråga. Vårt syfte är att redovisa hur makar organiserar sin vardag och hur de argumenterar när det gäller balansen mellan olika bidrag till det gemensamma. Intervjuerna med paren bygger på en kombination av olika ansatser. Makarna har intervjuats 1992 och 1997. Vid båda tillfällena intervjuades de individuellt. Den första intervjun var strukturerad med fasta svarsalternativ. Den andra följde en frågeguide men lämnade stort utrymme för egna berättelser. Vid detta tillfälle ombads makarna jämföra den nuvarande situationen med den tidigare. Härigenom kunde vi fånga upp förändringar och diskutera orsaker till nya mönster i makarnas interna uppdelningar. Vid det andra tillfället fick makarna också ta del av vinjetter som skulle belysa vanliga lojalitetskonflikter eller dilemman i vardagslivet i avsikt att belysa argumentationer kring rättvisa.

I analysen av makarnas interna fördelningsmönster har vi utgått från tre dimensioner: hur de fördelar tiden, pengarna och inflytande över besluten. 1) Fördelningen av tid avser såväl förvärvsarbete som hemarbete och omsorg om barnen, tillgång på egen tid för personliga

behov och sociala engagemang. 2) Fördelningen av pengar avser dels makarnas relativa bidrag till ekonomin, dels hur de fördelar pengar mellan sig och hur ägandet ser ut. Den sammantagna bilden av dessa olika dimensioner ger då en grund för att bedöma jämställdheten. 3) Vår bedömning av inflytandet bygger på parternas uppfattning om vad var och en hade att säga till om när det gällde 'hur det skall vara', normer och kriterier som skulle gälla ifråga om ekonomi, fördelning av pengar, sparande och konsumtion. På grundval av detta försöker vi urskilja vilka utbytesstrategier och rättvisepprinciper varje make utgår ifrån i sin argumentering. Prioriterar de individuella behov eller kollektivets (familjens) behov? Finns inslag av kostnadskalkyler i tänkandet? Är det likhetsprincipen i rättvisetänkandet som dominerar eller är det behovsprinciper?

Vår analys bygger på tolkningar av makarnas uppfattningar om fördelning, inflytande och reciprocitet, där vi försökt väga samman deras svar på våra frågor. Intervjupersonerna har emellertid inte givits tillfälle att ta ställning till våra tolkningar. Det som här följer är berättelser som vi konstruerat på basis av makarnas kommentarer. De handlar om fyra par som organiserar sina liv på skilda sätt, men har det gemensamt att de uppfattar sig som jämställda. Det är en starkt förkortad presentation vi gör här, där avsikten främst är att visa på variationerna i jämställdhetens former. Gemensamt för paren är att de har minst ett barn och att de levt samman i mer än tio år.

Paret som inte gör åtskillnad på mitt och ditt

I denna familj arbetar båda heltid. Mannen som tidigare varit anställd som fackutbildad arbetare har sedan ett par år ett eget företag, medan kvinnan är utbildad och arbetar inom vården. Inkomstmässigt ligger makarna relativt lika. I deras gemenskapsprojekt är gränserna mellan ditt och mitt inte markerade vad gäller pengar. Han uttrycker sin syn på följande sätt:

Jag har aldrig fattat dom som har delade plånböcker i ett familjeförhållande. Jag har aldrig fattat det. På grund av att jag anser ju det att om jag jobbar full tid, och hon jobbar också full tid, vi försäkras ju varandras tid, så att vi, vi umgås ju tillsammans. Vi skall ha lika roligt om man säger så även om hon tjänar mer. Nästa gång tjänar jag mer va. Och det är ju som så att man lägger alla pengarna i en pott och sen så delar man på det. Så tycker jag va. För så måste det fungera i en familj. En familj kan inte ha två plånböcker. Det är ju samma sak som att ett företag har två plånböcker. Det går ju inte va. Är man ett företag så är det en plånbok, och därifrån skall allting gå.

Och hon: "Jag betalar räkningarna och så lever vi på hans lön i stort sett. Och vi brukar aldrig bråka om pengar. Jag tror att vi hjälps åt. Vi har liksom inte det att det är hans eller mitt."

I synen på pengar skiljer de sig dock. Hon är sparsam och försiktig, ser till att de hela tiden har en buffert. Hon ordnar så att det sparas, men på ett gemensamt konto som båda har tillgång till. Han är mer spendersam och köper gärna något om de har pengar. När han vill köpa något dyrare drar hon i bromsarna och tycker gärna att det är onödigt med inköp, medan han anser att har man pengar så bör man använda dem (men inte så att man riskerar den nödvändiga reserven). Ingen tycker att den ene har mer pengar att röra sig med än den andre; det mesta går till sådant som är gemensamt.

Det finns en likhet i parets syn på den gemensamma potten och i deras uppdelning av hemarbetet. De har det inte så särskilt uppdelat i hemarbetet heller. Situationen och andra omständigheter avgör vem som gör vad och vid vilket tillfälle. Båda tar ansvar för allt vardagligt arbete och hävdar samstämmigt att de gör ungefär lika mycket. Det gäller också samvaron med barnen. Ingen går med på att man själv eller den andre skulle göra mer. Det missnöje som finns handlar om skilda anspråksnivåer. För henne är det viktigare att det är rent och snyggt än det är för honom. Kring detta finns irritation från hennes sida och en försvarshållning från hans. Men det finns ingen kritik från henne om att han inte skulle bidra lika mycket till deras gemensamma projekt.

I de konflikter de har tycks utgången inom vissa områden vara till hennes fördel och inom andra till hans. Hon har större inflytande över ekonomin och det sista avgörandet vid större inköp liksom vid sparandet. Han däremot har i större utsträckning överlåtit på henne att ta ledigt för vård av sjukt barn vid de ganska täta oförutsedda sjukdomsfall som inträffar. För båda är detta en svår situation; han riskerar att förlora kunder och hon riskerar att bli avskedad vid nya personalnedskärningar till följd av för många sjukdagar. Deras ekonomi förutsätter bådas inkomster. I de konflikter som de faktiskt har kring hemarbetet menar båda, att de var och en på sitt sätt får igenom sin vilja.

Kring pengarna, barnen och hemarbetet kommer en stark vigenenskap till uttryck. Det finns också en påtaglig likhetsorientering vad gäller rättvisa; var och en ska få använda pengarna lika mycket oavsett vad de bidragit med. Att man skulle kunna stå i skuld till varandra ekonomiskt är dem båda fullständigt främmande. Däremot händer det att mannen upplever sig stå i skuld till sin partner på annat sätt, främst i fråga om tid. När han har låtit henne ta hand om det sjuka barnet flera gånger i följd kan han uppleva skuldkänslor och känna behov av att gottgöra detta. Likhetsprincipen är viktig. I sättet

att organisera sina relationer kring pengar, barnen och vardagen illustrerar detta par en kombination av det Fiske benämner gemensamt delande och jämlik balansering, där inriktningen på det gemensamma dominerar.

Paret som skiljer på mitt och ditt

Både mannen och kvinnan i denna tvåbarnsfamilj har högskoleutbildning med vårdinriktade arbeten och arbetar heltid. Paret som har ungefär lika mycket i månadslön försöker att upprätthålla en kombination av separerad och gemensam ekonomi. De fasta utgifterna betalas med både hans och hennes lön varje månad så att var och en har ungefär lika mycket kvar på sina konton för egna och gemensamma behov. Hon sköter ekonomin och fördelar utgifterna mellan dem. Det är också hon som sparar på ett eget konto medan hans pengar mer löpande går åt. Det gör att hon är den av dem som har mer "egna" pengar, men för dem köper hon dyrare, större saker till hemmet och dessa saker betraktas som gemensamma, något som tillhör alla i familjen. Hennes individuella sparande omvandlas till gemensamma tillgångar, men hon är den som på det viset skaffar sig inflytande över inköpen. Han vet att när hon vill ha något så blir det så; hans roll i det spelet blir att bjuda motstånd över en kortare eller längre tid.

Hemarbetet och dess uppdelning är en källa till konflikter. Hon anser att hon gör mer än hälften av arbetet i hemmet, medan han menar att det är ojämt över perioder men i det längre loppet jämnar ut sig. Vissa saker är det bara hon som gör. Rengöringen är hennes domän. Båda är överens om att i dessa avseenden gör hon mer. Men han räknar också in sitt arbete med barnen, att han oftare är ute och leker med dem och läser läxorna med dem.

Under olika perioder har paret försökt att dela upp hemarbetet mellan sig men det har sällan fungerat på ett sätt som kvinnan varit tillfreds med. Om han skall tvätta blir det inte så som hon vill att det skall vara. När han gör mat tar det lång tid och saker och ting sker i fel ordning. Hon har tagit på sig mer av själva hemarbetet (frånsett kontakten med barnen) och har i olika lägen valt detta framför att försöka stå ut med hans betydligt lägre krav på renlighet. Han har däremot lägre tolerans för att det ligger saker överallt och tar oftare tag i detta. I konflikterna kring hemarbetet tycks hon ha varit mer irriterad än vad han är, och hon är den som i olika faser försökt göra honom mer delaktig i detta arbete. Men hon är också den som valt att handla mat och sköta inköp, därför att hon anser sig vara bättre på det – och tycker att det är roligt. Om hon gör mer med själva hemarbetet så är det också hon som till viss del styrt det dit.

I denna familj har kvinnan mer att säga till om vid både mindre och större inköp och hon har ett stort inflytande över hur hemarbetet skall utföras. Från en synvinkel skulle man kunna säga att mannen smiter. Från en annan att kvinnan upprätthåller dominans inom hemsfären. Men inget tyder på att den ene helt låter sig domineras av den andra, utan snarare att inflytandet varierar inom olika sfärer. Och hur bedömer man i perspektiv av dominans det förhållandet att den ena – i detta fallet mannen – har lättare för att säga förlåt, lättare för att ta initiativ till försoning? Att vara den som oftast ger sig kan i vissa lägen vara tecken på underkastelse, i andra lägen kan det vara en slags ”gåva”, något som ges till den andre och som kan ge upphov till tacksamhetsskuld. Det innebär samtidigt möjlighet till ny dialog.

I den gemenskapsform som detta par skapar finns i sättet att dela upp ekonomin en påtaglig strävan efter att var och en skall bidra med lika mycket till de fasta utgifterna och att var och en skall ha lika mycket att röra sig med för eget bruk. Det bygger dock på en tillit till att den andre inte överspenderar, att båda tar hänsyn till de gemensamma behoven. Möjligheten att ha eget sparkonto ingår i denna uppdelning, men i det finns underförstått att detta i första hand går till gemensamma behov av mer extraordinär karaktär såsom semestrar och större inköp till hemmet. Uppdelningen av mitt och ditt, liksom strävan efter likhet, går igen också i sättet att organisera hemarbetet liksom i konflikterna kring detta. Jämfört med det förra paret finns i detta pars gemenskapsform en mer uttalad strävan mot en jämlik balansering. Ett åtskiljande av mitt och ditt inom gemenskapens ram är framträdande. Men gränserna mellan mitt och ditt kan enligt båda samfällt aldrig resultera i att den ena skulle kunna bli skyldig den andre pengar. Det betraktar båda som närmast anstötligt. Paret är starkt förhandlingsinriktat, diskussionerna många, öppna och delvis slitsamma. ”Inget döljs, inget kan sopas under mattan.”

Paret där båda gör karriär och har en stark gemenskap

I detta par har makarna universitetsutbildning inom traditionellt manliga områden. Hustrun fortbildar sig för närvarande på heltid och maken arbetar heltid som ekonomichef på ett större företag. Båda befinner sig i en aktiv fas i karriären och satsar en del av sin fritid för detta. Båda har också engagerat sig politiskt i föreningsliv, där de intar ledande positioner. Hustrun har avbrutit sin karriär under en längre tid för att vårda en nära anhörig. Paret har mycket litet umgänge med vänner. Det är familjen, inklusive den närmsta släkten, och det politiska engagemanget samt arbetet som ger dem ett socialt innehåll och

de är båda helt tillfreds med detta. De berättar om en stark familjegemenskap.

Paret har en helt gemensam ekonomi, dvs. ett gemensamt konto. Egendomen är skriven på var och en, men hustrun har också enskild egendom. Hustrun äger således mer än mannen. Han tjänar betydligt mer än henne. Hon lägger ned mer tid och kraft än han på hemarbete och barn, även om det finns en uppdelning mellan makarna när det gäller vardagsrutiner. "Hon har övergripande ansvar. Hon är mer angelägen om att det skall fungera. Jag hjälper till" (säger han och hon säger likadant om honom). I avvägningen mellan vem av dem som har mest egen tid har vi bedömt det så att han har mer än hon. När det gäller politiskt engagemang gör hon mer än vad han gör.

Han sköter familjens ekonomi och hon sköter allt tekniskt, praktiskt i hushållet. Hon kör alltid bilen vid gemensamma färder. Hon har det dominerande inflytandet när det gäller hemarbete, barn, fritid dvs. hon har huvudansvar för familjen och hushållet. Han har större inflytande i sitt arbete än hon, men båda har ett stort inflytande i sina politiska engagemang.

När det gäller hur egendom och pengar fördelas argumenterar båda makarna utifrån en rationalitet som närmast knyter an till gemensamt delande i Fiskes typologi. "Hans lön, allt går i en pott, det är inte hans pengar eller mina pengar, dom är tillsammans helt enkelt. Det skulle vara väldigt underligt annars" säger hon. "Vi har en pragmatisk situation. Hon står för allt löpande, jag står för alla räkningar. Har hon pengar kvar så är det bra. Vi har en gemensam ekonomi, men uppdelad så att den som har mest pengar betalar de stora utgifterna. Jag betalar räntor och amorteringar". När det gäller pengar och egendom, sparande använder båda makarna argument som enligt Gilligans terminologi kan liknas vid omsorgsetik. Precis som i de föregående paren finns ett ömsesidigt förtroende för att ingen överskrider en dold norm för överspendering. Det betyder också att utrymmet för egen konsumtion begränsas. En förutsättning för att det hela skall fungera är att makarna fattar alla ekonomiska beslut gemensamt, att det finns en stor öppenhet kring hushållets ekonomi.

När det gäller fördelning av hemarbete och vardagsrutiner använder båda makarna argument som går ut på att kompetens och intresse är styrande. "Man måste utnyttja sina komparativa fördelar" (säger han). "Jag tycker att var och en gör det som den är bra på" (säger hon). På en fråga om hon tycker att de har en rättvis arbetsfördelning svarar hon: "Rättvis?! Jag tycker man är omtänksam mot varandra, man ser till så att en ska ju inte göra allting så den är helt slut utan jag tycker nog att vi är väldigt omtänksamma mot varandra". När det gäller arbetsfördelningen i hemmet motiverar båda makarna den för-

delning som de har med en rationalitet som kommer närmare jämlik balansering. I hans argument finns större inslag av ekonomistiskt synsätt, vilket närmast tar sig uttryck i hans ordval. Hennes typ av argument har större inslag av omsorgsetik.

Båda har givit varandra utrymme för politiskt engagemang och vi bedömer att här finns inslag av jämlik balansering. Hennes engagemang utgår från barn och familj medan hans utgår från arbetet, dvs traditionellt könsbundna sfärer. Hans engagemang är en förlängning av hans karriärsträvanden och motiveras med marknadsprissättande argument, vilket i detta fall betyder att han vill stärka sin förhandlingsposition på arbetsmarknaden.

Sammanhållningen i familjen präglas av att var och en ges ett eget handlingsutrymme inom ramen för det gemensamma. Deras sociala integration präglas av slutenhet gentemot privata sociala relationer men med öppenhet gentemot ett offentligt socialt liv.

Paret som har gemensam ekonomi och uppdelad tid

I detta par är båda makarna högutbildade med långa, professionella universitetsutbildningar inom vård. Han arbetar som forskare och hon arbetar kliniskt. Hon har valt att arbeta halvtid medan han har heltid och mer därtill – egentligen obegränsad arbetstid. Han har ett arbetsrum i hemmet med dator och drar sig ofta undan med sitt arbete hemma. Hennes val att arbeta halvtid är inte betingat av att hon vill ägna resten av tiden åt hemmet, utan av att hon vill ha tid för att förkovra sig, ha egen tid. Hon förfogar således över mer egen tid än vad han gör. Denna använder hon till vad hon kallar 'lyxstudier', vilket står för studier i universitetsämnen som hon tycker är intressanta och som samtidigt blir meriter. Hon har också valt att engagera sig mycket i sina barn. Hon har varit borta från jobbet på heltid i några år när barnen var små. Hon har också valt att engagera sig i en förening, där hon har en ledande funktion. "Hon gör mer hemma än jag, men jag har inte mer fritid än hon" (säger maken). De har sällan konflikter om arbetsfördelningen och båda menar att den uppdelning de har känns rättvis. Hon uppfattar sig som jämställd med maken.

Hon har huvudansvaret för arbetet i hemmet och gör mer hemarbete än vad han gör, även om han också har flera vardagsysslor som regelmässigt ligger på honom. De har gjort tydliga uppdelningar både vad gäller hemarbete och arbete med barn. Kontakter med myndigheter, och allt som har med hushållets ekonomi gör de båda tillsammans – för att de avskyr det så mycket, menar maken. Hustrun säger att hon sköter räkningar och kontakter med myndigheter. Allt prak-

tiskt som går sönder sköter han. Han menar att hon står för idéerna om vad som skall göras i hemmet och han gör jobbet.

När det gäller inflytande på gemensamma angelägenheter så är hon mer styrande på allt som gäller hemmet, barnen och fritiden, men inte på ekonomin, vilken båda menar sig ha lika stort inflytande över.

Makarna har en helt gemensam ekonomi – ett gemensamt konto och egna lönekonton, vilket båda har tillträde till. Bostad och båt äger de gemensamt men han har också enskild egendom och egen försäkring. I övrigt sparar de på gemensamt konto, det som blir över. Maken har alltså mer egendom än hustrun.

När vi analyserar denna familj med Kellerhals begrepp finner vi en familj med en stark gemenskap. De beskriver sig som något slutna inför omgivningen och har inte särskilt mycket umgänge förutom med den närmaste släkten. Ekonomiska beslut är underordnade gemensamma intressen och behov, vilket innebär att utrymmet för individuell konsumtion är begränsat. När det till exempel gäller kläder säger hon: "Jag köper aldrig kläder till mig själv. Jag bryr mig inte om mode. Kläder är så orimligt dyra". Hon tycker detta eftersom hon har sytt mycket till sig själv. När det gäller ekonomiska beslut argumenterar båda makarna med en rationalitet av typ 'gemensamt delande'. Hon säger: "I en gemensam ekonomi skall man inte ha egna pengar. Nej, det vore orättvist om man skulle ha pengar för eget bruk". Pengar för eget bruk skall diskuteras och beslut skall fattas gemensamt. Han har liknande argument som hon. Han hävdar att om man använder pengar för egen konsumtion så kommer man alltid att känna skuld gentemot familjen. Det är således en utpräglad omsorgsetik bakom argumenten.

I denna familjs sammanhållning finns också inslag av avvägning mellan individualism och gemenskap. Balanseringen mellan egen tid och gemensam tid sker utifrån en kombination av jämlik balansering och gemensamt delande. Han menar sig inte ha någon tid för personliga behov, utan den tid som han inte arbetar lägger han på sådant som gäller familjen. Han menar att hon planerar deras gemensamma tid. Hon menar att hon "betalar" den tid som hon har för eget behov med arbete för hemmet. Makarna reglerar det gemensamma kommunikativt, dvs. de fattar beslut gemensamt. Men det finns en stark norm om att gemenskapen skall vara en överordnad princip, som makarna i princip måste underordna sig.

Att jämföra och bedöma jämställdhet

Dessa pars presentationer av förhållandet till familjeliv, arbete/karriär och fördelning av tid och pengar visar på komplexa bilder av balanse-

ring. Med objektiva mått är kvinnorna i åtminstone tre av dessa familjer underordnade sina män, om man med det menar att de lägger ned mer tid och ansvar på barn och hushållsarbete. De motsvarar bilden hos till exempel Delphy och Leonard av äktenskapet som en relation där kvinnor, trots hög utbildning och kvalificerat yrkesarbete, gör huvuddelen av ett hemarbete som männen tillägnar sig. Men männen i dessa familjer gör också hushållsarbete och har avgränsade och ovillkorliga ansvarsområden. Den gemensamma ekonomin är troligtvis en central faktor i deras upplevelse av att de lever jämställt. En annan viktig faktor är utrymmet för autonomi, dvs. känslan av att ha utrymme för egen tid och att kunna fatta både självständiga och gemensamma beslut om tid, arbetsfördelning och engagemang utanför familjen.

Gemenskapen är en allt överskuggande norm och upprätthålls kommunikativt med en blandning av rationaliteter som å ena sidan går ut på att det gemensamma bästa skall vara målet och å andra sidan försöker upprätthålla en balans i det ömsesidiga utbytet av inte klart urskiljbara och jämförbara värden. Insatsen att vara mer tillsammans med barnen kan ses som likvärdig med större insatser i hemmet. Uppfattningen om att det råder reciprocitet bygger på att båda parter upplever och definierar det så, och ser det som bådats aktiva deltagande och medverkan i att skapa en gemenskap. Om den ena parten börjar ifrågasätta detta och tycker att hon – eller han – gör betydligt mer än den andre, då tar ett skuldeekonomiskt tänkande vid, med jämförelser av insatser och utdelningar i termer som ligger nära ett kostnadskalkylerande tänkande. Avgörande här är knappast då om det i mer objektiv, mätbar mening finns ett ojämlikt utbyte eller inte. Mer avgörande är nog själva omdefinieringen av utbytesförhållandet i relationen.

Vi kan här föreställa oss en nästan given invändning från läsaren: Hur kan vi så säkert veta att dessa par är jämställda? På den frågan kan vi bara svara att det vet vi inte, och det av två skäl. Det första skälet är att vi inte vet hur dessa par agerar i sin vardag och verkligen upplever sitt familjeliv under olika faser. Vi vet bara vad de har berättat för oss och det är enbart det som kan bli vår utgångspunkt för en förståelse. Men i dessa berättelser ingår att de själva har definierat sig som jämställda. Det andra skälet är i vårt perspektiv viktigare och handlar om svårigheterna att avgöra vad ett jämställt förhållande kännetecknas av. Med andra ord, det har att göra med det diffusa hos själva begreppet när det tillämpas på familjelivets alla olika områden. För att kunna avgöra om ett par är jämställt måste vi veta vad vi menar med jämställdhet i familjer. Och det är den frågan vi har ägnat

detta kapitel åt att diskutera. Vi menar dock inte att vi gjort mer än börjat denna diskussion.

Slutord

Våra fyra exempel visar att jämställdhet inte är något givet eller statistiskt, utan att det i de enskilda livsbiografierna är något som varierar över tid. När familjerna intervjuades första gången var de betydligt mer ojämsställda än vad de var fem år senare. Detta enligt deras egen uppfattning. Vid det första tillfället hade alla barn i femårsåldern och yngre, de befann sig alltså i en intensiv småbarnsfas. Fem år senare har individerna förhandlat sig fram till lösningar som gör att de uppfattar sig som jämställda par.

Jämställdhet och dominans är relationella begrepp som knyter an till individen som enhet. Det handlar om individer som balanserar resurser och insatser mot varandra. Gemenskap är ett kollektivt begrepp – en kvalitet hos en grupp. Rättvisa som etisk norm är tillämpbar på individers transaktioner medan omsorgsetik är tillämpbar på individens bidrag till det gemensamma. När vi diskuterar jämställdhet i familjer handlar det således om hur individer försöker finna rimliga avvägningar mellan dessa två dimensioner som strikt logiskt är oförenliga. Att de ändå går att förena beror på att resurser och insatser värderas av parterna över flera olika verksamhetsområden och även livsfärer.

Kanske är gemenskapen den mest grundläggande förutsättningen för jämställdheten, eftersom den förutsätter samarbete i hela gruppen. En individ kan ju inte skapa gemenskap, hur lojal hon än känner sig. Den som ensam försöker upprätthålla en gemenskap blir till sist en förlorare. Det är kanske därför många kvinnor till slut ger upp.

Litteraturförteckning

- Agell, Anders (1989) *Äktenskaps- och samboenderätt enligt 1987 års lagstiftning*. Uppsala: Justus Förlag
- Björnberg, Ulla (1992) "Tvåförsörjarfamiljen i teori och verklighet", i *Kvinnors och mäns liv och arbete*, Red. Joan Acker m.fl. Stockholm: SNS
- Björnberg, Ulla & Sass, J. (1997, under tryckning) *Families with small children in Eastern and Western Europe*, London: Avebury
- Bloch, François, Buisson, Monique & Mermet, Jean-Claude (1992) "From disjointed to joint parenthood", i *One parent families*, Red. Ulla Björnberg. Amsterdam: SISWO
- Cheal, David (1988) *The gift economy*, London: Routledge
- Chodorow, Nancy (1978) *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkeley: University of California Press

- Delphy, Christine & Leonard, Diana (1992) *Familiar exploitation. New analysis of marriage in contemporary Western societies*. Cambridge: Polity Press
- Finch, Janet (1989) *Family obligations and social change*. London: Polity Press
- Finch, Janet & Mason, Jennifer (1993) *Negotiating family responsibilities*. London: Tavistock/Routledge
- Firestone, Shulamit (1974) *The dialectic of sex: the case for feminist revolution*. New York: Morrow
- Fiske, Alan Page (1991) *Structures of social life. The four elementary forms of human relations*. New York: The Free Press
- Fiske, Alan Page (1992) "The four elementary forms of sociality: Framework for a unified theory of social relations", *Psychological Review*, Vol. 99, No. 4, s. 689–723
- Gavey, Nicola (1996) "Women's desire and sexual violence discourse", i *Feminist social psychologies. International perspectives*, Red. Sue Wilkinson. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, s. 51–66
- Gilligan, Carol (1982) *In a different voice*. Cambridge Mass.: Harvard University Press
- Gilligan, Carol, (1988a) "Two moral orientations", i *Mapping the moral domain*, red. Carol Gilligan m.fl. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, s. 73–86
- Gilligan, Carol (1988b) "Remapping the moral domain: New images of self in relationships", i *Mapping the moral domain*, red. Carol Gilligan m.fl. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, s. 3–20
- Godbout, J. (1992) *L'Esprit du don*. Paris: La Découverte
- Gouldner, Alvin W. (1973) *For Sociology. Renewal and Critique in Sociology Today*. London: Allen Lane
- Haavind, Hanne (1987) *Liten og stor. Mødres omsorg og barns utviklingsmuligheter*. Oslo: Universitetsforlaget
- Haavind, Hanne & Andenæs, Agnes (1994) "Care and the responsibility for children: Creating the life of women creating themselves". Uppsats til seminariet "Men's families", Köpenhamn (opublicerat manus)
- Hochschild, Arlie (with Anne Machung) (1989) *The second shift. Working parents and the revolution at home*. London: Piatkus
- Holmberg, Carin (1993) *Det kallas kärlek. En socialpsykologisk studie om kvinnors underordning och mäns överordning bland unga jämställda par*. Göteborg: Anamma
- Johnson, Miriam M. (1988) *Strong mothers, weak wives. The search for gender equality*. Berkely: University of California Press
- Kauffman, Jean-Claude (1992) *La trame conjugale. Analyse du couple par son linge*. Paris: Nathan
- Kellerhals, Jean, Coenen-Huther, Josette & Modak, Marianne (1988) *Figures de l'équité. La construction des normes de justice dans les groupes*. Paris: PUF
- Komarovsky, Mirra (1991) "Some reflections on the feminist scholarship in sociology", *Annual Review of Sociology*, Vol. 17, s. 1–25
- Komter, Aafke (1996): "Introduction" *The Gift. An interdisciplinary perspective*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Lewis, Jane (1992) "Gender and the development of welfare regimes", *Journal of European Social Policy*, Vol. 2, No. 3, s. 159–173

- Moxnes, Kari (1990) *Kjærnesprengning i Familien? Familieforandring ved Samlivsbrudd og Dannelse av nye Samliv*. Oslo: Universitetsforlaget
- Mauss, Marcel (1972) *Gåvan*. Argos Förlag
- McNay, Lois (1992) *Foucault and feminism. Power, gender and the self*. Boston: Northeastern University Press
- Rapoport, Rhona & Rapoport, Robert (1976) *Dual career families Re-examined*. Martin Robertson
- Roman, Christine (1994) *Lika på olika villkor. Könsegregering i kunskapsföretag*. Stockholm/Stehag: Symposion Graduale
- Sahlins, Marshall (1988) "On the sociology of primitive exchange" (1965) omtryckt i *Stone age economics*. London: Routledge
- Simmel, George (1908/ 1950): "Faithfulness and Gratitude", i *The sociology of George Simmel*, red. K. H. Wolff. New York: Free Press, s. 379–395
- Théry, Irène (1993) *Le démarriage*. Editions Odile Jacob, Paris
- Westberg-Wohlgemut, Hanna (1996) *Kvinnor och män märks. Könsmärkning av arbete – en dold lärandeprocess*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet
- Young, Michael & Willmott, Peter (1973) *The symmetrical family: a study of work and leisure in the London region*. Harmondsworth: Penguin

3 Familj, makt och ekonomiska resurser – den nya familjeekonomin

KRISTIAN BOLIN

3.1 Inledning

I klassisk nationalekonomi skiljer man inte på olika typer av hushåll eller familjer, vilket innebär att de uppenbara skillnader som existerar ignoreras. I stället tänker man sig att ett hushålls synliga agerande, exempelvis vad gäller efterfrågan på konsumtionsvaror och arbetsutbud, genereras av en mekanism som är lika för alla hushåll och fungerar så att hushållets välfärd blir så stor som möjligt, givet restriktioner på tid och pengar. Traditionellt har nationalekonomin alltså inte varit inriktad på att se bakom den grova förenkling som ett dylikt betraktelsesätt innebär. Förenklingen var analytiskt effektiv och fungerade, bedömde man, tillräckligt väl vad gäller det slags frågeställningar ekonomer främst var inriktade på att analysera. Detta förändrades emellertid i och med att Gary Becker i början på 1970-talet utvecklade en teori för att bland annat analysera hur familjen fördelar familjemedlemmarnas tid mellan hushållsarbete och marknadsarbete.

Beckers teori för familjen har givit många viktiga insikter men har också mött kritik. Kritiken och de diskussioner som förts i den internationella litteraturen har inneburit att alternativa teorier har utvecklats, vilka i sin tur har blivit föremål för ny kritik. En följd av detta är att de senare teorierna på intet sätt gör de äldre teorierna obsoleta. I stället är det så att varje teori har sin specifika fördel, det vill säga för varje teori finns någon specifik aspekt av familjens funktionssätt som ingen annan teori beskriver på ett mer tillfredsställande sätt. Det gemensamma för teorierna har dock alltid varit att de syftar till att förstå hushållets eller familjens funktionssätt och hur detta beror på hushållets sammansättning.

Jag skall i det följande redogöra för de tre dominerande ekonomiska teorierna för familjen: Beckermodellen, förhandlingsmodellen och den icke-kooperativa modellen. Dessutom finns ekonomiska teorier

för familjen, vilka inte varit fullt lika inflytelserika som de tre ovan nämnda huvudtyperna. Dessa diskuteras helt kort i kapitlets avslutande del. Gemensamt för alla dessa ekonomiska modeller av familjen är att de försöker förklara och förstå mekanismerna bakom familjemedlemmars beteende. Modellerna har emellertid inte nödvändigtvis ett könsperspektiv, eftersom de också kan användas till att förklara familjemedlemmarnas beteende i en familj med en vuxen och barn eller två vuxna av samma kön. Eftersom de flesta familjer består av två vuxna med olika kön, och eventuellt barn, kan det emellertid förefalla naturligt att anlägga ett könsperspektiv genom att tillskriva kvinnor vissa egenskaper och män andra, t.ex. vad gäller deras respektive produktivitet i hemarbete och marknadsarbete. Analysen kommer då att visa dessa skillnaders betydelse för exempelvis familjemedlemmarnas tidsallokering och därmed för mäns och kvinnors arbetsinkomster. Detta innebär att modellerna antar ett könsperspektiv i den mån modellenanvändarens antaganden skiljer på män och kvinnor och då också kan utnyttjas för att belysa t.ex. bakgrunden till och betydelsen av skillnader i ekonomiska resurser mellan kvinnor och män.

Innan jag börjar min genomgång vill jag nämna att dessa modeller ibland betraktats med skepsis av företrädare för andra discipliner. Kritik har riktats mot det tekniskt formella sättet att analysera familjen. Kritikerna menar att det är omöjligt att beskriva komplexa mänskliga relationer med hjälp av matematiska modeller. Ett sätt att avgöra en modells duglighet är emellertid att se hur väl dess förutsägelser motsvarar vad som kan observeras i tillgänglig statistik. De modeller som vi skall diskutera här är svåra att avfärda med hjälp av detta kriterium. Dock är det så att de äldre teoretiska modellerna prövats i större utsträckning än de senare. Anledningen är att de empiriska metoder som används för att testa de teoretiska modellerna har utvecklats över tiden och varje förändring innebär att de teoretiska modellerna måste testas på nytt. Ytterligare en anledning är de ständigt förnyade databaser som möjliggör mer avancerade tester.

Det är viktigt att hålla i minnet att de modeller som vi skall diskutera inte gör anspråk på att beskriva hur familjen fungerar och fattar sina beslut, utan snarare beskriver resultaten av de komplexa mänskliga skeendena inom familjen, vilka kan observeras som beslut angående exempelvis arbetsutbud samt vilka faktorer som kan förväntas påverka dessa resultat.

3.2 Beckers modell av familjen

I början av 1970-talet presenterade Gary Becker två artiklar som blivit klassiska inom "economics of the family". I den första artikeln ut-

vecklar han en grundläggande modell för hur familjemedlemmarna allokerar sin tid mellan hushållet och arbetsmarknaden. I den andra artikeln diskuterar han främst hur de värden som familjen skapar fördelas mellan familjemedlemmarna. Becker applicerade traditionella teoretiska verktyg som utvecklats inom nationalekonomin på områden som saknade tradition av en sådan analys. Det som skiljer Beckers modell från övriga, senare utvecklade ekonomiska modeller av familjen är att familjens beslut fattas i vad som av en utomstående betraktare uppfattas som konsensus. Följderna av att familjemedlemmarna kan ha olika preferenser analyseras inte, utan familjen analyseras som om alla familjemedlemmar har ett gemensamt intresse. Detta är analytiskt analogt med utilitarismens sociala välfärdsfunktion.¹ Becker sammanfattar sitt arbete rörande familjen i *A treatise of the family* (Becker, 1981 och 1991).

*Beckermodellen*²

Beckers analys av familjen utgår från att välfärd eller nytta skapas på ett sätt som skiljer sig från det traditionella sättet där nytta genereras direkt av de varor och tjänster individen konsumerar. Becker antar istället att marknadsproducerade varor och tjänster inte i sig själva skapar nytta, utan dessa måste kombineras med familjemedlemmarnas tidsinsatser, vilket producerar en så kallad sammansatt vara (commodity) vilken i sin tur skapar nytta.³ Den sammansatta varan antas vara perfekt delbar, vilket innebär att en given mängd av den kan fördelas hur som helst mellan familjemedlemmarna. Genom att låta varje tänkbar kombination av familjemedlemmarnas tid och marknadsproducerade varor motsvara en viss entydig mängd av den sammansatta varan blir det i princip möjligt att sluta sig till hur familjen skall fördela sina resurser för att maximera mängden av den sammansatta varan. Varje familjemedlem, som har något inflytande över de beslut som fattas, antas erhålla en fast andel av den sammansatta varan och kommer

¹ Utilitarismen ser nyttan som den allt överordnade normen för mänskligt handlande. Genom att ange en relation mellan ett antal individers nyttor och den sammanslagna eller sociala nyttan är det möjligt att ange hur individer skall handla för att den sociala nyttan skall bli så stor som möjligt. Observera att genom att postulera en social välfärdsfunktion, dvs. ange hur individernas nyttor skall vägas samman, görs normativa avvägningar mellan olika individers nyttor i så måtto att det bestäms i vilken utsträckning dessa skall tillåtas påverka den sociala nyttan.

² Vi låter "Beckermodellen" vara samlingsbeteckning för modeller av den typ vi diskuterar i detta avsnitt. Möjligen är språkbruket något oegentligt eftersom det finns fler författare som kan förknippas med utvecklingen av den typ av modeller där familjebesluten alltid betraktas som om de fattats enligt konsensus. Dock är det så att Becker är den mest namnkunnige.

³ Begreppet "commodity" kan härledas till Lancaster, 1966.

därför att ha incitament att maximera mängden av denna vara. Det som är bäst för familjen som helhet blir också det som är bäst för den individuella familjemedlemmen. Med andra ord finns det (tydligt) inga incitament för den enskilde familjemedlemmen att göra annat än att samarbeta för att göra familjens produktion så stor som möjligt. Observera att detta är kritiskt beroende av att familjemedlemmarna är överens om hur familjens möjligheter att producera den sammansatta varan ser ut, och att familjens produktion är perfekt delbar.

I Becker (1973) är den andel av familjens produktion som varje familjemedlem erhåller bestämd av yttre faktorer, men i sin artikel (1974) introducerar Becker antagandet att en av familjemedlemmarna utgör familjeöverhuvud och genom att vara altruistisk mot övriga familjemedlemmar bestämmer de andelar av den gemensamma produktionen som varje enskild medlem skall få.

Jag skall nu kortfattat sammanfatta principerna för Beckermodellens formella utformning: Betrakta en familj som består av två medlemmar, vilka betecknas h respektive w . Dessa bägge familjemedlemmar kan använda sin tid antingen till marknadsarbete eller till hushållsrelaterad verksamhet. Marknadsarbetet genererar inkomst vilken tillsammans med andra finansiella tillgångar läggs i en gemensam pott som sedan används till att köpa marknadsproducerade varor. Dessa varor ingår i sin tur tillsammans med familjemedlemmarnas hushållstid i en produktions- och konsumtionsprocess där den sammansatta varan produceras och konsumeras. Ett exempel är en måltid. Där ingår livsmedel, som är marknadsproducerade varor, och familjemedlemmarnas hushållstid vilken används både till att producera och konsumera måltiden. Notera att även den familjemedlem som inte förädlar livsmedlen till färdig måltid påverkar den sammansatta varan, nämligen måltiden, eftersom värdet av denna är beroende av om endast en eller bägge familjemedlemmarna konsumerar den samtidigt.

Formellt antar Becker att familjens möjligheter att omvandla familjemedlemmarnas tid och de marknadsproducerade varorna kan beskrivas med en specifik matematisk funktion som till varje kombination av hushållstid och marknadsproducerade varor relaterar en unik mängd av den sammansatta varan. En sådan funktion brukar inom nationalekonomin kallas produktionsfunktion. Om den sammansatta varan betecknas z , har vi $z = f(x_1, \dots, x_n, t_d^n, t_d^w)$, där x_i är de marknadsproducerade varor, t_d representerar parternas tid som inte används till marknadsarbete (dvs. tid i hushållsproduktionen) och f är produktionsfunktionen. Familjemedlemmarnas beteende kan nu beskrivas som om deras handlingar är koordinerade så att funktionen, f , maximeras med hänsyn till de restriktioner som finns gällande tid

och pengar. De allokeringar som på detta sätt beskrivs av Becker-modellen är Paretoeffektiva.⁴

Beckermodellens resultat

De resultat och hypoteser som härletts från Beckermodellen angående familjen har varit (och är) dominerande inom den ekonomiska teorin för familjen. Låt mig beröra det förmodligen mest uppmärksammade resultatet: familjemedlemmarna kan förväntas fördela sin tid mellan hushållet och marknaden enligt komparativa fördelar. Begreppet komparativa fördelar introducerades av nationalekonomen David Ricardo, och har bland annat använts till att förklara handel mellan länder.⁵ Förklaringen till mäns och kvinnors relativa tidsallokering mellan hushåll och marknad är alltså enligt Beckermodellen komparativa fördelar. Mannen antas vanligen vara effektivare än kvinnan på arbetsmarknaden (högre lön), och kvinnan vara effektivare än mannen vad gäller hushållsarbete, vilket innebär att mannen har en komparativ fördel på arbetsmarknaden och att familjen maximerar sin produktion av den sammansatta varan då mannen specialiserar sig på marknadsarbete medan kvinnan specialiserar sig på hushållsarbete.

Vinsterna med familjebildning är enligt Beckermodellen den specialisering som blir möjlig eftersom familjemedlemmarna kan koncentrera sig på den sysselsättning inom vilken de har en komparativ fördel. Med andra ord kan sammanslutningen av två individer tillsammans producera mer av den sammansatta varan än vad summan av deras produktion hade varit i två enpersoners-hushåll. Vad gäller specialisering argumenterar Becker dessutom för att det krävs en viss nivå av förtroende mellan parterna, vilken uppnås bäst genom de bindningar som det nära förhållandet mellan två makar ger upphov till. I en annan typ av relation är det lättare att tänka sig att individerna betar sig på ett strategiskt och beräknande sätt.

Beckermodellen bortser från de vinster som kan uppstå på grund av stordriftsfördelar. Stordriftsfördelar uppkommer därför att behovet av många varor som är nödvändiga för hushållet inte ökar i proportion till antalet familjemedlemmar på samma sätt som för enpersoners-hushåll. Exempelvis kanske ett flerpersoners-hushåll klarar sig med en bil, en tvättmaskin och en TV, samtidigt som två enpersoners-hus-

⁴ Paretoeffektivitet innebär att allokeringen är sådan att ingen annan allokering kan förbättra för minst en individ utan att detta samtidigt innebär en försämring för någon annan.

⁵ En familjemedlem har en komparativ fördel i den sysselsättning där han/hon är mest överlägsen eller minst underlägsen den andra/andre familjemedlemmen.

håll behöver två av dessa varor för att det skall vara möjligt att uppnå samma konsumtion som i flerpersoners-hushållet.

Beckers argument för att inte inkorporera dessa vinster i sin modell är att dessa vinster förekommer i alla sammanslutningar av individer och följaktligen måste det finnas andra viktigare ekonomiska anledningar till att just familjer bestående av man, kvinna och barn förekommer och bildas.

Enligt Beckermodellen blir alltså vinsterna med familjebildningen större ju mer olika familjemedlemmarna är vad avser deras produktiviteter inom hushållssektorn respektive marknadssektorn, det vill säga ju större komparativa fördelar som existerar. Detta innebär inte att två individer som är identiska i alla avseenden inte kan vinna (i termer av den sammansatta varan) på att bilda familj, bara att de som inte är identiska vad gäller produktiviteterna i de bägge sektorerna är potentiellt större vinnare. Den sammansatta varan, z , som produceras med insats av familjemedlemmarnas tid, antas, som tidigare sagts, generera all familjens nytta. Detta innebär att om familjemedlemmarnas hushållstider är perfekta substitut har två individer som är identiska vad gäller sina produktiviteter inget att vinna ekonomiskt på att bilda familj (bortsett från de stordriftsfördelar som kan uppstå), medan om hushållstiderna är komplement kan samma två individer vinna ekonomiskt på att bilda familj. Beckermodellen kan alltså på detta sätt ge en möjlig förklaring till varför människor bildar familj; möjligen kan det hjälpa den skeptiske att föreställa sig att också livets mer subtila glädjeämnen, såsom kärlek, i princip speglas av den sammansatta nyttigheten, z .

Beckermodellen möjliggör, som vi har sett, en analys av ekonomiska vinster med att bilda familj. Därifrån är steget inte långt till att utnyttja denna teori för att göra förutsägelser angående hur män och kvinnor väljer varandra med avseende på respektive egenskaper, under antagandet att alla försöker att bilda en familj med så stora välfärdsvinster som möjligt. Becker gör detta genom att dela upp egenskaperna i sådana som måste vara positivt korrelerade mellan makarna respektive sådana som måste vara negativt korrelerade mellan makarna för att produktionen av den sammansatta varan z skall maximeras. Exempel på egenskaper som bör vara negativt korrelerade mellan makarna är löner. Empiriska studier har dock lämnat tveksamt stöd åt denna förutsägelse. Becker (1973) kommer själv fram till att det statistiskt förhåller sig tvärtom: makars löner är positivt korrelerade. Han förklarar emellertid detta med att de kvinnor som ingår i hans studie är sådana som befinner sig i arbetskraften, det vill säga sådana

som har en lön högre än sin reservationslön, och att detta medför en positiv korrelation mellan makarnas löner.⁶

Traditionellt har det antagits att mannen har en komparativ fördel utanför hushållet, medan kvinnan har antagits ha en komparativ fördel inom hushållssektorn. Detta har man slutit sig till därför att parternas marknadslöner kan observeras och därför att mannen har antagits vara mindre effektiv än kvinnan inom hushållet. Vad gäller parternas produktiviteter inom hushållssektorn är dessa dock svåra att kvantifiera, vilket innebär att det är svårt att med hjälp av empiriska metoder sluta sig till hur de komparativa fördelarna ser ut. Under förutsättning att de komparativa fördelarna är sådana som det vanligen har antagits, förklarar Beckermodellen den empiriskt observerade uppdelningen av mäns och kvinnors tidsinsatser mellan olika sysslor.

Beckers ursprungliga modell kompletterades av Becker, Michael och Landes (1977), där författarna dessutom tog hänsyn till att familjer kan splittras.⁷ Författarna talar om en sannolikhet för att så skall bli fallet. De betraktar vinsterna med familjebildningen som bestående av två delar: en deterministisk och en stokastisk. Den deterministiska delen är densamma som tidigare beskrivits av Becker ensam. Den stokastiska delen beskriver den del av livet som är omöjlig att förutse och som därför kan betraktas som exogen i förhållande till familjen. Sammanfattningsvis kan man säga att i denna typ av modeller kommer skilsmässor att förklaras av interna faktorer, vilka påverkas av externa faktorer. Detta öppnar möjligheter att analysera hur risken för att en familj skall splittras beror av omgivande faktorer, exempelvis hur denna risk förändras då kvinnors löner stiger i förhållande till männens löner på ett ej förväntat sätt. Risken för att familjen skall splittras ges av förhållandet mellan den deterministiska och den stokastiska delen av den vinst som familjen genererar. Med hjälp av den deterministiska delen av vinsten är det möjligt att beräkna inom vilka gränser utfallet av den stokastiska delen får hamna om familjen skall överleva som enhet. Detta gör det i princip möjligt att beräkna sannolikheten för att det stokastiska utfallet hamnar utanför detta intervall, det vill säga sannolikheten, eller risken, för att familjen kommer att splittras. Då förändringar inträffar i olika omgivande faktorer kommer den gräns som avgör vilka utfall av den stokastiska delen av vinsten som är förenliga med familjens fortlevnad också att förändras, vilket leder till att sannolikheten för att familjen skall splittras i sin tur förändras.

⁶ Reservationslönen är den lägsta lönen som arbetstagaren är beredd att arbeta för.

⁷ Weiss (1997) är ett senare bidrag där familjebildning och familjeseparation analyseras och diskuteras ingående utifrån ekonomiska modeller.

Ytterligare ett resultat utifrån Beckermodellen är det så kallade "rotten kid" teoremet. Detta säger att alla familjemedlemmar, oavsett hur själviska de är (dvs. hur mycket av en "rotten kid" de är), kan väntas agera i familjens intresse. De antaganden som ligger till grund för detta resultat är för det första att det i varje familj finns ett familjeöverhuvud som har möjlighet att transferera pengar till alla andra familjemedlemmar. För det andra antas att familjeöverhuvudet är altruistiskt mot de andra familjemedlemmarna under det att dessa i sin tur bara bryr sig om sin egen nytta. Under dessa förutsättningar kan man visa att "rotten kid" teoremet kommer att gälla. Detta resultat kan tolkas som ett så kallat neutralitetsresultat. I detta fallet innebär det att om en omfördelning sker av familjemedlemmarnas inkomster så kommer familjeöverhuvudet att neutralisera denna omfördelning genom en förändring i sina transfereringar. Ett illustrerande exempel utgör följande tillämpning av teoremet. Om exempelvis staten ändrar utbetalningen av barnbidrag från mamman till pappan, kan denna omfördelning av resurser väntas omintetgöras – neutraliseras – av familjeöverhuvudets förändrade transfereringar (minskar till pappan, ökar till mamman).

De nyss nämnda två antagandena innebär också att familjen uppnår en s.k. Paretoeffektiv allokering utan att det på förhand antagits att allokeringen är Paretoeffektiv. I den variant av Beckermodellen där familjen betraktas som om den maximerar sin produktion av en sammansatt vara, utan att via altruism lösa familjens fördelningsproblem, antas redan i utgångsläget att familjen skall komma fram till en Paretoeffektiv allokering. Men det kan visas att en nödvändig förutsättning för att detta skall bli fallet är att alla handlingar går att reglera i praktiskt användbara kontrakt, det vill säga att det är möjligt att träffa juridiskt bindande avtal gällande tidsallokeringen, dvs. de olika handlingar som familjemedlemmarna förväntas utföra, och konsumtionen. Nödvändigheten av detta inses genom att beakta att lösningen på familjens beslutsproblem innebär ett koordinationsproblem mellan individerna, samt att det dessutom finns utrymme för enskilda familjemedlemmar att uppträda opportunistiskt, det vill säga agera så att den egna nyttan, och inte familjens nytta, maximeras. Fördelen med att betrakta familjen som bestående av ett altruistiskt familjeöverhuvud och en eller flera andra själviska familjemedlemmar är att denna formulering ger upphov till en Paretoeffektiv allokering som ett resultat genererat inom modellen och inte som ett antagande gjort på förhand.

Jag skall nu diskutera en del av kritiken mot Beckermodellen.

Svagheter hos Beckermodellen

Sedan 1980-talets början har olika alternativ till Beckermodellen diskuterats. Låt mig illustrera Beckermodellens tillkortakommanden på följande sätt: familjepolitiska diskussioner förs ofta i termer av familjemedlemmars relativa välfärd. Exempelvis är barnbidraget avsett att förbättra barns situation. Att barnbidraget betalas ut till barnets moder och inte till fadern kan ses som ett medvetet ställningstagande vad gäller hur resurserna bäst kommer att användas "för barnets bästa". Med andra ord är innebörden av att barnbidraget utbetalas till modern, och inte till fadern, att föräldrarna betraktas som självständiga beslutsenheter och att barnets välfärd anses påverkas mer positivt än om barnbidraget hade utbetalats till fadern.⁸ Dessa, och liknande överväganden, där man behandlar familjemedlemmarna som självständiga och olika enheter, är dock oförenliga med Beckers modell av hur familjen fattar konsumtionsbeslut och beslut om hur tiden skall fördelas mellan olika sysslor. Även i den modell där man betraktar familjen som bestående av ett överhuvud som är altruistiskt mot övriga familjemedlemmar kan alla försök att påverka speciella familjemedlemmars välfärd förväntas neutraliseras av familjeöverhuvudet.⁹

De antaganden som ligger till grund för Beckermodellen har dessutom efterhand blivit föremål för empiriska studier. Ett centralt antagande i modellen är att inkomsterna "poolas", dvs. slås samman i en gemensam pott för att sedan användas med familjens bästa för ögonen. Innebörden är alltså att individuell kontroll över resurserna får stå tillbaka för kollektivets (familjens) kontroll. Ett antal empiriska studier har vederlagt detta antagande, vilket innebär att för närvarande är "pooling"-antagandet starkt ifrågasatt. Det finns exempelvis empiriska studier som tyder på att ju mer pengar som kontrolleras av kvinnor desto högre är barns välbefinnande, något som tyder på att det inte är utan betydelse för familjens allokerings- och fördelningsbeslut vem som kontrollerar resurserna.¹⁰ Å andra sidan finns det studier som ger visst stöd för antagandet att familjen faktiskt uppnår Pareto-effektivitet, något som är karaktäristiskt för den allokering som Beck-

⁸ Bakgrunden till antagandet att ett barnbidrag som utbetalas till modern påverkar barnets välfärd mer än ett barnbidrag som utbetalas till fadern, är att kvinnor antas vara mer altruistiskt inställda till sina barn än vad män är.

⁹ Notera likheten med vad som brukar kallas Ricardo-ekvivalens. Denna innebär att det är omöjligt att påverka konsumtionsnivån under en viss tidsperiod genom skattefinansierade transfereringar, eftersom dessa transfereringar kommer att betalas genom framtida ökade skatteinbetalningar av mottagarnas barn. Följaktligen kommer altruistiskt lagda föräldrar att spara transfereringen å sina barns vägnar så att dessa kan betala den framtida skatten.

¹⁰ Thomas (1990) och Schultz (1990).

ermodellen förutsäger.¹¹ Paretoeffektivitet är dock som vi strax skall se ingen egenskap som är unik för Beckermodellen.

Enligt Beckermodellen kan en möjlig förklaring till den ökade skilsmässofrekvensen de senaste decennierna vara ökade kvinnolöner. Till en början fann man också empiriskt stöd för detta teoretiska resultat. I takt med att de tillgängliga data som är användbara för vetenskapliga empiriska studier förbättrats och med att de utnyttjade statistiska metoderna har blivit effektivare, har denna förklaring till ökningarna i skilsmässofrekvensen emellertid kommit att bli ifrågasatt.¹²

Invändningarna mot Beckers modell kan sammanfattas i följande fyra punkter: 1. Modellen befattar sig inte explicit med familjemedlemmarnas preferenser. Det blir därför omöjligt att analysera situationer som beror på skillnader mellan familjemedlemmarnas preferenser. 2. Modellen belyser inte hur familjemedlemmarnas möjligheter utanför familjen påverkar allokeringen av resurser inom familjen. 3. Modellen gör ingen distinktion mellan olika familjemedlemmars inkomster, vilket leder till att familjens val endast påverkas av de totala familjeinkomsterna och inte av vem som ursprungligen genererade dessa. 4. Modellen förutsätter fullständiga kontrakt, det vill säga att alla relevanta handlingar och relationer inom familjen går att reglera med juridiskt effektiva kontrakt.¹³ (Denna punkt kommer vi att diskutera närmare nedan i samband med kritiken av den axiomatiska förhandlingsmodellen.)

Den första invändningen är den mest grundläggande och den hör delvis ihop med de två följande invändningarna. Eftersom det bör vara möjligt inom ramen för en ekonomisk modell av familjen att diskutera familjemedlemmarnas välfärd var för sig, måste deras preferenser vara explicit uttryckta. Dessutom öppnar en sådan modell av familjen möjligheter att diskutera familjens beslut ur ett könsperspektiv. Det är exempelvis möjligt att män och kvinnor har olika prioriteringar vad gäller familjens utgifter eller fördelningen av tid mellan olika sysslor.

Den andra invändningen bygger på att man förväntar sig att de enskilda familjemedlemmarnas individuella möjligheter att klara sig utanför familjen påverkar familjens allokering av nyttigheter och tid, det vill säga att graden av beroende av familjen påverkar den enskilda familjemedlemmens välfärd. Eftersom en familj alltid löper risken att splittras kan det förefalla naturligt att familjemedlemmarna tittar på

¹¹ Lundberg & Pollak (1995).

¹² Hoffman & Duncan (1995) och Bolin (1996).

¹³ Termen fullständiga kontrakt innebär att alla relevanta handlingar och relationer inom familjen regleras enligt kontrakt som går att genomdriva utan transaktionskostnader.

skillnaden mellan välfärden som ensamstående och välfärden som familjemedlem och att detta i sin tur påverkar den individuella förmågan att hävda sina intressen gentemot den andra partens möjliga motstridiga intressen.

Den tredje invändningen fokuserar på att Beckermodellen antar att alla inkomster slås samman till en gemensam pott som sedan används till familjens bästa, där familjens bästa definieras på ett sätt som inte explicit uttrycker alla familjemedlemmarnas (olika) preferenser. Då spelar det ingen roll vem av familjemedlemmarna som pengarna kommer ifrån. Inte heller då vi i familjens beslutsfunktion tar explicit hänsyn till alla familjemedlemmars preferenser kommer det att ha någon betydelse vem som genererar inkomsterna då dessa antas läggas i samma pott. Först då vi dessutom antar att varje familjemedlem förfogar över sin egen inkomst, och inte kan tvingas att bidra till familjens gemensamma intressen, uppstår en modell över familjens beslut som är konsistent med att olika familjemedlemmars inkomster påverkar familjens beslut på olika sätt.¹⁴

Hur kan då en modell över familjens beslutsfattande se ut, som tar hänsyn till ovan diskuterade invändningar? Vi skall nu diskutera ett möjligt alternativ.

3.3 Den axiomatiska familjemodellen

Manser och Brown (1980) föreslog att ett alternativ till Beckers ansats är att applicera kooperativ spelteori på familjens beslutsfattande. Spelteorin delas upp i en kooperativ del och en icke-kooperativ del. Det särskiljande mellan dessa bägge inriktningar är de antaganden som görs angående möjligheten att reglera alla handlingar med bindande kontrakt. Detta innebär att olika antaganden görs angående individernas val av handlingar: I den kooperativa inriktningen antas, precis som i Beckermodellen, att alla handlingar bestäms utifrån ett känt mål som eftersträvas, medan det i den icke-kooperativa inriktningen antas att individerna agerar strategiskt. Den kooperativa delen av spelteorin brukar också tolkas som en teori för hur en förhandling mellan två individer som samarbetar kan väntas sluta. Den mest kända kooperativa modellen är den så kallade Nashs förhandlingsmodell.

¹⁴ Här är det av stor vikt att påpeka att modellen med explicit uttryckta preferenser för varje familjemedlem och utan sammanslagning av inkomsterna mycket väl *kan* ge upphov till att familjens allokering av resurserna är oberoende av vem som är den ursprungliga ägaren till dessa. Det viktiga är att detta inte nödvändigtvis *behöver* bli fallet i denna modell.

Jag skall nu beskriva egenskaperna hos Nashs förhandlingsmodell och vilka implikationer denna har för de olika beslut som familjen fattar.

Nashs förhandlingsmodell

Nashs förhandlingsmodell har som utgångspunkt ett antal egenskaper som det anses att en förhandlingslösning kommer att ha. Dessa betraktas som axiom.¹⁵ Utifrån mängden av möjliga lösningar, utfallsrummet, och de axiom som lösningen måste uppfylla väljs sedan lösningen. Detta val kommer under vissa tekniska förutsättningar att vara entydigt.¹⁶

Nashs förhandlingslösning kan illustreras enligt följande:¹⁷ Antag att en familj består av man och hustru och att deras nytta eller välfärd helt bestäms av fördelningen av en marknadsproducerad vara, x , samt av en kollektiv nytthet, exempelvis barn.¹⁸ Detta är en avgörande skillnad mellan Beckermodellen och förhandlingsmodellen.

Inom nationalekonomin är det känt att förekomsten av en kollektiv nytthet potentiellt leder till en ineffektiv allokering, med andra ord en allokering som inte är Paretoeffektiv. Nashlösningen är ett förslag till hur konflikten mellan olika preferenser skall lösas så att allokeringen blir Paretoeffektiv.¹⁹ Det är betydelsefullt att betona förekomsten av en kollektiv nytthet inom familjen, det vill säga en nytthet som är mindre värdefull utanför familjen. Det enda som annars skulle skapa (ekonomiska) vinster med att ingå i en familj är det vi redan sett i Beckermodellen: specialisering.²⁰

¹⁵ Nashlösningen är den enda förhandlingslösning som samtidigt har följande egenskaper (axiom): 1. Pareto effektivitet. 2. Symmetri. 3. Oberoende av irrelevanta alternativ. 4. Oberoende av lineära (affina) transformationer av nyttofunktionerna.

¹⁶ För den mest använda förhandlingslösningen, Nashlösningen, är dessa förutsättningar att utfallsrummet utgör en sluten, begränsad och konvex mängd.

¹⁷ Notera i det som följer att Beckers formulering med den nyttskapande sammansatta varan inte förekommer här. Detta tjänar som en illustration till vad som tidigare sagts i texten: Olika modeller har olika fördelar. Nashs förhandlingsmodell föreslogs som en lösning på problemet att Beckermodellen inte explicit uttrycker familjemedlemmarnas preferenser och inte som ett försök att beskriva den nyttskapande processen inom familjen vilket Beckermodellen gör bättre.

¹⁸ En kollektiv nytthet är, i princip, en vara där den tillgängliga mängden av varan för andra individer i kollektivet inte minskar då den konsumeras av en av individerna i kollektivet. Det kan låta överdrivet tekniskt att beskriva barn som en kollektiv nytthet. Detta betyder emellertid endast att den ena förälderns glädje av barnet (-en) inte förminskar den andres glädje av samma barn.

¹⁹ Både Beckermodellen och Nashs förhandlingsmodell brukar hänföras till gruppen effektivitetsmodeller eftersom de bär arbetar med Paretoeffektiva allokeringar.

²⁰ Manser och Brown (1980) försöker dessutom formalisera de vinster som genereras genom ett gemensamt liv med sin partner.

Till varje möjlig fördelning av den marknadsproducerade varan mellan mannen och kvinnan, och fördelning av deras tid mellan hushåll och marknad hör två tal, ett för mannen och ett för kvinnan, som speglar parternas respektive välfärd. Dessa tal ges av funktionerna $U^n(x^n, t_d^n, t_w^n)$, för mannen och $U^w(x^w, t_d^w, t_w^w)$, för kvinnan. Dessa funktioner kallas nyttofunktioner.²¹ Inom familjen betecknas den totala mängden av den marknadsproducerade varan x^m och utanför familjen har var och en av parterna individuella mängder av samma vara; x_0^n för mannen och x_0^w för hustrun. Nashlösningen säger då att resultatet av förhandlingarna inom familjen ges av den tidsallokering och fördelning av den marknadsproducerade varan där det geometriska medelvärdet av vad parterna vinner, i termer av ökad nyttofunktion, av att leva i familjen jämfört med att leva ensamma har ett maximum.

Mer formellt kan man säga att Nashlösningen föreskriver tidsallokering och fördelning så att funktionen

$$\left\{ U^n(x^n, t_d^n, t_w^n) - U^n(x_0^n, t_{d0}^n) \right\} \left\{ U^w(x^w, t_d^w, t_w^w) - U^w(x_0^w, t_{d0}^w) \right\}$$

uppnår maximum.²² $U(x_0, t_{d0})$ kallas inom den kooperativa spelteorin för "hotpunkter" och representerar parternas välfärd utanför familjen eller, alternativt, då familjemedlemmarna inte samarbetar.

Den axiomatiska förhandlingsmodellens resultat

Eftersom varje familjemedlems preferenser finns explicit uttryckta är det inom ramen för Nashs förhandlingsmodell meningsfullt att betrakta familjemedlemmarna individuellt. Med andra ord är det i detta slags modell meningsfullt att analysera och diskutera frågeställningar av typen: hur påverkas barns välfärd då utbetalningarna av barnbidrag ändras från att gå till mamman till att gå till pappan? Ett annat exempel är studier av skilsmässorisker. Dessa har varit föremål för studier där man har haft Beckermodellen av familjen som utgångspunkt. Förhandlingsmodellen ger dock en mer komplett bild av familjemedlemmarnas överväganden eftersom också individernas enskilda alternativ vägs in i familjens allokering av tid och konsumtion.²³ Ett antal

²¹ En nyttofunktion tilldelar varje allokering av varan x och tiden t ett reellt tal. Nyttofunktionen sägs på detta sätt representera preferenserna om alla allokeringar som individen är indifferent emellan tilldelas samma tal samt om ett större tal alltid tilldelas en allokering som individen föredrar framför en annan allokering.

²² Notera att restriktionerna $x^m = x^n + x^w$ och att individerna inte kan förbruka mer tid än som finns tillgänglig måste vara uppfyllda.

²³ Detta är speciellt sant i de fall skilsmässa är något som kan avgöras individuellt. Äldre lagstiftning krävde båda makarnas samtycke till skilsmässa för att en sådan skulle accepteras, vilket inte är fallet i dag.

empiriska studier studerar betydelsen av den lagstiftning som reglerar kostnaderna för, eller konsekvenserna av, skilsmässa för skilsmäsofrekvensen.²⁴ Sådan lagstiftning kan väntas påverka individernas respektive hotpunkter. Dessa studier fokuserar alltså på hotpunkternas betydelse för benägenheten till skilsmässa, något som inte hade varit möjligt i Beckermodellens sinnevärld. Emellertid pekar resultaten av studierna inte i någon entydig riktning vad gäller hotpunkternas betydelse för familjens allokering. Andra studier har riktat in sig på betydelsen av hur inkomsterna är fördelade mellan familjemedlemmarna, dvs. vilka "egna" inkomster var och en har, för allokeringen inom familjen.²⁵ Eftersom hotpunkterna kommer att vara direkt beroende av hur inkomsterna fördelar sig kan dessa studier delvis också sägas visa hur hotpunkterna påverkar allokeringen inom familjen.

Vad gäller familjemedlemmarnas tidsallokering är de teoretiska resultaten från förhandlingsmodellen delvis desamma som i Beckermodellen: komparativa fördelar kan väntas styra hur familjemedlemmarna fördelar sin tid mellan hushållet och marknaden. Men utifrån förhandlingsmodellen är det dessutom så att också alternativen utanför familjen, formaliserade genom hotpunkterna, kan väntas påverka familjemedlemmarnas tidsallokering. Och eftersom förhandlingsmodellen kan ta hänsyn t.ex. till att arbetsfördelningen inom familjen kan påverka kvinnans framtida möjligheter och produktivitet på arbetsmarknaden, är det möjligt att förhandlingsmodellen kommer att förutsäga att specialiseringen inom familjen blir mindre uttalad än enligt Beckermodellen eller att kvinnan avstår från att bilda familj i fall där hon enligt Beckermodellen skulle gjort detta. De senaste årtiondenas minskade specialisering av mäns och kvinnors tidsallokeringsmönster kan därför t.ex. bättre förklaras med hjälp av förhandlingsmodellen.

Svagheter hos den axiomatiska förhandlingsmodellen

Nashs förhandlingsmodell har, liksom Beckermodellen, blivit föremål för kritik. Denna har fokuserat på främst tre punkter: 1. De allokeringar som beskrivs i modellen är inte självreglerande utan kräver, liksom var fallet i Beckermodellen, fullständiga kontrakt, d.v.s. att alla handlingar kan regleras i juridiskt bindande och praktiskt genomdrivbara kontrakt. 2. Hotpunkterna ($U(x_0, t_d)$) kan tolkas på olika sätt. Antingen kan de betyda att man skall jämföra med situationen utanför familjen (såsom den kan förväntas gestalta sig vid skilsmässa eller genom att man aldrig bildar familj), eller med den situation av icke-

²⁴ Peters (1986) och Allen (1992).

²⁵ Thomas (1990) och Schultz (1990).

samarbete inom familjen som uppstår i det fall förhandlingen blir resultatlös. I det senare fallet kommer hotpunkterna att spegla strategiskt beteende, vilket vi kommer att diskutera närmare nedan. 3. Modellens förutsägelser är svåra att empiriskt skilja från dem som erhålls utifrån Beckermodellen. Detta innebär att modellerna är svåra att empiriskt "testa" mot varandra.

Den första invändningen innebär att inget hindrar en av familjemedlemmarna från att ändra sitt beteende efter det att man tillsammans beslutat vilka individuella handlingar som är bäst för familjen. Anledningen är att det inte finns några juridiska möjligheter att ingripa mot en familjemedlem som försummar överenskommelsen med övriga familjemedlemmar. Därför är det möjligt att familjemedlemmarna är ovilliga att genomföra handlingar vars verkningar är irreversibla och vars värde är beroende av övriga familjemedlemmars handlingar. I både Beckermodellen och förhandlingsmodellen bortser man från dessa strategiska incitamentsproblem och antar helt enkelt att det är möjligt att reglera alla handlingar med kontrakt som också är möjliga att genomdriva, dvs. man antar närvaron av fullständiga kontrakt.²⁶

Den andra invändningen innebär att hotpunkterna kan tolkas på tre sätt: En tolkning är att hotpunkterna uttrycker de möjligheter individen har om familjen aldrig bildas, i vilket fall förhandlingsmodellen är en modell för förhandlingar vid den tidpunkt då familjen skall bildas. En andra tolkning är att hotpunkterna står för de möjligheter individen har efter en skilsmässa. En tredje möjlighet är att tolka hotpunkterna med hjälp av de så kallat icke-kooperativa familjemodellerna, som vi kommer att diskutera härnäst. Hotpunkterna kan då tolkas som de individuella välfärdsnivåer som uppstår då varje enskild familjemedlem fattar minst ett av sina beslut strategiskt och inte i konsensus med de andra familjemedlemmarna. Det vill säga hotpunkternas välfärdsnivåer uppstår då vissa beslut fattas av varje *individ* för sig givet ett specifikt antagande om hur de andra familjemedlemmarna kommer att reagera.

Enligt den tredje invändningen är de resultat som förhandlingsmodellen ger svåra att empiriskt skilja från de resultat som ges av Beckermodellen. Det är med andra ord svårt att avgöra huruvida tillgängliga empiriska data är förenliga med Beckermodellen eller med förhandlingsmodellen, eller med bådadera. Delvis beror detta på att de förutsägelser utifrån de olika modellerna som är lättast att testa rör

²⁶ Ett sätt att motivera varför parterna kommer att följa överenskommelser är att argumentera att bägge familjemedlemmarna annars kan komma att erhålla lägre välfärd än om överenskommelsen hade följts.

tidsallokeringen, och på denna punkt är skillnaderna mellan modellernas förutsägelser en gradfråga. En möjlig väg som föreslagits att söka särskilja Beckermodellen och förhandlingsmodellen är via förhandlingsmodellens hotpunkter.²⁷ Enligt Beckermodellen skulle ju dessa inte förväntas spela någon roll.²⁸

3.4 Den strategiska familjemodellen

Som vi har sett så är det en gemensam svaghet hos både Beckermodellen och förhandlingsmodellen att familjemedlemmarna antas kunna ingå kostnadsfria, bindande och juridiskt genomdrivbara kontrakt gällande konsumtion och tidsallokering. Eftersom samhället inte erbjuder någon institution som genomdriver överenskommelserna angående hur familjelivet skall organiseras är detta antagande lätt att utsetta för kritik. I detta perspektiv framstår det som önskvärt att beskriva familjen på ett sätt som inte kräver sådana kontrakt, utan där individernas beteende styrs enligt någon annan mekanism.

Den pågående utvecklingen inom "economics of the family" innebär att man utnyttjar teoretiska landvinningar inom den så kallade icke-kooperativa eller strategiska delen av spelteorin för att beskriva hur familjen kommer fram till sina beslut.²⁹ Den avgörande fördelen med denna typ av modeller är att man inte behöver anta förekomsten av fullständiga kontrakt. Individernas beteende styrs istället av en anorlunda mekanism. Man antar att individerna agerar strategiskt, på ett sådant sätt att ingen individ har något att vinna på att ändra sina handlingar.³⁰ Den allokering som uppstår inom ramen för dessa modeller blir i regel inte Paretoeffektiv. Det är då frestande att invända att individerna borde kunna komma överens om att koordinera sina handlingar så att Paretoeffektivitet uppnås. Detta är emellertid ett misstag, eftersom vi då hamnar i kontraktsproblemet igen.

En icke-kooperativ modell

I den dominerande varianten av den icke-kooperativa modellen av familjens beslutsfattande antas att familjemedlemmarna, h och w , kan generera nytta dels från en privat marknadsproducerad vara, x ,

²⁷ Lommerud (1997).

²⁸ Becker analyserar dock också "äktenskapsmarknaden", där aktörerna har möjlighet att påverka allokeringen inom äktenskapet genom olika mer eller mindre uppskattade personliga egenskaper.

²⁹ Den axiomatiska förhandlingsmodellen brukar hänföras till kooperativ spelteori, medan icke-samarbetsmodeller hänförs till icke-kooperativ spelteori.

³⁰ Detta är i princip vad som avses med det mest använda jämviktsbegreppet inom den icke-kooperativa spelteorin: Nashjämvikt.

och dels från en familjespecifik kollektiv vara, g . Den kollektiva varan produceras av familjemedlemmarna genom deras respektive tidsinsatser. Det vanligaste antagandet är att den kollektiva varan till sin väsentligaste del utgörs av tid som investeras i barn. Barn antas med andra ord utgöra familjens viktigaste "kollektiva" vara. Om man antar att familjemedlemmarnas tidsinsatser är substitut till varandra, så att $g = t_d^n + t_d^w$, kan familjemedlemmarnas nyttofunktioner skrivas $U^i(x, t_d^n + t_d^w)$ där $i = h, w$. Här framträder det viktigaste karaktärsdraget hos den icke-kooperativa modellen: Den enskilda familjemedlemmen har att besluta hur hans/hennes tid bäst kan fördelas mellan marknadsarbete och hushållsarbete givet ett antagande om hur den andra familjemedlemmen kommer att fördela sin tid.³¹

Den icke-kooperativa modellens resultat

Låt mig belysa ett av de viktiga resultaten från den icke-kooperativa spelteorin med ett exempel: en man och en kvinna står i begrepp att bilda familj. En relevant fråga är då hur de skall fördela hushållsarbetet. Beckermodellen svarar: specialisering enligt komparativa fördelar, vilket, som vi har sett, leder till en Paretoeffektiv allokering. Även i den icke-kooperativa modellen kommer komparativa fördelar att spela en viss roll för allokeringen, dock i betydligt mindre utsträckning. Låt oss för enkelhets skull anta att det är givet att mannen ägnar all sin tid åt marknadsarbete. Hur kommer då kvinnan att välja att fördela sin tid mellan hem och marknad? Svaret är att hon kommer att fördela sin tid så att ytterligare en timme i hemmet ger henne lika stor nytta som ytterligare en timme utanför hemmet. Hon kommer alltså inte att ta någon hänsyn till den nytta hon genererar för mannen då hon inte ägnar sig åt marknadsarbete. Anledningen är att tiden i hemmet innebär en kostnad i form av minskade framtida möjligheter på arbetsmarknaden, och att kvinnan ensam får bära denna kostnad i fall av skilsmässa. Resultatet kommer att bli att kvinnan väljer att tillbringa mer tid på marknaden än vad Beckermodellen skulle förutsagt. Detta exempel används av Elisabeth Landes (1978) för att motivera existensen av underhåll till före detta make/maka.³²

³¹ Det finns inget självklart sätt att specificera detta antagande. Det finns exempel både på modeller där familjemedlemmarna antas agera simultant och på modeller där familjemedlemmarna antas agera sekvensiellt med möjlighet för den ena parten att observera den andres handlingar innan den egna tidsallokeringen bestäms.

³² Även om de juridiska systemen är olika från land till land kan man säga att underhåll till före detta make/maka ofta har motiverats med hjälp av subjektiva begrepp, så som behov och rättvisa. Landes (1978) och senare Ellman (1989) argumenterar för att underhåll bör motiveras utifrån ett mera objektiva begrepp: Som ett sätt att uppnå Paretoeffektivitet.

De icke-kooperativa modellerna betonar alltså att det finns incitament att smita undan investeringar i den familjespecifika kollektiva nyttigheten, vilket ofta medför att den allokering som uppnås inte blir Paretoeffektiv. Den enskilde familjemedlemmen hoppas att den andra parten skall stå för investeringen (tidsinsatserna för barnen), i vilket fall man kan dra nytta av dessa investeringar samtidigt som man genomför "sina egna" investeringar i sitt marknadsrelaterade humankapital. Problem av denna karaktären brukar benämnas gratisåkar eller snålskjuts ("free rider") problem.

Tillämpningen av icke-kooperativa modeller på familjens beslutsfattande har bl.a. givit nya insikter om möjligheter och problem för familjepolitiken.³³ Genom transfereringar, exempelvis barnbidrag, och tillhandahållandet av tjänster, exempelvis barnomsorg, kan familjens beteende och välfärd påverkas. De icke-kooperativa modellernas sätt att analysera familjens beteende uppmärksammar samspelet och anpassningen mellan statens agerande, vilket är avsett att påverka mängden av den familjespecifika kollektiva varan genom exempelvis offentligt tillhandahållen barnomsorg, som fungerar som ett substitut för föräldrarnas tid, och de enskilda familjemedlemmarnas beteende. Ett resultat från dessa modeller är att statens tillhandahållande av substitutet till föräldrarnas tid mycket väl helt kan omintetgöras av motsvarande omallokeringar av föräldrarnas tid, dvs. av att dessa minskar sina sammanslagna tidsinsatser för barnen lika mycket. Där- emot tyder analysen med hjälp av den icke-kooperativa ansatsen på att staten kan påverka fördelningen mellan makarna genom att erbjuda ett substitut för föräldrarnas tid. Barnbidrag kan, å andra sidan, enligt dessa modeller potentiellt ha positiva effekter på nivån av den familjespecifika kollektiva varan och därmed på makarnas relativa tidsallokering men inte på den relativa inkomstfördelningen mellan makarna. Detta innebär, något paradoxalt, att ett instrument som kan antas vara avsett att öka investeringarna i barn och påverka makarnas relativa tidsallokering har effekter på makarnas relativa inkomster, medan ett instrument som kan antas vara avsett att påverka makarnas relativa inkomster har effekter på den tid som investeras i barn och på makarnas relativa tidsallokering men däremot inte på deras relativa inkomster.³⁴

Den icke-kooperativa analysen av familjens beslutsfattande har också givit ett nytt perspektiv på inkomstskatter. Det är möjligt att en progressiv beskattning av inkomster är Paretoförbättrande. Den mekanism som ger upphov till detta är att familjens tidsfördelning i från-

³³ Konrad & Lommerud (1995), Lommerud (1997).

³⁴ Dessa resultat från den icke-kooperativa modellen diskuteras av Lommerud (1997).

varo av en sådan skatt inte är Paretoeffektiv eftersom för lite av den familjespecifika kollektiva varan produceras, och att progressiv beskattning ökar den tid som makarna ägnar åt familjen och därmed förbättrar resursallokeringen.³⁵

Vad gäller empiriska resultat, vilka kan hänföras till icke-kooperativa modeller, är det resultat som rör kvinnors sätt att fördela sin tid mellan arbetsmarknaden och hushållet som rönt mest uppmärksamhet: kvinnor tenderar att fördela mer tid till marknadsarbete ju högre de bedömer skilsmässoriskerna vara.³⁶ En studie av svenska data bekräftar detta och tillfogar dessutom att även män kan väntas påverkas av skilsmässoriskerna: män tenderar att fördela mindre tid till marknadsarbete ju högre de bedömer skilsmässoriskerna vara.³⁷ Kvinnors sätt att reagera kan förklaras med att de försöker försäkra sig mot de eventuella ekonomiska svårigheter som en skilsmässa innebär, medan mäns sätt att reagera kan förklaras med att de vill ha ett så nära förhållande till barnen som möjligt vid en skilsmässa eftersom detta ökar deras chanser att få vårdnaden om dem vid en eventuell vårdnadstvist.

3.5 Diskussion, sammanfattning och slutsatser

Det vetenskapliga arbetet med ekonomiska modeller som beskriver beslutsfattandet i familjer har varit inne i en kraftig tillväxtfas ända sedan Becker publicerade sitt första arbete på detta område. Utvecklingen har gått från en enhetlig syn på familjen, där individens preferenser inte var explicita, till en mer individualistisk syn, där individen explicit tillskrivs inte bara preferenser utan också egen handlingsförmåga. I Beckermodellen styrs alla individuella handlingar av ett kontrakt mellan familjemedlemmarna där familjens totala välfärd är målet. Den senaste teoretiska utvecklingen av ekonomiska modeller av familjen innebär istället att familjemedlemmarna antas agera utan kontrakt. Med maximal individuell nytta som mål är det individernas strategiska samspel som antas bestämma varje handling. Parallellt med den huvudsakliga utvecklingen, som vi här har beskrivit, av det område inom nationalekonomin som behandlar familjen har också andra ekonomiska modeller av familjen utvecklats.

Ett exempel som skiljer sig från de tidigare diskuterade är transaktionskostnadsmodellen. Denna föreslogs av Robert Pollak (1985). Allmänt sett kan transaktionskostnadsmodellen sägas fokusera på valet av organisation för att administrera olika slags transaktioner. Till-

³⁵ Detta resultat diskuteras av Lommerud (1995).

³⁶ Johnson & Skinner (1986) och Bolin (1996).

³⁷ Bolin (1996).

lämpad på familjen har modellen sin utgångspunkt i tanken att många situationer i livet är förknippade med stora transaktionskostnader: Det är kostsamt att upprätta genomdrivbara kontrakt exempelvis rörande de enskilda familjemedlemmarnas tidsallokering, dels beroende på direkta kostnader för att få överenskommelsen till stånd och dels beroende på att det juridiska systemet kan vara mer eller mindre benäget att acceptera och genomdriva sådana överenskommelser.³⁸ I Beckermodellen hanterades, som vi har sett, dessa problem genom antagandet att fullständiga kontrakt existerar, dvs. man antar att familjemedlemmarna har upprättat praktiskt användbara kontrakt gällande tidsallokering och konsumtion. Detta innebär att Beckermodellen bortser från de transaktionskostnader som är förknippade med att explicit uttrycka dessa överenskommelser. I transaktionskostnadsmodellen argumenterar man att familjen skapar personliga bindningar vilka i sin tur ger upphov till lojalitet familjemedlemmarna emellan. Detta minskar parternas behov av att i detalj beskriva sina skyldigheter gentemot varandra, eftersom familjen skapar en situation av samhörighet vilken reducerar individernas benägenhet att agera opportunt och egoistiskt. Familjen ses alltså som ett svar på att vissa transaktioner är förknippade med kostnader som endast, eller åtminstone effektivast, kan mildras genom familjen.

Transaktionskostnadsmodellen ser alltså familjen som en styrstruktur medan Beckermodellen ser familjen som en speciell typ av aggregerade preferenser.

Den främsta anledningen till att transaktionskostnadsmodellen kan betraktas som aningen perifer är att den är svår – om inte omöjlig – att tillämpa empiriskt.

Ett annat exempel på en modell som inte tillhör kärnan av ekonomiska modeller av familjen, men som ändå är värd att nämna är "spousal-labor"-modellen. "Spousal-labor"-modellen utvecklades av Shoshana Grossbard-Shechtman (1993) och bygger på nyckelbegreppet "spousal-labor", vilket definieras som hushållsarbets tid till fördel för maken/makan. Det finns två sorters "spousal-labor": manlig och kvinnlig. De två olika typerna av tid bjuds ut och efterfrågas på marknader för "spousal-labor". Äktenskap eller familjebildning betraktas som det ömsesidiga utbytet av de olika sorterna av tid. En konsekvens av detta är att allokeringen inom familjen bestäms av externa faktorer: förhållandena på marknaderna för "spousal-labor".

Att familjen betraktas som ett utbyte av två olika och könsbestämda sorters hushållsarbets tid innebär bl.a. att könsperspektivet blir "in-

³⁸ Exempelvis Schultz (1982) argumenterar för att det juridiska systemet skall uppmuntra och erkänna privata kontrakt gällande hur ett äktenskap skall organiseras.

byggt" i modellen. Grossbard-Shechtman analyserar ett brett spektrum av frågor, såsom makars tidsallokering, effekten av skilsmässorisen på de ekonomiska beslut som fattas inom familjen samt fördelningen av "decision-making power" mellan makarna.

Det man ofta avser med jämställdhet mellan makar motsvarar Grossbard-Shechtmans "decision-making power", vilket innebär att jämställdheten avgörs på marknaden för "spousal-labor". "Spousal-labor" modellen har potential att få större empirisk betydelse än vad som för närvarande är fallet. De allra flesta empiriska arbeten rörande familjen som utförs av ekonomer utgår alltså från Beckermodellen. Möjligen kan "spousal-labor" modellen i vissa fall bli ett viktigt alternativ till Beckermodellen för framtida ekonomer.

Det är tydligt att fler och fler ekonomer finner forskning kring familjen både intressant och viktigt. Därför är det förvånande att detta område inom nationalekonomin ännu inte uppmärksammas av fler ekonomer; hushållens arbetsutbud och sparande är traditionella objekt för nationalekonomisk analys och de nya teorier som beskrivits här har ny kunskap att erbjuda på dessa områden. Dessutom har dessa modeller implikationer för andra discipliner än nationalekonomi. Fertilitet och andra demografiska frågeställningar är kanske det bästa exemplet på detta.

Utvecklingen av allt bättre teorier och modeller för familjen förbättrar förståelsen av hur vår närmaste omvärld – familjen – fungerar, vilket kan förväntas förbättra vår kunskap om hur exempelvis familjens konsumtionsbeslut fattas. Till sist är det dock modellernas applicerbarhet som bör avgöra hur de skall värderas; hur mycket har de att tillföra dels den empiriska forskningen och dels det praktiska användandet i form av politiska beslut?³⁹

Litteraturförteckning

- Becker, Gary S. (1973) "A Theory of Marriage: Part 1". *Journal of Political Economy*, 81/1973.
- Becker, Gary S. (1974) "A Theory of Marriage: Part 2". *Journal of Political Economy*, 82/1974.
- Becker, Gary S. (1991) *A Treatise of the Family*. Harvard University Press.

³⁹ Ett antal aktuella arbeten beskriver den rådande situationen inom forskningsområdet familjekonomi, på ett betydligt fylligare sätt än vad som gjorts här. Det senaste bidraget inom kategorin sammanfattningar eller översikter är Bergstrom (1997). En volym som är en ren samling av arbeten som tidigare publicerats på andra ställen är *The Economics of the Family*, Folbre (red.), (1996). En annan typ av publikationer är de som sammanfattar konferenser. Ett exempel är *Economics of the Family and Family Policies*, red. I. Persson & C. Jonung (1997), vilken innehåller arbeten på en rad olika områden inom "economics of the family".

- Becker, Gary S., Elisabeth M. Landes & Robert T. Michael (1977) "An Economic Analysis of Marital Instability". *Journal of Political Economy*, 85/1977.
- Bergstrom, Theodore (1997) "A Survey of Theories of the Family". *Handbook of Family and Population Economics*. North-Holland 1997.
- Bolin, Kristian (1996) *An Economic Analysis of Marriage and Divorce*. Doktorsavhandling. Lunds universitet.
- Ellman, Ira M. (1989) "The Theory of Alimony". *California Law Review*, 1/1989.
- Folbre, Nancy (red.) (1996) *The Economics of the Family*. The International Library of Critical Writings in Economics 64. Edward Elgar Publishing Limited, United Kingdom.
- Grossbard-Shechtman, Shoshana (1993) *On the Economics of Marriage: A Theory of Marriage, Labor and Divorce*. Westview Press.
- Hoffman, Saul & Greg Duncan (1995) "The Effects of Incomes, Wages and AFDC Benefits on Marital Disruption". *The Journal of Human Resources*, 30/1995.
- Johnson, William & Jonathan Skinner (1986) "Labor supply and Marital Separation". *The American Economic Review*, 76/1986.
- Konrad, Kai & Kjell-Erik Lommerud (1995) "Non-Cooperative Families". *Scandinavian Journal of Economics* 97/1995.
- Landes, Elisabeth M. (1978) "Economics of Alimony". *The Journal of Legal Studies*, 7/1978.
- Lommerud, Kjell-Erik (1996) "The Battle of the Sexes", i *Economics of the Family and Family Policies*. Routledge 1997.
- Persson, Inga & Christina Jonung (red.) (1997) *Economics of the Family and Family Policies*. (under utgivning 1997) Routledge.
- Lundberg, Shelly & Robert Pollak (1995) "Bargaining and distribution in Marriage", i *Economics of the Family and Family Policies*. Routledge 1997.
- Manser, Marilyn & Murray Brown (1980) "Marriage and Household Decision-making: A Bargaining Analysis". *International Economic Review*, 21/1980.
- Parkman, Allen M. (1992) "Unilateral divorce and The Labor-Force Participation Rate of Married Women, Revisited". *American Economic Review*, 82/1992.
- Peters, Elisabeth H. (1986) "Marriage and Divorce: Informational Constraints and Private Contracting". *American Economic Review*, 76/1986.
- Pollak, Robert (1985) "A Transaction Cost Approach to Families and Households". *Journal of Economic Literature*, 23/1985.
- Schultz, Marjorie (1982) "Contractual Ordering of Marriage: A New Model for State Policy". *California Law Review*, 70/1982.
- Schultz, Paul (1990) "Testing the Neoclassical Model of Family Labor Supply and Fertility". *The Journal of Human Resources*, 25/1990.
- Thomas, Duncan (1990) "Intra-Household Resource Allocation. An Inferential Approach". *The Journal of Human Resources*, 25/1990.
- Weiss, Yoram (1997) "The Formation and Dissolution of Families: Why Marry? Who Marries Whom? and What Happens Upon Divorce", i *Handbook of Family and Population Economics*. North-Holland.

4 Makt, kön och BNP

ANITA NYBERG

4.1 Makt att beskriva verkligheten

Makt i samhället innefattar makten att beskriva verkligheten. Det görs bland annat med hjälp av definitioner. Definitioner är resultatet av historiska och samhällseliga processer där "den som har den större käppen har bättre möjligheter att påtvinga andra sina definitioner av verkligheten" (Berger & Luckmann, 1979:129). Män har haft och har mer makt än kvinnor och det är män som definierat och producerat verkligheter. En konsekvens av detta är att mäns sätt att se på verkligheten accepteras som allmängiltig, medan kvinnors erfarenheter osynliggörs. Det betyder inte att detta är resultatet av en manlig konspiration utan att beskrivningar av verkligheten är baserade på mäns erfarenheter. Det gäller även beskrivningar av den ekonomiska verkligheten och definitioner av ekonomiska begrepp som arbete och produktion.

Ett lands produktion mäts i BNP (bruttonationalprodukten). Definitionen av BNP är "värdet av alla varor och tjänster som produceras i ett land under ett år". I BNP inkluderas dock inte de varor och tjänster som produceras i hushållet. Merparten av detta arbete utförs av kvinnor. Kvinnor ägnar i medeltal mer tid till oavlönat arbete än avlönat, och män mer tid till avlönat än oavlönat. Detta innebär att merparten av det som kvinnor producerar inte inkluderas i BNP, medan merparten av det som män producerar inkluderas i BNP. Det oavlönade hushålls- och vårdarbetet och produktionen ingår inte heller i ekonomiska analyser och prognoser. Resultatet är, menar många, att hänsyn inte tas till kvinnors villkor när politik utformas. "*The system cannot respond to values it refuses to recognize*" (Waring, 1988, s. 4) (kursiv i original).

Krav på att kvinnors oavlönade hemarbete skall mätas, värderas och inkluderas i BNP har dock framförts t.ex. vid FN:s kvinnokonferenser. Det skedde redan i Mexico City 1975 och upprepades i Nairobi

1985 (Nairobi Forward Looking Strategies for the Advancement of Women, paragraf 120). I Beijing 1995 beslutades att metoder skall utarbetas

in the appropriate forums, for assessing the value, in quantitative terms, of unremunerated work that is outside national accounts, such as caring for dependants and preparing food, for possible reflection in satellite or other official accounts that may be produced separately from but are consistent with core national accounts, with a view of recognizing the economic contribution of women and making visible the unequal distribution of remunerated and unremunerated work between women and men (UN 1995, Paragraf 206 (f)).

Kravet att det oavlönade hemarbetet (hushålls- och vårdarbete) skall mätas, värderas och inkluderas i satelliträkenskaper kan ses som ett försök från kvinnornas sida att tillägna sig makt genom att omdefiniera ekonomiska begrepp, beskriva en annan ekonomisk verklighet och därigenom påverka den.

Många menar att dagens nationalräkenskaper förmedlar en begränsad bild av den ekonomiska verkligheten. De utgör därmed ett avgörande hinder för att förstå kvinnors situation och den ekonomiska utvecklingen. En utvidgning av nationalräkenskaperna till att inkludera hemarbetet skulle ge en mer fullständig bild av ekonomin och kvinnors roll i denna. Det politiska synfältet skulle breddas och politiska beslut skulle fattas på basis av bredare kunskap, vilket skulle påverka den ekonomiska politiken på ett avgörande sätt. Den skulle ta i beaktande, inte endast den avlönade produktionen, utan också den oavlönade. Kvinnors osynliga ekonomiska bidrag skulle synliggöras, hemarbetets status höjas och kvinnors ekonomiska ställning stärkas (se t.ex. James, 1994; Collins, 1994; Ironmonger, 1994; Goldschmidt-Clermont, 1994; UNDP, 1995; OECD, 1995).

Vilken verklighet skulle framträda om det oavlönade hemarbetet mättes, värderades och inkluderades i nationalräkenskaperna? Vad skulle alternativa beräkningar av ekonomisk tillväxt och inkomstfördelning innebära? Vilka förespråkar att det oavlönade hemarbetet åsätts ett värde? Vad är det man önskar uppnå? Skulle kvinnors ekonomiska ställning stärkas? Detta kapitel söker svar på dessa frågor. Men först diskuteras några viktiga utgångspunkter: Vad är BNP och nationalräkenskaper? Hur har man sett på det oavlönade hemarbetet? Hur mäter man hemarbetet idag?

Kapitlet är avgränsat till i-länder och behandlar det oavlönade hushålls- och vårdarbetet i hemmet, kortfattat benämnt "hemarbete". Situationen i u-länderna lämnas därhän, inte därför att den är mindre viktig, tvärtom. Problemen när det gäller u-landskvinnors arbete är

mycket större, men det skulle föra alltför långt att diskutera också detta här.

4.2 Vad är BNP och nationalräkenskaper?

Hur nationalräkenskaper skall upprättas samt vad som betraktas som produktion, och som därmed skall inkluderas i BNP, fastställs i *The Systems of National Accounts* (SNA). Dessa utarbetas av FN. Utformandet och strukturen av SNA bygger på nationalekonomisk teori samt principerna för affärsbokföring. SNA fungerar som världslikare och används idag av alla länders finansdepartement, Världsbanken, Internationella Valutafonden, FN:s fackorgan och många andra.

I nationalräkenskaperna finns uppgifter om den ekonomiska aktiviteten i olika sektorer i ett lands ekonomi, inkomsterna, konsumtionen, investeringarna, exporten, importen osv. Man kan också utläsa t.ex. hur stor andel av inkomsten som sparas och investeras i olika sektorer eller i hela ekonomin, liksom bytesbalansens och handelsbalansens saldo.

Nationalräkenskaperna har oerhört stor betydelse för bedömningen av den ekonomiska utvecklingen och för utformningen av den ekonomiska politiken. Data från nationalräkenskaperna ingår i finansplaner, statsbudgetar, ekonomiska analyser och prognoser i världens alla länder. Utifrån dessa bedöms utvecklingen vad gäller sysselsättning, konsumtion och investeringar med mera. BNP i enskilda länder ligger till grund för hur mycket varje land skall betala i avgift till FN och EU, huruvida ett land får låna pengar av Världsbanken och på vilka villkor etc..

BNP kan beräknas på tre olika sätt. Om det inte finnes mätfel, så skulle alla sätten ge samma resultat. För det första kan BNP mätas från *produktionssidan*. Då dras kostnaderna för inköp av råvaror och halvfabrikat från företagens försäljningsintäkter. Mellanskillnaden utgör förädlingsvärdet och består av löner, vinster och räntor. För det andra kan BNP mätas från *användningssidan*. Produktionen i ett land kan användas till konsumtion, investeringar och export. Från denna summa subtraheras importen. För det tredje kan BNP mätas från *inkomstsidan*. Företagens kostnader – löner, vinster och räntor – är de anställdas, långivarnas och ägarnas inkomster. Summan av alla förädlingsvärden i ekonomin är lika stor som summan av alla inkomster, det vill säga bruttonationalprodukten är lika stor som bruttonationalinkomsten.¹

¹En skillnad mellan produktion och inkomster kan uppstå, om landet har skulder eller fordringar på andra länder. Bortsett från detta gäller emellertid den grundläggande

Det finns också ett samband mellan vad som inkluderas i BNP och vem som betraktas som sysselsatt i arbetskraftsundersökningar. De personer som producerar de varor och tjänster, som ingår i BNP, är sysselsatta och betraktas som ekonomiskt aktiva. Omvänt gäller att de personer som producerar varor och tjänster, som inte ingår i BNP, inte heller betraktas som sysselsatta utan som ekonomiskt inaktiva.

Avgörande för vad som skall inkluderas i nationalräkenskaperna är den s.k. produktionsgränsen. Enligt SNA 1993 faller alla varor och tjänster som produceras av företag och säljs på en marknad innanför produktionsgränsen och inkluderas i BNP. Sådana varor och tjänster är lätta att identifiera och de har ett pris. Det sistnämnda gäller inte merparten av de varor och tjänster som produceras i den offentliga sektorn. De är i huvudsak skattefinansierade och säljs normalt inte på en marknad. De inkluderas trots detta i BNP. De åsätts då det pris som det kostar att framställa dem. Där ingår t.ex. sjuksköterskelöner och kostnaden för engångssprutor. Enligt SNA skall också illegal produktion av varor och tjänster som säljs på en marknad inkluderas i BNP.

Examples of activities which may be illegal but productive in an economic sense include the manufacture and distribution of narcotics, illegal transportation in the form of smuggling (often a form of own-account illegal production) and services such as prostitution (SNA 1993:128).

Även varor som inte säljs på en marknad, t.ex. jordbruksprodukter för egen konsumtion, skall enligt SNA 1993 inkluderas i BNP. Denna post är naturligtvis viktig i många u-länder. All *varu*produktion faller således innanför produktionsgränsen, oavsett om de säljs på en marknad eller inte, och oavsett om produktionen är legal eller illegal.

Avlönat hemarbete i form av t.ex. hembiträden och barnflickor inkluderas också i BNP. *Oavlönat* hemarbete faller däremot enligt SNA utanför produktionsgränsen och exkluderas därmed från BNP, liksom oavlönat ideellt arbete. Nedanstående tabell visar vad som faller innanför respektive utanför produktionsgränsen.

identiteten mellan nationalprodukt och nationalinkomst.

"Brutto" i bruttonationalprodukten innebär att kapitalförslitningarna ingår. I nettotionalprodukten är detta inte fallet.

Tabell 4.1 Aktiviteter som faller innanför respektive utanför produktionsgränsen

Innanför produktionsgränsen	Utanför produktionsgränsen
Varu- och tjänsteproduktion i företag och offentlig sektor, oavlönad varuproduktion (t.ex. jordbruksprodukter), illegal varu- och tjänsteproduktion (prostitution, smuggling, narkotikahandel m.m.)	Varu- och tjänsteproduktion som är ett resultat av oavlönat hushålls- och vårdarbete och ideellt arbete.

Sammanfattningsvis faller, enligt SNA, *all* produktion av varor och tjänster innanför produktionsgränsen, *utom* oavlönad tjänsteproduktion i hushållen och i ideell sektor. Påpekas bör att detta är de principer som rekommenderas. I verkligheten saknas ofta data om illegal produktion och produktion för egen konsumtion (framförallt u-landskvinnors). Försök görs dock att uppskatta värdet av självhushållsproduktion och illegal verksamhet (för en översikt se Thomas, 1992). I i-länder sammanfaller i hög grad avlönad produktion med den produktion som inkluderas i BNP och den oavlönade produktionen med den som exkluderas.

Att frågan huruvida det oavlönade hemarbetet skall inkluderas eller exkluderas i nationalräkenskaper inte är ny utan har diskuterats även under tidigare tidsperioder framgår av nästa avsnitt.

4.3 Hur har man sett på det oavlönade hemarbetet?

Marilyn Waring, som skrivit en uppmärksam bok om SNA, *If Women Counted* (1988), menar att vi idag är så vana vid nationalräkenskaper, att vi har svårt att föreställa oss att de måste uppfinnas. Det är emellertid en "uppfinring" som inte gjordes en gång för alla. Vad som betraktas som produktion har förändrats genom århundradena och kommer att förändras också i framtiden.

Nationalräkenskaper och vad som i dessa skall betraktas som produktion har en lång historia. På 1500- och 1600-talen betraktades utrikeshandel som den mest produktiva sysselsättningen eftersom den kunde tillföra ett land guld (Studenski, 1958). Under senare delen av 1600-talet utvidgades produktionsbegreppet till att omfatta alla varor och tjänster. På 1700-talet inskränktes det åter och endast jordbruket betraktades som produktivt och produktionen i industrin som en omfördelning av resurser. Adam Smith klassificerade de arbetare som producerade varor som produktiva, men inte de som producerade tjänster. Denna linje följde också Marx. I öststaterna låg detta synsätt till grund för beräkningar av nationalprodukten. I västvärlden utvid-

gades istället så småningom produktionsbegreppet till att inkludera såväl varor som tjänster.

Huruvida det oavlönade hemarbetet skall inkluderas i produktionen eller inte har även det diskuterats. I början av 1940-talet gjordes en genomgång av de 21 mest inflytelserika verken om nationalräkenskaper i en bok med titeln *The Definition of National Income*. Man formulerade en mängd olika frågor och sökte svaren i litteratur på området. Bland annat frågade man huruvida "domestic services rendered by wives" skulle inkluderas i nationalräkenskaper eller ej (Elsas, 1944).² Flera av den tidens mest inflytelserika ekonomer var i princip positiva till att beräkna det oavlönade hemarbetets värde. Det mest slående är dock att frågan diskuterades så lite med tanke på omfattningen av hemarbetets värde i förhållande till BNP. Som exempel kan nämnas att vid ett möte 1934 anordnat av The Royal Statistical Society i England för att diskutera de skilda metoder som användes i olika länder, berördes frågan nästan inte alls. Deltagare var den tidens främsta experter på området (Stamp, 1934).

På 1930- och 1940-talen genomfördes dock beräkningar av "hustrurs hushållstjänster". Matolcsy & Varga (1938) beräknade värdet av kvinnors hemarbete för Ungern; Kuznets (1941) för USA och Clark (1958) för Storbritannien. Även i andra länder genomfördes beräkningar av hemarbetets värde: Finland 1926–1938, Danmark 1930–1946, Norge 1946–48 (Goldschmidt-Clermont, 1982) och Italien 1938 (Studenski, 1958).

I Sverige genomfördes på 1930-talet beräkningar av nationalproduktens värde för perioden 1861–1930 (Lindhahl, Dahlgren & Kock, 1937). De var sannolikt de första i världen som täckte en så lång tidsperiod (Ohlsson, 1958). I dessa utarbetades två serier, en som inkluderade hemarbetet och en som exkluderade det. I den slutliga analysen av den totala produktionens utveckling inkluderades dock inte det oavlönade hemarbetet. Argumentet var att ett inkluderande visserligen påverkade produktionens omfattning, men inte utvecklingen, och att beräkningarna var osäkra. De visade att hemarbetets värde uppgick till ca 15 procent av BNP under hela perioden.

Karin Kock ingick i ledningen för de svenska beräkningarna. Hon kallades in för att "ro projektet i hamn" och var ansvarig för arbetets

²Tretton av de 21 författare som inkluderades i genomgången tog upp frågan i sina skrifter. Sex av dessa menade att det oavlönade hemarbetet skulle exkluderas, nämligen A.L. Bowley, Lord Stamp, Colin Clark, F. v. Fellner, Edwin Cannan och C.A. Verijn-Stuart. Två hade inga fasta regler: W.C. Mitchell & S. Kuznets. Två att det skulle beräknas separat: Alfred Marshall, A.C. Pigou. En inkluderade det, men ansåg att det kanske borde exkluderas, E. Lindahl och slutligen menade C. Gini och Matolcsy & Varga att det skulle inkluderas (Elsas, 1944).

slutförande (Carlson, 1982). Karin Kock var nationalekonom och blev så småningom chef för Statistiska centralbyrån. Kanske hade det betydelse att en kvinna var en av de ansvariga för att värdet av hemarbetet beräknades och för det sätt det gjordes på. I undersökningen utgick man ifrån antalet ogifta och gifta kvinnor 15 år och äldre, som inte betraktades som förvärvsarbetande, och multiplicerade med en hembiträdeslön. För kvinnor inom jordbruksnäringen antogs dock att endast halva tiden ägnades åt hemarbete, medan den andra hälften ägnades jordbruksarbete. Man anpassade därmed beräkningarna till de faktiska förhållandena (se Nyberg, 1989).³

Beräkningar av hemarbetets värde genomfördes under första hälften av 1900-talet. De varor och tjänster som producerades i hushållen betraktades av många, åtminstone i princip, som produktion. Omkring 1950 tycks emellertid beräkningar av "hustrurnas tjänsteproduktion" i anslutning till nationalräkenskaper ha försvunnit och i stort sett enbart avlönat arbete och avlönad produktion inkluderades. Ungefär samtidigt, i samband med andra världskriget, började nationalräkenskaper inta en central plats i regeringarnas ekonomiska planering. I slutet av 1800-talet hade endast åtta länder nationalräkenskaper, 1955 var antalet uppe i 80 (Studenski, 1958). Den första Systems of National Accounts, vilken innehåller riktlinjer för hur nationalräkenskaper skall upprättas och som utarbetas av FN, publicerades 1953.

SNA reviderades 1968 och då anvisades att förutom varor och tjänster producerade för en marknad skulle även viss oavlönad produktion ingå, t.ex. jordbruksprodukter för egen konsumtion som inte hade vidareförädlats. 1993 reviderades SNA åter och då utvidgades produktionsgränsen till att omfatta all varuproduktion för egen konsumtion i hushållen, t.ex. även vidareförädlade jordbruksprodukter. Oavlönat hemarbete skulle fortfarande exkluderas. Man rekommenderar dock att satelliträkenskaper utvecklas som inkluderar värdet av oavlönat hemarbete. Med satelliträkenskaper menas räkenskaper som

³Intressant i detta sammanhang är att påfallande många kvinnor var inblandade i beräkningar av nationalprodukten. I Sverige deltog förutom Karin Kock också Gertrud Lindahl, som senare gifte sig med Erik Lindahl, en av de andra författarna, och Ebon Andersson i de svenska nationalinkomstberäkningarna (Carlson, 1982). Ebon Andersson blev senare ordförande för Högerens kvinnoförbund. Alfred Marshall skrev *Economics of Industry* tillsammans med sin fru (Marshall, 1920 s. xvii). J.R. Hicks' hustru hade skrivit en bok om ekonomi, *Finance of British Government* (Hicks, 1939). Författarna till *Income in the United States. Its amount and distribution 1909-1919* samarbetade alla med kvinnor. Willford I. King "assisterades av" Virginia Sandmeyer, Dorothy J. Orchard och Kate E. Huntley, Oswald W. Knauth av Elizabeth W. Putnam och mrs Eustace Seligman, Frederick R. Macaulay av E. Gail Benjamin (1922) och Kuznets (1941) av Lillian Epstein och Elizabeth Jenks. Richard Stone skrev *National Income and Expenditure* tillsammans med sin fru Giovanna Stone (1961, tionde upplagan 1977).

upprättas separat från de "ordinarie" nationalräkenskaperna, men i överensstämmelse med dessa.

Sammanfattningsvis har nationalräkenskaperna utvecklats från att ha varit resultatet av insatser av enskilda forskare och forskningsinstitutioner till offentlig statistik utarbetad av internationella organ och nationella statistiska centralbyråer. Publiceringen sker regelbundet och kontinuerligt. Från att varje forskare hade sina egna definitioner och beräkningsmetoder fungerar SNA idag som en riktlinje för världens alla länder. De som utarbetar reglerna i SNA har således makt att definiera ekonomiska begrepp, kategorisera aktiviteter och människor och därmed att beskriva den ekonomiska verkligheten på global nivå.

Att hemarbetet inte betraktas som produktion i SNA och inte inkluderas i BNP betyder inte att beräkningar av hemarbetets värde inte utförs. Hur gör man då när man mäter, värderar och inkluderar det oavlönade hemarbetet i satelliträkenskaper?

4.4 Hur mäter man hemarbetet idag?

Det oavlönade hemarbetet kan mätas på flera olika sätt: genom tidsanvändningsstudier, genom att åsätta den oavlönade hemarbetstiden ett värde och genom att åsätta den oavlönade produktionen ett värde.

Studier av tidsanvändning

För att kunna mäta den tid som ägnas åt hemarbete måste man definiera vad som skall betraktas som hemarbete respektive fritid eller personlig vård. Detta görs med hjälp av det s.k. "tredje-person-kriteriet". Det innebär att en aktivitet betraktas som produktiv, om den skulle kunna utföras av någon annan än den person som får nytta av den. Eller med andra ord, om aktiviteten skulle kunna delegeras till någon annan och det önskade resultatet ändå uppnås (Reid, 1934; Hawrylyshyn, 1977). Man kan t.ex. delegera matlagningen till en annan person (en produktiv aktivitet), men inte ätandet (en personlig aktivitet). Detta innebär att all verksamhet som skulle kunna utföras på en marknad betraktas som arbete (UN, 1990).

Det är dock inte så lätt att avgöra vilka tjänster som kan köpas på en marknad och som därför skall betraktas som arbete i tidsstudier. Lägga eller färga håret kan t.ex. en frisör göra, men jag kan också göra det själv. I en FN-studie diskuterar man huruvida barnafödande skall betraktas som produktiv verksamhet eller inte. Det har traditionellt betraktats som en aktivitet som inte kan utföras på en marknad. Idag finns i vissa länder en "marknad" för barn i form av surrogat-

mödrar, vilket medför att denna "tjänst" i princip borde betecknas som arbete i tidsanvändningsstudier och dessutom inkluderas i BNP (UN, 1990). I dagens studier av tidsanvändning betraktas dock inte den egna hårvården eller barnafödandet som hemarbete. De verksamheter som uppfattas som arbete är matlagning, diskning, städning, tvätt, trädgårdsarbete, underhålls- och reparationsarbete, vård av barn och andra samt resor i samband med hemarbete. Allt hemarbete, även om man utför det åt sig själv, betraktas som arbete. I studier av tidsanvändning undersöks inte endast hur mycket tid som ägnas oavlönat hemarbete, utan också hur mycket tid som ägnas avlönat arbete, fritid och personlig vård.

De första systematiska studierna av tidsanvändning genomfördes i Sovjetunionen redan på 1920-talet. På 1930-talet gjordes undersökningar av tidsanvändningen i flera länder (se Nyberg, 1993). De genomfördes sporadiskt av olika utredare och forskare. De undersökta grupperna var inte statistiskt representativa för hela befolkningen utan täckte endast ett begränsat antal hushåll inom ett begränsat geografiskt område. Den första statistiska centralbyrå, som tog ansvar för tidsanvändningsstudier, var den ungerska i början av 1960-talet i samband med en folkräkning. Från 1960-talets början och fram till mitten av 1980-talet genomfördes ca 60 relativt stora tidsanvändningsstudier i 25 länder (Niemi, 1992).

Under slutet av 1980-talet och i början av 1990-talet ökade intresset för tidsanvändningsstudier och flera länder har genomfört sådana: Ungern, Nederländerna, Bulgarien, Finland, Frankrike, Italien, Norge, Sverige, Nya Zeeland, Australien, Canada, Israel, Tyskland, Österrike, Danmark och Storbritannien. Några länder har genomfört tidsanvändningsstudier flera gånger. Enligt uppgift överväger European Statistical Office ett förslag att genomföra samordnade tidsanvändningsstudier i alla EU-länder (Ironmonger, 1994).

I några länder har det totala antalet oavlönade hemarbetstimmar jämförts med det totala antalet timmar på arbetsmarknaden. Dessa jämförelser visar att i termer av arbetstimmar är oavlönat hemarbete av samma storleksordning, eller betydligt större, än det arbete som utförs på arbetsmarknaden, dvs. det utförs lika många eller flera arbetstimmar oavlönat i hemmen än avlönat på arbetsmarknaden.

Tabell 4.2 *Antal oavlönade hemarbetstimmar i förhållande till avlönade arbetstimmar på arbetsmarknaden, %*

Nederländerna	190
Australien	125
Frankrike	124
Tyskland	123
Italien	121
Österrike	104
USA	103
Norge	99
Finland	98
Canada	94
Storbritannien	92
Danmark	47

Källa: beräknat från Ironmonger 1996, Table 4

Tidsanvändningsstudier har flera fördelar vid jämförelser över tid och mellan länder. En är att en tidsenhet, t.ex. en timme, är en timme i alla tider och alla länder. En annan är att hemarbetets omfattning inte påverkas av löneutvecklingen, inflationen eller växelkursförändringarna. Måttet förändras inte över tid och skiljer sig inte åt mellan länder. Jämförelser av utvecklingen av hemarbetet mellan olika tidpunkter i ett land eller mellan olika länder vid samma tidpunkt underlättas därmed under förutsättning att tidsanvändningsstudierna genomförts på samma sätt. Men det finns också problem. Ett är att det ställer stora krav på deltagarna i undersökningen eftersom de måste hålla reda på hur de använder sin tid. Ett annat är att man kan göra flera saker samtidigt, t.ex. laga mat och se efter barn eller stryka och titta på TV. Eftersom ett dygn endast har 24 timmar mäter man i allmänhet endast huvudaktiviteten, vilket innebär en underskattning av produktionen i hushållen. Ett tredje problem är att produktivitsutvecklingen inte kan beräknas. Vi vet ju endast hur mycket tid som används till olika aktiviteter, men inte hur mycket som produceras.

Det oavlönade hemarbetets värde

Beräkningar av hemarbetets värde baserar sig idag i allmänhet på tidsanvändningsstudier. En central fråga därvidlag är vilket värde en timmes oavlönat hemarbete skall åsättas. Ett första alternativ är att använda en timlön för allt hemarbete oavsett vad arbetsuppgifterna består av – *generella ersättarmetoden*. Detta innebär att man multiplicerar den timlön ett hembiträde har med antalet hemarbetstimmar. Ett

andra alternativ – *specialistersättarmetoden* – är att multiplicera antalet matlagningstimmar med en kokerskas lön, antalet städtimmar med en lokalvårdares osv.. Ett tredje alternativ är *alternativkostnadsmetoden*, vilken innebär att en timmes hemarbete åsätts ett värde som motsvarar den lön en person avstår ifrån för att utföra hemarbete. Det innebär t.ex. att en barnsköterska som utför hemarbete avstår från en barnsköterskelön och man åsätter hemarbetet denna lön. Det hemarbete en direktör utför, åsätts värdet av en direktörlön osv.. Utöver att välja en av ovanstående metoder för att värdera hemarbetet, måste man också t.ex. avgöra om värdet skall utgöras av lön före eller efter skatt och om semesterersättning och socialförsäkringsavgifter skall inkluderas eller inte.

Tabell 4.3 Värderingar av obetalt hemarbete

Värderingsprincip	Land	År	Andel	Mått*
Generell ersättare	Frankrike	1975	31	GNP
	Finland	1980	32	GNP
	USA	1976	32	GNP
	Tyskland	1992	32	GDP
	Canada	1971	33	GDP
	Norge	1990	38	GDP
	Nya Zeeland	1991	43	GDP
	Norge	1981	44	GDP
	Australien	1992	54	GDP
Specialist ersättare	Tyskland	1992	34	GDP
	Norge	1990	37	GD
	Canada	1992	41	GDP
	USA	1976	44	GNP
	Nya Zeeland	1991	52	GDP
	Australien	1986/87	58	GDP
Alternativkostnad brutto	Canada	1992	46	GDP
	USA	1976	60	GNP
	Australien	1986/87	69	GDP
	Tyskland	1992	96	GDP
Alternativkostnad netto	Canada	1992	31	GDP
	Frankrike	1976	44	GNP
	USA	1986	44	GNP
		1986	51	GNP
	Australien	1992	52	GDP

* GNP = BNP

GDP = inhemsk BNP, dvs. exklusive export och import

Källa: Norge 1991, Tyskland 1992 – OECD, 1995;

övriga – Australian Bureau of Statistics, 1992, Appendix 2

En genomgång av ca 30 internationella studier med avseende på vilken "lön" som åsatts hemarbetet visade att variationen var stor. I något fall använde man den lön som de personer som deltog i undersökningen uppgav, i andra fall beräknades den på basis av officiell lönestatistik. Det finns också exempel där man använt den genomsnittliga timlönen, övertidsersättningen, minimilönen, lönen före och efter skatt och/eller socialförsäkringar. (Chadeau, 1994). Beräkningar av hemarbetets värde uppvisar stora skillnader. Uttryckt som andel av BNP uppgår det till mellan 31 och 96 procent. Skillnaderna beror främst på skilda värderingsmetoder, inte på olikheter i hemarbetets omfattning.

Goldschmidt-Clermont (1994) menar, att om syftet endast är att göra en grov beräkning av det oavlönade arbetets värde, bör man använda sig av den generella ersättarmetoden eller specialist-ersättarmetoden. Skälet är att "ersättarna" arbetar under förhållanden med avseende på produktiviteten som liknar familjemedlemmarnas. Men dessa metoder är inte tillfredsställande för ekonomisk analys. Då är det nödvändigt att känna till *hemproduktionens* värde. Ingen lönebaserad värdering kan ge de data som krävs för detta, eftersom beräkningar baserade på tidsanvändning och löner saknar eller endast har en svag relation till utvecklingen av produktionen och produktiviteten i hushållen (Chadeau, 1992; Goldschmidt-Clermont, 1994; Ironmonger, 1996a).

Ett problem när hemarbetet åsatts ett värde är vilken lön mäns insatser skall åsättas? Skall man t.ex. använda en hembiträdeslön också för underhåll och reparationer, vilket män ägnar relativt mycket tid åt? Mot detta talar att hembiträden inte vanligtvis utför dessa arbetsuppgifter. Ett alternativ vore att ta en fastighetsskötarlön. Om man använder sig av lönerna för specialistersättare, skall då en timmes matlagning av en kvinna tas upp till ett värde av en (kvinnlig) kokerskas lön och en timmes matlagning av en man till en (manlig) kocks lön? Eftersom män vanligtvis har högre lön än kvinnor, innebär det att om man använder sig av alternativkostnadsmetoden åsatts mäns tid ett högre värde än kvinnors. I en kanadensisk studie uppgick t.ex. värdet per timme till 15,73 kanadensiska dollar för män och till 11,24 dollar för kvinnor (Chandler, 1994). Oavsett vilken metod som används blir resultatet att en "manstimme" blir mer värd än en "kvinnotimme". Detta skulle i sin tur kunna resultera i – om löneskillnaderna mellan kvinnor och män är tillräckligt stora – att värdet av mäns hemarbete blir nästan lika högt eller t.o.m. högre än kvinnors, inte därför att män ägnar mer tid åt hemarbete utan därför att de har högre löner. Löneskillnaderna mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden fortplantas

då till hemarbetet oaktat eventuella skillnader i kvinnors och mäns produktivitet i hemarbetet.

Satelliträkenskaper

De krav som framförts vid FN:s kvinnokonferenser innebär inte endast att det oavlönade hemarbetet skall mätas och värderas utan också att det skall inkluderas i BNP och nationalräkenskaperna. Idag gäller dock inte diskussionen längre ett inkluderande i nationalräkenskaperna utan upprättandet av satelliträkenskaper. Anledningen är att om stora icke-monetära flöden inkluderas i nationalräkenskaperna skulle det ha mycket negativa effekter på möjligheterna att utnyttja nationalräkenskaperna för att utvärdera den ekonomiska (monetära) utvecklingen (i i-länder), det vill säga för analys av inflation, arbetslöshet, konjunkturer, investeringar etc..

Har man tillgång till båda slagen av räkenskaper – nationalräkenskaper och satelliträkenskaper – är det möjligt att göra bedömningar av den avlönade och den oavlönade produktionen var för sig och av de två sektorerna sammantaget. För att upprätta satelliträkenskaper, som är jämförbara med nationalräkenskaperna, krävs beräkningar av produktionens värde. Två olika metoder används.

Input-ansatsen liknar den metod som används vid värdering av den offentliga sektorns produktion i BNP, dvs. värdet beräknas från kostnadssidan. Värdet av en måltid beräknas t.ex. utifrån den tid människor använt för att laga den, kostnaderna för ingredienserna (vanligtvis köpta i detaljhandeln) och värdet av förslitningen av de redskap som använts, t.ex. spis och kylskåp. För att beräkna värdet av hemarbetstiden använder man sig av en av de tre metoder som nämnts ovan. Hemproduktionens värde blir summan av hemarbetstidens värde samt värdet av insatsvaror och kapitaltjänster. Ansatser till sådana beräkningar har gjorts i Australien, Canada, Finland, Norge och Sverige (Ironmonger, 1996a).

Output-ansatsen innebär att man åsätter hushållsproduktionen ett värde med samma metod som används för det privata näringslivets produktion i nationalräkenskaper, dvs. man multiplicerar antal tillagade måltider, antal kilo tvätt etc. med ett lämpligt marknadspris. Från detta värde subtraheras värdet av de insatsvaror som använts. Genom att också dra ifrån kapitalförslitning, erhålls ett värde av den oavlönade arbetsinsatsen, dvs. förädlingsvärdet. I detta fall behöver man data över hushållens produktion, däremot inte tidsanvändningsstudier. Enligt Goldschmidt-Clermont (1994) förefaller Finland vara det enda land där sådana uppgifter samlats in för ett representativt urval av befolkningen och täckande all hushållsproduktion.

Problemet med att mäta den oavlönade produktionens värde med hjälp av outputmetoden, sett ur ett könsperspektiv, är att den gör det svårt att avläsa kvinnors respektive mäns bidrag till produktionen. För att detta skall vara möjligt krävs för det första att man känner till vem som lagar maten, tvättar tvätten och torkar golven, för det andra vem som står för kostnaderna för inköp av insats- och kapitalvaror. Att fördela produktionen på kvinnor och män skulle innebära stora metodiska problem och görs inte heller i de ordinarie nationalräkenskaper-na. Med denna metod synliggörs den oavlönade produktionen i *hus-hållen*, men inte den ojämna fördelningen mellan kvinnors och mäns bidrag till denna produktion.

4.5 Alternativa beräkningar av ekonomisk tillväxt och inkomstfördelning

Ett ofta framfört argument för att åsätta det oavlönade hemarbetet ett värde, är att detta skulle göra det möjligt att genomföra alternativa be-räkningar av den ekonomiska tillväxten (produk-tionen), konsumtion-en och inkomstfördelningen.

Estimates of the size of household production are relevant for economic analysis because they lead to alternative assessments of growth, levels of consumption and income distribution. Movements in national accounts aggregates over time do not necessarily reflect accurately changes in well-being. For instance, shifts of activities from the conventional productive sphere to the household sector can offset, to a certain degree, a recorded fall in consumption, because households produce services which they no longer buy on the market. Conversely, an observed rise in consumption may to a certain extent be due to the fact that home-produced services are being replaced by services provided by the market. Total consumption, including consumption of home-produced services, would then have grown less than statistics show (OECD 1995:7).⁴

⁴Luisella Goldschmidt-Clermont (1994), som har en framträdande roll i kraven på att det oavlönade hemarbetet skall åsättas ett värde och som diskuterat metoder och syfte i flera skrifter, framhåller följande syften.

- fastställa det oavlönade hemarbetets bidrag till en "utvidgad BNP" (BNP plus den oavlönade hemproduktionen)
- förstå förskjutningar av produktion mellan olika sektorer i ekonomin
- fastställa den relativa andelen av marknadsproduktionen i förhållande till hemproduktionen av "den utvidgade konsumtionen"
- jämföra "den utvidgade inkomsten" för olika delgrupper i befolkningen
- jämföra den relativa andelen av olika hushållsaktiviteter i hushållens icke-marknads-"inkomster" samt
- skapa en mer tillförlitlig indikator för välfärd i samhället

Hur skulle den ekonomiska tillväxten påverkas?

Uppfattningen att nationalprodukten idag överskattar den ekonomiska tillväxten är vanlig bland såväl ekonomer som genusforskare (se t.ex. Wagman & Folbre, 1996; Aslaksen & Koren, 1996). Man menar att det har skett en överflyttning från oavlönad till avlönad produktion, som då inkluderas i BNP, utan att produktionen egentligen har ökat. Denna beskrivning kan emellertid ifrågasättas. Vilket resultat man får beror bl.a. på vilken metod som används. Att vissa verksamheter har blivit avlönade, behöver inte heller betyda att de oavlönade aktiviteterna har minskat (Nyberg, 1989; 1995; 1996).

Matlagningen har i viss mån övergått från att vara oavlönat arbete i hushållen till att bli avlönat arbete på marknaden. Hushållen ägnar idag mindre tid till att laga mat och diska, eftersom föräldrar ofta äter i samband med sitt yrkesarbete och barnen i skolan och på dagis. Det har skett en förskjutning från oavlönad matlagning till avlönad. När det gäller tvätt har den tid vi ägnar detta inte förändrats särskilt mycket sedan 1930-talet. Beräkningar av hemtvätt baserade på tidsanvändningsstudier skulle således inte uppvisa några förskjutningar mellan olika sektorer. Baserar man istället beräkningarna på antalet kilo tvätt skulle resultatet sannolikt bli en kraftig ekonomisk tillväxt (i hushållssektorn) men små förskjutningar mellan olika sektorer. Vad som hänt på de av män dominerade områdena – underhåll och reparationer – är oklart. Å ena sidan är det möjligt att hantverkare anlitas i mindre utsträckning idag än tidigare, åtminstone "vitt" och därmed registrerat. Å andra sidan har vi mer att reparera idag. Fler bor i eget hus, har sommarstuga, bil och båt, vilket ökar behovet av reparationer och underhåll.

När det gäller vård av barn så hävdas att den offentliga sektorn tagit över vården av barn. Detta hindrar emellertid inte att föräldrar idag ägnar mer aktiv tid till sina barn än man gjorde förr. Beräkningar inkluderande den oavlönade och avlönade vården av barn skulle sannolikt visa att vi haft en kraftig ekonomisk tillväxt i såväl den avlönade som den oavlönade sektorn (Nyberg, 1995).

Utgår man ifrån tidsanvändningsstudier är det tveksamt om det totalt sett skett en omfördelning från oavlönat arbete till avlönat. Visserligen har den tid kvinnor ägnar hemarbete långsiktigt minskat i takt med att kvinnors lönearbete har ökat, men männens deltagande har ökat samtidigt som deras lönearbets-tid minskat. Den sammanlagda hemarbetstiden förefaller över tid relativt konstant i flertalet länder (Nyberg 1993).

Viktigast för hur mycket tid som ägnas oavlönat hemarbete är sannolikt inte substitutionsmöjligheterna mellan avlönad och oavlönad

produktion utan utvecklingen av sysselsättningen och arbetslösheten. Ökad sysselsättning för kvinnor har minskat den tid de ägnar oavlönat hemarbete och minskad sysselsättning för män har ökat deras insatser. Minskad sysselsättning och ökad arbetslöshet har stor betydelse, eftersom arbetslösa ägnar mer tid åt hemarbete än sysselsatta, dvs. den avlönade produktionen minskar och den oavlönade ökar. Ironmonger (1996b) beräknar att 80 procent av det avlönade arbetet ersätts med oavlönat. Minskad sysselsättning och ökad arbetslöshet motverkas således av en ökning av hemproduktionen och den totala produktionen faller inte i motsvarande mån. Detta gäller särskilt om kvinnornas arbetslöshet ökar.

Hur skulle inkomstfördelningen påverkas?

Av citatet ovan från OECD framgår att man med hjälp av beräkningar av det oavlönade hemarbetets värde också skulle kunna utföra alternativa beräkningar av inkomstfördelningen. Sådana har också gjorts bland annat av Aslaksen & Koren (1996), som ställer frågan i vilken utsträckning låga inkomster kompenseras genom hemproduktion.

Om hemarbetets värde inkluderas i inkomsten minskar ”inkomstskillnaderna” mellan olika hushåll och mellan kvinnor och män (se även Bonke, 1992; Aslaksen & Koren, 1995). Att så blir fallet är knappast förvånande. I hushåll med en hemarbetande ägnas mer tid åt hemarbete och kvinnor ägnar mer tid åt hemarbete än män.

Mest oavlönat hemarbete utförs idag i hushåll med låga penninginkomster (Gardiner, 1997). Hemarbete på heltid, som tidigare var en symbol för rikedom och social status, har blivit ett tecken på fattigdom. Det är vanligast med hemarbete på heltid bland ensamstående mödrar med socialbidrag och hustrur till arbetslösa män, vilket innebär att om dessa kvinnors hemarbete åsättes ett värde så skulle inkomstskillnaderna mellan ensamstående mödrar och samboende kvinnor och mellan arbetslösa och sysselsatta familjer minska.

Även beräkningar av värdet av hemproduktionen som en del av den privata konsumtionen har gjorts för tre länder, Bulgarien, Finland och Tyskland. Man fann att hemproduktionen stod för ca 60 procent av den totala privata konsumtionen (UNDP, 1995). Trots att kvinnor står för merparten av det oavlönade hemarbetet fann Bonke (1992) att gifta män i Danmark, genom att de stod för en större andel av marknadsinkomsterna till familjens konsumtion, bidrog mer än hustrurna till familjens konsumtion.

4.6 Vilka förespråkar att det oavlönade hemarbetet åsätts ett värde?

Det är idag många som förespråkar att det oavlönade hemarbetet skall åsättas ett värde. Grovt kan två kategorier av förespråkare identifieras. Några personer och organisationer tillhör båda. Den första består av statistiker och ekonomer, kanske framför allt från Canada och Australien. Till denna kategori hör också INSTRAW (United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women), ILO, United Nations' Economic Commission for Europe, United Nations' Statistical Office och OECD.

För statistiker och ekonomer skulle ett enormt stort, nytt verksamhetsområde öppna sig om det oavlönade hemarbetets omfattning kontinuerligt mättes och värderades på samma sätt som det avlönade arbetet. De är emellertid i allmänhet inte i första hand intresserade av det oavlönade och avlönade arbetets fördelning mellan kvinnor och män, utan av förhållandet mellan den "informella" och "formella" ekonomin och produktivitetens utvecklingen. De förespråkar outputmetoden och att beräkningarna skall genomföras i överensstämmelse med de ordinarie nationalräkenskaperna. Det innebär att hushållssektorns oavlönade produktion synliggörs, men inte kvinnors respektive mäns arbetsinsatser i hushållen.

Den andra kategorin förespråkare består av olika kvinnoorganisationer. Mest aktiva tycks sådana kvinnoorganisationer vara, som bevakar hemarbetande kvinnors intressen. Sålunda har Wages for Housework Campaign sedan 1970-talet pläderat för att hemarbetet skall mätas och värderas (WFH broschyr). Mariarosa Dalla Costa och Selma James gjorde då gällande i *Women and the Subversion of the Community* (1972) att kvinnors hemarbete är produktivt, inte i den vardagliga meningen att det är värdefullt, utan att det skapar ett överskott. Kvinnor behöver inte gå in i arbetskraften, eftersom de redan är i arbetskraften, även om ingen inser detta. Kvinnors arbete är en nödvändig förutsättning för allt annat arbete. Genom att förse dagens och framtidens arbetskraft med mat och kläder hålls det kapitalistiska systemet igång. De krävde därför lön för hemarbete. Selma James representerar idag Housewives in Dialogue, en icke-statlig organisation med konsultativ status vid FN:s ekonomiska och sociala råd (James, 1994). Inför FN:s kvinnokonferens i Beijing 1995 var the International Wages for Housework Campaign och International Black Women for Wages for Housework mycket aktiva inom ramen för en organisation benämnd Women Count Network.

Trots de framgångar förespråkarna för att det oavlönade hemarbetet skall åsättas ett värde har haft vid FN:s kvinnokonferenser råder

inte konsensus om att det är en önskvärd strategi. Vid FN:s kvinnokonferens i Beijing 1995 var detta en av de mest kontroversiella frågorna. Några oroade sig för att detta skall leda till lön för hemarbete. U-landskvinnor menade att det var viktigare att förbättra metoderna för insamlande av data, än att förändra definitionen av vad som betraktas som produktiv verksamhet. Oavlönat jordbruksarbete skall ju redan idag inkluderas i nationalräkenskaperna (Vanek, 1996). Påpekas kan att Marilyn Waring idag tycks förespråka tidsanvändningsstudier, snarare än att hemarbetet åsätts ett värde (Pujol, 1996).

4.7 Vad är det man önskar uppnå?

Att mäta, värdera och inkludera det oavlönade hemarbetet i satellit-räkenskaper, menar kvinnoorganisationerna, skulle innebära ett synliggörande av och en uppvärdering av kvinnors oavlönade hemarbete. Detta skulle i sin tur leda till att politiska beslut fattas som innebär att kvinnor tillförs ekonomiska resurser.

Finns det då ett samband mellan ett högt värde i BNP och en hög samhällelig värdering? Mot detta talar det faktum att många uppfattar den offentliga sektorns stora andel av BNP som ett bekymmer, snarare än som ett värdefullt tillskott till ekonomin. Det är således inte automatiskt så, att ju större andel av BNP en verksamhet utgör, desto högre är den samhällelige värderingen av denna verksamhet. Å andra sidan skulle sannlokt införandet av en ny näringsgren benämnd "sexuella tjänster", dvs. prostitution, i nationalräkenskaperna uppfattas som en legitimering av och höjd status för denna verksamhet. Detta är bakgrunden till att International Prostitutes Collective, en fristående organisation inom ramen för The International Wages for Housework Campaign kräver att:

Governments must acknowledge the work of prostitute women and men, on which millions of families, entire communities, and even countries, depend for survival, by including its value in economic statistics (broschyr från The International Wages for Housework Campaign).

På den punkten är International Prostitutes Collective och författarna till SNA överens. ILO tog emellertid bort "prostitution" som yrkesbeteckning 1987 (James, 1994).

Vilka ekonomisk krav tänker man sig att man skulle kunna föra fram? I Human Development Report (UNDP, 1995) menar man att ett synliggörande av det oavlönade arbetet till att börja med skulle påverka attityderna så att när män delar sin inkomst med sina hustrur så kommer det att uppfattas som en rättighet snarare än som välgörenhet. I förlängningen tänker man sig också att det juridiska systemet skulle

kunna förändras och ses över. Rätten till egendom och arv skulle kunna förändras, liksom tillgången till kredit. Hemarbetets värde skulle kunna ligga till grund för att ställa krav på socialförsäkringssystemet, pensioner, vid arbetsskador som uppstår i hemmet och underhåll vid skilsmässa (Collins, 1994; Ironmonger 1994, 1996a).

Wages for Housework, som länge argumenterat för att det oavlönade hemarbetet skall mätas, värderas och inkluderas i nationalräkenskaperna, går, som redan nämnts, längre och kräver lön för hemarbete. Andra menar dock att det oavlönade hemarbetet i sig självt skapar värde för hushållen och att någon lön därför inte skall utbetalas för detta (Aslaksen & Koren, 1995). Det sistnämnda exemplet visar också att det inte är självklart, vilka politiska slutsatser som skall dras av att det oavlönade hemarbetet åsätts ett ekonomiskt värde.

En slutsats man skulle kunna dra är att det oavlönade hemarbetet borde beskattas. Utifrån ett välfärdsperspektiv är det rimligt att allt arbete och all inkomst beskattas lika. Idag beskattas marknadsarbete, men inte oavlönat hemarbete. Detta leder till "unequal treatment of people in essentially equal positions" (Musgrave, 1959 i Leuthold, 1981). Praktiska problem förklarar varför hushållsproduktion inte beskattas. Den registreras inte och det är svårt att skilja arbete från fritid. Hushållsproduktion är "naturainkomster" och man kan därför inte betala skatt i pengar (Bonke, 1992). Aslaksen & Koren, (1996) konstaterar att omfördelningseffekten av att inkludera det oavlönade hemarbetet i "inkomsten" är större än omfördelningseffekten av skattesystemet.

Beräkningar visar att inkomstskillnaderna mellan hushåll minskar när det oavlönade hemarbetet åsätts ett värde och att kvinnors oavlönade hemarbete i detta sammanhang har större betydelse än välfärdsstatens omfördelningspolitik (Bonke, 1992). Utifrån detta kan man hävda att begränsningar i välfärdsstaten kompenseras av ökade insatser i hemproduktionen. Så argumenterar ett australiensiskt forskningsföretag. De menar att nedskärningar i den offentliga sektorns utgifter för välfärdsanordningar inte skulle medföra någon minskning i välfärden, eftersom det skulle uppmuntra till högre effektivitet i hemproduktionen. Detta framförs samtidigt som man pläderar för vikten av att synliggöra det oavlönade hemarbetet (Nelson, 1996).

Dagens ökade intresse för att åsätta det oavlönade hushålls- och vårdarbetet ett monetärt värde kan ses som ett svar på kvinnors krav, men kan också förstås utifrån dagens ekonomiska och politiska utveckling, där önskan är att det skall ske en omfördelning av verksamheter från den offentliga sektorn till familjen, den ideella sektorn och marknaden. Åsätts det oavlönade hemarbetet ett värde skulle det visa att det oavlönade arbetet och den oavlönade produktionen är av stor

omfattning, att minskad arbetslöshet och minskad produktion motverkas av ökat oavlönat arbete och oavlönad produktion, att inkomstskillnaderna mellan kvinnor och män minskar och att nedskärningar i den offentliga sektorn ersätts av oavlönad produktion i hushållen. Det är inte självklart att dessa resultat skulle stärka kvinnors ekonomiska ställning.

4.8 Tid, värde och produktion

Som framgått ovan kan det oavlönade hemarbetet/produktionen mätas på olika sätt: med hjälp av tidsanvändningsstudier, genom att åsätta hemarbetstiden ett ekonomiskt värde och genom att mäta den oavlönade produktionens värde.

Den bild av verkligheten som *tidsanvändningsstudier* förmedlar skiljer sig markant från nationalräkenskapernas. Mäts ekonomin i avlönade och oavlönade arbetstimmar och i kvinno- och manstimmar så är den största sektorn i ekonomin kvinnors oavlönade hemarbete. På andra plats kommer mäns avlönade arbete, på tredje kvinnors avlönade arbete och sist mäns oavlönade arbete (Nyberg, 1993). Mätt på detta sätt ingår således inte ekonomins största sektor i nationalräkenskaperna. Tidsanvändningsstudier visar kvinnors stora produktiva insatser och arbetsinsatser och är mest effektiva när det gäller att visa på den ojämställda fördelningen av det *avlönade* och *oavlönade* arbetet mellan kvinnor och män.

Beräkningar av det oavlönade *hemarbetets värde* visar att detta uppgår till mellan 31 och 96 procent av BNP. Den stora skillnaden beror i huvudsak på olika beräkningsmetoder. Av detta förstås, att vilken metod som används har oerhört stor betydelse för vilken bild av verkligheten som produceras. Vill man ha ett högt värde väljer man en viss metod, vill man ha ett lägre värde väljer man en annan. Med ett högt värde visar man hur värdefullt hemarbetet är, men också att det knappast är lönsamt för kvinnor att lönearbeta. Ett lågt värde skulle å andra sidan ge ett intryck av att hemarbetet inte är värdefullt, men visa att det lönar sig för kvinnor att lönearbeta. Beräknar man det oavlönade hemarbetets värde kan man också utföra alternativa beräkningar av "inkomsten" och konsumtionen.

Metoder där man söker mäta hushålls*produktionens* värde snarare än arbetets värde, överensstämmer med nationalräkenskapernas principer och anses idag överlägsna tidsanvändningsstudier eller beräkningar av hemarbetets värde baserade på dessa (Chadeau, 1992; Goldschmidt-Clermont, 1994; Ironmonger, 1996a). De anses bättre dels därför att de är bättre lämpade för ekonomisk analys, dels därför att det då är möjligt att beräkna produktivitetsutvecklingen i hushållen.

Ur ekonomers synvinkel är sådana data av intresse för att studera förskjutningar mellan avlönad och oavlönad produktion. Ur kvinnosynpunkt är de av mindre intresse i den mån de endast redovisar hushållens produktion och inte bygger på tidsanvändningsstudier med vars hjälp kvinnors och mäns arbete och produktion kan särredovisas.

Syftet med det beslut som fattades vid FN:s kvinnokonferens i Beijing 1995 är att synliggöra kvinnors ekonomiska bidrag och den ojämställda fördelningen av det oavlönade och avlönade arbetet mellan kvinnor och män. Den metod som anvisas är att upprätta satelliträkenskaper i överensstämmelse med ordinarie nationalräkenskaper. Det finns dock en motsättning mellan syfte och metod. Vill man synliggöra den ojämställda fördelningen av oavlönat och avlönat arbete mellan kvinnor och män och kvinnors stora bidrag till ekonomin så är tidsanvändningsstudier överlägsna. I satelliträkenskaper som upprättas med hjälp av outputmetoden och i enlighet med ordinarie nationalräkenskaper är det inte möjligt att urskilja kvinnors bidrag till ekonomin eller fördelningen mellan kvinnor och män. Ordinarie nationalräkenskaper redovisar inte kvinnors och mäns bidrag till produktionen.

4.9 Skulle kvinnors ekonomiska ställning stärkas?

Ett syfte med att mäta, värdera och inkludera det oavlönade hemarbetet i satelliträkenskaper är att synliggöra kvinnors bidrag till ekonomin. Såsom dagens nationalräkenskaper upprättas, faller merparten av kvinnors arbete utanför produktionsgränsen, medan merparten av mäns faller innanför. Detta är fallet trots att kvinnor ägnar lika mycket eller mer tid till arbete än män. Män framstår därigenom som ekonomiskt aktiva, försörjare, arbetande, sysselsatta och närande och kvinnor som ekonomiskt inaktiva, försörjda, hemmafruar, icke sysselsatta och tärande. Att förändra denna bild av verkligheten är väsentligt.

Men om det oavlönade arbetet och den oavlönade produktionen åsätts ett värde innebär det också att kvinnors "inkomster" ökar och att inkomstskillnaderna mellan kvinnor och män och mellan olika hushållskategorier, t.ex. mellan ensamstående och samboende mödrar och mellan arbetslösa och sysselsatta, minskar. Uppmärksamheten riktas bort från det faktum att kvinnors inkomster är lägre än mäns och döljer kvinnors ekonomiska beroende av män. Det är en väsentlig skillnad mellan att ha ett avlönat arbete och egna pengar och att utföra ett arbete som åsätts ett värde.

Ett andra syfte med att åsätta hemarbetet ett värde är att kvinnors oavlönade hemarbete skall uppvärderas. Detta arbete är av stor samhällelig betydelse och av stor omfattning. En uppvärdering kan dock

även legitimera och därigenom förstärka den rådande könsarbetsdelningen. Den hierarkiska ordningen mellan könen ifrågasätts inte. Kvinnor kan även fortsättningsvis stå för merparten av det oavlönade, men uppvärderade, hemarbetet, och männen för merparten av det avlönade arbetet. En mer jämställd fördelning av det oavlönade och avlönade arbetet mellan kvinnor och män kräver att den rådande könsarbetsdelningen ifrågasätts och kräver en politik som uppmuntrar till att arbetsdelningen mellan kvinnor och män förändras. Tanken bakom denna inriktning är att oavlönat hemarbete är ett ansvar som skall delas lika mellan alla medlemmar i samhället oavsett kön.

Ett tredje syfte med att åsätta hemarbetet ett värde är att kvinnor skall tillföras ekonomiska resurser. Det är dock oklart vilka politiska slutsatser som skall dras av att ett värde åsätts det oavlönade arbetet. Å ena sidan kan man dra slutsatsen att kvinnor på olika sätt bör kompenseras för det oavlönade hemarbete de utför genom rättigheter i förhållande till socialförsäkringssystemen, pensioner, vid arbetsskada osv.. Å andra sidan kan man också dra slutsatsen att det oavlönade hemarbetet innebär "inkomster" och att kvinnor därigenom får kompensation för sitt arbete och att ökad arbetslöshet och nedskärningar i välfärdsstaten kompenseras genom ökad oavlönad produktion.

Charlotte Perkins Gilman påpekade redan för nästan 100 år sedan att det är en avgörande skillnad mellan att vara ekonomiskt produktiv och att vara ekonomiskt oberoende.

For a certain percentage of persons to serve other persons in order that the ones so served may produce more, is a contribution not to be overlooked. The labor of women in the house, certainly, enables men to produce more wealth than they otherwise could; and in this way women are economic factors in society. But so are horses. The labour of horses enables men to produce more wealth than they otherwise could. The horse is an economic factor in society. But the horse is not economically independent, nor is the woman. (1898).

Litteratur

- Aslaksen, I. & Koren, C. (1995) "Det ubetalte husholdsarbeidet – omfang og fordeling", *Tidsskrift for samfunnsforskning*, Årgång 36, nr 1.
- Aslaksen, I. & Koren, C. (1996) "Unpaid Household Work and the Distribution of Extended Income: The Norwegian Experience", *Feminist Economics*, Vol. 2, No. 3, Fall, s. 65–80.
- Berger, P.T. & Luckmann, T. (1979) *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Bonke, J. (1992) "Distribution of Economic Resources: Implications of Including Household Production", *Review of Income and Wealth*, Series 38, No. 3, September.

- Carlson, B. (1982) *Bagge, Lindahl och nationalinkomsten. Om National Income of Sweden 1861–1930*. Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, nr 27, Lunds universitet.
- Chadeau, A. (1992) "What is households' non-market production worth", *OECD Economic Studies*, No. 18, Spring.
- Chadeau, A. (1994) "OECD information network on non-market household production" i *International Conference on the Measurement and Valuation of Unpaid Work: Proceedings*. Ottawa: Statistics Canada.
- Chandler, W. (1994) "The Value of Household Work in Canada" i *Canadian Economic Observer*, Statistics Canada.
- Clark, C. (1958) "The economics of housework", *Bulletin of the Oxford Institute of Statistics*, May, s. 205–211.
- Collins, M. (1994) "Completing the Picture: Accounting for Unpaid Work" i *International Conference on the Measurement and Valuation of Unpaid Work: Proceedings*. Ottawa: Statistics Canada.
- Dalla Costa, M. & James, S. (1972) *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press.
- Elsas, M.J. Dr. (1944) "The Definition of National Income" i *Studies in the National Income 1924–1938*, Bowley, A.L. (Red.). Cambridge: University Press.
- Gardiner, J. (1997) *Gender, Care and Economics*. London: Macmillan Press Ltd.
- Goldschmidt-Clermont, L. (1982) *Unpaid work in the household*. Geneva: ILO.
- Goldschmidt-Clermont, L. (1994) "Monetary valuation of unpaid work" i *International Conference on the Measurement and Valuation of Unpaid Work: Proceedings*. Ottawa: Statistics Canada.
- Hawrylyshyn, O. (1977) "Towards a definition of non-market activities", *Review of Income and Wealth*, Vol. 25, No. 1, March, s. 31–39.
- Hicks, J.R. (1939) *Value and capital. An inquiry into some fundamental principles of economic theory*. Oxford: The Clarendon Press.
- Ironmonger, D. (1994) "Why measure and value unpaid work?" i *International Conference on the Measurement and Valuation of Unpaid Work: Proceedings*. Ottawa: Statistics Canada.
- Ironmonger, D. (1996a) "Counting Outputs. Capital Inputs and Caring Labor: Estimating Gross Household Product", *Feminist Economics*, Vol. 2, No. 3, Fall, s. 37–64.
- Ironmonger, D. (1996b) "Priorities for Research on Nonmarket Work", *Feminist Economics*, Vol. 2, No 3, Fall, s. 149–151.
- James, S. (1994) "Women's Unwaged Work – the Hearth of the Informal Sector" i *The Woman Question*, second edition, Evans, M. (Red.). London: Sage Publications.
- Kuznets, S. (1941) *National income and its composition, 1919–1938*. National Bureau of Economics Research, Publication No. 40, New York.
- Leuthold, J.H. (1981) "Taxations and the Value of Non-market Time", *Social Science Research*, No. 10, s. 267–281.
- Lindahl, E., Dahlgren, E. & Kock, K. (1937) *Wages, Cost of Living and National Income in Sweden 1860–1930, Part one and two*. London: P.S King & Son, Ltd.
- Marshall, A. (1920) *Principles of Economics. An introductory volume*, eighth edition. London: Macmillan and Co.
- Matolcsy, M. & Varga, S. (1938) *The national income of Hungary 1924/25–1936/37*. London: P.S. King and Son, Ltd.
- Mitchell, W. & King, W.I. & Macaulay, F.R. & Knauth, O.W. (1921) *Income in the United States: Its amount and distribution, 1909–1919*. National Bureau of Economic Research, publication No. 1, Vol. I., summary, Harcourt, Brace & Co, New York.
- Nairobi Forward Looking Strategies for the Advancement of Women* (1987) London: Home Office.

- Nelson, J. (1996) "Book Reviews, Women and Economics: A New Zealand Feminist Perspective", *Feminist Economics*, Vol. 2, No. 1, Spring.
- Niemi, I. (1992) *A General View of Time – Use by Gender*, opublicerad artikel.
- Nyberg, A. (1989) *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbete och förvärvsarbete 1930-talet – 1980-talet*. Linköping: Tema Teknik och social förändring, Linköpings universitet.
- Nyberg, A. (1994) "Volume and value of housework compared with labour market work" i *From Work in the Family and home to an Occupational Activity, 1992/93 Programme of co-ordinated research in the social field, Study Group II*. Strasbourg: Council of Europe.
- Nyberg, A. (1995) "Barnomsorgen – Ett kvinnligt nollsummespel eller?" i *Medmänsklighet att hyra?*, Amnå, E. (Red.). Örebro: Bokförlaget Libris.
- Nyberg, A. (1996) "In i självtjänstesamhället – eller på väg ut?" i *Från symaskin till cyborg*, Sundin, E. & Berner, B. (Red.). Stockholm: Nerenius & Santerus förlag.
- OECD (1995) *Household Production in OECD Countries. Data Sources and Measurement Methods*. Paris.
- Ohlsson, I. (1958) *On National Accounting*. Dissertation: Stockholm.
- Pigou, A.C. (1950) *The Economics of Welfare*, fourth edition. London: Macmillan and Co. Limited.
- Pujol, M.A. (1996) "Who is Counting? Marilyn Waring on Sex, Lies and Global Economics", *Feminist Economics*, Vol. 2, No. 3.
- Reid, M. (1934) *Economics of household production*. New York: Wiley and Sons
- Stamp, J. Sir (1934) "Methods used in Different Countries for Estimating National Income", *Journal of the Royal Statistical Society*.
- Stone, R. & Stone, G. (1977) *National Income and Expenditure*, tenth edition. London: Bowes & Bowes.
- Studenski, P. (1958) *The Income of Nations*. New York: New York University Press
- Systems of National Accounts (1993) prepared under the auspices of the Inter-Secretariat Working Group on National Accounts; Commission of the European Communities – Eurostat, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations – Department for Economic and Social Information and Policy Analysis – Statistical Division, World Bank. Brussels, Luxembourg, New York, Paris, Washington D.C.
- Thomas, J.J. (1992) *Informal Economic Activity*. London: LSE Handbooks in Economics.
- UN (1990) *Methods of Measuring Women's Participation and Production in the Informal Sector*. Studies in methods, Series F, No. 46, New York.
- UN (1995) Report of the United Nations' Fourth World Conference on Women, Beijing, September 4–15
- UNDP (United Nations Development Programme) (1995) *1994 Human Development Report*. New York: Oxford University Press
- Wagman, B. & Folbre, N. (1996) "Household Services and Economic Growth in the United States, 1870–1930", *Feminist Economics*, Vol. 2, No. 1, s. 43–66.
- Vanek, J. (1996) "Generate and Disseminate! The N.N. Platform for Action", *Feminist Economics*, Vol. 2, No. 3, s. 123–4.
- Waring, M. (1988) *If Women Counted. A new feminist economics*. San Francisco: Harper & Row, Publishers.

5 Lika hushåll, olika ekonomi

Ekonomiska problem

bland samboende män och kvinnor

BJÖRN HALLERÖD

5.1 Att dela hushåll och pengar

Ett hushåll är en enhet inom vilken individer antas ha en gemensam hushållning¹. Själva begreppet *hushåll* förutsätter en ekonomisk gemenskap och i alla hushåll som består av mer än en person uppkommer därför ett resursfördelningsproblem. Hur resurser skall delas är dock på intet sätt givet. Det finns till exempel ingen lag som säger hur eller ens att resurser skall delas. Tvärtom disponerar var och en, även makar, över sina egna inkomster och sina egna ägodelar. Trots det är det orimligt att utgå ifrån att det inte alls sker någon fördelning av resurser mellan hushållsmedlemmar. Utan resursdelning skulle hushållet i praktiken upphöra att vara ett hushåll.

I de flesta frågor tar varje enskild hushållsmedlem mer eller mindre hänsyn till de andra hushållsmedlemmarnas önskemål och behov och det utvecklas normer och regler för vad som betraktas som acceptabelt beteende. Ur detta växer det fram mekanismer och en praxis för ett hushåll att organisera och strukturera vardagslivet samt gemensamma förväntningar om vad som är tillåtet (Anderson m.fl., 1994:3). Det betyder dock inte att det med nödvändighet råder jämlikhet, bara att det sker någon form av omfördelning inom hushållet.

Det finns idag en ganska omfattande internationell forskning som visar att ett antagandet om jämlik fördelning av resurser inom hushållet är tvivelaktigt (Halleröd och Nyman, 1996). De senaste åren har problemet också börjat att uppmärksammas i Sverige (Nyman, 1996).

¹ I dagligt tal görs sällan någon distinktion mellan hushåll och familj. En familj antas utgöra ett hushåll och ett hushåll antas vara en familj. I strikt mening är dock distinktionen tydlig även om det i praktiken råder en betydande överlappning mellan det vi brukar kalla kärnfamilj och hushåll. Familj definieras utifrån släktrationer, hushåll definieras på basis av den gemensam hushållningen. Skillnaden är inte helt oväsentlig då föräldrar har ett lagstadgat försörjningsansvar för sina barn oavsett vilket hushåll de tillhör.

Trots detta är det ännu idag till stora delar okänt i vilken grad och på vilka premisser det sker en intern fördelning av hushållens samlade resurser och hushållen har ur ett fördelningsperspektiv ofta karaktäriserats som en "svart låda". Detta är inte minst tydligt i den omfattande forskning som rör fördelning av resurser och levnadsstandard. Här är den helt dominerande utgångspunkten att det råder total jämlikhet inom hushållen och att alla individer i ett hushåll har samma levnadsstandard och ekonomiska villkor. Detta är dock bara antaganden som ofta görs av praktiska skäl för att underlätta analysarbete (da Costa, 1994:100; Fritzell, 1991:46; Jonung och Persson, 1991:57). Problemet kärna kan hänföras till en diskrepans mellan undersökningsenhet och observationsenhet. När det gäller disponibel inkomst är det hushållets disponibla inkomst som observeras, men slutsatserna rör det ekonomiska välbefinnandet hos de individer som ingår i hushållet. Det grundläggande antagandet bakom tillvägagångssättet är att hushållens disponibla inkomster delas lika mellan hushållsmedlemmarna. I studier av levnadsstandard har vi information från en person i hushållet som ibland generaliseras till de övriga hushållsmedlemmarna. Om exempelvis intervjupersonen anger att han eller hon har ekonomiska problem så antas det ofta gälla även övriga hushållsmedlemmar. Tillvägagångssättet är naturligtvis inte oproblematiskt. Föräldrar antas kunna ge uppgifter som kan generaliseras till barnen. De som är gifta eller samboende antas ge utsagor som också fångar deras partners levnadsförhållanden.

Det är lätt att förstå att man i de flesta undersökningar av praktiska skäl bortser från hushållens interna fördelning då varje försök att mäta denna är extremt komplicerat. Dessutom kan man fråga sig om det är den faktiska fördelningen eller upplevelsen av fördelningen som är mest intressant. Hushållet är ju en känslomässig och social enhet lika mycket som det är en renodlat ekonomisk enhet. Konkret betyder det att en medlem i hushållet kan känna tillfredsställelse, eller förvänta sig känslomässiga gentjänster, genom att erbjuda en annan medlem konsumtion. En man kan exempelvis känna tillfredsställelse av att ha en välklädd och vacker fru (Ringén och Halpin, 1997). Det är alltså inte givet att den som faktiskt konsumerar en vara är den enda som drar fördel, eller den som drar mest fördel, av konsumtionen. Inte heller kan det tas för givet att den som faktisk konsumerar en vara är samma person som bestämt att varan skall konsumeras. Ytterligare en aspekt är att den som erbjuder en annan hushållsmedlem konsumtion kan göra så av både altruistiska och egoistiska skäl.

Att helt bortse från den faktiska fördelningen och istället förlita sig på hushållsmedlemmarnas upplevelse av den interna fördelningen är inte heller en tillfredsställande lösning. Samma könsrollsbundna bete-

ende som eventuellt leder till en ojämlik fördelning av de faktiska resurserna kan ju också leda till ett accepterande av en uppenbarligen orättvis fördelning. Till detta kommer ytterligare två problem. För det första behöver en jämlik fördelning inte med nödvändighet upplevas som rättvis. För det andra kan en ojämlik och orättvis fördelning trots allt betraktas som legitim därför att den antas vara effektiv och rationell och på lång sikt befördra hushållets totala standard (Ringen och Halpin, 1997).

En insikt om att den interna fördelningen av resurser inte kan tas för given har sedan länge präglat delar av familjepolitiken. Ett exempel är att ett uttalat syfte med att ge barnbidragen till modern och inte till fadern, den traditionelle familjeförsörjaren, har varit att försäkra sig om att pengarna verkligen kommer barnen till nytta. Konkreta belägg för att det faktiskt spelar roll vem som får bidraget har framlagts av Lundberg och Pollack (1996:145) som studerade effekterna av förändringar av stödet till barnfamiljer i Storbritannien i slutet av 1970-talet. De kunde genom studier av hushållens utgifter se att övergången från en skattereduktion som tillföll fäderna till ett barnbidrag som gick till mödrarna påverkade hushållens konsumtion. Omläggningen sammanföll nämligen med att hushållen ökade sin relativa konsumtion av kläder avsedda för barn och kvinnor. I biståndsverksamhet har det också visat sig att ekonomiskt stöd till kvinnor har en bättre effekt på hela familjens standard än vad motsvarande stöd till män får (World Bank, 1993).

Internationellt finns det idag ett flertal studier som visar att det faktiskt finns betydande skillnader i ekonomiska villkor mellan män och kvinnor i samma hushåll. På senare tid har det också kommit en del svenska analyser som tyder på att dessa resultat också har en viss bärighet för svenska förhållanden. I en studie av materiell levnadsstandard och fattigdom kunde det bland annat visas att skattningar av barnfamiljernas standard till en del var beroende av vem i hushållet som intervjuades. Samboende kvinnor med barn rapporterade i större utsträckning än män i samma situation att de saknade olika typer av konsumtion (Halleröd, 1995). Resultatet kan svårligen tolkas på annat sätt än att det finns en systematisk skillnad i hur män och kvinnor upplever sin materiella standard. I en uppföljning av dessa resultat kunde Nyman (1996) visa att det även råder skillnader i mäns och kvinnors konsumtionspreferenser. Den grundläggande förutsättningen för uppkomsten av en intressekonflikt inom hushållen är alltså närvarande. Vidare kunde Nyman visa systematiska skillnader vad gällde upplevelsen av ekonomiska problem samt tillgång till ekonomisk buffert. I båda fallen var det kvinnor som föll sämre ut. Ett intressant resultat från Nymans analyser är att kvinnor, trots att de i större ut-

sträckning än män angav att de på grund av brist på pengar tvingades avstå från konsumtion, upplever ekonomiska svårigheter och saknar ekonomisk buffert, oftare än män är nöjda med sin allmänna levnadsstandard. Utifrån detta kan man möjligen sluta sig till att kvinnor tenderar att se och uppleva fler konkreta problem än vad män gör, men att de inte tolkar dessa problem som ett uttryck för att de personligen har en mindre gynnsam levnadsstandard.

5.2 Ekonomiska svårigheter och ekonomisk självständighet

I den analys som följer nedan kommer hushållens interna fördelning att belysas utifrån två olika aspekter. Den första gäller förekomsten av ekonomiska svårigheter. Fokus är här inte inriktat mot vad som faktiskt konsumeras eller vilka resurser individer faktiskt förfogar över utan enbart i vilken utsträckning de upplever svårigheter när det gäller att klara hushållets löpande utgifter. Variabeln indikerar alltså förekomsten av ekonomisk stress. Den andra aspekten griper in i frågan om ekonomisk självständighet. Här gäller det i vilken grad enskilda individer förfogar över en ekonomisk buffert som gör det möjligt att hantera en oförutsedd utgiftssituation. Tillgång till ekonomisk buffert kan ses som en indikator på ekonomisk självständighet och kontroll.

Det finns med säkerhet ett otal mekanismer som leder fram till ekonomisk ojämlikhet inom hushåll. Hela vårt samhälle genomsyras ju av könsrelaterade skillnader, inte minst gäller det den ekonomiska sfären och arbetsmarknaden. Att förvänta sig att dessa skillnader skall upphöra när man tar klivet in i hushållet är naivt. Analysen kommer här att ta sin utgångspunkt i tre förhållanden som i tidigare forskning framhållits som avgörande för kvinnans ställning inom hushållet.

För det första, kvinnors ansvar för hushållsekonomin är speciellt påtaglig bland låginkomsthushåll. Det är främst kvinnor som får bära påfrestningarna när hushållets resurser är knappa (Pahl, 1994; Vogler och Pahl, 1994). Vi kan därför förvänta oss att skillnaderna mellan män och kvinnor vad gäller ekonomiska problem och ekonomisk buffert är mest påtagliga bland hushåll med begränsade ekonomiska resurser.

För det andra, kvinnor antas ha ett större ansvar för barnens välbefinnande (Pahl, 1994; Vogler, 1994). Skillnaden i ekonomiska problem och tillgång till ekonomisk buffert mellan män och kvinnor bör därmed öka ju fler minderåriga barn som lever i hushållet.

För det tredje, ju mindre andel av hushållets samlade resurser som kvinnan initialt disponerar över desto större är sannolikheten att kvin-

nan lever under ekonomiskt pressande förhållanden (Pahl, 1989; Vogler, 1994). Vi kan därför förvänta oss att skillnaden mellan män och kvinnor vad gäller ekonomiska problem och tillgång till ekonomisk buffert är störst bland hushåll där kvinnan endast bidrar med en liten del av hushållets totala inkomst.

Vid sidan av dessa huvudhypoteser kan det också förväntas att de olika faktorerna samverkar med varandra. Den största skillnaden mellan könen bör vi därför finna bland hushåll med låg inkomst, många barn och där kvinnans andel av den totala inkomsten är liten.

Datamaterial

De följande analyserna baseras på SCB:s undersökning om levnadsförhållanden (ULF) från åren 1979, 1986/87 samt 1994/95. Från dessa har samtliga personer som är samboende eller gifta valts ut. Alla ensamstående är alltså uteslutna. För att öka precisionen i de uppgifter som rör hushållens inkomster har även egna företagare, lantbrukare och studenter utelämnats från analyserna. Efter dessa begränsningar av urvalet återstår ett datamaterial som totalt omfattar 16440 individer (5024 år 1979, 5803 åren 1986/87 samt 5612 åren 1994/95).

Insamlingen av data till ULF undersökningarna görs via besöksintervjuer. Som regel intervjuas en person (urvalspersonen) i varje hushåll. Det är därför inte möjligt att analysera i vilken grad män och kvinnor inom *samma* hushåll bedömer sin ekonomi olika. Vad som kommer att undersökas är istället om samboende män och kvinnor systematiskt skiljer sig åt i sin syn på hushållets ekonomi. Tanken är följande; datamaterialet innehåller ett representativt urval av Sveriges befolkning. De uppgifter som samlats in från samboende och gifta kvinnor kan därför generaliseras till att gälla alla samboende och gifta kvinnor i landet. Motsvarande förhållanden gäller naturligtvis för de män som finns med i datamaterialet. Om ett representativt urval av gifta och samboende kvinnor i högre grad än ett likaledes representativt urval av gifta och samboende män rapporterar att de har ekonomiska problem och att de saknar ekonomisk buffert måste det bero på att det även finns skillnader mellan makar inom samma hushåll. Om skillnader inom hushållen inte finns så kommer det heller inte att finnas några systematiska skillnader i ett representativt urval.²

² Observera att det omvända förhållandet inte gäller. Om inte några systematiska skillnader mellan män och kvinnor kan påvisas kan det bero på två saker. För det första att det inte finns några skillnader. För det andra, att det finns skillnader mellan män och kvinnor som delar hushåll, men att dessa skillnader tar ut varandra. Det vill säga det är i befolkningen lika många män som kvinnor som upplever problem men de som upplever problem lever inte alltid tillsammans med varandra.

Kopplat till ULF undersökningarna finns också en omfattande information om hushållens inkomster. Dessa uppgifter är hämtade från inkomstregistren och finns för båda makarna. Därmed blir det till exempel möjligt att analysera hur stor del av hushållets samlade ekonomiska resurser som kommer från kvinnans respektive mannens inkomster.

5.3 Skillnader mellan mäns och kvinnors ekonomiska situation

Tabell 5.1 visar svarsfördelningen bland gifta och samboende män och kvinnor på en uppsättning frågor om ekonomiska förhållanden. När det gäller svårigheter att klara de löpande utgifterna kan det först konstateras att en ökande andel av både män och kvinnor upplever sådana problem. Ökningen har dock varit större bland kvinnorna och efter att det inte funnits några skillnader alls år 1979 fanns det år 1994/95 en signifikant skillnad mellan könen.

Tabell 5.1 Olika aspekter av ekonomiska förhållanden bland gifta och samboende män och kvinnor åren 1979, 1986/87 och 1994/95.

	Man 1979	Kvinna 1979	Man 1986/87	Kvinna 1986/87	Man 1994/95	Kvinna 1994/95
Svårigheter med löpande utgifter	7,7	7,7	8,8	9,2	11,5*	14,1*
Större summa pengar inom två månader	75,1	73,9	85,5*	81,8*	82,4*	78,6*
Saknar kontantmarginal	9,5*	13,4*	7,7*	11,2*	9,8*	15,2*
Om kontantmarginal, hur?						
Uttag från eget konto	69,1*	63,2*	71,8*	69,0*	71,2*	65,2*
Lån från annan hushållsmedlem	2,7*	7,3*	2,1*	4,4*	2,3*	4,1*
Lån från släkt eller vänner	9,6*	11,0*	5,0*	5,8*	8,8*	9,1*
Lån i bank eller liknande	7,2*	3,7*	11,6*	8,6*	5,6*	4,8*
Annat sätt	1,7*	1,0*	0,8*	0,4*	1,0*	0,6*

* = Signifikanta ($P < 0,01$) skillnader mellan män och kvinnor vid respektive mätillfälle.

Nästa fråga gäller förmågan att skaffa fram en större summa pengar (60 000 kronor år 1995) inom två månader. Även här ser vi skillnader mellan män och kvinnor och vid de båda senare mätillfällena är det en signifikant mindre andel av kvinnorna som anser sig kunna gå i land med uppgiften. Till sist redovisas svaren på frågan om kontantmarginal, det vill säga om intervjupersonen anser sig kunna skaffa fram en summa pengar (13 000 kronor år 1995) om han eller hon hamnade i en oförutsedd ekonomisk knipa. Här finns det signifikanta

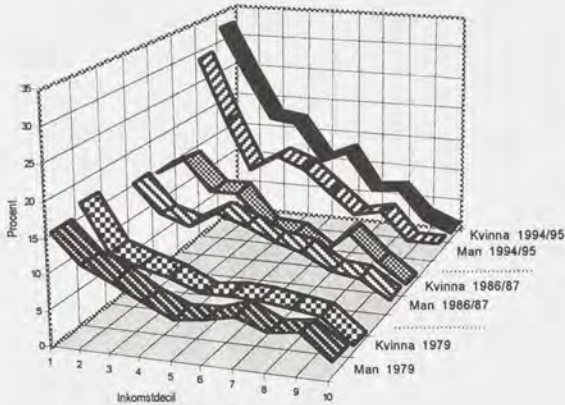
skillnader mellan könen vid alla tre mättillfällena. Kvinnor har generellt en mindre ekonomisk buffert än män. Noterbart är att skillnaderna har tilltagit över tid. Bland dem som har tillgång till kontantmarginal, vilket är huvuddelen av både män och kvinnor, finns det också skillnader mellan könen när det gäller hur man får tag i pengarna. Män har i större utsträckning än kvinnor tillgång till pengarna via ett eget bankkonto eller alternativt via lån i bank. Kvinnor förlitar sig mer på lån från annan hushållsmedlem, det vill säga oftast från mannen, samt lån från andra närstående personer.

Den övergripande bild som ges av Tabell 5.1 visar på två viktiga förhållanden. 90-talets ekonomiska kris har inneburit att en ökad andel av befolkningen känner av ekonomisk stress vilket här indikeras av att allt fler har problem att betala för hushållets löpande utgifter. Denna ökade förekomst av ekonomisk stress drabbar gifta och samboende kvinnor i högre utsträckning än män i motsvarande situation. Kvinnor har i mindre utsträckning än män tillgång till en ekonomisk buffert, och de befinner sig följaktligen i en mer sårbar position. De kvinnor som har en ekonomisk buffert är mer beroende än män av familj och andra närstående för att kunna upprätthålla bufferten. De är med andra ord ur ekonomiskt hänseende mindre självständiga.

5.4 Svårigheter med de löpande utgifterna

I Diagram 5.1 har hushållen fördelats i inkomstdeciler på basis av deras ekvivalenta disponibla inkomst. Som väntat är ekonomisk stress mest förekommande bland individer i hushåll med låga inkomster. Det är dock en markant skillnad i förekomst av ekonomisk stress under 90-talet jämfört med de två tidigare mättillfällena. Detta gäller framförallt för kvinnor och bland låginkomsttagare är det betydligt vanligare att kvinnor känner ekonomisk stress än vad det är att män gör det. Den ökade differensen mellan män och kvinnor i absoluta tal under 90-talet är inte bara en funktion av att det överlag har blivit fler personer som upplever ekonomisk stress. Andelen kvinnor som känner sig ekonomiskt pressade har ökat snabbare än andelen män. Tydligt är att 90-talskrisen gett effekter för både män och kvinnor. Det tycks dock vara kvinnorna som bär den tyngsta bördan. Hypotesen att det främst är kvinnor i låginkomsthushåll som drabbas av ekonomisk stress tycks därmed få stöd.

Diagram 5.1 Andel samboende män och kvinnor som har svårigheter att klara hushållets löpande utgifter fördelade efter inkomst-deciler år 1979, 1986/87 och 1994/95. (Diagrammets bastal redovisas i tabell 5.6, Appendix 1.)

Varför upplever kvinnor hushållets situation mer pressande än vad män gör? En förklaring är att kvinnor har ett övergripande ansvar för barnen. Stöd för en sådan hypotes kan fås i tidigare forskning som visar att det är bland samboende med barn som vi finner skillnader mellan män och kvinnors bedömning av sin materiella standard (Halleröd, 1995; Nyman, 1996). Om så är fallet borde man även här finna klara skillnader mellan dem med och utan barn. Vidare borde skillnaden mellan mäns och kvinnors upplevelse av den ekonomiska situationen tillta ju fler barn det finns i hushållet. Resultaten i tabell 5.2 ger dock enbart ett ytterst marginellt stöd till denna tes. Andelen som har svårigheter med de löpande utgifterna ökar som förväntat med antal barn, men ökningen sker både bland män och kvinnor. Differensen mellan män och kvinnor tilltar under 1994/95 samtidigt som allt fler upplever problem. Det är dock bara bland dem med två barn som skillnaden är signifikant. Den slutsats som kan dras är därför att barnfamiljer brottas med större försörjningsproblem än dem som är samboende utan barn. Det är dock först på 90-talet som vi kan finna ett svagt stöd för tesen att kvinnorna bär en större börda för barnfamiljernas försörjning än vad männen gör.

Tabell 5.2 Andel med svårighet att klara de löpande utgifterna bland gifta och samboende män och kvinnor fördelade efter antal barn åren 1979, 1986/87 och 1994/95.

	Män	Kvinnor
1979		
Sambo utan barn	3,7	3,8
Sambo 1 barn	9,0	9,4
Sambo 2 barn	11,9	12,1
Sambo 3 eller fler barn	17,1	15,7
1986/87		
Sambo utan barn	4,3	4,4
Sambo 1 barn	12,5	12,0
Sambo 2 barn	14,5	14,5
Sambo 3 eller fler barn	20,3	24,2
1994/95		
Sambo utan barn	5,6	6,8
Sambo 1 barn	19,2	21,8
Sambo 2 barn	16,2*	22,4*
Sambo 3 eller fler barn	27,2	32,8

* = Signifikanta ($P < 0,01$) skillnader mellan män och kvinnor vid respektive mätillfälle.

I tidigare forskning om hushållens fördelning av interna resurser har ett bärande argument varit att en kvinnas egen andel av hushållets totala inkomst har en avgörande betydelse för hennes ekonomiska situation i hushållet. Vid en given total hushållsinkomst antas kvinnan leva under knappare ekonomiska omständigheter om hennes egen andel av inkomsten är liten jämfört med om den är stor. Därmed kan man också anta att kvinnans upplevelse av ekonomisk stress är högre om hennes andel av hushållets inkomster är liten. Eftersom vi vet att ekonomisk stress generellt är mest förekommande bland låginkomst-hushåll och speciellt då bland kvinnor är det rimligt att anta att den allra mest utsatta gruppen är kvinnor som har en låg andel av hushållets inkomst och som lever i låginkomsthushåll. Ur det här perspektivet är resultaten i tabell 5.3 intressanta eftersom de visar ett mönster som strider mot detta förväntade resultat. Det är inte de kvinnor som har en låg andel av hushållets inkomster som känner ekonomisk stress utan de med relativt hög andel. Detta mönster är genomgående i alla tre inkomstgrupperna och är beständigt över tid. Enda undantaget är de kvinnor som lever i relativt välbeställda hushåll åren 1994/95.

Tabell 5.3 *Andel med svårigheter att klara löpande utgifter fördelade efter kön, hushållsinkomst samt kvinnans andel av den totala hushållsinkomsten.*

	Män 1979	Kvinnor 1979	Män 1986/87	Kvinnor 1986/87	Män 1994/95	Kvinnor 1994/95
Trecil 1: kvinnas andel < 50%	11,7	11,1	13,3	13,7	17,0	15,9
Trecil 1: kvinnas andel 50–80 %	8,9	10,5	10,2	13,2	13,6	20,0
Trecil 1: kvinnas andel > 80%	16,8	15,4	15,5	17,2	21,5	32,4
Trecil 2: kvinnas andel < 50%	4,0	5,2	7,8	4,9	5,7	6,5
Trecil 2: kvinnas andel 50–80 %	8,4	7,1	7,3	7,5	9,5	13,0
Trecil 2: kvinnas andel > 80%	6,1	8,3	12,8	10,9	9,5	13,4
Trecil 3: kvinnas andel < 50%	2,4	2,3	3,2	2,8	3,9	6,0
Trecil 3: kvinnas andel 50–80 %	4,4	4,1	2,9	4,2	1,7	4,5
Trecil 3: kvinnas andel > 80%	6,3	4,8	6,9	5,7	5,2	3,8
Totalt	7,4	7,5	8,8	8,9	10,6	13,6

En möjlig förklaring till resultatet är att individers ansvarstagande för hushållets ekonomi är relaterat till individens andel av hushållets totala inkomst. Kvinnor som bidrar med en stor del av hushållets inkomster tar kanske ett större övergripande ansvar för ekonomin och utsätts därmed i större utsträckning för ekonomisk stress. Värt att notera är att andelen kvinnor i kategorien med låg inkomst men med stor andel av hushållets inkomster har ökat markant, vilket i sin tur kan förklara varför kvinnor i allmänhet upplever sin situation som mer problemfylld. Ytterligare en sak att notera är att män som lever i hushåll där kvinnans andel av inkomsten är stor också känner ekonomisk stress i stor utsträckning. Ur detta perspektivet är alltså låg inkomst kombinerat med hög kvinnoandel negativt för både mannen och kvinnan.

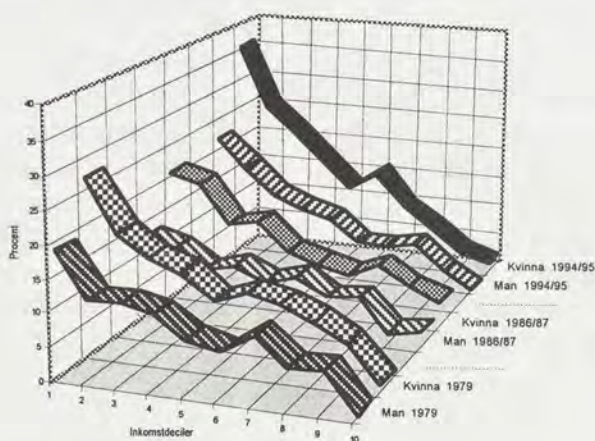
5.5 Avsaknad av ekonomisk buffert

Tillgången till en ekonomisk buffert är naturligtvis sammanlänkad med upplevelsen av ekonomiska svårigheter. Även om de löpande utgifterna är betungande så skänker det en viss trygghet att veta att det finns extra resurser att ta av om det tillfälligt kniper. När det gäller hushållens interna fördelning har dock förekomsten av ekonomisk buffert en vidare betydelse. Att ha direkt tillgång till en större summa pengar, i det här fallet 13 000 kronor (1995 års penningvärde), ger

inte bara trygghet utan det ger också frihet och eventuellt extra inflytande över beslut som gäller hushållets ekonomi.

Diagram 5.2 visar att andelen som saknar kontantmarginal, inte helt oväntat, främst har ökat bland hushåll med låga inkomster. Gapet mellan män och kvinnor har också tilltagit. Denna ökning kan dock ses som en ren funktion av att andelen utan kontantmarginal totalt sett var betydligt större 94/95 än vad den var vid de tidigare tidpunkterna. Den relativa skillnaden mellan män och kvinnor har endast ökat marginellt och sannolikheten att en kvinna skall sakna kontantmarginal är vid alla tre mätillfällena ungefär en och en halv gång så hög som för en man. Denna skillnad i relativ risk ser dessutom ungefär likartad ut i alla inkomstdecilerna. Inte desto mindre är effekten den att samboende kvinnor i betydligt större utsträckning än män saknar en ekonomisk buffert och att ökningen av *antalet* människor som saknar kontantmarginal har varit snabbare bland kvinnor än bland män.

Diagram 5.2 *Andel samboende män och kvinnor som saknar kontantmarginal fördelade efter inkomstdeciler år 1979, 1986/87 och 1994/95. (Diagrammets basstal redovisas i tabell 5.7, Appendix 1.)*

I tabell 5.4 görs en fördelning efter avsaknad av kontantmarginal och antalet barn. Förutom det faktum att kvinnor genomgående har sämre tillgång till kontantmarginal är det tre saker som är värda att notera. För det första är det den allmänna utvecklingen. Andelen utan kontantmarginal sjönk något mellan 1979 och 1986/87 för att sedan stiga igen på 90-talet. För det andra, på 90-talet är sambandet mellan antalet barn och avsaknad av kontantmarginal betydligt tydligare än under de tidigare mätillfällena. Detta gäller både män och kvinnor. För det

tredje, ökningen har varit mest påtaglig bland kvinnor och speciellt bland kvinnor med många barn. Tesen att kvinnors ekonomiska situation i högre grad än mäns påverkas av förekomsten av barn får här ett visst stöd.

Tabell 5.4 *Andel som saknar kontantmarginal bland gifta och samboende män och kvinnor fördelade efter antal barn åren 1979, 1986/87 och 1994/95.*

	Män	Kvinnor
1979		
Sambo utan barn	8,8**	12,0**
Sambo 1 barn	10,9*	15,8*
Sambo 2 barn	9,0	11,9
Sambo 3- barn	11,6*	21,1*
1986/87		
Sambo utan barn	6,4**	9,4**
Sambo 1 barn	10,2	13,4
Sambo 2 barn	6,9**	12,4**
Sambo 3- barn	13,7	15,5
1994/95		
Sambo utan barn	7,2***	11,1***
Sambo 1 barn	10,8**	17,9**
Sambo 2 barn	13,1**	19,2**
Sambo 3- barn	18,0**	29,1**

Signifikans: *** $P < 0,001$, ** $P < 0,01$, * $P < 0,05$.

I tabell 5.5 har män och kvinnor fördelats efter en kombination av hushållsinkomst och kvinnans andel av hushållets totala inkomst. Hypotesen är åter att andelen utan kontantmarginal borde vara störst bland kvinnor i låginkomsthushåll som bidrar relativt lite till hushållets totala inkomst. Åter kan det dock konstateras att hypotesen inte besannas. Det är visserligen bland låginkomsthushållen som vi finner störst andel utan kontantmarginal, men det är inte bland de hushåll där kvinnans andel av inkomsten är liten utan tvärt om. Är kvinnans andel av inkomsten relativt stor så är det en större andel av kvinnorna, och männen, som saknar kontantmarginal.

Tabell 5.5 *Andel utan kontantmarginal bland gifta och samboende män och kvinnor, åren 1979, 1986/87 och 1994/95 fördelade efter inkomst och kvinnans andel av hushållets totala inkomst.*

	Män 1979	Kvinnor 1979	Män 1986/87	Kvinnor 1986/87	Män 1994/95	Kvinnor 1994/95
Trecil 1: kvinnas andel < 50%	12,5	20,4	9,2	14,8	15,0	16,7
Trecil 1: kvinnas andel 50–80 %	15,0	19,3	11,0	14,8	12,7	24,1
Trecil 1: kvinnas andel > 80%	20,0	19,9	11,1	20,7	19,7	31,2
Trecil 2: kvinnas andel < 50%	2,7	8,7	3,9	6,8	2,5	11,6
Trecil 2: kvinnas andel 50–80 %	8,7	11,9	6,1	9,8	6,5	14,1
Trecil 2: kvinnas andel > 80%	13,1	15,2	12,0	12,9	11,9	14,6
Trecil 3: kvinnas andel < 50%	1,2	2,9	1,1	5,6	1,5	3,2
Trecil 3: kvinnas andel 50–80 %	5,0	6,6	3,7	5,2	3,2	4,5
Trecil 3: kvinnas andel > 80%	8,0	9,2	6,9	6,8	4,6	4,5
Totalt	9,2	12,5	7,5	10,7	9,0	14,4

5.6 Modellanpassningar

I det följande avsnittet kommer en mer systematisk multivariat empirisk analys av materialet att redovisas. I de analyser som hitintills genomförts har det huvudsakliga syftet varit att studera hur hushållens disponibla inkomster, den interna fördelningen av inkomsterna och antalet barn var för sig påverkar mäns och kvinnors upplevelse av ekonomiska problem samt tillgång till ekonomisk buffert. Avsikten i detta avsnitt är att analysera i vilken mån dessa faktorer samverkar med varandra

I de hypoteser som presenterades ovan antogs att; a) kvinnor med flera barn, b) låg hushållsinkomst och som c) själva bidrar med en relativt liten andel av denna inkomst borde vara de som i störst utsträckning är exponerade för ekonomiska problem. En inte helt orimlig tanke är att dessa tre förhållanden var för sig har ingen eller ganska ringa inverkan på individens ekonomiska situation, samtidigt som en kombination av dem har en högst betydande påverkan. Det vill säga att skillnaderna mellan mäns och kvinnors ekonomiska situation kanske blir tydlig först när vi analyserar den kombinerade effekten av att vara kvinna, ha låg inkomst, bidra med en liten andel av hushållets inkomster samt ha många barn. Syftet med de multivariata analyserna är att studera om olika sådana kombinationer kan förklara de tidigare

belagda skillnaderna i mäns och kvinnors ekonomiska förhållanden. De oberoende variabler som används i analyserna är konstruerade på följande sätt:

Kvinna: Man ges i analysen värdet 0 och kvinna värdet 1. Konkret betyder det att det är effekten av att vara kvinna som skattats.

Dispink: Hushållets ekvivalenta disponibla inkomst omfattar hushållets totala inkomster efter skatt. Då de problem som är förknippade med hushållens interna fördelning av resurser främst är relaterade till låginkomsthushåll har den disponibla inkomsten logaritmerats. Därmed kommer analysen att vara mer känslig för förhållanden bland låginkomsthushåll än bland höginkomsthushåll.

Barn: Antal barn i hushållet.

Barninv: Denna variabel motsvara det inverterade värdet av antalet barn. Hushåll med fem barn eller fler har fått värde 1, fyra barn 2 och så vidare. De hushåll som inte har några barn har fått värde 6. Variabeln har använts för att skatta interaktionseffekter mellan antal barn och hushållets disponibla inkomster. (Tanken är ju att vara kvinna med många barn i kombination med låg inkomst skall ha en extra effekt på skillnaden mellan män och kvinnor.)

Inkandel: Variabeln mäter kvinnans andel av hushållets inkomster. Dessa båda inkomster summerar inte i alla fall till hushållets disponibla inkomst. Anledningen är att vissa transfereringar är riktade till hushållet och inte till individer. Exempel på sådana är bostadsbidrag och socialbidrag. Även barnbidrag ingår i denna kategori. Barnbidragen har dock i denna analys räknats till kvinnans inkomst. Åter har hänsyn tagits till att det är förhållandena bland hushåll med låga inkomster som är intressantast. Både mannens och kvinnans inkomster har därför logaritmerats innan differensen har beräknats.

Effekterna av de oberoende variablerna har skattats med hjälp av logistisk regression. Sju olika modeller, presenterade i tablå 5.1, har prövats. De beroende variablerna har varit de samma som ovan, det vill säga *svårigheter med de löpande utgifterna* samt *avsaknad av kontantmarginal*. Analyserna upprepades för varje undersökningsår och sammanlagt har alltså 42 regressionsmodeller skattats.

Tablå 5.1 Modellspecifikationer

$Y = a + b_{\text{kvinna}} + b_{\text{dispink}} + b_{\text{dispink} \cdot \text{kvinna}}$	(1)
$Y = a + b_{\text{kvinna}} + b_{\text{barn}} + b_{\text{kvinna} \cdot \text{barn}}$	(2)
$Y = a + b_{\text{kvinna}} + b_{\text{inkandel}} + b_{\text{kvinna} \cdot \text{inkandel}}$	(3)
$Y = a + b_{\text{kvinna}} + b_{\text{dispink}} + b_{\text{barn}} + b_{\text{dispink} \cdot \text{barninv} \cdot \text{kvinna}}$	(4)
$Y = a + b_{\text{kvinna}} + b_{\text{dispink}} + b_{\text{inkandel}} + b_{\text{dispink} \cdot \text{inkandel} \cdot \text{kvinna}}$	(5)
$Y = a + b_{\text{kvinna}} + b_{\text{barn}} + b_{\text{inkandel}} + b_{\text{barninv} \cdot \text{inkandel} \cdot \text{kvinna}}$	(6)
$Y = a + b_{\text{kvinna}} + b_{\text{diplög}} + b_{\text{barn}} + b_{\text{inkandel}} + b_{\text{dispink} \cdot \text{barninv} \cdot \text{inkandel} \cdot \text{kvinna}}$	(7)

Resultaten från regressionsanalyserna är, från ett resultatperspektiv, tämligen nedslående. Ingen av interaktionseffekterna hade signifikant effekt när den beroende variabeln var *svårigheter med löpande utgifter*. När *avsaknad av kontantmarginal* användes som oberoende variabel kunde tre olika interaktionseffekter beläggas. (Resultaten från dessa tre analyser redovisas i appendix 1. Övriga regressionsanalyser redovisas inte.) Skattningen av modell (3) visar att det vid alla måttillfällena finns ett positivt samband mellan *inkandel*, det vill säga kvinnans andel av hushållets inkomster, och *avsaknad av kontantmarginal*; ökar kvinnans andel så ökar andelen utan kontantmarginal bland såväl män som kvinnor. År 1979 och 1986/87 finns det också en signifikant negativ interaktion mellan *kvinnor* och *inkandel*. Att interaktionseffekten är negativ betyder att den till stor del tar ut den positiva effekten av *inkandel*. Resultatet blir att kvinnans andel av inkomsterna främst påverkar situationen bland männen; är kvinnans andel av inkomsten hög är risken stor att mannen saknar kontantmarginal. Däremot spelar kvinnans inkomstandel mindre roll för sannolikheten att hon själv skall ha eller inte ha någon kontantmarginal. År 1994/95 kvarstår dock inte interaktionseffekten och sambandet ser då lika ut för både män och kvinnor vilket betyder att sannolikheten att sakna kontantmarginal ökar för båda könen om kvinnans andel av den totala hushållsinkomsten är hög.

Ytterligare en interaktionseffekt kan påvisas vid analysen av kontantmarginal. Åren 1986/87 fanns det en kombinerad effekt av att vara kvinna, hushållets disponibla inkomst samt kvinnans andel av hushållets inkomst (modell (5)). Tolkningen av denna interaktion sammanfaller i stora drag med den tidigare interaktionen mellan *kvinnor* och *inkandel*. Det vill säga kvinnans sannolikhet att sakna kontantmarginal påverkas i mindre utsträckning av kombinationen av låg inkomst / kvinnans andel av inkomsten än vad fallet är bland män. Om hushållet har låg inkomst samtidigt som kvinnans andel av denna inkomst är hög så ökar det framförallt sannolikheten bland män att sakna kontantmarginal. Ett problem är naturligtvis att effekten endast kan påvisas vid ett enstaka tillfälle.

De multivariata analyser som genomförts som test av interaktionseffekter ger inget stöd till de tidigare uppställda hypoteserna. I den lilla utsträckning som det förekommer interaktionseffekter tyder dessa på att det är männens situation som påverkas negativt om kvinnans andel av hushållets disponibla inkomst är stor.

5.7 Slutsatser

I detta kapitel har den ekonomiska situation bland gifta och samboende män och kvinnor analyserats. En generell slutsats är att den ekonomiska pressen på hushållen har ökat under 1990-talet. Allt fler hushåll har problem att klara sina löpande utgifter och allt fler hushåll saknar en ekonomisk buffert. Förekomsten av dessa problem är dock inte jämt fördelat mellan män och kvinnor. Giftna och samboende kvinnor upplever i större utsträckning än män i samma situation ekonomisk stress, och de saknar oftare än män ett ekonomiskt handlingsutrymme. Dessa skillnader mellan män och kvinnor har blivit mer markanta under 90-talet.

I slutet av 70-talet var det knappt 8 procent av hushållen som upplevde problem med att klara de löpande utgifterna. Denna siffra gällde för både män och kvinnor. I mitten av 80-talet hade andelen med problem ökat något och vid 90-talets mitt hade andelen med problem stigit till omkring 13 procent. Samtidigt fanns det en klar skillnad mellan män och kvinnor. Bland männen var det drygt 11 procent och bland kvinnor något över 14 procent som angav att de hade problem att klara de löpande utgifterna. Samma utveckling har ägt rum när det gäller tillgång till en ekonomisk buffert. I slutet av 70-talet var det drygt 9 procent av de gifta och samboende männen som saknade en ekonomisk buffert. Motsvarande siffra bland kvinnor var drygt 13 procent. Andelen utan buffert var för både män och kvinnor något lägre i mitten av 80-talet. Vid 90-talets mitt hade dock andelen utan ekonomisk buffert ökat samtidigt som skillnaden mellan män och kvinnor tilltagit. Siffrorna var då knappt 10 procent för män och drygt 15 för kvinnor.

Frågan är naturligtvis varför samboende och gifta kvinnor oftare upplever sin ekonomiska situation som problematisk, jämfört med män. Tre grundhypoteser har prövats i analyserna: a) skillnaderna mellan män och kvinnor är störst i hushåll med låga inkomster, b) skillnaden blir större ju fler barn det finns i hushållet och c) skillnaderna är större om kvinnan initialt bidrar med en liten andel av hushållets totala inkomster. De analyser som genomfördes gav dock bara delvis stöd till dessa hypoteser. Bland hushåll med låga inkomster är det framförallt kvinnor som upplever ekonomiska svårigheter och när hushållens ekonomi försämras så är det generellt sett fler kvinnor än män som känner av konsekvenserna. Dessa resultat överensstämmer med tidigare forskning som visar att det i låginkomsthushåll ofta är kvinnan som har det ekonomiska huvudansvaret och som därmed direkt erfar de ekonomiska påfrestningarna. Analyserna ger också visst stöd till att skillnaden mellan män och kvinnor tilltar i hushåll med

flera barn. Orsaken till detta antas vara att det oftast är kvinnan som har ansvaret för inköp av bland annat mat och kläder vilket gör att hon tydligare ser de kostnader som är förknippade med barnen och därmed de ekonomiska påfrestningar som följer. Den tredje hypotesen, att skillnaden mellan män och kvinnors ekonomiska situation skulle vara störst i hushåll där kvinnans eget bidrag till hushållets totala inkomster var relativt liten, gavs inte något stöd i analyserna.

Det bör dock framhållas att resultaten i analyserna inte är helt entydiga. Kvinnor är i tilltagande utsträckning exponerade för ekonomisk stress samtidigt som de oftare än män saknar en egen ekonomisk buffert. Detta går dock inte att bortse från att detta faktum delvis tycks vara oberoende av hushållets disponibla inkomster, antalet barn och kvinnans initiala bidrag till hushållets inkomster. En lärdomen är därför att vi bör vidga våra vyer och börja söka efter andra förklaringar till varför samboende kvinnor lever under mer pressande ekonomiska förhållanden än vad som är fallet för likaledes samboende män. Genom att fördjupa oss ytterligare i de problem som rör hushållens interna fördelning kanske det blir möjligt att tydligt peka ut varför dessa skillnader existerar. Möjliga förklaringar kan kanske finnas i skillnader mellan könen när det gäller ekonomiskt ansvarstagande, medvetenhet om övriga hushållsmedlemmars behov, samt förhållningssätt till ekonomiska realiteter. Genom att skaffa oss kunskap på dessa områden kanske vi kan besanna Oscar Wildes påstående: "Män upptäcker ofta sådant som kvinnor känt till länge".

Referenser

- Anderson, Micheal, Bechhofer, Frank & Gershuny, Jonathan (1994) "Introduction" i Anderson, Micheal, Bechhofer, Frank & Gershuny, Jonathan (red.) *The social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press.
- Da Costa, Alfredo Bruto (1994) "The measurement of poverty in Portugal", *Journal of European Social Policy*, Vol. 4, No. 2, s. 95–115.
- Fritzell, Johan (1991) *Icke av marknaden allena: Inkomstfördelningen i Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Halleröd, Björn & Nyman Charlott (1996) *Mitt, ditt eller vårt? En studie av hushållens interna fördelning av ekonomiska resurser och konsumtion*. Projektbeskrivning: SFR 97-0213:A1, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- Halleröd, Björn (1995) "The truly poor: indirect and direct measurement of consensual poverty in Sweden", *Journal of European Social Policy*, Vol. 5(2):111–29.
- Jonung, Christina & Person, Inga (1990) *Kvinnors roll i ekonomin*. SOU 1990:14, Bilaga 23.
- Lundberg, Shelly & Pollak, Robert A (1996) "Bargaining and distribution in marriage", *Journal of Economic Perspective*, Vol. 10(4):139–158.

- Nyman, C. (1996) Inside the Black Box, i Bihagen, E. Nyman, C. & Strandh, M (red.) *Three aspects of consensual poverty in Sweden*. Umeå Studies in Sociology No 109, Umeå
- Pahl, Jan (1989) *Money and marriage*. London: Macmillan Education Ltd.
- Pahl, Jan (1994) *His money, her money, our money: The social construction of intra-household economy*. Paper Presented at the Sixth Annual International conference on Socio-Economics, Paris, July 15–17.
- Ringen, Stein & Halpin, Brenda (1997) "Children, standard of living and the distributions in the family", *Journal of Social Policy*, Vol. 26, No. 1:21–41.
- Vogler, Caroly & Pahl, Jan (1994) "Money, marriage and inequality within marriage", *Sociological Review*, Vol. 42, No. 2, s. 236–288.
- Vogler, Carolyn (1994) "money in the household" i Anderson, Micheal, Bechhofer, Frank & Gershuny, Jonathan (eds) *The social and political economy of the household*. Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (1993) *World development report: investigating in health*. Oxford: Oxford University Press.

Appendix

Tabell 5.6 *Andel samboende män och kvinnor som har svårigheter att klara hushållets löpande utgifter fördelade efter inkomstdeciler år 1979, 1986/87 och 1994/95.*

	decil 1	decil 2	decil 3	decil 4	decil 5	decil 6	decil 7	decil 8	decil 9	decil 10	Samtliga
Man 1979	15,8	11,8	9,7	7,5	5,6	5,8	7,0	5,2	5,9	2,5	7,6
Kvinna 1979	17,3	10,5	9,3	8,2	6,0	6,5	6,1	5,4	4,9	1,3	7,6
Man 1986/87	15,5	11,2	9,8	12,3	10,8	8,7	7,7	5,2	4,6	2,1	8,8
Kvinna 1986/87	14,8	17,2	12,8	12,6	7,9	7,5	4,6	8,4	4,3	1,4	9,1
Man 1994/95	28,9	19,1	11,4	14,1	12,5	9,0	5,6	6,6	2,2	2,2	11,2
Kvinna 1994/95	32,4	25,2	18,2	17,6	11,5	13,2	7,2	7,7	3,4	1,8	13,8

Tabell 5.7 *Andel samboende män och kvinnor som saknar kontantmarginal fördelade efter inkomstdeciler år 1979, 1986/87 och 1994/95.*

	decil 1	decil 2	decil 3	decil 4	decil 5	decil 6	decil 7	decil 8	decil 9	decil 10	Samtliga
Man 1979	18,9	12,2	12,3	11,3	8,1	7,1	10,2	6,0	6,3	0,8	9,2
Kvinna 1979	27,0	19,2	16,1	14,5	10,9	12,6	11,5	9,6	6,9	1,7	13,1
Man 1986/87	12,8	11,6	8,4	9,7	7,6	9,1	6,4	7,0	2,0	2,8	7,7
Kvinna 1986/87	20,8	19,5	13,1	14,3	9,7	8,2	7,2	9,1	6,1	4,2	11,2
Man 1994/95	21,9	17,2	12,9	11,2	9,9	6,4	6,0	7,0	2,9	0,4	9,6
Kvinna 1994/95	35,8	25,7	21,9	17,2	12,6	15,8	10,1	7,0	3,4	1,8	15,1

Tabell 5.8 Logistisk regressionsestimat av model (3) för åren 1979 och 1986/87. Beroende variabel: Avsaknad av kontantmarginal.

	1979		1986/87	
	Estimat	Wald	Estimat	Wald
Kvinna	4,61	5,95	4,11	5,35
Inkandel	0,07	17,12	0,05	10,50
Kvinna * Inkandel	-0,04	5,11	-0,04	4,40
Konstant	-8,50	31,66	-7,02	25,03
N	5 165		5 683	

Tabell 5.9 Logistisk regressionsestimat av model (5) för åren 1986/87. Beroende variabel: Avsaknad av kontantmarginal.

	1986/87	
	Estimat	Wald
Kvinna	3,46	5,39
Dispink	-1,52	70,36
Inkandel	0,05	14,46
Kvinna * Dispink* Inkandel	-0,003	4,22
Konstant	10,27	15,03
N	5 683	

Mitt, ditt eller vårt?

Familjers interna fördelning av pengar

6

CHARLOTT NYMAN

6.1 Inledning

I studier av inkomstfördelning, fattigdom och konsumtion har hushållet traditionellt betraktats som en homogen enhet. Därmed har det implicit eller explicit antagits att det råder enighet och jämlikhet inom hushållen vad gäller delande av resurser och konsumtion. Det har inte heller ansetts som angeläget av forskare, politiker eller myndigheter att intressera sig för hur familjer sköter sin vardagsekonomi och vilka eventuella variationer och konsekvenser av dessa som kan förekomma. De antaganden som har legat som grund för den traditionella synen på detta område har dock allt mer kommit att ifrågasättas och de skillnader som finns i olika familjemedlemmars värderingar, behov och preferenser har lyfts fram. Senare forskning har också visat att fokuseringen på hushåll ibland har dolt reella skillnader mellan enskilda hushållsmedlemmar (Nyman, 1996; Pahl, 1983; 1989; 1994; Wilson, 1987; Delphy, 1984; Whitehead, 1981).

Trots att svenska män och kvinnor blivit allt mer jämlika kvarstår uppenbara skillnader mellan könen på till exempel arbetsmarknaden och inom politiken och näringslivet. Det vore optimistiskt att tro att de strukturer och attityder som ligger som grund för ojämlikheten i den offentliga sfären stannar vid dörren till hemmet. Ett rimligare antagande att utgå ifrån, och ett som gör nya frågeställningar och upptäckter möjliga, är istället att ojämlikheten på den offentliga arenan och den som förekommer inom hemmet hänger samman och förstärker varandra (Hobson, 1990; Sørensen och McLanahan, 1987). En undersökning om jämlikhet bland unga svenska par visar att det oftast är männen som får som de vill då det gäller prioritering av konsumtion, att männen ofta betraktar sin partner som okunnig eller ovillig att ta ansvar för hushållets ekonomi och att kvinnor ofta anser att deras sambos högre lön ger honom rätten till "sista ordet" i beslut om pengar (Holmberg, 1993). Forskning om hushållens materiella villkor

har visat på skillnader i mäns och kvinnors konsumtionspreferenser och att kvinnor oftare än män säger sig sakna olika typer av konsumtion på grund av brist på pengar. Detta resultat gäller även efter kontroll av flera betydelsefulla förhållanden såsom inkomst, utbildning, klass, ålder och hushållssammansättning (Halleröd m.fl., 1993; Halleröd, 1995; Nyman, 1994; 1996). Kvinnor upplever också i högre grad än män i samma hushållssituation problem med att få ekonomin att gå ihop, har sämre tillgång till kontanter och har större sannolikhet att hamna i materiell fattigdom (Nyman, 1996).

Det finns alltså mycket som talar emot att hushållet är homogena enheter där fördelning av resurser alltid sker efter någon fastställd och allmänt accepterad jämställdhetsprincip. Även om det naturligtvis existerar någon form av omfördelning av resurser i svenska familjer så består dessa familjer av individer som kan ha vitt skilda intressen, upplevelser, behov, preferenser och grader av inflytande och makt. Därmed blir det intressant att studera hur ekonomiska resurser betraktas och fördelas inom hushåll och vilka faktorer som är viktiga för hur svenska par betraktar pengar och fattar ekonomiska beslut.

6.2 Kapitlets uppläggning

Denna studie vill problematisera ett område där man tidigare har utgått ifrån vissa antaganden och vilket tidigare har betraktats som ointressant i studier om resursfördelning. Det finns många resurser som fördelas och delas inom familjer men jag kommer endast att behandla de ekonomiska resurserna pengar och konsumtion. Även om tid också är en viktig och knapp resurs som ofta är svår att skilja från pengar kommer den bara att nämnas i förbigående. Jag är främst intresserad av att få en uppfattning om vilken variation som finns och vilka aspekter som är relevanta för hur par i min undersökning betraktar och organiserar sin ekonomi och hur de sins emellan fördelar pengar och konsumtion.

Det övergripande syftet med detta kapitel är alltså att undersöka hur gifta par betraktar sin hushållsekonomi. Mer specifikt kommer jag att försöka belysa:

- 1) Om individerna i ett par betraktar sina inkomster som egna pengar eller som tillhörande familjen
- 2) Hur pengar och konsumtion fördelas mellan man och kvinna i samma familj.

Nästa avsnitt av kapitlet innehåller en redovisning av de teoretiska utgångspunkterna för analysen. Därpå presenteras datamaterialet och frågorna belyses empiriskt. Kapitlet avslutas med en kort diskussion.

6.3 Teoretiska utgångspunkter

Fördelningen av pengar och av beslutsfattandet i ekonomiska frågor inom familjen är komplicerade processer. Man kan urskilja fyra centrala komponenter: resurser, kontroll, handhavande och konsumtion. Resurser:

Det finns en mängd olika resurser som är betydelsefulla för de olika hushållsmedlemmarnas inbördes relationer. Några av dessa är t.ex. kärlek, sällskap, tillit, omsorg och vänskap (Blood och Wolfe, 1960; Blumberg och Coleman, 1989; Safilios-Rothschild, 1976). Även om pengar har en särställning eftersom de kan bytas mot varor och tjänster utanför hushållet hänger pengar och dessa andra resurser samman med varandra. Män står vanligtvis för den största delen av hushållens inkomster medan kvinnor står för merparten av andra resurser. Att det föreligger ett samband mellan individernas inkomst och den interna maktbalansen, kontrollen av ekonomin och konsumtionen har visats i flera undersökningar (Coser, 1990; Edwards, 1981; Pahl, 1984; 1989; Vogler, 1994; Wilson, 1987). Men även andra resurser kan vara betydelsefulla för vem som har makt över vad.

Kontroll:

Kontroll över ekonomiska resurser innebär att efter eget gottfinnande kunna använda pengar för privata ändamål och att ha ett betydande inflytande över viktiga ekonomiska beslut (Edwards, 1981; Pahl, 1989). Kontroll över ekonomin kompliceras dock av flera faktorer. Kontroll kan gälla olika delar av hushållens ekonomi. Den som har kontrollen över hushållets resurser kan exempelvis "delegera" ansvaret för de löpande hushållsutgifterna till sin make/maka som då får det tvivelaktiga nöjet att fylla skafferiet och klä barnen utifrån en budget som hon/han inte har full kontroll över (England och Kilbourne, 1990; Wilson, 1987). Att mäta kontroll är problematiskt, eftersom det inte alltid är den som utför handlingen som har kontrollen. Kontroll är också ofta en fråga om perceptioner mer än om faktiskt beteende (Edwards, 1981). Följande faktorer kan vara lämpliga att använda som indikatorer på kontroll: inflytande i beslutsfattande; att känna till den andras inkomst; att ha pengar att göra av med på sig själv; att inte behöva legitimera privat konsumtion; att inte avstå från konsumtion på grund av att ens partner inte gillar konsumtionen (Edwards, 1981).

Handhavande:

Handhavande, eller ekonomisk administration, är också en viktig aspekt av familjens interna resursfördelning. Detta gäller vem som faktiskt förvaltar pengarna och sköter vardagsekonomin. Det är teoretiskt viktigt att upprätthålla distinktionen mellan kontroll och hand-

havande. En person i hushållet kan ha ett avgörande inflytande över vad som skall köpas, samtidigt som en annan utför de faktiska inköpen utan att ha kontroll över hur inköp prioriteras. Den som har övergripande ansvar och översikt över familjens ekonomi kan också utöva mer inflytande över ekonomiska beslut (Gullestad, 1984). I praktiken är dock distinktionen något problematisk då ansvar för inköp oftast medför en viss grad av kontroll (Gullestad, 1984; Pahl, 1989; Vogler, 1994).

Alla hushåll hittar sätt att dela resurser, konsumtion, uppgifter och ansvar. Men hur väljer en familj sitt sätt att organisera ekonomin? De "system" som väljs är inte alltid planerade, diskuterade eller ens medvetet beslutade om. Det sätt en familj organiserar sin hushållsekonomi på kan växa fram ur de faktiska ekonomiska villkoren men kan lika gärna vara ett resultat av slump, tradition och vanor (England och Kilbourne, 1990; Pahl, 1989; Edwards, 1981; Hunt, 1980; Gray, 1979). Det system som ett hushåll använder för att handha sin ekonomi är beroende av en kombination av faktorer såsom tidigare erfarenheter, specifika personliga förhållanden, kulturella normer, transaktionskostnader, inkomst, klass, ideologi och socialisation (Pahl, 1983; 1989; Rottman, 1994; Treas, 1991; Vogler, 1994; Zelizer, 1989). Att skilja ut ekonomisk administration som en egen aspekt är också viktigt ur ett tidsanvändningsperspektiv, eftersom ansvar för de dagliga inköpen och utgifterna kan upplevas som en tidskrävande börda, speciellt i hushåll med låga inkomster (Pahl, 1989; Rottman, 1994; Vogler, 1994). Om det är så att handhavandet av pengar handlar om fakta och handling, så handlar kontroll av pengar mer om perceptioner (Edwards, 1981).

Konsumtion:

Det finns ingen garanti för att den som gör de flesta och största inköpen också är den som konsumerar de inköpta sakerna (Pahl, 1989; Wilson, 1987). Hur konsumtionen inom familjen delas påverkas av flera faktorer såsom preferenser, behov och ekonomisk situation. Men den kan också påverkas av den maktbalans som råder inom familjen. Begränsade resurser som pengar och tid måste fördelas på något sätt och den som har makt och mer inflytande över prioriteringen av hur dessa resurser ska användas kan påverka fördelningen på ett sätt som tillgodoser egna behov och preferenser. Konsumtion kan mätas objektivt, i antal saker eller kronor, men den kan också av en individ subjektivt upplevas som hög eller låg, relativt sett. Båda aspekterna är viktiga och måste beaktas när man diskuterar konsumtion.

Ett stort antal möjliga kombinationer av de fyra faktorer som nämndes ovan skapar utrymme för variationer i hur familjer organiserar sin ekonomi. Varje par har sin egen uppfattning om vad som är

effektivt och rationellt vad gäller pengar och ekonomi. Den praktiska organisationen av hushållsekonomin och fördelningen av ekonomiska resurser utgör ramarna för maktrelationer inom parförhållandet samtidigt som dessa speglar maktförhållanden. Hur resurser delas inom hushållen och vem som har kontroll över pengar har en direkt koppling till de maktrelationer som råder mellan män och kvinnor (Björnberg, 1993).

Hushållspengar som "speciella pengar"

Historiskt sett har pengar i den moderna världen betraktats som "marknadspengar", alltså som det perfekta mediet för utbyte på en marknad. Men pengar kan också betraktas utifrån dess olika sociala värden och betydelser.

En traditionell syn på pengar utgår från ett utilitaristiskt perspektiv där pengar betraktas som objektiva och från ett enbart ekonomiskt perspektiv. Enligt denna syn existerar det då bara en typ av pengar och dess delar är alla utbytbara mot varandra. Dessa egenskaper gör pengar opersonliga och neutrala och lämpliga som verktyg på den opersonliga och rationella marknaden. Det kan förekomma skillnader i pengars kvantitet men inte i dess kvalitet. Max Weber och Georg Simmel till exempel såg pengar som grunden till rationaliseringen av det sociala livet, medan Karl Marx ansåg att pengar förvandlar sociala relationer mellan individer till materiella relationer. Även Simmel ansåg att pengar är oberoende av subjektiva restriktioner, ursprung, relationer och speciella intressen. Pengar har ansetts kunna *kvantifiera och korrumpera* icke-monetära värden men man har inte sett möjligheten att pengar kan förvandlas och ges mening av olika värden. (Se den sammanfattande diskussionen i Zelizer, 1989:344–348).

Detta snäva sätt att se på pengar begränsar vår förståelse av dem (Zelizer, 1989). Det finns omfattande antropologisk forskning som visar hur olika typer av pengar i tidigare kulturer *inte* var neutrala och objektiva. Olika pengar¹ kunde ha olika kvalitéer och innebörd. Vissa pengar kunde vara avsedda för speciella användningsområden, ha speciella betydelser eller endast få användas av vissa människor eller grupper. I vissa sammanhang kunde *vilka* pengar vara viktigare än *hur mycket* pengar. Olika valutor med olika specifika och begränsade användningsområden och med olika regler för fördelning har existerat samtidigt i samma by. Dessa tidiga speciella pengar kontrollerade utbyten genom att begränsa användandet och fördelningen av pengar.

¹ Zelizer (1989) använder begreppen "money" och "special monies" även när hon diskuterar tidigare kulturers utbytesmedel såsom snäckor och stenar. Jag utgår ifrån att hon egentligen avser alla typer av bytesmedel när hon använder dessa begrepp.

Alla pengar kunde inte användas till alla typer av utbyten utan ofta hade de specifika innebörder och betydelser (Zelizer, 1989).

Idén om speciella pengar kan överföras till dagens samhälle. Pengar kan betraktas och analyseras utifrån hur kulturella och sociala strukturer kan påverka hur pengar betraktas och används. Pengar har, som nämndes ovan, traditionellt betraktats som enhetliga och objektiva. Man gör ingen skillnad mellan olika pengar. Men inte heller i dagens samhälle är pengar fullständigt utbytbara i alla situationer, till exempel på det individuella personliga planet. Pengar i det moderna samhället kan ibland öronmärkas för specifika ändamål. Pengars ursprung kan vara betydelsefullt för hur de betraktas och restriktioner för vem som kan använda vissa pengar kan förekomma (Zelizer, 1989:349).

Pengar kan ha olika betydelser i olika sammanhang, till exempel kan de pengar ett brudpar får i present betraktas och användas på ett annat sätt än pengar de får i form av löner. Pengar som ges som en gåva eller för att visa uppskattning tilldelas en annan betydelse och moralisk innebörd än pengar som ges som en muta (Zelizer, 1989). Det existerar en hel uppsättning olika formella och informella regler som avgör hur vi betraktar och använder olika sorters pengar (Zelizer, 1989:350–351). Hur vi fördelar, betraktar och använder pengar inom familjen är till viss del format av ekonomisk effektivitet, men kulturella föreställningar rörande pengar och familj, maktrelationer, ålder och kön är minst lika viktiga (Zelizer, 1989:344). Trots att pengar är en central del av familjelivet och är en av huvudorsakerna till oenighet mellan makar, är väldigt lite känt om ekonomi och pengar inom familjen.

Vem i familjen som tjänar pengar är också viktigt för hur pengar betraktas och det eller de sätt man betraktar sin egen inkomst på är inte helt självklart. Kvinnor kan ha olika och ofta motsägelsefulla sätt att se på sin inkomst, både som "min" och "vår", när de bidrar med en egen inkomst. Denna dubbla syn på pengar hänger samman med olika sätt att se på förvärvsarbete och familjens försörjning, antingen som parets gemensamma ansvar eller som mannens ansvar (Gullestad, 1984). Kvinnor som förvärvsarbetar upplever ofta en "spänning" mellan individualitet och gemenskap vad gäller hur mycket av deras inkomst som skall tillhöra familjen och hur mycket som de kan behålla för sig själva. Resultatet av denna spänning är en ambivalent syn på pengar: mannens inkomst tillhör familjen medan kvinnans inkomst är dels gemensamma pengar, dels hennes egna, speciella pengar (Gullestad, 1984). Kvinnans ekonomiska bidrag till familjen är ofta mindre än mannens och för att förstärka betydelsen av hennes inkomst och ge den mening, är det viktigt att hennes inkomst är synlig. Detta kan

göras på olika sätt, till exempel kan hon sätta in dem på sitt eget bankkonto, separat från pengar som ska används till familjens löpande behov, eller så kan hon använda dem för att handla saker utanför familjens vardagsinköp, alltså extra saker till sig själv eller familjen (Gullestad, 1984:269).

Ett annat intressant resonemang är att kontroll över "extra" eller "överskotts" pengar ger mer makt än kontroll över resurser som går till de mest grundläggande materiella förnödenheterna (Blumberg och Coleman, 1989). Detta skulle kunna innebära att sparpengar och sparkonton kan betraktas annorlunda än löner och lönekonton, även om sparmedel i realiteten ofta används för att dryga ut hushållskassan. Pengar på ett sparkonto kan betraktas som överskottspengar och kontroll över dessa pengar ger makt så länge de är synliga.

Gemensam eller separat – vems pengar är det egentligen?

Den ideologi eller norm som säger att makar delar med varandra kan påverka hur pengar administreras och betraktas. En ambivalent syn på pengar kan ha sin grund i motstridiga ideologier. Å ena sidan finns det en väldigt stark ideologi som säger att man delar med sin partner i ett äktenskap. Å andra sidan kan man känna en psykologisk äganderätt över de pengar man själv tjänar trots den förstnämnda dominerande normen (Burgoyne, 1990; Edwards, 1981; Gullestad, 1984). Upplevelsen av äganderätt kombinerad med rådande ideologi vad gäller äktenskap och könsroller resulterar i en bred variation av sätt att betrakta, organisera och använda pengar.

En koppling mellan bankkonton och hushållsekonomi kan tänkas föreligga så att vilka typer av bankkonton ett par har speglar deras uppfattning om deras respektive pengar (Treas 1993). Gemensamma konton kan ses som en indikator på gemensam ekonomi och separata konton som en indikator på separata ekonomier.² Om problemet angrips från ett ekonomiskt perspektiv kan man jämföra transaktionskostnaderna för respektive organisationssätt. En familj kan ses antingen som en ekonomisk enhet eller som en samling individer. Oavsett vilken syn man utgår ifrån förekommer alltid transaktioner mellan individer och dessa kostar något. En strategi som innebär en gemensam ekonomi är alltid billigare utifrån ett transaktionskostnadsperspektiv,

² Treas' datamaterial är från en amerikansk panelstudie som heter Survey of Income and Program Participation (SIPP) och som gjordes av the U.S. Bureau of the Census, 1984. Hon fann att 64 procent av hushållen hade endast gemensamma konton, 18 procent hade endast separata konton och 17,6 procent hade en kombination. (Treas, 1993 s. 727–729).

men vissa förhållanden gör att vissa par ändå väljer att ha separata ekonomier (Treas, 1993).

Transaktioner mellan parter, även mellan individerna i ett parförhållande, innebär alltid kostnader. Tre faktorer kan sägas avgöra hur stora dessa är och hur par väljer att organisera sin ekonomiska administration: förhållandets kontinuitet, kostnaderna för att kontrollera och utvärdera transaktioner samt familje- eller individspecifika investeringar (Treas, 1993).

Kontinuitet innebär att utbyten mellan parterna förekommer ofta, är varierade och pågår över en längre tid. Detta gör att det finns möjlighet för parterna att utveckla ett förtroende för varandra och ger dem anledning att inte handla i sitt eget privata intresse på bekostnad av de andra familjemedlemmarnas intressen. Har man höga förväntningar på förhållandets kontinuitet vågar man slå ihop den egna ekonomin med den andra partens och därmed sänka transaktionskostnaderna. Har man låga förväntningar på kontinuiteten har man större behov av att kontrollera transaktionerna och då är det säkraste och mest effektiva att välja separata ekonomier och en bytesrelation som mer liknar en marknadsrelation (Treas, 1993:725).

Utbyten av de slags resurser som är vanliga inom familjen, såsom kärlek, omsorg, hushållsarbete eller barnuppfostran kan vara svåra eller omöjliga att mäta. Svårigheten att mäta och utvärdera sådana transaktioner gör utbytesförhållanden baserade på en marknadsmodell olämpliga och uppmuntrar därför till en gemensam ekonomisk strategi (Treas, 1993:725–726).

Familjespecifika investeringar i ett förhållande (t.ex. kärlek, att skaffa barn tillsammans, att lära känna varandras speciella behov och preferenser) kan ge avkastning bara så länge familjen håller ihop och de är till väldigt liten grad transfererbara till andra förhållanden. Dessa typer av investeringar kräver nästan en kollektivering av resurser och avkastning då man inte kan separera ut individuella insatser och då avkastningen av investeringarna ofta är diffus. Mer omfattande investeringar i familjen och i individer inom familjen uppmuntrar till att man slår ihop sina ekonomier till en gemensam (Treas, 1993:726). Denna teoretiska ansats är intressant för att försöka förstå varför de par som ingår i studien har valt den organisationsform för hushålls ekonomin som de har (se kapitlet av Kristian Bolin för en genomgång av ekonomiska teorier om familjen). Enligt Treas' argument finns det alltså starka skäl för par att välja att slå ihop sina respektive ekonomier.

Förekomsten av en gemensam ekonomi innebär ofta att pengar fördelas från den som tjänar mycket till den eller de som tjänar mindre. Det behöver inte emellertid innebära att man delar lika på pengar,

utan det kan också dölja ojämlikhet. I familjer där alla pengar hamnar i en pott ser man inte klart och tydligt vem som har bidragit med vad eller spenderat mer. Att poola resurser kan innebära att den som redan har makt får ännu mer makt genom att den får kontroll över även sin partners inkomst. En gemensam pott kan dölja såväl en ojämn fördelning av pengar och konsumtion som avvikelser från rådande normer om äktenskap och familjeliv (Burgoyne, 1990; Hertz, 1986; Stamp, 1985; Wilson, 1987). Kvinnans bidrag till familjens ekonomi kan de facto leda till en ökad snedfördelning om hennes inkomst läggs till hushållskassan. Då kan mannens lön frigöras för en ökning av hans egen privata konsumtion (Hertz, 1986). Den som redan har makt via till exempel högre lön kan på så sätt få ökad makt genom att få kontroll över ännu mer pengar. Varje bidrag till familjeekonomin måste vara synligt för att det skall räknas och ge ägaren inflytande över fördelningen av resurser (Hertz, 1986).

Att poola gör det dels onödigt att kontrollera och mäta transaktioner som andra i familjen gör, dels blir villkoren för utbyten och specifika transaktioner mer osynliga (Treas, 1993). Bakom fasaden av delade resurser kan det alltså döljas en ojämn fördelning av resurser.

Separata ekonomier, å andra sidan, gör transaktionerna mer synliga. Särskilt för par där den ena tjänar betydligt mer än den andra kan fördelningsmönstret inom familjen ses som en "intern representation" av individernas roller och maktpositioner utanför familjen (Hertz, 1986). Om en ojämn fördelning av konsumtion är synlig blir då paret kanske tvunget att erkänna och ta itu med en eventuell otillfredsställande situation. Diskussioner och förhandlingar blir då kanske nödvändiga för att hitta en fördelningspraxis och rutiner som båda kan acceptera.

6.4 De intervjuade: metoddiskussion

Detta kapitel baseras på data insamlade från 10 svenska hushåll. I åtta fall har data samlats in från både kvinnan och mannen i paret. I de övriga två fallen finns det uppgifter endast från en i paret.³ Att relativt få par har ingått i studien beror på att den har haft som syfte att samla svensk data om, och bli bekant med ett område där det finns väldigt

³ Hos alla familjer som var med i undersökningen intervjuades både mannen och kvinnan i paret. Tekniska och mänskliga fel innebar emellertid att inte alla intervjuer bandades på ett sätt som gjorde dem användbara för studien. För sex av de tio familjer som är med i analysen, finns det ett utskrivet intervju manus för båda individerna i paret. För de andra fyra familjerna finns det intervjuutskrift för kvinnan och minnesanteckningar som möjliggjorde rekonstruktioner av intervjuerna med mannen i två av fallen. I de övriga två fallen finns det endast uppgifter från en individ i paret, i ett fall från kvinnan och i det andra från mannen.

lite tidigare nordisk forskning.⁴ För att få en förståelse för frågor som rör gifta par och ekonomi har jag därför valt att i denna fas av studien prata ingående med ett fåtal par. Denna undersökning har alltså fokuserat på familjer som befinner sig i en viss livsfas, vilket har inneburit att jag tills vidare har valt bort möjligheten att generalisera till alla svenska familjer.

Jag var intresserad av att de par som skulle studeras skulle vara lika med avseende på vissa aspekter (ålder, har småbarn) så att jag kunde pröva betydelsen av andra faktorer som har visat sig relevanta i tidigare undersökningar. Utifrån en lista med målsmän till barn födda i en kommun i norra Sverige 1989 och som var gifta med barnets moder, valde jag slumpmässigt ut ett antal män som våren 1996 var mellan 30 och 40 år gamla. I alla 10 fallen har alltså hushållen bestått av en man och en kvinna gifta med varandra och som har barn tillsammans.⁵ Jag valde par i denna ålderskategori för att fånga en grupp familjer som var i den fas då man är någorlunda etablerad på arbetsmarknaden och har hunnit börja etablera en familj. Barnfamiljer valdes därför att det är denna typ av hushåll som har visat de största skillnaderna i privat konsumtion mellan kvinnor och män (Se t.ex. Halleröd, 1995; Nyman, 1994; 1996). Att ett par är gift⁶ och har minst ett barn som är 6 år gammalt tillsammans ökar sannolikheten att paret har varit tillsammans så pass länge att de har ett stabilt förhållande och har hunnit etablera rutiner för att organisera familjens ekonomi.

Paren kontaktades först per brev och någon vecka senare per telefon. De flesta var intresserade av, och positivt inställda till undersökningens syfte, även om inte alla ville eller kunde delta. En kritik som skulle kunna riktas mot detta sätt att värva informanter är att det sker en selektionsprocess. Man skulle kunna tänka sig att de par som inte har lyckats hitta ett sätt att handha ekonomin som tillfredsställer båda i paret inte heller lyckas hålla ihop äktenskapet, vilket skulle in-

⁴ Marianne Gullestads (1984) och Carin Holmbergs (1993) studier berör ämnet i liten utsträckning, såsom en del tidig svensk familjforskning av till exempel Rita Liljeström. Inom Kvinnomaktutredningen kommer ytterligare en bok om familj, ekonomi och makt, *Hemmet, barnen och makten, Förhandlingar om pengar och arbete i familjen* (SOU 1997:139). I denna har Göran Ahrne och Christine Roman undersökt samma typer av frågor men har använt sig av både intervjuer och en enkätundersökning. Min egen forskning på området kommer att fortsätta med en mer omfattande enkätundersökning av svenska par. En dansk studie av Jens Bonke (1997) som har nyligen publicerats behandlar också liknande frågeställningar.

⁵ Alla par visade sig ha minst 2 och högst 3 barn.

⁶ Utifrån praktiska och ekonomiska aspekter var det smidigast att få tillgång till en urvalslista bestående av gifta. Jag påstår således inte att gifta par och sammanboende par med barn som lever under liknande förhållanden som de par som ingår i undersökningen skulle skilja sig åt på de punkter som diskuteras i kapitlet.

nebära att hela urvalsramen endast består av "lyckade" par och därmed är skev.⁷

Ett annat problem är huruvida intervjupersonerna talar sanning. Detta är ett reliabilitetsproblem som all forskning som baseras på mänskliga utsagor måste hantera. Jag har också varit medveten om att människor av olika anledningar inte alltid talar sanning. Jag bad intervjupersonerna att berätta om saker som kan ha upplevts som väldigt privata och som de kanske inte ens har berättat för sin partner. Pengar är nära kopplade till andra aspekter av ett pars förhållande och risken föreligger alltid att nya insikter eller en ny dialog om parets ekonomi kan påverka relationen. Att intervjupersonerna inte kan eller vill tala helt öppet eller sanningsenligt om detta ämne är därför rimligt. Jag har emellertid inte anledning att tro att undersökningens deltagare har ljugit.

Varje par presenteras kortfattat före redovisningen av deras utsagor i texten. En detaljerad och ingående presentation av paren vore naturligtvis intressant men här gäller det att försöka bevara deras anonymitet. Jag tar därför upp för studien relevanta uppgifter om paren och individerna, men inte mer än som behövs för mina syften.

6.5 Vardagens ekonomi hos några svenska par

En vanlig månad för de flesta svenska barnfamiljer ser ut ungefär så här. Det kommer in pengar i form av löner och barnbidrag och eventuellt några andra inkomster. Pengarna ska räcka till mycket:räkningar, mat, kläder och andra nödvändigheter, nöjen och kanske till och med sparande. Alla har vi vårt eget sätt att organisera de pengar som kommer in och går ut, och de flesta av oss kan inte tänka oss att det finns så många andra sätt än det sätt som vi själv tillämpar.

Nästan alla som ingår i studien rapporterade att de har någon variation av en gemensam ekonomi, att de slår ihop familjens inkomster och mer eller mindre delar på olika gemensamma och ofta även privata utgifter. Trots att de flesta av dem som intervjuades sade att de alltid har organiserat hushållsekonomin på samma sätt och inte kunde tänka sig att göra på något annat sätt, fanns det oväntat mycket variation i hur par betraktar familjens olika inkomster och hur de lägger upp den praktiska administrationen av inkomster och utgifter.

I närmast följande avsnittet kommer jag först att diskutera hur synen på pengar kan variera både mellan individerna i ett par och

⁷ För att få en mer balanserad syn på hur familjer med en mer problematisk familjeekonomi hanterar sin situation kommer kompletterande intervjuer att göras med en familjeekonom och en familjerådgivare.

mellan olika par vad gäller vems pengar det är och vad de är avsedda för. I avsnittet som följer kommer jag att redovisa hur par fördelar konsumtion, enligt de själva, och hur fördelningen uppfattas.

Gemensam eller separat ekonomi?

Alla intervjupersonerna, förutom ett par, anser att de har gemensam ekonomi med sin make/maka. Gemensam ekonomi är emellertid inget entydigt begrepp och det finns många variationer och kombinationer av separata ekonomier och gemensam ekonomi. Dessutom är uppfattningarna om vem som "äger" pengarna komplicerade och glidande. Nästan alla som intervjuades sade att de ser de pengar som kommer in i hushållet regelbundet (löner, sjukpenning, föräldrapenning och barnbidrag) som mer eller mindre gemensamma, tillhörande familjen och inte någon individ.

Oberoende av om paren har separata ekonomier eller gemensam ekonomi, framträdde en ambivalent syn på pengar och hur de används. Citat från individerna själva kan illustrera hur det kan se ut. Det första exemplet är från ett par som lever i ett äktenskap där de har separata ekonomier. I det andra exemplet anser paret att hushållets alla inkomster är gemensamma och tillhör hela familjen.

Första paret är det enda par som anser att de har helt separata ekonomier. De har inga gemensamma konton och de lägger pengar i en gemensam hushållsbörs som förvaras i skrivbordslådan för mat och räkningar, proportionellt efter egen inkomst. Hon är mammaledig och har en nettoinkomst på ca 7 000 kronor varje månad, medan hennes man har en nettolön på mellan 11 000 och 12 000 kronor. Särskilt hon uttrycker tydligt att hon har egna pengar och att det är viktigt. På min fråga om de har egna ekonomier svarar hon att det har de och att hon trivs med det.

IP: Ja, jo, det har vi. Jag vill nog gärna ha det så. För (maken) skulle det säkert gå bra att ha gemensam. Jag känner andra par som har gemensam ekonomi, men ...

C: Har du dåliga erfarenheter eller?

IP: Nej, jag har bara fått för mig att ..., min (moster) hon tyckte att man skulle ha eget, så man inte skulle va beroende. I och för sig har man ett gemensamt konto behöver det inte innebära det men det känns som bra, att det här är mitt.

Citatet visar hur viktigt hon tycker det är att ha egna pengar, att inte vara ekonomiskt beroende. Hon antyder att hon skulle bli beroende av sin man om de slog ihop sina respektive ekonomier. Vad som också är intressant är att hon hänvisar till den moster hon bodde hos under nästan hela uppväxten. Man ser här att tradition samt uppväxtförhållanden och villkor kan vara viktiga för vilka uppfattningar man

får som vuxen, och hur de i sin tur påverkar ekonomiskt tänkande och handling. Flera informanter i undersökningen som inte citeras här nämnde också villkoren och värderingarna under uppväxten som betydelsefulla för hur de betraktar och handhar pengar som vuxna.

Man kan också ana att det i hennes fall (och även i hennes mans, se nedan) kan vara viktigt att ha synliga pengar för att skänka en känsla av ägande. Men hon är inte ensam om att tycka att det är viktigt med egna pengar. Även hennes man tycker att det är bra att ha egna pengar.

IP: ... För att det är viktigt att hon har egna pengar. Och det är viktigt att jag också har egna pengar. Man har lite grand som man kan göra vad man vill med.

En anledning till varför de tycker att det är viktigt med egna pengar (och ekonomier) är att de vill känna sig ekonomiskt oberoende och fria att göra som de vill med pengar. För att underlätta detta, praktiskt och kanske även psykiskt, är det lämpligare att de har egna konton. När hon och hennes man har lagt pengar till räkningarna och till dagliga inköp av mat, barnens behov och små nödvändigheter i en hushållsbörs tillhör det som blir över på deras respektive konto dem själva. Hos detta par är organiseringen av hushållsekonomin en spegling av deras sätt att betrakta pengar.

Tanken är att de ska sköta sina ekonomier utan den andras inblandning eller insyn. Detta framgår tydligt när vi pratar om det ekonomiska stöd som familjen ibland får från hennes makes föräldrar. De pengar hennes make får från sin pappa är till honom, inte till dem båda och hon har inget med de pengarna att göra. Samma separation av ekonomier framgår när hon tillfrågas om hennes makes sparande och spenderandet av dessa medel.

C: Vet du om (make) har nåt sånt konto?

IP: Det vet jag inte. Han håller sin egen ekonomi. Vi har inte koll på varann.

C: Har (make) synpunkter på vad du gör med dina pengar?

IP: Nej, nej, nej aldrig. Det är ändå pengar jag har lagt undan.

Hennes man ger delvis samma bild då jag frågar honom om pengarna som blir över efter räkningarna är betalda och de båda har lagt pengar till hushållsbörsen. Han svarar att han bestämmer själv vad han ska göra med pengar som blir över. De pengar som han har kvar efter det att han har betalt sin del av familjens kostnader är hans egna och det behövs inga gemensamma beslut om vad de ska användas till. Han har också utgifter för ett barn från ett tidigare förhållande och ett fritidshus som han betalar helt och hållet själv och som hans fru inte vet så mycket om. Men han har inte en lika stark och tydlig uppfatt-

ning om deras ekonomier som separata och skilda som hans fru har. Han verkar se det som att hans pengar också är familjens pengar på ett sätt som hans fru inte gör. Han berättar om bonusar som han får då och då som extra arbetsbelöningar och säger följande om de pengarna:

IP: ... jag har blivit belönad på jobbet och de har jag sett som mina pengar men de har ändå gått till hushållet. Nån gång lade jag dem i ett kuvert, den gången det fanns möjlighet att lägga dem på ett kuvert ... Då har jag köpt verktyg. Men resten blev familjens.

Även om det tidigare har funnits större möjlighet för honom att behålla sina bonusar, väljer han numera att låta de åtminstone delvis vara tillgängliga också för familjens behov. När han köper saker till ett nystartat bolag (som också är hans hobby) han har vid sidan om tar han ibland från sina egna privata pengar. Men det är inte helt oproblemiskt för honom att spendera sina egna pengar på det här sättet. I just detta fall ser han inte sina pengar som enbart sina egna. På något sätt så tillhör de också familjen. Han beskriver hur det känns när han använder egna pengar till sin firma.

IP: ... jag tar från hushållspengar. Inte hushållskassan men mina egna pengar som indirekt drabbar hushållsbörsen. Då har jag mindre att lägga där.

Även om han betraktar sina pengar som egna pengar, så skall de också vara tillgängliga för att kunna läggas till hushållskassan. Han ger här uttryck för en ambivalent syn på sina pengar som inte riktigt hans egna pengar helt och hållet. Han verkar känna ett visst ansvar för familjen och det komplicerar frågan om vems pengar det egentligen är, trots att han har bidragit med det han ska och trots att de har separata ekonomier. Hans syn på pengar är situationsberoende; de ska vara tillgängliga ifall de behövs, och då tillhör de familjen. Annars är de hans egna.

Gränserna för vad som är privata eller gemensamma pengar är alltså oklara och skiftande beroende på sammanhanget. Både hon och han ser sina egna inkomster som sina egna pengar som de kan göra vad de vill med. Samtidigt kan de ha ett sätt att se på sin egen inkomst och ett annat sätt att se på sin partners inkomst. Här nedan ser vi ett exempel på hur hon ser på deras respektive inkomster.

C: Betraktar du dina pengar som dina eller som era?

IP: Mina är mina.

C: Och (makes) är hans egna?

IP: Ja, det är våra!

C: Är det så?

IP: ... Ja, det är nog mer så tror jag.

Hon ger här ett bra exempel på speciella pengar. Kvinnans lön är lite annorlunda än hennes mans lön (Zelizer, 1989). Även om de båda lönerna är deras egna pengar betraktas de inte riktigt på samma sätt av henne; kvinnans lön betraktas mer som hennes egna pengar (jämför Gullestad, 1984). Samtidigt betraktar också hennes man deras respektive egna pengar på lite olika sätt. Han berättar att de ibland lånar av varandra mot slutet av månaden om någons pengar tar slut innan nästa lön kommer. Medan han alltid betalar tillbaka sina lån efter några dagar, säger han följande om de pengar som hans fru lånar av honom.

C: Har hon behövt låna av dig någon gång?

IP: Ja. Så där kort, tills nästa lön kommer. Fast hon får väl det. Inte får jag tillbaks pengar. Hon får tillbaks av mig, men ...

C: Så du efterskänker?

IP: Ja, hon har ju så dålig inkomst.

Det han verkar säga är att hennes pengar är hennes pengar och hans pengar är hans pengar fast ibland är de också till för familjen och frun om de behöver dem. Hans pengar tillhör familjen lite mer än vad hennes gör; hennes pengar är lite speciella, lite mer hennes egna. Att han efterskänker pengar till henne är också intressant eftersom de har båda två ganska lite kvar efter alla nödvändiga utgifter är betalda

Även hon uttrycker en skiftande uppfattning om vad och vem hennes pengar är till för. Man ser ytterligare ett exempel på ambivalens när hon svarar på frågan om egna sparpengar.

C: Har du pengar undanstoppade ifall du skulle behöva dem?

IP: Ja, det har vi haft. Vi hade 6 000 kronor men fick ta ut 3 000 för att få det att gå runt. Vi köpte en ny madrass.

Det här citatet visar också hur hennes pengar kan vara familjens pengar i vissa sammanhang. Här speglar hennes ordval hennes tvetydiga syn på hennes egna pengar. Hon talar om vad "vi" har gjort med "mina" pengar. För att klargöra detta frågade jag om det var deras gemensamma pengar som användes till det gemensamma köpet och hon svarade att det var hennes egna pengar. Ytterligare ett exempel på denna blandade syn på hennes pengar är att hon ibland betalar barnens kläder ur egen ficka fast sådana utgifter egentligen skall tas ur hushållets gemensamma kassa.

IP: Barnens kläder och sånt, då tar jag ur egen ficka.

IP: Jag kan också se, mycket av det jag handlar kommer från mina egna pengar... Skulle jag ta det från den här potten, ja, då går det så mycket pengar där.

C: Är det tänkt att pengarna i börsen också ska räcka till barnens klädbehov?

IP: Ja, men handlar jag några kläder, om jag är på stan och hittar nåt som jag tänker det här behöver de verkligen så tar jag de pengar sen. Men det är inte alla gånger. Jag menar går jag och småhandlar mjölk eller, för en hundring då bryr jag mig inte, då tar jag inte från börsen.

Hon kan även tänka sig att använda en del av familjens pengar till sina egna privata utgifter om det finns pengar över. Hon säger följande om sina egna sparpengar:

IP: Ja, han vet att jag har en buffert. Ibland har det varit mer ibland mindre. Ibland har jag varit tvungen att ta utav det fast jag egentligen inte vill ... nu vill jag åka till Stockholm. Eftersom vi ligger så pass på marginalen så kan man inte tänka att vi har, jag har inte råd om jag bara ska åka med de pengar som vi får in, det behövs lite mer.

Här framgår att hon skulle bekosta en sådan privat nöjesresa med hushållspengar, helt eller delvis, om de räckte och eventuellt lägga till av egna pengar. Återigen uttrycker hon ambivalens om vems pengar det är. Vem är det som inte har råd med hennes Stockholmsresa, "vi" eller "jag"? Ibland anser hon alltså att hon har rätt att ta från hushållets pengar för privat konsumtion.

Båda anser att de har egna pengar och separata ekonomier. Ändå lägger båda två sina egna pengar på sådant som ligger i gränslandet mellan egen och kollektiv konsumtion. Han spenderar på verktyg i samband med uppbyggandet av ett eget företag och hon framförallt på barnen. Detta är ett ganska intressant könsrollsmönster och liknande exempel, där män spenderar pengar på sin hobby som ofta är ganska dyr, och kvinnor spenderar på barnen, finns att hitta hos de flesta paren i denna undersökning.

Man skulle kunna säga att det paret som nu följer är motpolen till det första paret vad gäller synen på ägandet av de pengar som kommer in till familjen. Detta par har sammanlagt endast två bankkonton: ett lönekonto där båda deras löner sätts in, och ett girokonto. Båda kontona är gemensamma. Ingen har ett eget privat bankkonto. Hon hade alldeles före intervju tillfället fått fast heltidsanställning i kommunen. Hennes inkomst varierar beroende på att den innehåller vissa rörliga delar, men den har legat mellan 5 500 kronor och 14 500 kronor netto i månaden sedan hon började jobbet ett halvår tidigare. Han tjänar betydligt mer och hans inkomst varierar också på grund av bonusar flera gånger per år. Enligt honom själv har han en inkomst på i snitt ca 35 000 kronor brutto i månaden, inklusive bonusar.⁸ Trots den relativt höga totala inkomsten har familjen en ansträngd ekonomi som

⁸ Hans vanliga bruttomånadslön är cirka 21 000 kronor. Utöver detta får han prestationsbonusar tre gånger per år.

beror på stora skulder som finns kvar sedan flera år tillbaka. Att ha gemensam ekonomi verkar ha varit självklart från början. Om deras konton säger han följande:

IP: Från första dagen har vi haft ett konto och där har vi smackat in det vi har fått så vi har inget som helst uppdelat så.

Detta par skiljer inte mellan hans och hennes inkomst eller pengar. Alla pengar tillhör familjen, vilket också speglas i det att de har valt att ha endast gemensamma konton. När jag frågar henne om egna pengar och deras respektive inkomster uttrycker hon tydligt att pengarna varken tillhör henne själv eller hennes make, utan att hans och hennes lön tillhör dem båda två i lika stor utsträckning. Att ha egna pengar då man är en del av en familj verkar vara en främmande tanke för henne, vilket framgår av följande citat.

C: Du har ingen lust att ha egna fickpengar, t.ex. att du ...?

IP: Nej, nej. Vad ska jag med det till?

Hennes man ser likadant på deras pengar. Han betraktar båda deras respektive löner som familjens pengar, vilket han säger i klartext nedan.

IP: Ja, vi ser det som en gemensam pott alltså. Så vi räknar vad vi får ut netto ihop. Det är familjens pengar. Vi har inga mina och dina pengar.

De anser båda två att de pengar som de tjänar tillhör familjen och ska användas till familjens behov. I denna familj är det väldigt stor skillnad mellan hans och hennes löner, vilket kan tänkas orsaka en del svårigheter eller ha vissa konsekvenser. Men när jag frågar henne om hennes mans jobb och relativt höga lön säger hon följande.

IP: Vi tycker det är bra, att han har bra lön. En trygghet för oss ... han har fått satsa på sin karriär. I och med det är det han som har chans att tjäna pengar också.

IP: ... det känns bra. Jag tycker han har lyckats. Eller vi har lyckats.

IP: Han måste jobba. Det tycker jag är viktigt. Och jag tycker, ja, jag tycker det är jätte viktigt, hans jobb. Att han ska verkligen satsa på det. För det är ju vår väg ur eländet.

Det gör inget, enligt henne, att det är han som tjänar merparten av hushållets totala inkomster. Tvärtom anser hon hans jobb vara viktigt, någonting han ska satsa på, för familjens skull. Att han tjänar bra och har lyckats i sin karriär verkar vara till lika stor glädje för henne och en lika stor framgång för familjen som för hennes man. Hon verkar inte tycka att det är problematiskt eller på något sätt negativt att han tjänar så mycket mer än vad hon själv gör. Det är familjen som kom-

mer först och familjemedlemmarnas behov som ska tillgodoses, och för det behövs samarbete, vilket framgår av följande citat om skillnaden mellan deras respektive inkomstnivåer. Han beskriver det på följande sätt.

IP: Nej, vi ser det som ganska positivt i och med att vi har delad ekonomi. Vi är som ett team. Det är inga prestigegrejer i det.

Det som är bra för den ena är också bra för de andra i familjen. I denna familj är normen om att dela inom familjen stark och vem det är som tjänar vad verkar inte ha någon betydelse. Här nedan ser vi också att hon håller med sin man om att det är familjens behov som ska prioriteras och att det är viktigt att alla får det de behöver.

IP: Vi måste som satsa på varann då, familjen, och se till att alla har det man behöver.

Det blir intressant att koppla uppfattningar och attityder om egna och familjens pengar till konsumtionsmönster. I paret ovan kan man se att konsumtionen i familjen inte är jämnt fördelad, trots deras respektive uppfattningar om pengar. Han spenderar mer på sig själv än vad hon gör. På grund av hans jobb behöver han en del kostymer och tätta frisörbesök. Hon klipper sig högst ett par gånger per år och köper sällan kläder eftersom hon har ett arbete som tillåter jeans och träningsoveraller. Även om dessa förhållanden delvis kan förklaras av att han har det arbete han har, och hon har varit gravid och mammaledig länge, föreligger det en uppenbar skillnad i deras konsumtionsnivåer. Liksom i föregående par säger sig kvinnan i detta par också ha mindre behov av att spendera på sig själv och nöjer sig också med mindre.

Individerna i detta par är extremt överens i frågor som rör delande inom familjen. Normen om att dela är stark hos båda två och det är självklart att alla resurser ska tillhöra alla lika mycket. Både hon och han säger att det är familjens behov som prioriteras framför individernas. Ändå kan man se att resurser inte delas lika mellan makarna.

Dessa två par utgör extremerna i datamaterialet vad gäller synen på inkomsterna som "mina" eller "våra". Mellan dessa två extremerna finns det ytterligare åtta par med åtta olika sätt att betrakta och dela pengar på, vilka utgör kombinationer av egna pengar–familjens pengar polerna. Förutom det första paret som diskuterades ovan finns det tre par som bara har separata bankkonton. Trots denna likhet finns tydliga skillnader i hur dessa tre par betraktar sina egna och familjens pengar jämfört med paret ovan.

I ett av dessa par har mannen ett yrke med hög status och lön. Hans fru har skolat om sig till ett yrke som också har hög status och som betalas bra. När hon intervjuades var hon i färd med att skriva sitt

examensarbete och hade nyss börjat arbeta heltid efter flera års studier. Båda är överens om att det var tufft ekonomiskt under den tid hon studerade men att de redan känner av förbättringar sedan hon började arbeta. Under den tid hon studerade fick hon sin inkomst dels via studielån och dels från ett arv hon har haft sedan tiden innan hon blev ihop med sin nuvarande man. Både hon och han är överens om att han har gjort uppoffringar för att de skulle klara den ekonomiska bördan som hennes nedsatta inkomst innebär under studietiden.

Detta par avviker något från de övriga i och med att de båda har ett ganska stort sparkapital från tiden innan de gifte sig. Hon har det ovannämnda arvet och han har ett stort sparkapital som han har haft länge. Dessa sparpengar finns på speciella, separata konton och slås inte ihop med lönerna. Hennes arv är hennes pengar och hans sparmedel är hans egna, trots att paret anser att de har gemensam ekonomi.

Även om hon anser att arvet är hennes egna pengar framgår det vid flera tillfällen att hon är väldigt ambivalent om vems pengar det egentligen är. Hon svarar följande när jag frågar henne om hon anser att hennes pengar och tillgångar är hennes egna.

IP: Ja, halvt om halvt gör jag ju det. Jag vill ju inte att de ska, om jag vet att de sätts in i huset t.ex. vill jag att vi sätter lika mycket var ... Eller åtminstone om jag sätter ett högre belopp vill jag att vi skrev ett papper att jag hade gjort det....Men samtidigt känner jag att, nu, så har jag alltid känt då, för att jag har haft de här pengarna länge. De har jag haft när vi träffades så jag har fortfarande kvar de pengar. Men jag känner inte på samma sätt nu, för nu har vi varit gifta så pass länge, ja, även om det rent praktiskt är mina pengar, det är ju det som, enligt testamente är mina pengar, så känner jag inte lika strikt att det är mina pengar ...

Hon anser att både hon och hennes man har egna pengar som de investerar i familjens gemensamma konsumtion. De kan själva välja att investera dem i familjen, men pengarna tillhör individerna. Det verkar vara viktigt för henne att hennes ekonomiska insats är erkänd och synlig. Man får en känsla av att hon gärna vill betrakta sina pengar som familjens men har lite svårt med att byta inställning, som om hon vore mitt i en övergång vad gäller hur hon betraktar sina och familjens pengar.

De har varit gifta i åtta år och har två barn tillsammans. Just det förhållandet att hon betraktar dem som mer av en familj nu än tidigare verkar påverka hennes syn på pengar, vilket framgår lite i det föregående citatet, men ännu mer i följande:

IP: Så nu känner jag inte att det är *mina* pengar så där utan om det är någonting som vi inte klarar av ekonomiskt då tar jag

självklart av mina pengar, eller om han behöver någonting. Det är självklart! Eller om det är nånting som barnen behöver eller så. Nu känner jag att det är familjens pengar. Och det har också att göra med att jag känner oss mycket mer som en familj nu när vi har varit gifta så pass länge och har två barn och allt sånt där. Men jag vet att vi inom en överskådlig framtid inte kommer att skiljas och så där. Så det är liksom familjens pengar.

Pengarnas sociala värde transformeras när hon börjar anse att de är en familj, alltså att förhållandet är stabilt och att hon och hennes man delar ansvaret för deras två barn. För henne blev inte hennes pengar automatiskt familjens egendom bara för att hon gifte sig, utan det krävdes en process och tid för att hon skulle komma att känna att hennes egna pengar kunde delas med familjen. Det kan möjligen hänga samman med att hon hade med sig egna tillgångar (arvet) in i äktenskapet. Hon har uppenbarligen betraktat arvet som annorlunda än hennes lön och har inte varit helt beredd att dela med sig av det (jämför Zelizer, 1989). Utifrån Treas' (1993) ekonomiska perspektiv kan man tänka sig att det innebar en stor ekonomisk "risk" att investera arvet i en ny familj. Det tar tid för ett par att finna normer och regler för fördelning och innan dessa var fastställda var osäkerheten för stor.

Det verkar alltså vara viktigt för henne att känna en viss trygghet och ett förtroende för familjerelationerna innan hon psykiskt kunde dela med sig av sitt arv till familjen. En viss stabilitet och varaktighet var nödvändig för att hon skulle kunna ändra sitt sätt att betrakta relationen mellan sina pengar och sin familj. Hon har under flera år delat med sig av sina pengar och betalat familjens vardagsutgifter, fast hon ansåg att det egentligen var hennes pengar. Nu kan hon betrakta pengarna som familjens även om hon uttrycker en viss ambivalens på den punkten. På samma sätt som hon anser att hennes pengar är till för familjens behov betraktar hon också makens pengar som tillhörande familjen.

Just att de nu har barn tillsammans och har investerat så mycket i denna familjekonstellation verkar ha varit en viktig faktor för att hon skulle ändra syn. Detta framgår i följande citat från henne.

IP: Innan vi hade barn, innan vi köpte hus, då delade vi på som 50–50 på hyran och så där. Men sedan vi fick barn, när man får barn då flyter som ekonomin ihop hur som helst. Då är man liksom en enhet. Då spelar det inte särskilt stor roll.

IP: Ja, när vi fick barn, för då var jag barnledig, vilket gjorde att jag tjänade mindre. Och då blev det ju, ja då blev det ju så. Då slutade man bry sig om det där att det skulle va rättvist och så. För det jämnar ut sig.

Flera av intervjupersonerna nämner barn som den faktor som gör det omöjligt, eller av någon annan anledning fel, att ha separata ekonomier eller försöka dela på allt "50-50". Alla par anger att det är just familjen och familjens behov som är det primära och det är det som styr hur pengar betraktas och används. Kvinnan ovan är väldigt tydlig med att det är just hennes känsla av att förhållandet och familjen kommer att hålla ihop inom överskådlig framtid som gör att hon nu känner att hennes pengar också är familjens pengar. "Riskerna" med att investera i familjen har minskat i takt med att hon har fått förtroendet för förhållandets, och familjens varaktighet (jämför Treas, 1993). Enligt hennes beskrivning av sin inställning till familjen, verkar det som om hon inte alltid har ansett att hon har gemensam ekonomi med sin make. Nu kan hon säga att de har det. Och även om de inte delar "50-50" på alla utgifter nu så verkar det finnas en annan rättvisepprincip som gör att det ändå känns bra. Hennes förändrade sätt att se på sina egna pengar som familjens och att betrakta deras ekonomi som gemensam visar hur man väger in kontinuitet och investeringar i familjen. Detta ger visst stöd åt Treas' (1993) tes om att dessa faktorer, kontinuitet av förhållandet och investeringar i familjen kan påverka valet av gemensam ekonomi samt att detta speglas i vilket sätt par organiserar sin ekonomisk administration.

Kvinnan i detta par anser att hon har egna pengar som är hennes att göra som hon vill med, men samtidigt går det inte att spendera dem hur som helst beroende på att hon nu har en familj som kommer i första hand. Hon uttrycker detta tydligt i följande citat:

- C: Har du pengar som du anser är dina pengar som du kan göra som du vill med?
IP: Ja det är klart. Det är klart jag har ju pengar som jag *kan* göra som jag vill med. Men även om jag skulle vilja åka till Acapulco skulle jag inte göra det för det är ju prioriterat för familjen. Alltså i princip har jag frihet att gå och köpa en ny video eller vad det är jag vill ha och det kan jag ju göra. Men jag gör det inte för jag tycker, jag köper det som *familjen* behöver.

Hennes make, som också har egna pengar i form av sparmedel, anser också att de har gemensam ekonomi och uttrycker samma ambivalenta syn på sina pengar. Han säger följande om deras respektive sparpengar.

- IP: ... dem försöker vi inte röra. Men det har hon också varit tvungen att göra, va. Och jag har varit tvungen att röra sparade pengar då som jag har fått. Och det har inte varit så mycket att göra för vi har inte överlevt utan dem.
IP: Och jag tycker i princip att de pengar vi får in det är ju primärt inte *mina* pengar utan det är familjens.

Behöver familjen pengar är det ingen tvekan om att han tar av sina egna pengar, precis som hans fru gör. Men det är inte bara deras respektive sparade pengar som betraktas som egna pengar. Lönerna, till viss del, tillhör också dem själva i första hand även om de ska användas till familjens behov. Hans ambivalenta inställning till sin lön framgår nedan:

C: Hur ser du din lön. Ser du den som din lön, dina pengar eller som familjens?

IP: Ja det beror på, ja det är nog olika i olika sammanhang. Men nog ser jag det som min lön.

C: Sen, det som blir över efter (räkningarna) är betalda?

IP: Det är mina.

Enligt båda två är deras inkomster främst till för att täcka familjens behov. Samtidigt anser han att han har egna pengar och tycker att det är viktigt att ha ett eget ekonomiskt utrymme. Hans lön är hans, fast inte entydigt så, och den kan han handla för om han känner för det. Han är inte rädd för att konsumera dyra saker och unnar sig gärna att köpa musik- och datorutrustning. Liksom mannen i paret ovan, tycker även han att det är viktigt att båda har visst utrymme att köpa och göra det de vill, vilket de båda två verkar ha. Han upplever också att han har möjlighet att spendera på sig själv vilket, som vi ser i nedanstående citat han också gör.

IP: Men sen måste man ju själv ha både ekonomiskt utrymme och annat utrymme också för att kunna göra några saker som man själv vill.

IP: Men nog lägger jag tio till femton tusen på musikgrejer varje år. Det gör jag, utan tvekan.

Han verkar känna att han har en viss rätt att köpa de saker han önskar sig. Han säger tydligt att hans lön är hans pengar, men han delar gärna med sig av sina pengar till familjen. Även om denna familj har haft en ansträngd ekonomi de senaste åren ser de positivt på framtiden vad gäller ekonomin vilket också gör det möjligt att konsumera dyra saker på ett annat sätt än tidigare. Återigen ser man hur viktig uppfattningen om att ha egna pengar är. Samtidigt är många av intervjupersonerna väldigt tydliga med att poängtera att när det kommer till kritan så är det familjens behov som prioriteras. Kvinnan i detta par uttrycker existensen av dessa parallella ekonomier på ett bra sätt när hon säger följande:

IP: Vi har liksom haft egna (ekonomier) vid sidan om och sen en gemensam. Fast egentligen i ett större perspektiv så är det ju gemensamt.

Det är intressant att par som delar sina pengar med varandra och anser att de har gemensam ekonomi trots detta har separata konton i så stor utsträckning som de faktiskt har.

En anledning till att par som delar ekonomin har kvar separata sparkonton kan vara för att göra deras bidrag, det vill säga deras "egna" pengar, mer synliga (jämför Burgoyne, 1990 och Gullestad, 1984). När ens eget bidrag till familjens resurser och försörjning är synligt skänker det en upplevelse av att ha makt. För pengar som hamnar i en gemensam pott är det inte längre lätt att avgöra vem som äger, eller har bidragit med vad, alltså blir bådas individuella bidrag osynliga. Om ens eget bidrag är tydligt och synligt på ett eget konto är pengarna mer tillgängliga vilket kan underlätta konsumtionsmöjligheterna för ägaren. Ett eget konto kan skänka en upplevelse av att man har någon form av (kanske outtalad) äganderätt och kontroll över pengarna, vilket i sin tur kan skänka en känsla av att ha rätt att använda dem som man själv vill.

Pengar på ett sparkonto kan också betraktas som "extra" pengar i förhållande till de pengar som handhas i den löpande vardagsekonomin, vilket kan vara betydelsefullt vad gäller inflytande i ekonomiskt beslutsfattande (jämför Blumberg och Coleman, 1989). Att ha ett eget konto med "extra" pengar kan då tänkas ge en känsla eller upplevelse av makt därför att man i teorin i alla fall, kan hjälpa familjen ur en ekonomisk knipa eller bjuda den på något speciellt. Även om inte sparkonton alltid är öronmärkta för privat bruk kan perceptionen av att kunna konsumera upp dem vara tillräckligt för att skänka en känsla av kontroll. Kvinnan i denna familj har haft tillgång till arvet, vilket är mycket pengar, under hela tiden de har varit tillsammans. Ändå har de levt snållt under tiden hon har studerat. Trots detta säger hon att hon känner att hon kan spendera stora summor på sig själv om hon vill, även om hon inte har gjort det. Det kan tänkas att denna känslan av att kunna spendera beror på att hon har sina egna pengar, arvet. Ännu en gång ser vi att perceptioner om olika pengar kan variera och hur betydelsefulla de är för hur pengar handhas. Oavsett om par anser att de har gemensam ekonomi, separata ekonomier, gemensamma konton eller separata konton uttrycker de att de har en viss tillgång till både familjens pengar och egna pengar. Och oavsett av hur de har organiserat sin ekonomi och hur de benämner pengarna i familjen så svarar nästan alla att familjens behov kommer främst. Individernas och parens syn på pengar är fulla av tvetydighet, ambivalens och motsägelsefullheter. Vad som är intressant är att det kan se så olika ut hos olika par och att alla paren tycks ha lärt sig att leva med denna ambivalens.

Fördelning av resurser: pengar och konsumtion

I detta avsnitt kommer jag att analysera förekomsten av en ojämn fördelning av resurser bland de par som deltog i min undersökning. Undersökningens utformning har inte tillåtit en exakt inventering och jämförelse av parens *faktiska* konsumtion. Däremot är intervjupersonernas utsagor fulla av nyanserade uppgifter om hur de *upplever* sin egen och familjens respektive konsumtion och standard och om hur nöjda de är med dessa.

De flesta familjer i mitt datamaterial (och kanske också i Sverige) har en begränsad och ofta liten mängd pengar kvar att göra av med efter det att de nödvändigaste utgifterna är betalda. Dessa pengar ska räcka till mindre inköp till det gemensamma hemmet, till små oregelbundna utgifter såsom presenter till släkt och vänner och till familjemedlemmarnas privata konsumtion. Har man gemensam ekonomi, som nästan alla paren i undersökningen har, så måste familjemedlemmarna finna sätt att dela på de pengar som blir kvar och enas om vilken konsumtion som ska prioriteras. Den prioritering som därvid explicit eller implicit görs kan ses som en spegling av maktförhållandet mellan parterna i paret. Tidigare forskning har visat att pengar skänker makt och kontroll till ägaren vad gäller beslutsfattande och konsumtion. Detta innebär att den som tjänar mer bör ha en starkare ställning i familjen och bör kunna påverka familjens konsumtion till egen fördel.

Som vi såg ovan, har de flesta intervjupersonerna gemensam ekonomi med sin partner, men det kan innebära väldigt olika saker när det gäller tillgång till pengar för eget bruk. I en del par har individerna egna sparmedel som de kan ta ifrån medan andra endast har de pengar som räknas som familjens hushållspengar till sitt förfogande. De flesta (men inte alla) intervjupersonerna, både män och kvinnor, svarade att de har tillgång till de pengar de anser sig behöva för att spendera för egen räkning, inom ramarna för hur mycket pengar som finns kvar. Att de flesta av kvinnorna, och ofta också männen, har den uppfattningen att män oftare än kvinnor spenderar mer pengar på sig själva än deras partner gör är intressant eftersom det implicit skulle betyda att kvinnor behöver mindre för att känna sig tillfredsställda eller att kvinnor blir tilldelade (eller kräver?) mindre av de ekonomiska resurserna och accepterar det.

Att kvinnor nöjer sig med mindre än sina partner är inget nytt fenomen. Ett etablerat forskningsfält inom socialpsykologin studerar förekomsten av ett fenomen som kallas "relative deprivation". Kortfattat innebär detta att en grupp, i detta fallet kvinnor, tenderar att anpassa sina behov och preferenser till vad som är möjligt och rimligt för

dem att uppnå (Taylor och Moghaddam, 1987). Vilka som är möjliga och rimliga konsumtionsmål för kvinnor är i sin tur beroende av flera faktorer, såsom könsrollsmönster, traditioner och relationsspecifika mönster. Att kvinnorna oftare än männen säger att de är nöjda med den konsumtionsnivån de har, samtidigt som de uppger att de konsumerar mindre än männen kan helt enkelt vara ett sätt att rationalisera deras sämre tillgång till pengar för eget bruk, det vill säga deras ekonomiska underordning.⁹

Paret nedan exemplifierar den komplexitet som kan prägla ett pars privata konsumtion inom ramarna för den större familjeekonomin. Paret kan verka extremt, men de aspekter som man upptäcker hos dem kan skymtas även hos andra par i undersökningen fast i olika kombinationer och i olika hög grad. I detta par arbetar hon 75 procent och tjänar cirka 6 800 kronor netto per månad. Hans heltidslön uppgår netto till mellan 15 000 och 16 000 kronor per månad. Det är hon som sköter familjens ekonomiska administration, såsom att betala räkningarna och kontrollera kontoutdrag, och det är hon som avgör och bestämmer vad de har råd med. Enligt både henne själv och hennes man är hon mer lämpad att ansvara för ekonomin eftersom båda anser att han "har absolut ingen kontroll över sig själv"¹⁰ vad gäller ekonomiska frågor. Som vi kommer att se verkar hennes kontroll över administrationen av pengarna innebära en viss kontroll över familjens pengar och konsumtion (jämför Gullestad, 1984). Nedan ser vi vad hon tycker om att vara ansvarig för ekonomin.

C: Så ville du då ta ansvar eller fick du eller?

IP: Jag vet inte. Det var nog så att jag fick, vare sig jag ville eller inte ... Jag visste hur man gjorde och han hade inte den blekaste aning. Det var som enklast så.

IP: Fördelen är att om man skulle släppa ekonomin och räkningarna till min man så tror jag att det inte skulle va så stor kontroll på det hela. Det tror jag. Jag trivs nog ganska bra med att ha kontroll över de där pengarna i alla fall ...

Hon uttrycker här att hon anser att hon har det praktiska ansvaret för att betala familjens räkningar och hålla reda på ekonomin i stort. Hon uppger att detta är en väldigt betungande, tråkig och tidskrävande uppgift.¹¹ Även om hon antyder att det inte var helt självvalt, så säger hon också att hon trivs med att ha det ekonomiska ansvaret.

⁹ Se Avslutande diskussionen för en annan möjlig förklaring av detta.

¹⁰ Även om citatet är från henne uttrycker han samma sak vid flera tillfällen. Han betonar verkligen sin egen brist på ekonomiskt sinne och ansvar och hennes kompetens och starka karaktär.

¹¹ Pahl (1989) fann att ansvar för den ekonomiska administrationen ofta upplevdes som en börda, speciellt i familjer med ansträngd ekonomi.

Hennes man verkar också ha uppfattningen att det är hans fru som har kontroll och ansvar för det praktiska vad gäller ekonomin.

IP: Hon, hon har ju kontroll på pengarna. Alltså jag har väl en aning om hur mycket som finns va. Men det är ju för att hon säger till mig helt enkelt att, så här mycket pengar har vi att röra oss med den här månaden ... För jag har ingen som helst, hon har allt koll på det där.

Båda två är överens om att hon har ansvaret för att sköta deras ekonomi. Men det är intressant att när jag explicit frågar honom huruvida någon av dem har huvudansvar för familjens ekonomi så är han inte lika entydig och säker. Vid flera tillfällen under intervjun talade han om för mig på olika sätt hur mycket mer ansvarsfull och duktig hans fru är när det gäller att sköta ekonomin och att det är därför som hon och inte han har ansvaret. Enligt Gullestad (1984) medför ansvar för den ekonomiska administrationen oftast kontroll och inflytande vad gäller beslut om konsumtion i familjen. Utifrån detta är det då hon som borde ha mer makt och inflytande över beslut som rör ekonomin och konsumtionen. I följande citat från henne själv framgår det att det också verkar vara hon som till stor del kontrollerar och bestämmer hur familjens pengar spenderas.

C: Tycker du att nån av er har det slutgiltiga beslutet för hur ni gör med pengar...?

IP: ... Nah ... det är möjligen jag då som bromsar det mesta. Det är det nog.

C: Du känner inte att för att han tjänar mer så har han mer att säga till om?

IP: Nej, nej.

Här är det intressant att hon känner att hon har kontrollen fast han tjänar så mycket mer. Detta stämmer dåligt överens med tidigare forskning som visar på att kontroll över, och beslut rörande pengar är nära kopplad till ägande, det vill säga till vem som tjänar dem. Men i denna familj verkar det vara hon som har inflytande i beslut som rör familjens ekonomi i stort, och till och med över sin makes konsumtion, trots sin betydligt lägre inkomst. Citaten nedan från hennes man visar att han anser att det är hans fru som kontrollerar inte bara familjens hushållsekonomi, utan också hans privata konsumtion.

IP: Ja OK, visst kan vi ha diskussioner men det är aldrig att vi bråkar. Det händer väl va, men i stort sett inte. Det är väldigt lite. Det är mest de gånger jag har gjort av med för mycket pengar på någonting, när hon tycker att jag prioriterar fel va.

C: Känner du att du har pengar som du kan göra vad du vill med, att du har, om du vill köpa någonting att du kan göra det ...?

IP: ... Det finns inga pengar som, ja, jag kan ta och gå köpa en hamburgare nu för att jag känner för det. Så är det inte.

Nedan bekräftar hon den bild som han ger. Första citatet från henne gäller hennes mans försök att övertala henne om behovet av en ny bil och det andra citatet handlar om hennes mans möjlighet att spendera pengar på jobbet.

IP: Men det lyckas sällan. Jag tycker inte vi behöver en ny bil. Han har försökt i många år men det lyckas inte så bra.

IP: För den delen tycker jag att det är lite onödigt att gå runt med ett par hundra i börsen till ingen särskild nytta. Jag menar, ekonomin är inte så där värst strålande så att jag tycker man behöver inte springa och köpa kaffe på jobbet varje dag ... Men då ekonomin är så taskig tycker jag att han kan koka kaffe hemma och ta med sig. Han tycker inte det men jag tycker det.

Samtidigt säger hon att hon har tillgång till de pengar hon behöver. Hon är också medveten om att hennes man upplever att hon kontrollerar och begränsar hans konsumtion.

C: Känner du att du har ändå så att du kan göra en del saker med familjens pengar, att en del av dem är dina ändå?

IP: Ja, nu vet jag inte riktigt, jag tycks inte behöva så mycket pengar att göra saker och ting för själv. Vill jag så finns det pengar, då tar jag pengar. Vill jag handla så gör jag ju det.

C: Tror du att han känner likadant eller?

IP: Nej, det tror jag nog inte han gör. Han tycker nog kanske lite grand att jag styr lite grand över hans pengar. Att, han skulle nog tycka det var trevligare om han fick jämt gå runt med ett par, tre hundra kronor i plånboken varje dag. Då tror jag han skulle tycka att det känns bättre. Men det gör han inte idag.

Hon har vissa bestämda åsikter om hur pengar *inte* bör spenderas som inte stämmer överens med hennes makes. Implicit i hennes svar ovan är att hennes make vill byta bil och ha pengar i börsen för att köpa fika på jobbet. I fråga om bilen ser det ut som om hon har "vunnit" striden, eftersom de har haft samma bil i flera år. I fråga om att inhandla fika på jobbet är det han som verkar ha vunnit, eftersom han talar om för mig att han gör av med cirka 150 kronor per månad på arbetsplatsen, och då kan vi anta att det är på fika.

Hon medger att hon inte tror att hennes man känner att han har tillgång till de pengar han behöver för eget bruk. Samtidigt säger hon sig själv ha tillgång till den lilla summa pengar hon behöver för eget bruk. Man får en bilden av en familj där hon hårt kontrollerar sin mans möjligheter att spendera familjens knappa pengar och där han också upplever att hon kan styra hans konsumtion. Hon verkar ha fullständig kontroll över familjens pengar.

Men om man sedan ser på deras konsumtion, på vad de själva säger om hur mycket de faktiskt spenderar på sig själva, träder en annan bild fram. Hon säger att hon tror att hennes man spenderar mer pengar för egen räkning än vad hon själv gör, mest på sin löpning. Här nedan förklarar hon vad hennes man spenderar på och hur hon upplever det.

IP: På löpning. Löparskor och löpartävlingar och bensin till och från tävlingar och sånt.

C: Tycker du att hur ni gör med ekonomin och vad ni köper och så, att det känns bra, rättvist?

IP: ... Nej. Ibland tycker jag att det där med löpning är lite orättvist. Fast jag har som vant mig egentligen. Jag vet ju att han missunnar mig inte att köpa nånting om jag vill köpa nånting. Det gör han inte. Så vill jag är det bara att jag går och handlar.

C: Men gör du det?

IP: Nej, jag är lite för snål för det. Så är det, det är svårt att unna mig, det är där det sitter egentligen. Så därför tycker jag att han slösar lite.

Den tidigare bilden av att det är hon som har kontroll över familjens, och sin makes ekonomi börjar blekna och en annan bild tonar fram när hon beskriver deras konsumtion. Istället för att ha kontroll över familjens ekonomi verkar hon känna sig låst när det gäller pengar. Det finns inte så mycket pengar över att spendera på sådant som hon skulle vilja lägga pengar på medan hennes make spenderar ganska fritt på sin hobby. Om sina egna konsumtionsbehov säger hon följande:

IP: Ja egentligen så skulle jag nog inte behöva så mycket. Ja, 400 kronor, skulle jag nog va ganska nöjd. Jag behöver nog inte så mycket mer ... Det enda som jag gör som kostar pengar det är att läsa böcker. Men, ja men kring 400, 500 kronor.

C: Har du så mycket att göra av på dig själv per månad nu?

IP: Nej, nej det har jag inte. Jag själv kommer alltid i sista hand.

C: Om du nån månad vill göra nåt lite dyrare utöver det vanliga, skulle du kunna göra det?

IP: Nej. Nej det skulle jag inte kunna göra. Nej men det skulle inte gå.

C: Har det hänt att du har köpt nåt som du har fått dåligt samvete över att du har köpt?

IP: Ja, en jacka. Och den har jag inte ens betalt än. Det har jag fortfarande så dåligt samvete över så den har mamma betalt så hon ska väl ha pengar för den nån gång. Jag har nog tyvärr ganska ofta dåligt samvete över det jag handlar åt mig själv. Jag tycker att det är ganska onödigt. Behöver jag en ny jacka eller skor tycker jag att det är ganska onödigt egentligen ... Jag gör det för att jag måste, när jag känner att jackan faller sönder och skorna ramlar av.

Ovan uttrycker hon ambivalens vad gäller hennes tillgång till pengar och konsumtion. Å ena sidan säger hon att hon har tillgång till den lilla summa pengar hon behöver för den liten mängd konsumtion hon önskar sig. Å andra sidan säger hon också att hon inte känner att hon har råd med det hon behöver och att det känns orättvist att hennes mans löpning slukar så mycket pengar som den gör. Hon säger att hindret för att konsumera kommer inifrån henne själv och inte från hennes man. Samtidigt kan man spekulera om att hennes mans relativt höga konsumtion gör att det inte finns utrymme för hennes egen konsumtion. Trots hennes tidigare utsagor om att hon har det hon behöver anar man åtminstone lite missnöje med deras ekonomi och med hennes möjligheter att spendera på sig själv.

Flera av kvinnorna i undersökningen uppgav att deras svårighet att spendera på sig själv kommer inifrån sig själv och att deras män inte missunnar dem att konsumera. I dessa andra par, precis som i paret ovan, verkar det vara kvinnorna som tar på sig ansvaret att reglera familjens totala konsumtion: spenderar mannen bara lite för mycket känner sig kvinnan tvungen att dra ner på sin egen konsumtion om ekonomin ska gå ihop den månaden. Varför det är just kvinnan som tar på sig detta ansvar är svårt att veta och vi måste nöja oss med spekulationer.

Det är väldigt svårt att veta hur nöjd kvinnan i paret ovan egentligen är med sin privata konsumtion. Är det mer pengar för att konsumera hon vill ha eller är det en ökad känsla av verklig kontroll över ekonomin? Vi har sett tidigare att upplevelsen av att kunna spendera är väldigt viktig. Att det kan vara det sistnämnda framgår av följande citat.

IP: Jag tror egentligen inte att det är nåt speciellt. Jag tror snarare att det är den där känslan av att det finns pengar där som jag kan spendera ifall jag vill göra det.

Implicit i citatet är att hon inte kan spendera som hon skulle önska sig. Hon säger själv att det hon egentligen önskar sig är möjligheten, eller känslan av att det fanns möjlighet att handla. Föreställningen av att hon har den friheten känns för henne nästan viktigare än själva konsumtionen.

Nedan kan vi se hur hennes man upplever deras konsumtion.

C: Vem tror du gör av med mer pengar för egen räkning?

IP: Det är jag.

C: Vad brukar du göra av med pengar på?

IP: Ja det är på jobbet jag gör av med pengar, på fika och sånt.

C: Hur mycket brukar det gå varje månad för dig?

IP: Ja vad kan det va? 150 kronor på jobbet.

C: Hur nöjd är du med din, er levnadsstandard?

IP: Nu är jag väldigt nöjd.

Han bekräftar hennes beskrivning av att det är han som spenderar mer på sig själv. Men där hon fokuserar på hans hobby, som är det som kostar mycket, anger han att det är inköp av fika på jobbet som utgör merparten av hans egen konsumtion. Han börjar också måla upp en annan bild än den han beskrev tidigare (av en familj där varken hon eller han har råd att spendera speciellt mycket på sig själv och) där hon hindrar hans konsumtion. Här ovan har vi sett att han ändå verkar spendera pengar både på sin löpning och på jobbet och att hon har svårt att spendera på sig själv överhuvudtaget.

Hans hobby och fritid är väldigt viktiga för honom och han ger vid flera olika tillfällen exempel på hur dyr hans hobby är. Han vet att den tar mycket av familjens pengar i anspråk och verkar också vara medveten om att hans fru anser att han gör av med för mycket pengar på sig själv, vilket framgår nedan.

IP: Jag idrottar ju och det har ju sina kostnader. Det har varit, det kan dra iväg ganska ordentligt om man håller på, med startavgifter och sånt ... Ska jag va med i Stockholms maraton kostar det 350 kronor att anmäla sig. Sen måste jag åka ner. Nu åker jag bil men det är inte heller gratis va ... Och sen köpa ett par nya skor. Det är nästan en tusenlapp. ... Och det är en stor kostnad som jag känner, jag säger att jag ska ha dem. Och jag köper dem ... Och då känner Maria, fan, jag får ingenting. Och jag förstår hon va, men samtidigt så säger man fan, jag ska ha dem. Man är lite egoistisk va.

C: Hur mycket lägger du ned på din löpning varje år?

IP: Ser man det rent ekonomiskt så är det väl, med resor och allt så är det väl 2 500, 3 000 kronor.

C: Tycker du att det sätt som ni fördelar pengar och konsumtion känns rättvist och bra?

IP: Ja.

Han erkänner att han kan känna dåligt samvete över sin privata konsumtion och att det blir tungt för familjens ekonomi de månader han köper skor eller tävlar. Han försöker inte legitimera sitt eget spenderande på något sätt och talar om att det enda hans fru gör som kostar pengar är att köpa böcker då och då, vilket bekräftar det hans fru säger. Att det sker en ojämn fördelning av pengar mellan honom och hans fru inser han.

Kvinnan ovan kanske verkligen tror, och säger, att hon har kontrollen över familjens ekonomi. Det har hon också så länge vi menar ansvar för den ekonomiska administrationen. Men vi får en annan bild när vi börjar prata om verklig kontroll över prioritering av konsumtion. När man tar hänsyn till de här sista citaten från både henne själv och hennes man får vi en bild av ett par som har en väldigt ojämn för-

delning av konsumtionen. Han är medveten om att han gör av med mer än sin fru, som knappast verkar göra av med några pengar alls på sig själv. Han inser också att hans privata konsumtion har konsekvenser för de övriga familjemedlemmarna. Trots denna ojämna fördelning tycker han att de har en rättvis fördelning av pengar och konsumtion, medan hon känner att den är orättvis. Detta mönster stämmer bra överens med tidigare forskning som finner ett samband mellan relativ inkomst och inflytande över vilken konsumtion som prioriteras. Exemplet visar också hur lätt det är att blanda ihop handhavande och kontroll, och hur viktigt det är att skilja mellan dem.

6.6 Sammanfattande diskussion

Jag har i detta kapitel analyserat intervjuer med några svenska par för att försöka få en första insyn i hur de betraktar pengar och ekonomi samt hur de fördelar och uppfattar den egna ekonomin och konsumtionen. Vad jag fann var ett intrikat nätverk av aspekter och faktorer som leder till komplicerade förhållningssätt och beteenden vad gäller pengar och konsumtion.

Att pengar inte är neutrala och kan betraktas subjektivt är tydligt. Olika pengar kan betraktas och användas på olika sätt, ofta beroende av situation eller pengars ursprung. Vi har sett hos ett par som har separata ekonomier att de både betraktar den egna lönen annorlunda än den andras lön och att pengarna som läggs i en hushållsbörs används till specifika saker medan övriga pengar används till andra. Hos ett annat par hade hon med sig ett arv in i äktenskapet vilket hon har betraktat och behandlat på ett annat sätt än hon har gjort med sin lön genom att inte helt fritt dela med sig av arvet och genom att sätta in det på ett separat, individuellt sparkonton. Förekomsten av speciella pengar, som Zelizer (1989) diskuterar, verkar vara någonting som är verklighet hos flera av individerna och paren i denna undersökning.

Hur man betraktar pengar: sin egen lön, sin partners lön, sparpengar eller fickpengar kan alltså variera. Det finns flera faktorer som kan påverka hur olika pengar betraktas men en av dessa som visade sig vara viktig för informanterna här är hur stabilt och långvarigt man anser förhållandet vara (Treas, 1993). Flera av intervjudeltagarna ovan visar att lojalitet och tilltro till att familjen kommer att bestå är viktiga för att kunna våga eller vilja integrera sin egen ekonomi med sin partners. Hos ett par var tilltro till familjens varaktighet nödvändig för att kvinnan skulle kunna känna att ett arv hon har haft länge kunde delas med familjen. Kvinnan i ett annat par känner så stark kontinuitet att hon anser att hennes mans höga lön är hela familjens framgång och framtidshopp. Och även ett par som har separata ekonomier känner

tillräckligt mycket tilltro till att familjen kommer att bestå att de båda är villiga att göra sina egna pengar tillgängliga för familjen och varandra. Men denna villighet att dela med sig av sina pengar motverkas i olika hög grad av en känsla av äganderätt man har över sin egen inkomst vilket kan vara ett uttryck för en önskan eller vilja att vara ekonomisk oberoende gentemot sin partner. Denna ambivalenta syn på pengar som uttrycks av nästan samtliga informanterna ovan, män och kvinnor, kan mycket väl vara ett resultat av den spänning som dessa två delvis motstridiga och starka normer orsaker.

Det var också intressant att upptäcka att det system för ekonomisk administration som ett par väljer ofta speglar den syn på pengar som de har. Paret med separata ekonomier känner båda två att det är viktigt att ha egna pengar och de har också endast separata bankkonton. Paret som har egna sparmedel från tiden innan de gifte sig har förvisso gemensam ekonomi men känner att det är viktigt att ha utrymme att göra och köpa det man ville, till inom rimliga gränser. Detta par har också endast individuella bankkonton men har planer på att skaffa ett gemensamt konto och samordna deras respektive ekonomier. Detta kan hänga samman med att kvinnan har ganska nyligen börjat betrakta dem som en familj och med att hon har nyss börjat få en regelbunden heltidslön. Paret med endast gemensamma konto uttrycker också starkast den normen som säger att man delar inom familjen. Varken mannen eller kvinnan i detta par ser någon anledning eller känner något behov av att ha egna pengar eller separata bankkonton. Att de par som har gemensam ekonomi har separata bankkonton, oftast sparkonton, överhuvudtaget kan kanske förstås utifrån två resonemang. Den första är att pengar som är synliga skänker ägaren av dem en större känsla av äganderätt vilket i sin tur skänker en känsla av ekonomisk makt (jämför Gullestad, 1984). Det andra är att pengar som kan anses som extra eller överskott skänker ägaren mer makt än pengar som används till familjens löpande utgifter (Blumberg och Coleman, 1989).

Det har också visats att konsumtion inte alltid delas jämt och att detta kan uppfattas på olika sätt. Hos ett par anser kvinnan att en ojämn fördelning, där hennes man håller sig med snygga kläder och regelbundna frisörbesök medan hon sällan spendera pengar på sig själv, är en förutsättning för att även hon och deras barn ska få det bättre materiellt i det långa loppet. Enligt både hon och han är det en legitim fördelning som uppfattas som nödvändigt och positivt och båda verkar vara nöjda med den. Hos ett annat par anser kvinnan att sin mans konsumtion av hobbyutrustning och aktiviteter är orättvis och någonting som påverkar familjens ekonomi negativt. Trots de olika sätt att betrakta ojämn konsumtion så har dessa två par gemen-

samt att det är den i familjen som tjänar mer som spenderar mer på sig själv.

Vad gäller fördelning av konsumtion har vi också sett att det inte nödvändigtvis behöver finnas ett positivt samband mellan kontroll över den praktiska administrationen av ekonomin och konsumtionsnivå. Det kan alltså vara svårt att skilja i praktiken mellan kontroll över pengar och handhavande av dem, men det är viktigt att göra den distinktionen. Vem som har huvudansvaret för att betala räkningarna är ganska jämt fördelad bland intervjuaren. Men det är i alla tio familjerna kvinnan som har huvudansvaret för mathandlande och barnens behov. I det sista paret som presenterades här är det övertydligt att kontroll över den ekonomiska administrationen inte innebär större konsumtionsmöjligheter för kvinnan. Hon spenderar snarare betydligt mindre på sig själv än vad sin man gör. Att kvinnor mer eller mindre "frivilligt" spenderade mindre på sig själva var också uppenbart hos andra par. En förklaring är att kvinnor har blygsammare behov än sina män, som diskuterades ovan. Det kan också ha att göra med det faktum att kvinnan har större eller hela ansvaret för vardagsinköpen till familjen vilket gör att hon förmodligen har bättre översikt över storleken på just dessa utgifter och vilka behov som finns kvar. Denna insikt i familjens ekonomi kan göra att kvinnor i högre utsträckning än män försakar sin egen konsumtion och använder den som en "regulator" för familjens ekonomisk bästa.

Vilken uppfattning informanterna har om deras egen och sin partners privatkonsumtion är också intressant. Den subjektiva upplevelsen kan vara minst lika viktig som den faktiska konsumtionsnivån. De flesta av informanterna hävdar att fördelningen av resurser med sin partner är rättvis och att de är nöjd med den. Samtidigt kunde vi se att konsumtionen inte alltid fördelas jämt inom familjer. Båda männen och kvinnorna i intervjuaren har den uppfattningen att männen spenderar mer på sig själv. Som nämndes tidigare, har jag inte kunnat mäta faktisk konsumtion, utan endast uppfattningar och erfarenheter, vilket inbjuder till en viss spekulation. Att kvinnor uppfattar sig själv som förfördelade behöver inte spegla den faktiska konsumtionen. Istället kan det bero på att kvinnor och män verkar ha olika satta att spendera och konsumera vilka påverkar hur de uppfattar sin egen och sin partners konsumtion. Mäns fritidsintressen och konsumtionsmönster kväver stora men sällsynta utgifter, till exempel fiske och årliga klädinköp, i större utsträckning än kvinnor. Det är möjligt att kvinnor istället spenderar mindre summor mer regelbundet på till exempel enstaka plagg, biobesök och böcker. Sådan konsumtion är svårare att komma ihåg i efterhand men kanske glädjer lika mycket som stora dyra köp. Det är oftast kvinnor som köper barnens saker och det

är möjligt att detta är lika tillfredsställande för dem som att spendera på sig själv. Dessa olika konsumtionsmönster skulle kunna förklara varför många kvinnor känner sig nöjda med fördelningen av pengar trots att de uppger att de spenderar mindre på sig själv.

Det är också intressant att spekulera kring den variation som finns i hur par betraktar och organiserar sin ekonomi. Det kan tänkas att varje individ och varje enskilt par definierar och värdesätter olika typer av pengar och sätt att spendera dem på olika sätt, utifrån grundvärderingar, bakgrund och erfarenheter. Det kan vara så att när individers egna föreställningar och erfarenheter möter varandra och de bildar familj tillsammans, växer det fram nya sätt att betrakta och hantera ekonomin och pengarna, som är unika för varje par, men som ändå är starkt präglade av individernas respektive historia och värderingar. Även inom de relativt snäva kulturella och sociala ramar som dessa par delar finns det alltså utrymme för variation. Hur par betraktar och organiserar sin ekonomi och sina pengar är något som växer fram i en process som är en del i det gemensamma projektet som det innebär att dela livet med sin partner. Synen och hanteringen av ekonomin är inte statiska utan saker som förändras utifrån var i livscykeln man befinner sig och vilka behov och omständigheter som omger en.

Genom att ta del av uppgifterna och erfarenheterna som de intervjuade har delat med sig av har vi kunnat konstatera att pengar kan betraktas olika och konsumtion fördelas ojämnt av individerna inom samma familj. Denna undersökning av svenska gifta par kan därmed stödja den tidigare internationella forskningen som har visat att det kan finnas betydande skillnader inom familjer vad gäller sätt att betrakta pengar och fördela konsumtion. Komplexiteten av de frågor som rör egna och familjens pengar, fördelning av konsumtion och uppfattningar om ekonomi är stor. Den tidigare forskningen inom området har varit viktig för att lyfta fram problematiken men den har ofta framställt dessa frågor som om de består av enkla samband och förklaringar. Det finns ett stort antal faktorer som påverkar individers och pars uppfattningar, förväntningar och beteenden vad gäller ekonomi samt den faktiska fördelningen av konsumtion. Det verkar finnas lika många sätt att resonera kring organiseringen av ekonomin och fördelningen av konsumtion som det finns familjer. Forskningen om familjer och ekonomi måste ta hänsyn till denna komplexitet om den ska kunna fortsätta att öka vår förståelse av området.

Litteraturförteckning

- Björnberg, Ulla (1993) "Familjepolitik i EG-länderna ur ett kvinnoperspektiv", *Sociologisk Forskning*, nr 3:3–29
- Blood, Robert O. & Wolfe, Donald, M. (1960) *Husbands and Wives*. Illinois: The Free Press
- Bonke, Jens (1997) *Hans ægteskab/hendes ægteskab – økonomiske beslutninger i familier og hjemmeservice*. København: Socialforskningsinstituttet
- Blumberg, Rae Lesser & Coleman, Marion Tolbert (1989) "A theoretical look at the gender balance of power in the American couple", *Journal of Family Issues*, 10:225–250
- Blumstein, Philip & Schwartz, Pepper (1983) *American Couples*. New York: William Morrow and Company, Inc
- Burgoyne, Carole, B. (1990) "Money in marriage: how patterns of allocation both reflect and conceal power", *Sociological Review*, Vol 38, No 4, Nov, s. 634–665
- Coser, Rose L. (1990) "Power lost and status gained: a step in the direction of sex equality" i K. Erikson, & S. Vallas (Red) *The Nature of Work: Sociological Perspectives*. New Haven: Yale University Press
- Delphy, Christine (1984) *Close to Home*. London: Hutchinson & Co
- Edwards, Meredith (1981) "Financial arrangements within families", *Social Security Journal*, December, s. 1–16
- England, Paula & Kilbourne, Barbara Stanek (1990) "Market, marriages and other mates: the problem of power" i Roger Friedland & A.F. Robertson, (Red) *Beyond the Market Place*, New York: Aldine de Gruyter
- Gray, Anne (1979) "The working class family as an economic unit", Chris Harris, (Red) *The Sociology of the Family: New directions for Britain*, Staffordshire: University of Keele
- Gullestad, Marianne (1984) *Kitchen-table Society: A case study of the family, life and friendships of young working-class mothers in urban Norway*. New York: Columbia University Press
- Halleröd, Björn (1995). "The truly poor: inidirect and direct measurment of consensual poverty in Sweden", *Journal of European Social Policy*, Vol. 5, No. 2, s. 111–129
- Halleröd, Björn m.fl. (1993) *Konsensuell fattigdom*. Umeå Studies in Sociology, No104, Umeå University
- Hertz, R (1986) *More Equal than Others: Women and men in dual career marriages*. Berkeley: University of California Press
- Hobson, Barbara (1990) "No exit, no voice: Women's economic dependency and the welfare state", *Acta Sociologica*, Vol. 33, No. 3, s. 235–250
- Holmberg, Carin (1993) *Det kallas kärlek*. Göteborg: Anamma
- Hunt, Pauline (1980) *Gender and Class Consciousness*. London: The Macmillan Press
- Nyman, Charlott (1994) "Intra-Household Distribution of Income and its Possible Effects on Women's Standard of Living", Report No. 56, Department of Sociology, Umeå University
- Nyman, Charlott (1996) "Inside the Black Box: Intra-household Distribution of Consumption in Sweden" i Bihagen, E., Nyman, C., Strandh, M. *Three Aspects*

of Consensual Poverty in Sweden. Umeå Studies in Sociology, No. 109, Umeå University

- Pahl, Jan (1983) "The allocation of money and the structuring of inequality within marriage", *Sociological Review*, Vol. 31, No. 2, s. 237–262
- Pahl, Jan (1984) "The allocation of money within the household" i Michael Freeman, (Red) *State Law and the Family*. London: Tavistock Publications, Ltd
- Pahl, Jan (1989) *Money and Marriage*. London: Macmillan Education Ltd
- Pahl, Jan (1994) "His money, her money, our money: The social construction of the intra-household economy", Paper presented at the Sixth Annual International Conference on Socio-Economics, Paris, July 15–17
- Rottman, David (1994) *Income Distribution within Irish Households*. Combat Poverty Agency, Research Report Series, no 18
- Safilios-Rothschild, Constantina (1976) "A macro- and micro-examination of family power and love: an exchange model", *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 38, s. 355–361
- Stamp, Peggy (1985) "Balance of financial power in marriage: An explanatory study of breadwinning wives", *Sociological Review*, Vol. 33, s. 546–57
- Sørensen, Annemette & McLanahan, Sara (1987) "Married women's economic dependency, 1940–1980", *American Journal of Sociology*, Vol. 93, No. 3, s. 659–687
- Taylor, Donald M. & Moghaddam, Fathali M. (1987) *Theories of Intergroup Relations*. New York: Praeger Publishers
- Treas, Judith (1993) "Money in the bank: transaction costs and the economic organization of marriage", *American Sociological Review*, Vol. 58, October, s. 23–734
- Vogler, Carolyn (1994) "Money in the household" i M. Anderson, F. Bechhofer, J. Gershuny, (Red) *The Social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press
- Whitehead, Ann (1981) "I'm hungry mum: the politics of domestic budgeting" i Kate Young, Carol Wolkowitz, Roslyn McCullagh, (Red) *Of Marriage and the Market*. London: CSE Books
- Wilson, Gail (1987) *Money in the Family*. Hants: Avebury

Tid för barn, tid för arbete

7

En undersökning av svenska hushålls tidsanvändning

LENNART FLOOD & URBAN GRÅSJÖ

7.1 Inledning

Syftet med denna uppsats är att beskriva och analysera de svenska hushållens tidsanvändning. Hur fördelas tiden mellan arbete och fritid? Hur ser arbetsfördelningen ut inom hushållet? Vilka förändringar kan urskiljas över tiden? Ett särskilt intresse ägnas åt att studera de effekter som barn har på hushållens tidsanvändning. Hur påverkar dessa männens och kvinnornas marknadsarbete? Hur mycket aktiv tid ägnas åt barnen? Hur fördelas denna tid mellan makarna och hur förändras den när förvärvsarbetet ändras?

Uppsatsen utnyttjar de upprepade tidsanvändningsstudier som ingår i HUS-undersökningen, Klevmarken & Olovsson (1989). Tidsanvändningsdata i HUS har tidigare använts i Flood & Klevmarken (1992), där data från 1984 användes för att studera användningen av arbete och fritid, Anxo & Flood (1994), där en jämförelse mellan Sverige och Frankrike görs, samt i Flood & Gråsjö (1995), där en beskrivning görs av förändringarna i hushållens tidsanvändning från 1984 till 1993. I denna uppsats koncentrerar vi oss på ett mindre antal aktiviteter och försöker belysa hur tiden fördelas inom hushållet samt eventuella förändringar under perioden 1984–1993.

En översiktsartikel om användningen av tidsanvändningsdata i ekonomisk forskning ges i Juster & Stafford (1991). En illustration av fördelarna med tidsanvändningsdata ges i Carlin & Flood (1997) där konventionella data över arbetstider jämförs med data från en tidsanvändningsstudie. När konventionella data används förekommer inga effekter av små barn på männens arbetstider (ett standardresultat i litteraturen). När tidsanvändningsdata används så framkommer det att små barn har en starkt negativ effekt på arbetstiden. Män, till skillnad från kvinnor, minskar i regel ej sin betalda arbetstid men deras faktiska arbetstid kan minska. För att finna dessa effekter behövs tidsan-

vändningsdata som till skillnad från konventionella data mäter faktisk arbetstid istället för betald.

Att mäta hushållens interna resursanvändning är komplicerat, tidsanvändningsdata ger här en intressant möjlighet men denna ansats är naturligtvis inte problemfri. Tidsanvändningsstudier är både komplicerade och dyra, dessutom ställer de stora krav på både respondenter och intervjuare. Det finns definitionsproblem med vad som avses med aktiviteter och det är svårt att ta hänsyn till situationer där flera aktiviteter utförs samtidigt. Trots dessa invändningar menar vi att tidsanvändningsdata ger en möjlighet att studera frågeställningar som annars är svåra eller omöjliga att empiriskt belägga.

I denna uppsats utnyttjar vi en upprepad tidsanvändningsstudie från 1984 och 1993; denna information representerar en internationellt sett unik databas. Inledningsvis ges en beskrivning av hushållens tidsanvändning uppdelade på ett fåtal kategorier. Sedan följer en statistisk analys av olika bestämningsfaktorer. I appendix redovisas den datamängd som används, definitioner av aktiviteter samt en mer teknisk beskrivning av den model som utnyttjats för den statistiska analysen.

7.2 Hushållens tidsanvändning

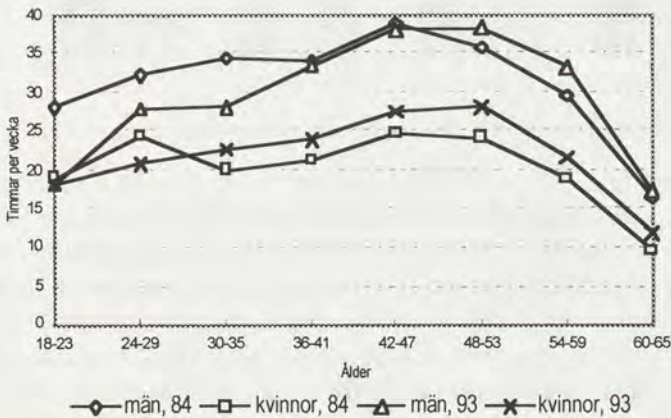
Vi väljer att studera hushållens tidsanvändning utifrån ett fåtal aktiviteter; marknadsarbete, hushållsarbete och barntillsyn. (För en närmare definition av dessa aktiviteter, se appendix.) Tidsanvändningen kommer att belysas utifrån två perspektiv, dels förändringar över tiden, 1984 till 1993, och dels skillnader mellan män och kvinnor. Av speciellt intresse är att beskriva och analysera de effekter som barn har på ovan nämnda aktiviteter. Att barnets ålder är av betydelse får anses som självklart, vi har valt att studera fyra åldersgrupper: 0–3 år, 4–7 år, 8–12 år respektive 13–18 år. I och med att vi speciellt vill studera jämställdheten mellan könen, så har merparten av analysen gjorts på de individer som är sammanboende eller gifta. I enstaka fall analyseras hela stickprovet. I jämförande syfte har gruppen ensamstående utan barn också använts.

Förvärvsarbete

Med förvärvsarbete menas arbete för vilket man erhåller betalning. I figur 7.1 kan vi se hur mycket tid som används till denna aktivitet. Figuren, som baseras på samtliga individer i urvalet, visar hur mycket tid som i genomsnitt läggs på marknadsarbete för olika åldersgrupper.

Av figuren kan man se att både unga män och kvinnor spenderade färre timmar på marknadsarbete 1993 jämfört med 1984. Den högre ungdomsarbetslösheten 1993 är den största orsaken till denna skillnad. Under 1993 arbetade däremot både män och kvinnor mer då de uppnått en högre ålder. Brytpunkten kommer redan i trettioårsåldern för kvinnor, medan motsvarande svängning identifieras först då männen är ca 40 år.

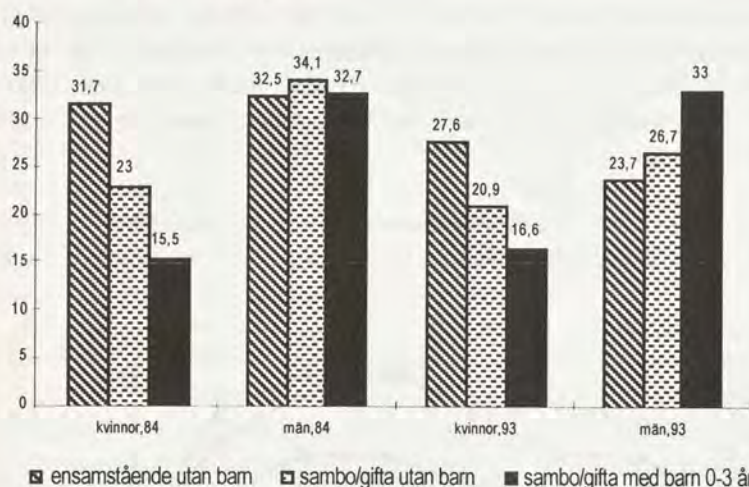
Figur 7.1 *Marknadsarbete för kvinnor och män, 1984 och 1993. Timmar per vecka.*

I figur 7.2 visas förvärvsarbete för ensamstående utan barn och för sambo/gifta utan respektive med barn. Det vi framför allt är intresserade av att undersöka är om man kan skönja något mönster då män respektive kvinnor går in i ett förhållande och sedan skaffar barn. Därför valde vi att analysera respondenter i åldern 18–40 år och effekten av små barn i hushållet.

För kvinnorna är mönstret detsamma 1984 och 1993; arbetstiden minskar då de går in i ett förhållande och när de sedan får barn minskar arbetstiden ytterligare. Den enda skillnaden mellan 1984 och 1993 ligger i de arbetstidsnivåer som rapporterats. År 1984 var nedgången i kvinnornas arbetstid brantare än 1993. Denna jämförelse påverkas dock också av sysselsättningssituationen 1984 och 1993. Medelåldern för de ensamstående och sammanboende kvinnorna utan barn var ca 27 år och något högre, ca 30 år för gruppen med barn.

Figur 7.2 Marknadsarbete för personer i åldern 18–40 år.
Timmar per vecka.

Männens genomsnittliga arbetstid var mellan 32 och 34 timmar per vecka 1984, oavsett om de var sammanboende eller om de hade barn. Mönstret är däremot helt annorlunda 1993; männen arbetar minst när de är ensamstående och mest när de har barn. Förklaringen till denna kraftiga förändring är återigen den höga ungdomsarbetslösheten 1993. Medelåldern var för männen omkring 30 år, med något högre medelålder för gruppen sambo/gifta med barn (ca 32 år). En intressant iakttagelse är att de ensamstående kvinnorna arbetade mer än de ensamstående männen 1993.

Låt oss då mer i detalj studera hur förekomsten av barn påverkar tidsallokeringen mellan könen för sammanboende eller gifta (18–65 år). Tabell 7.1 visar hur differenserna ser ut mellan kön och år, då paret har minst ett barn i åldern 0–3 år. Både män och kvinnor har marginellt ökat sitt förvärvsarbete sedan 1984. Men männen arbetar fortfarande i genomsnitt nästan 18 timmar mer per vecka än kvinnorna.

Tabell 7.1 Förvärvsarbete: hushåll med ett yngsta barn i åldern 0–3 år.
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes.
Timmar och minuter per vecka.

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	15:30	(31:10)	16:05	(36:00)	0:35	(4:50)
Män	33:05	(44:50)	33:50	(47:30)	0:45	(2:40)
Skillnad kvinnor–män	–17:35	(–13:40)	–17:45	(–11:30)		

Däremot har skillnaderna mellan könen minskat om barnen är något äldre. I tabell 7.2 kan vi se att tidsdifferensen mellan könen minskat från drygt 14 timmar till drygt 12 timmar per vecka mellan 1984 och 1993 om det yngsta barnet är i åldern 4–7 år. Denna differens har minskat till ca sju timmar per vecka om yngsta barnet är i åldern 8–12 år (se tabell 7.3). Orsaken till denna förändring är att kvinnorna ökat sin förvärvsarbets-tid med sex och en halv timma per vecka, medan männen ökat sin arbetstid med ca en timma per vecka.

*Tabell 7.2 Förvärvsarbete: hushåll med ett yngsta barn i åldern 4–7 år.
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes.
Timmar och minuter per vecka.*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	21:15	(35:10)	21:50	(34:30)	0:35	(–0:40)
Män	35:30	(44:10)	34:15	(44:25)	–1:15	(0:15)
Skillnad kvinnor–män	–14:15	(–9:00)	–12:25	(–9:55)		

*Tabell 7.3 Förvärvsarbete: hushåll med ett yngsta barn i åldern 8–12 år.
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes.
Timmar och minuter per vecka.*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	21:50	(35:15)	28:20	(39:00)	6:30	(3:45)
Män	34:25	(45:30)	35:20	(50:15)	0:55	(4:45)
Skillnad kvinnor–män	–12:35	(–10:15)	–7:00	(–11:15)		

För att i någon mån kontrollera för effekten av den högre arbetslösheten 1993 undersöker vi också de individer som utfört arbete på mät-dagen, dvs. de som faktiskt rapporterat att de har förvärvsarbetat under någon av de två dagar som de har intervjuats om sin tidsanvändning. De individer som ej rapporterat marknadsarbete har alltså utelämnats här. Tiderna för detta urval redovisas inom parentes (se tabell 7.1, 7.2 och 7.3).

I tabell 7.1 kan man se att kvinnorna ökat sin arbetstid mer än männen. Fortfarande är det dock stor skillnad mellan könen. Männen förvärvsarbetar ca 11,5 timmar mer per vecka än kvinnorna om yngsta barnet är 0–3 år.

Tabell 7.2 visar att om yngsta barnet är i åldern 4–7 år så har arbetstiden inte förändrats speciellt mycket sedan 1984, vare sig för kvinnor eller män. Vid en jämförelse mellan könen kan man se att kvinnorna arbetar i genomsnitt ca 10 timmar mindre per vecka. En

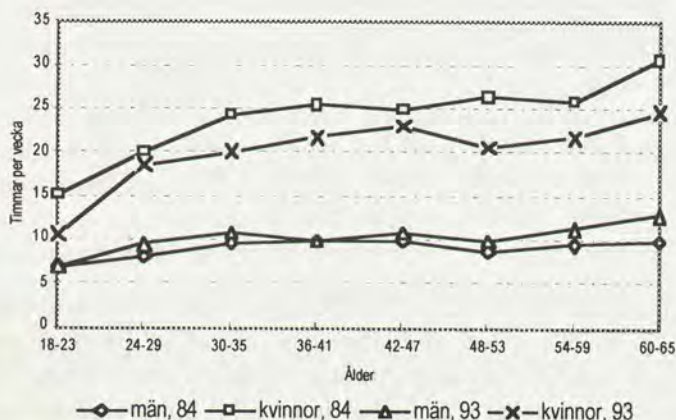
intressant iakttagelse är att männen 1993 marknadsarbetar färre timmar om yngsta barnet är 4–7 år jämfört med om barnet är i åldern 0–3 år, ca 44,5 timmar mot 47,5 timmar per vecka.

I tabell 7.3 kan man se att om det yngsta barnet är i åldern 8 till 12 år så har både kvinnor och män ökat sin arbetstid mellan 1984 och 1993. Skillnaden i arbetstid mellan kvinnor och män har också ökat till 11 timmar och 15 minuter per vecka.

Kvinnor ägnar mindre tid åt hushållsarbete och männen mer

I figur 7.3 kan vi se att den tid som kvinnor ägnar åt hushållsarbete har minskat inom alla åldrar mellan 1984 och 1993. Det är också möjligt att identifiera en liten ökning för männen för i stort sett alla åldersgrupper.

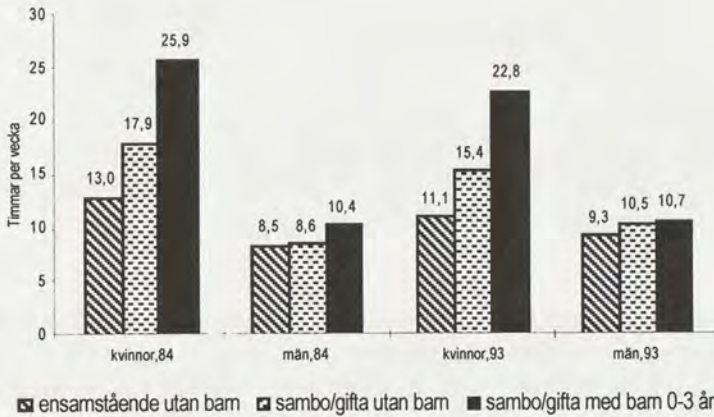
Figur 7.3 Hushållsarbete för kvinnor och män, 1984 och 1993.
Timmar per vecka.

Tidsskillnaden mellan män och kvinnor när det gäller hushållsarbete har alltså minskat sedan 1984, men det är fortfarande kvinnorna som svarar för merparten av hemarbetet (1993 ägnar kvinnorna i stort sett dubbelt så mycket tid åt hemarbete som männen gör). För kvinnorna ökar tiden för hemarbete kraftigt med åldern. Genomsnittstiden för den äldsta gruppen är mer än dubbelt så stor som för den yngsta. För 1993 är det en mycket liten skillnad mellan de yngsta männens och kvinnornas hemarbete; denna skillnad ökar emellertid snabbt med åldern. Hur påverkas då tiden som ägnas åt hushållsarbete då män och kvinnor flyttar ihop, gifter sig och får barn? På samma sätt som för

marknadsarbete redovisas tidsanvändningen i hemarbete efter civilstånd och barn.

Figur 7.4 *Hushållsarbete för personer 18–40 år.
Timmar per vecka.*

I figur 7.4 kan vi se ett förhållandevis tydligt mönster. Kvinnor ägnar mer tid åt hushållsarbete då de är sammanboende och ytterligare mer tid då de får barn. Detta gäller både 1984 och 1993, med den skillnaden att nivåerna är ca 2–3 timmar per vecka lägre 1993. För männen är mönstret inte lika tydligt, även om motsvarande trend kan skönjas även för dem. Som sagts tidigare har skillnaden mellan männens och kvinnornas hemarbete minskat sedan 1984. Detta beror i huvudsak på att kvinnorna minskat den tid som ägnas åt hushållsarbete. Detta syns ännu tydligare i tabell 7.4, där differenser redovisas både mellan kön och år för hushåll med yngsta barnet i åldern 0–3 år. Notera att denna tabell bygger på individer som är sammanboende eller gifta (18–65 år).

Tabell 7.4 *Hushållsarbete: hushåll med ett yngsta barn i åldern 0–3 år.
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes.
Timmar och minuter per vecka.*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	26:05	(21:05)	23:15	(16:20)	–2:50	(–4:45)
Män	10:10	(8:15)	10:35	(9:00)	0:25	(0:45)
Skillnad kvinnor–män	15:55	(12:50)	12:40	(7:20)		

Kvinnorna har minskat sin tid med nästan tre timmar mellan 1984 och 1993. För männen visar tabell 7.4 att de ökar sin tidsanvändning med ca en halv timma. Fortfarande gäller dock att kvinnorna ägnar 12–13 timmar mer tid per vecka åt hushållsarbete. Samma mönster finns även då yngsta barnet är i åldern 4–7 år, tabell 7.5.

*Tabell 7.5 Hushållsarbete: hushåll med ett yngsta barn i åldern 4–7 år.
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes.
Timmar och minuter per vecka.*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	23:45	(19:35)	22:45	(20:30)	–1:00	(0:55)
Män	10:20	(9:10)	11:20	(9:55)	1:00	(0:45)
Skillnad kvinnor–män	13:25	(10:25)	11:25	(10:35)		

För dessa hushåll gäller att skillnaden kvinnor–män är ca 11,5 timmar per vecka, en minskning med två timmar sedan 1984. Denna minskning med två timmar beror på att kvinnorna minskat sin tid med en timma, medan männen däremot ökat sin tidsanvändning med en timma per vecka. Den största förändringen mellan 1984 och 1993 hittar vi för sammanboende/gifta kvinnor då yngsta barnet är 8–12 år (se tabell 7.6).

*Tabell 7.6 Hushållsarbete: hushåll med ett yngsta barn i åldern 8–12 år.
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes.
Timmar och minuter per vecka*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	28:00	(22:45)	21:00	(18:25)	–7:00	(–4:20)
Män	9:15	(8:15)	9:10	(7:30)	–0:05	(–0:45)
Skillnad kvinnor–män	18:45	(14:30)	11:50	(10:55)		

I tabell 7.6 kan vi se att kvinnorna minskat tiden som ägnas åt hushållsarbete med sju timmar. Trots denna minskning är skillnaden mellan kvinnor och män nästan 12 timmar per vecka. Som vi också kan se i samma tabell är männens hushållsarbetstid oförändrad.

Även för aktiviteten hushållsarbete presenterar vi hur tidsanvändningen ser ut för de män och kvinnor som rapporterat att de marknadsarbetat på den aktuella mät dagen (se siffrorna inom parentes i tabell 7.4, 7.5 och 7.6). Genomsnittstiden för marknadsarbete för denna grupp är av naturliga skäl större, vilket också medför att tiden för

hushållsarbete är mindre. Mönstret känns dock igen. Männen ökar sin hushållsarbets tid något när barnen är yngre och minskar den något när barnen är i åldern 8–12 år. Det mest slående när det gäller kvinnorna är att de minskat den tid som ägnas åt hushållsarbete med nästan fem timmar då de har minst ett barn i åldern 0–3 år. 1993 är tidsdifferensen mellan könen dock fortfarande mer än sju timmar per vecka.

Mer tid tillsammans med barnen

Givetvis ägnar inte alla individer tid åt barntillsyn. Vi är intresserade av aktiviteten barntillsyn då hushållen har egna barn och inte då någon individ sitter barnvakt eller passar barnbarn. Därför görs analysen på de hushåll som har barn i åldern 0–12 år. Vi använder samma uppdelning som tidigare, nämligen sammanboende/gifta med barn i åldern 0–3 år, 4–7 år och 8–12 år.

I tabell 7.7 kan vi se hur barntillsynen förändrats mellan 1984 och 1983 för respektive kön, för hushållen med de allra yngsta barnen. Tiderna inom parentes avser återigen genomsnittstider för de hushåll där både männen och kvinnorna rapporterat att de marknadsarbetar.

*Tabell 7.7 Barntillsyn: hushåll med ett yngsta barn i åldern 0–3 år
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes
Timmar och minuter per vecka*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	12:55	(11:05)	14:10	(11:05)	1:15	(0:00)
Män	7:40	(6:30)	9:05	(8:00)	1:25	(1:30)
Skillnad kvinnor–män	5:15	(4:35)	5:05	(3:05)		

Skillnaden mellan kvinnor och män när det gäller tid till barntillsyn är i stort sett oförändrad mellan 1984 och 1993, då hänsyn inte tas till om de rapporterat marknadsarbete eller ej. Däremot har differensen minskat för de som marknadsarbetar. Kvinnor som förvärvsarbetar ägnade 1993 ca tre timmar mer tid per vecka än männen åt barntillsyn, motsvarande siffra för 1984 var ca fyra och en halv timma. Det är männen som ökat sin tid medan kvinnornas tid är oförändrad.

Att äldre barn får mindre aktiv tid av föräldrarna framgår av tabellerna 7.8 och 7.9. Detta gäller oberoende av om de som rapporterat noll i marknadsarbete tas med eller inte. Kvinnor med ett barn i åldern 0–3 år ägnade under 1993 i genomsnitt ca 14 timmar per vecka åt barnomsorg, motsvarande tid för barn i åldern 4–7 och 8–12 var ca

7 och 3 timmar. Samma mönster gäller även för männen; nivån är dock något lägre.

*Tabell 7.8 Barntillsyn: hushåll med ett yngsta barn i åldern 4–7 år.
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes.
Timmar och minuter per vecka.*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	9:35	(6:50)	6:55	(6:00)	-2:40	(-0:50)
Män	5:25	(4:30)	4:10	(4:00)	-1:15	(-0:30)
Skillnad kvinnor–män	4:10	(2:20)	2:45	(2:00)		

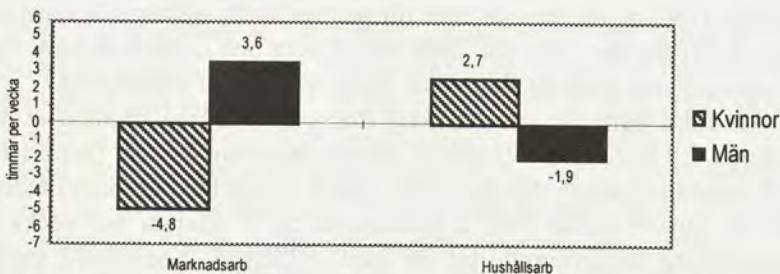
*Tabell 7.9 Barntillsyn: hushåll med ett yngsta barn i åldern 8–12 år
Tiden för individer som marknadsarbetar inom parentes
Timmar och minuter per vecka*

	1984		1993		Skillnad 1993–1984	
Kvinnor	4:10	(3:15)	2:50	(2:05)	-1:20	(-1:10)
Män	2:00	(1:50)	1:15	(1:20)	-0:45	(-0:30)
Skillnad kvinnor–män	2:10	(1:25)	1:35	(0:45)		

Barn minskar jämställdheten

En intressant möjlighet med HUS-undersökningen är att utnyttja den s.k. paneldelen, dvs. de individer som deltagit både 1984 och 1993. En fördel med att studera panelen är att vi har större möjlighet att kontrollera att icke observerbara faktorer påverkar resultaten.

*Figur 7.5 Tidsdifferens mellan 1993 (med barn) och 1984 (utan barn).
Timmar per vecka.*

För att visa barnens påverkan på föräldrarnas tidsallokering, är det intressant att undersöka de individer som hade barn 1993 men ej 1984. Figur 7.5 visar just detta, dvs. hur *samma* individer ändrat sin tidsanvändning mellan 1984 och 1993. Tyvärr så är inte denna s.k. panel särskilt stor (ca 35 individer av respektive kön), så precisionen i skattningarna blir låg.

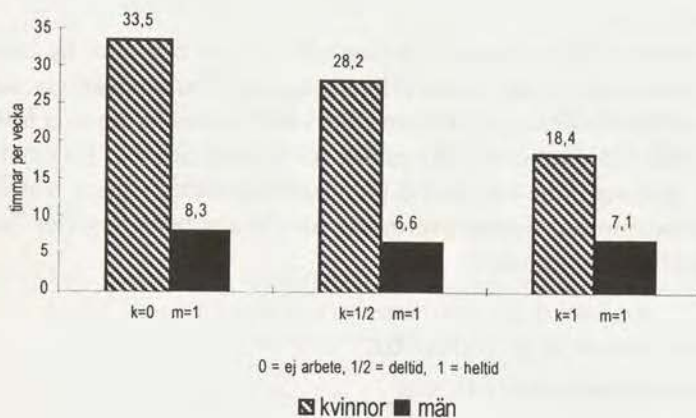
Vad händer då med jämställdheten när kvinnor och män får barn? Männen som var de som redan tidigare ägnade marknadsarbete mest tid, ökar tidsanvändningen på denna aktivitet, medan kvinnorna minskar sin arbetstid. Det omvända gäller för hushållsarbete. Kvinnorna ökar och männen minskar sin tid på hushållsarbete. Fritiden minskar mest för kvinnorna. Specialiseringen på olika arbetsuppgifter ökar och jämställdheten minskar.

Mannens hemarbete opåverkat av kvinnans marknadsarbete

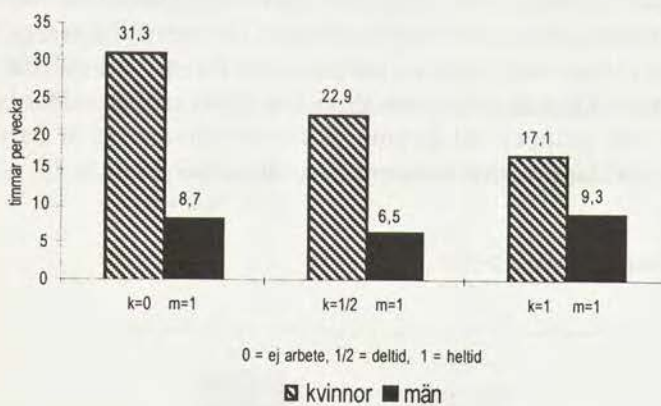
En intressant frågeställning gäller jämställdheten i hushållsarbete och barnomsorg när makarna ändrar sitt förvärvsarbete. I figurerna 7.6–7.9 visas hur den genomsnittliga tidsanvändningen för både hushållsarbete och barnomsorg påverkas av ändrade arbetstider för kvinnor. Syftet med figuren är att studera hur mannens tider påverkas. Huvudresultatet visar att mannens tid för de olika aktiviteterna är relativt okänslig oavsett kvinnans arbetstider. Som en illustration, ser vi att mannen ägnar mellan 6–9 timmar per vecka åt hushållsarbete oavsett om kvinnan inte arbetar eller arbetar heltid. För barntillsynen gäller att mannens tid minskar när kvinnan ökar sitt förvärvsarbete. Här är det emellertid viktigt att poängtera att vi inte håller barnens ålder konstant, utan i de grupper där kvinnorna förvärvsarbetar så är barnen äldre. Detta förklarar varför mannens barntillsyn har minskat.

På följande sidor: Figur 7.6–7.9.

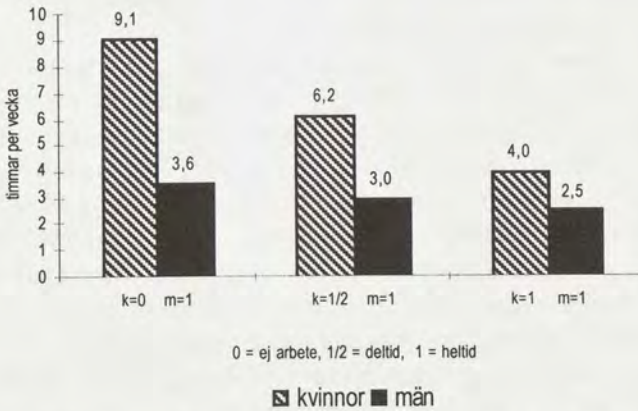
Figur 7.6 Hushållsarbete 1984, efter status på arbetsmarknad.
Timmar per vecka.

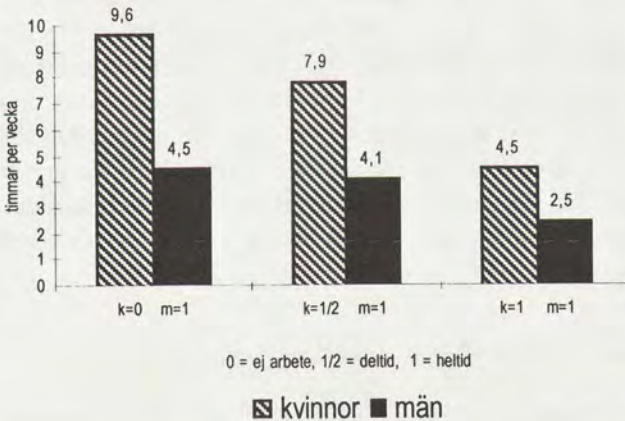
Figur 7.7 Hushållsarbete 1993, efter status på arbetsmarknad.
Timmar per vecka.

Figur 7.8 Barntillsyn 1984, efter status på arbetsmarknad.
Timmar per vecka.

Figur 7.9 Barntillsyn 1993, efter status på arbetsmarknad.
Timmar per vecka.

7.3 En statistisk analys av hushållens tidsallokering

En svaghet med de resultat som diskuterats ovan är att det är svårt att konstanthålla andra faktorer än de som vi är intresserade av att studera. Ett alternativ är att istället använda regressionsanalys i syfte att

erhålla isolerade effekter av de olika faktorer som påverkar tidsallokeringen. Den ekonomiska litteraturen innehåller en stor mängd referenser till ekonomiska modeller för analyser av hushållens resursallokering. Den mest kända och mest diskuterade ansatsen är Beckers tidsallokeringsmodell (Becker 1965). En översikt av denna typ av modeller ges i Juster & Stafford (1991), och en tillämpning på svenska HUS-data ges i Carlin & Flood (1997).

De statistiska modeller som utnyttjas här skall betraktas som en fortsättning av den deskriptiva framställningen. Det är inte vår avsikt att presentera och härleda en strukturell modell för hushållens tidsallokering. Den statistiska modellen bygger delvis på de metoder som användes i Carlin & Flood. Ett problem när tidsanvändningsdata användes för statistisk analys är den stora förekomsten av "nollor", dvs. av individer som rapporterat att de ej utfört aktiviteten. Som en illustration kan vi betrakta marknadsarbete; ett skäl till att individen svarat "noll" kan vara att han ej förvärvsarbetar. Ett annat skäl kan vara att han ej arbetade de dagar intervjun avsåg trots att han har ett förvärvsarbete. Det statistiska problemet vid analysen av tidsanvändningsdata (och även annan mikrodata) är att ta hänsyn till detta problem med "ähta och oähta nollor". I Carlin & Flood användes mer komplicerade metoder, men erfarenheten från detta arbete tyder på att resultaten inte skiljer sig speciellt mycket då enklare (mer robusta) metoder används. De resultat som diskuteras här bygger därför på en s.k. Heckit regression och dessutom för hushållsarbete (där antalet "nollor" är mycket litet, nästan alla ägnar någon tid åt hushållsarbete) en vanlig minsta kvadrat regression. De fullständiga regressionsresultaten samt en beskrivning av Heckit modellen ges i appendix. I nedanstående avsnitt betonas enbart de mest intressanta effekterna. De aktiviteter som vi här koncentrerar oss på är marknadsarbete, hushållsarbete och barn-tillsyn. De förklaringsvariabler som användes i modellen är ålder, utbildning, löner, inkomst, barn, barnomsorg, bostadstyp och antalet hushållsmedlemmar.

Vad påverkar hur mycket vi förvärvsarbetar

Det är ingen överraskning att barn påverkar den tid kvinnorna förvärvsarbetar. Ett normalt resultat i litteraturen är emellertid att påverkan är mycket liten på männens arbetstid och om det finns en effekt så är den i regel positiv, dvs. män med små barn förvärvsarbetar mer, se Ham (1982), Johnson & Pencavel (1984). Flood & Carlin (1997) visar dock att då tidsanvändningsdata används så erhålls en stor negativ effekt även för männen. Män med yngre barn arbetar betydligt mindre än gruppen utan yngre barn. Detta resultat upprepas även i

denna studie för år 1984 och i tabell 7.10 visas att män med yngre barn arbetar ca 3,6 timmar mindre än gruppen utan barn.

*Tabell 7.10 Marginaleffekter på marknadsarbete av barn i åldern 0–3 år.
Timmar per vecka.*

	1984	1993	Skillnad 1993–1984
Kvinnor	–7,4	–10,8	–3,4
Män	–3,6	0,7*	4,3
Skillnad kvinnor–män	–3,8	–11,5	

*) Ej signifikant på konventionell nivå.

Det är således värt att notera att detta resultat inte erhålls om konventionella data över arbetstider användes. Tidsanvändningsdata mäter faktisk arbetstid och inte kontrakterad. Med tidsanvändningsdata fångar vi upp alla effekter som barn har på våra arbetstider, om barnet är sjukt så märks detta om tidsanvändningsstudien har genomförts korrekt. Förmodligen framgår inte denna tillfälliga frånvaro när frågor om *normala* arbetstider ställs. Ett ytterligare stöd av resultatet att män med små barn arbetar mindre ges av försäkringskassornas statistik över ersatta frånvarodagar för vård av sjuka barn.

*Tabell 7.11 Antal dagar med tillfällig föräldrapenning.
1984–1994 (1000-tal)*

	Män	Kvinnor
1984	2043	2596
1985	2232	2890
1986	2403	2993
1987	2619	3227
1988	3128	4038
1989	3035	3841
1990	3305	4205
1991	3186	4083
1992	3073	3914
1993	3009	4196

Under 1984 svarade männen för ca 44 procent av totala antalet *ersatta* sjukdagar för vård av barn. Ett odiskutabelt resultat är den stora effekten små barn har på kvinnornas förvärvsarbete.

Tabell 7.10 visar att den genomsnittliga effekten för kvinnor med ett barn i åldern 0–3 år är en minskad arbetstid med nästan sju och en halv timma jämfört med kvinnor utan barn i denna åldersgrupp. För kvinnorna har denna negativa effekt ökat och år 1993 finner vi att

kvinnor med yngre barn arbetar nästan elva timmar mindre. Detta resultat är förväntat och återspeglas i tabell 7.12.

Tabell 7.12 *Antal dagar med föräldrapenning.
1984–1993 (1000-tal)*

	Män	Kvinnor
1984	1555	28899
1985	1833	31360
1986	2197	33216
1987	3040	37268
1988	2451	35366
1989	2803	37949
1990	3741	46788
1991	4520	51610
1992	5242	52623
1993	5808	51601

Antalet dagar med föräldrapenning har ökat kraftigt sedan 1984, med 78 procent för kvinnorna och 273 procent för männen. Männen svarar emellertid enbart för en mycket liten del av antalet dagar, 5 procent år 1984 och 10 procent 1993.

Resultaten 1993 för männen skiljer sig dramatiskt från de resultat som diskuterats för 1984. År 1993 finns inga statistiskt signifikanta effekter av små barn på männens marknadsarbete. De resultat som rapporterats i Flood & Carlin (1997) erhålls således inte år 1993. Detta är dessutom ett resultat som ej överensstämmer med den försäkringsstatistik som redovisats ovan. År 1984 ersattes männen för mer än tre och en halv miljoner arbetsdagar, motsvarande siffra för 1993 är nästan nio miljoner dagar. Trots denna kraftiga ökning i antalet ersatta dagar tyder våra modellresultat för 1993 på att den *isolerade* effekten (alla andra effekter konstanthållna) av små barn på männens arbetstid är försumbar.

En förklaring till detta resultat kan vara att män med små barn kompenserar den tillfälliga frånvaron som orsakas av barn med att arbeta mer vid andra tidpunkter. Denna kompensation skulle således ej förekomma i samma utsträckning 1984. Tabell 7.1 ger ett visst stöd för detta. Den visar att män med yngre barn som rapporterat förvärvsarbete ökat den genomsnittliga tiden med mer än två och en halv timma från 1984. Efterfrågesidan kan även spela en roll i den meningen att efterfrågan för övertidsarbete var större 1993 än 1984 (för de som har arbete).

Tendensen att kvinnor minskar sin tid i marknadsarbete är densamma även för äldre barn. I tabell 7.13 och 7.14 kan vi se att ett barn i åldern 4–7 respektive 8–12 år minskar kvinnornas arbetstid med 6,3

respektive 2,6 timmar per vecka 1993, vilket är en större påverkan på kvinnornas marknadsarbete än vad som kunde påvisas 1984.

*Tabell 7.13 Marginaleffekter på marknadsarbete av barn i åldern 4–7 år.
Timmar per vecka.*

	1984	1993	Skillnad 1993–1984
Kvinnor	–1,8	–6,3	–4,5
Män	–1,0*	–2,4*	–1,4
Skillnad kvinnor–män	–0,8	–3,9	

*) Ej signifikant på konventionell nivå.

*Tabell 7.14 Marginaleffekter på marknadsarbete av barn i åldern 8–12 år.
Timmar per vecka*

	1984	1993	Skillnad 1993–1984
Kvinnor	–1,7	–2,6	–0,9
Män	–3,0	–2,4	0,6
Skillnad kvinnor–män	1,3	–0,2	

*) Ej signifikant på konventionell nivå.

De marginella effekterna på männens marknadsarbete från barn i åldern 4–12 år är även de negativa. Män som har barn i dessa åldrar arbetar mellan en och tre timmar per vecka mindre än de män som inte har barn i denna åldersgrupp. För männen 1993 gäller det således att äldre barn till skillnad från yngre har en mätbar negativ inverkan på arbetstiden.

*Tabell 7.15 Marginaleffekter på marknadsarbete av barnomsorg.
Timmar per vecka*

	1984	1993	Skillnad 1993–1984
Kvinnor	4,6	4,0	–0,6
Män	–2,6	1,8*	4,4
Skillnad kvinnor–män	7,2	2,2	

*) Ej signifikant på konventionell nivå.

I tabell 7.15 görs en jämförelse av de marginella effekterna på marknadsarbete av kommunal/privat barnomsorg. Att tillgång till organiserad barnomsorg skulle påverka arbetsuttaget positivt verkar naturligt. Detta är också sant i samtliga fall utom för männen 1984, i ett hushåll

som har barnomsorg arbetade mannen då nästan två timmar mindre per vecka jämfört med ett hushåll utan barnomsorg. År 1984 påverkades alltså arbetstiden positivt för kvinnorna och negativt för männen.

Hushållsarbetets bestämningsfaktorer

När det gäller hushållsarbete är det svårt att identifiera effekter som är signifikanta (se regressionsresultaten i appendix). Detta beror sannolikt på att vi studerar aktiviteten hushållsarbete på en alltför aggregerad nivå. Några faktorer är det dock möjligt att peka på, vilka presenteras nedan.

Det som är gemensamt för kvinnorna 1984 och 1993 är framför allt icke-arbetsinkomstens negativa och lönens positiva inverkan på hushållsarbete. Förekomsten av kommunal eller privat barnomsorg har också en signifikant effekt på kvinnornas hushållsarbetstid. Kvinnor med barnomsorg ägnar mellan två och tre timmar mindre tid per vecka jämfört med de som inte har barnomsorg. För 1993 kan även en signifikant ålderseffekt påvisas. Kvinnorna har en konkav tid-ålders profil, med maximum vid ca 52 år.

För männen är det endast utbildning som har en signifikant effekt på tid i hushållsarbete både 1984 och 1993. Generellt kan man säga att ju lägre utbildning mannen har desto mindre tid ägnar han åt hushållsarbete. Denna effekt är tydligast 1993. För 1993 gäller vidare att förekomst av barnomsorg påverkar hushållsarbetstiden negativt (ingen effekt 1984).

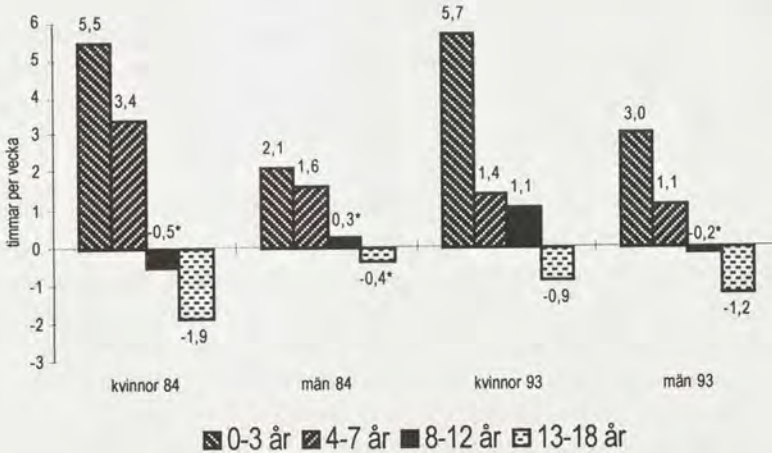
Ett genomgående drag, då det finns barn i åldern 0–12 år, är att kvinnorna ökar sin hushållsarbetstid. Det är dock endast de yngsta barnen som ger signifikanta effekter. För männen erhålls endast en signifikant effekt (positiv) och det är från barn i åldern 4–7 år för år 1993.

Barntillsyn

De tydligaste effekterna på barntillsyn kommer av naturliga skäl från förekomsten av barn (se figur 7.10). Ett barn i åldern 0–3 år medför att kvinnorna ökar sin barntillsyn med ca 5–6 timmar per vecka. För männen är denna positiva påverkan något mindre, mellan två och tre timmar per vecka. För båda könen gäller att effekten är störst 1993.

Figur 7.10 Marginal effekter på barntillsyn. Timmar per vecka.

*) Ej signifikanta effekter

Då barnen är något äldre (4–7 år) är effekten fortfarande positiv. Skillnaden mellan män och kvinnor är störst 1984, då ett barn i denna ålder medför att kvinnorna ökar barntillsynen med nästan tre och en halv timma mot ca en och en halv för männen. 1993 påverkas fortfarande kvinnorna mest, men nu är differensen betydligt mindre. Effekten av barn i åldern 8–12 år är endast signifikant för kvinnorna 1993. De ökar då sin aktiva tid med barnen med drygt en timma per vecka. De äldsta barnen (13–18 år) har en negativ inverkan på den tid som ägnas åt barntillsyn. Effekterna är signifikanta med undantag för kvinnorna 1984.

Det framförs ibland att individer som har organiserad barnomsorg ägnar mindre tid åt barnen. För kvinnorna förefaller detta vara fallet 1993, då en negativ och signifikant effekt erhålls. 1984 däremot kan inget sådant mönster påvisas. För männen gäller dock det omvända. Kommunal/privat barnomsorg inverkar positivt på den tid som män tillbringar med barn, effekten är emellertid endast signifikant 1984. För ytterligare resultat beträffande effekten av barnomsorg se Gustafsson & Kjulin (1994).

1984 hade utbildningsnivån betydelse för den tid som ägnades åt barnen. Mönstret var att individer med låg utbildning spenderade mindre tid med barnen och att detta gällde i högre grad för kvinnor än för män. 1993 finns inte denna effekt kvar för männen och för kvinnorna är den betydligt svagare.

Preferenser för hushållsarbete och barntillsyn

Det kan vara av intresse att undersöka om kvinnors och mäns attityder till hushållsarbete och barntillsyn skiljer sig åt. Vid sidan om de exogena variabler som redovisats i de föregående avsnitten (*Vad påverkar hur mycket vi förvärvsarbetar, Hushållsarbetets bestämningssfaktorer, Barntillsyn*) undersöktes därför också olika preferensers betydelse. Tyvärr ställdes dessa attitydfrågor inte till samtliga respondenter 1984, så därför redovisar vi resultatet separat i detta avsnitt och endast för 1993.

När det gäller kvinnor och mäns inställning till att passa och leka med barn, så är båda könen positiva till detta. Kvinnorna är dock något mer positiva än männen. Resultaten visar också att städning och matlagning är aktiviteter som både män och kvinnor rangordnar lågt. Att städa är den minst populära aktiviteten, särskilt för männen.

Vilka signifikanta effekter av attityder kan då identifieras på marknadsarbete, hushållsarbete och barntillsyn? De kvinnor som uppskattar att städa och laga mat ägnar mindre tid åt hushållsarbete. Detta resultat kan också tolkas som att de kvinnor som ägnar mycket tid åt hushållsarbete har fått nog av städning och matlagning. För männen kan inga signifikanta effekter av deras attityder på omfattningen av deras hushållsarbete hittas.

Kvinnors och mäns attityder när det gäller barn påverkar deras tidsanvändning på olika sätt. Lusten att leka med barn påverkar mäns arbetstid negativt och kvinnors positivt, för en positiv inställning till barnpassning gäller det omvända. Tiden som ägnas åt barntillsyn påverkas däremot på ett likartat sätt. De män och kvinnor som gillar att leka med barn tillbringar också mer tid tillsammans med barnen, medan de individer som tycker om att passa barn ägna mer tid till barntillsyn.

7.4 Sammanfattning

Det som vi i huvudsak har försökt beskriva är den påverkan som barn har på marknadsarbete, hushållsarbete och barntillsyn. Barnets ålder är avgörande för den tid som män och kvinnor ägnar åt dessa aktiviteter. Kvinnornas arbetstid påverkas kraftigt av att de har barn i de allra yngsta åldrarna. 1984 minskade de sin arbetstid med i genomsnitt sju timmar per vecka, 1993 var siffran nästan 11 timmar. När barnen blir något äldre är denna negativa påverkan inte fullt så stor, även om effekten fortfarande är störst 1993. Ett intressant faktum kan noteras då männens arbetstid studeras. 1984 så kunde en negativ effekt identifieras av barn i åldern 0–3 år, men denna effekt kunde där-

emot inte hittas 1993. Jämställdheten mellan män och kvinnor har alltså minskat i detta avseende. Detta är ett faktum trots att kvinnor i genomsnitt ökat sin arbetstid medan männens arbetstid i stort sett är oförändrad sedan 1984.

Har då jämställdheten ökat i något annat avseende under perioden 1984–1993? Hushållsarbete är en aktivitet där skillnaderna mellan män och kvinnor uppenbarligen minskat. Detta är främst ett resultat av att kvinnorna minskat sin hushållsarbetstid. Fortfarande gäller dock att kvinnorna ägnar betydligt mer tid åt hushållsarbete än männen. För kvinnorna kan man dessutom konstatera att de, både 1984 och 1993, ökat sin tid för denna aktivitet då det finns små barn i hushållet.

Både män och kvinnor ägnar de yngsta barnen mest tid. Dessa barn ägnas dessutom mer tid 1993, vilket inte är fallet för äldre barn. Kvinnorna svarar fortfarande för den största delen av barntillsynen, även om könsskillnaderna minskat något sedan 1984.

Litteraturförteckning

- Anxo, D. & Flood, L.R. (1994) *Pattern of time-use in France and Sweden*. Memorandum 205, Department of Economics, University of Gothenburg.
- Becker, G.S. (1965) "A Theory of the Allocation of Time", *Economic Journal* 75.
- Browning, M. (1992) "Children and Household Economic Behavior", *Journal of Economic Literature*, Vol. XXX, s. 1434–1475.
- Carlin, P.S. & Flood, L.R. (1997) "Do Children Affect the Labor Supply of Swedish Men?", *Labour Economics*, Volume 4, issue 2, s. 167–183.
- Flood, L.R. & Klevmarck A. (1992) *Market Work, Household Work and Leisure: An Analysis of Time-Use in Sweden*, Memorandum 172, Department of Economics, University of Gothenburg.
- Flood, L.R. & Gråsjö, U. (1995) *Changes in Time Spent at Work and Leisure: The Swedish Experience 1984–1993*. Memorandum 212, Department of Economics, University of Gothenburg.
- Gustafsson, B. & Kjulin, U. (1994) "Time Use in Child Care and Housework, and the Total Cost of Children", *Journal of Population Economics*, 7:287–306.
- Ham, J.C. (1982) Estimation of a Labour Supply Model with Censoring Due to Unemployment and Underemployment, *Review of Economic Studies* XLIX, 335–354.
- Heckman, J.J. (1979) "Sample Selection Bias as a Specification Error", *Econometrica*, 47, s. 153–161.
- Hotz, J. & Miller, R. (1988) "An Empirical Analysis of Life Cycle Fertility and Female Labor Supply", *Econometrica* 50, p. 380–387.
- Johnson, T.R. & Pencavel, J.H. (1984) "Dynamic Hours of Work Functions for Husbands, Wives and Single Females", *Econometrica* 52, 363–389.

- Klevmarken, N.A. & Olovsson, P. (1989) *Hushållens Ekonomiska Levnadsförhållanden (HUS). Teknisk beskrivning och kodbok*, Department of Economics, University of Gothenburg.
- McDonald, J.F. & Moffit, R.A. (1980) "The Uses of Tobit Analysis", *The Review of Economics and Statistics*, 62, s. 318–321.
- Mroz, T. (1987) "The Sensitivity of an Empirical Model of Married Women's Hours of Work to Economical and Statistical Assumptions", *Econometrica*, 55, s. 765–799.
- Wahlund, R. (1987) "Does Lowering the Marginal Tax Rates Matter?", in *Understanding Economic Behavior*, 12th Annual Colloquium of IAREP, Vol. 1, Aarhus School of Business, Denmark.

Appendix

Den svenska HUS-undersökningen

Den svenska HUS-undersökningen (*Household Market and Non Market Activities*, Klevmarken & Olofsson (1993)) grundas på ett urval av individer i åldern 18–74 år. Med hjälp av personliga intervjuer, telefonintervjuer samt registerdata har socio-ekonomisk information samlats in från både 1984 och 1993. I de hushåll där det fanns gifta eller sammanboende intervjuades båda. Vid sidan av huvudintervjun, genomfördes dessutom två telefonintervjuer om hushållens tidsanvändning. År 1984 var urvalsstorleken 2495, av dessa deltog 1680 i båda intervjuerna. Motsvarande siffror för 1993 var 3353, där 2346 deltog i båda intervjuerna. En del av urvalet är en panel, dvs. personer som deltog både 1984 och 1993. Panelen bestod av 864 personer.

År 1984 genomfördes undersökningen under perioden 15/2 1984 till 14/2 1985 och under år 1993 mellan 1/3 1993 och 28/2 1994, med undantag för vissa dagar under jul och påsk. De återstående 347 dagarna delades sedan in i fyra grupper: 1. Vinter-veckodag, 2. Vinter-veckoslut (helg), 3. Sommar-veckodag, 4. Sommar-veckoslut (helg).

Hela urvalet delades sedan in i två grupper. Den första gruppen bestod av hushåll som vid första tillfället intervjuades vinter-veckodag och sommar-veckoslut vid andra tillfället. Den andra gruppen hushåll intervjuades vinter-veckoslut första gången och sommar-veckodag andra gången.

Mätdagen valdes ut slumpmässigt och individerna intervjuades sedan per telefon angående deras tidsanvändning denna dag. I de flesta fall har intervjuerna ringt dem en dag efter mätdagen och frågat dem om tidsanvändningen dagen innan. Då respondenterna var omöjliga att få tag i (på mätdagen), så intervjuades individerna två, och i vissa sällsynta fall tre, dagar efter mätdagen.

Intervjuerna sker med s.k. öppna svar, dessa kodades sedan till 72 olika aktiviteter. För varje aktivitet beräknades sedan ett vägt medelvärde. I det vanligaste fallet, då två intervjuer genomförts, definierades medelvärdet enligt följande:

$$t_i = 5t_{iv} + 2t_{ih} \quad i = 1, 2, \dots, 72$$

där v och h står för om mät dagen var veckodag eller veckoslut (helg). Om en respondent endast deltagit i en av intervjuerna så beräknades värdet istället enligt $t_i = 5t_{iv}$ om mät dagen var en veckodag och annars enligt $t_i = 2t_{ih}$. Det är detta mått av tidsanvändningen per vecka som kommer att användas i vår analys.

Undersökningens metod och design var likartad 1984 och 1993. Det finns dock några skillnader. 1984 skrev intervjuaren ned svaren i ett pappersformulär, 1993 gjordes detta på ett elektroniskt formulär i en dator. Fördelen med den nya designen är att kodningsfelen minskar samt att det 1993 även finns tillgång till de öppna svaren. Denna information kommer dock inte att utnyttjas i detta arbete.

Ett problem vid jämförelse av data över tiden är om kodningen av de öppna svaren gjorts på samma sätt vid varje tillfälle. Därför sattes det upp strikta regler 1984 för hur kodningen skulle genomföras och dessa följdes sedan även 1993. Naturligtvis kan det fortfarande finnas utrymme för en viss slumpmässighet eller godtycke vid kodningen. Ett exempel på detta är då det rapporterats att fler aktiviteter utförts samtidigt. Vilken aktivitet skall då anses vara den primära och vilken skall anses vara den sekundära?

I huvudsak så finns det endast en förändring i kodningen. 1984 var ambitionen att rapportera den faktiska aktiviteten som eventuellt genomfördes under rast från arbete. Om respondenten handlade eller gick till banken under rasten så skulle detta rapporteras som handla respektive bankärende och inte som rast från arbete. Denna regel frångicks 1993 av två skäl. För det första så lyckades man inte fullt ut göra denna distinktion 1984, utan ibland så rapporterades rast och vid andra tillfällen handla, bankärende etc. För det andra så är rasten i sig en intressant aktivitet och som också analyserats i ett par undersökningar under senare tid.

Slutligen skall det också sägas att all data som använts i detta arbete är från aktiviteter som uteslutande betecknas som primära.

Förteckning över aktiviteter

- T11 Marknadsarbete
 - T110 Huvudsakligt arbete
 - T140 Extraarbete
- T20 Hushållsarbete
 - T21 Matlagning
 - T210 Matlagning för omedelbar konsumtion
 - T220 Matlagning för framtida konsumtion
 - T22 Diskning
 - T230 Diskning
 - T23 Städning
 - T240 Städning
 - T24 Tvätt
 - T250 Tvätt
 - T25 Inköp och administration
 - T260 Hushållsadministration
 - T410 Inköp dagligvaror
 - T420 Inköp andra varor
 - T430 Privata tjänster
 - T433 Andra privata tjänster
 - T440 Offentliga tjänster
 - T443 Andra offentliga tjänster
- T41 Barntillsyn
 - T340 Aktiv barntillsyn
 - T350 Passiv barntillsyn
 - T360 Tillsyn av sjukt barn

Statistisk modell

När tidsanvändningsdata används i regressionsmodeller gäller det att vara observant på problemet med den stora andelen "nollor". Att rapportera noll minuter i använd tid på en aktivitet, t.ex. marknadsarbete, kan ha två orsaker; (1) individen deltar inte på arbetsmarknaden eller (2) individen deltar på arbetsmarknaden, men arbetade inte på intervjudagen. För att ta hänsyn till detta är det lämpligt att använda sig av en "sample selektions" modell. Vi har valt en generaliserad tobit modell som vi estimerar med Heckmans tvåstegsmetod (Heckit), se Heckman (1979).

Ett problem när dessa modeller specificeras är specifikationen av beslutet att delta i en aktivitet eller inte. Ambitionen är att ekvationen för deltagandebeslutet, den s.k. indexfunktionen, antas skilja på "sanna" respektive "falska" nollor. I många fall kan det vara svårt att specificera indexfunktionen. I Carlin & Flood (1997) används variabler för att fånga in hur intervjudagen designats. Carlin & Flood använde den s.k. Double Hurdle modellen men i denna uppsats använder vi en något enklare variant, som vi helt enkelt betecknar generaliserad tobit.

Ett annat problem är om de valda variablerna på höger sida i ekvationerna är exogena eller inte. Om tiden som används till marknadsarbete skall skattas, så bör någon typ av lönevariabel användas. Den bästa bör vara nettolön, dvs. bruttolön-(1-marginalskatt). Klevmarken & Flood (1992) föreslår att föregående års marginalskattenivå används, eftersom studier visar att människor i allmänhet inte känner till marginalskattenivån innevarande år, utan oftare känner till förra årets nivå (Wahlund, 1987).

En annan frågeställning gäller effekten av barn på arbetstiden. Det har hävdats i litteraturen att det här finns ett potentiellt endogenitetsproblem (Mroz, 1987; Hotz & Miller, 1988). Browning (1992) diskuterar två olika ansatser när det gäller att skatta arbetsutbudsfunktioner då hänsyn tas till fertilitet. I den första ansatsen inkluderas inte barnvariabler i arbetsutbudsfunktionen, även om variabler som bestämmer fertilitet inkluderas. Den andra ansatsen bygger på att barnvariablerna används direkt i arbetsutbudsfunktionen. Ett problem i den andra ansatsen är att hitta bra instrumentvariabler för fertilitet som inte är korrelerade med arbetsutbudet. I denna uppsats utgår vi från att barn kan betraktas som exogena variabler.

Vi kommer att utföra regressionsanalys på tre aktiviteter; marknadsarbete, hushållsarbete och barntillsyn. Problemet med "för många nollor" föreligger endast för två av dessa aktiviteter, nämligen marknadsarbete och barntillsyn. När det gäller hushållsarbete är andelen som rapporterat noll i använd tid väldigt låg, vilket medför att vi valt att skatta denna aktivitet med minsta kvadrat metoden. Den generaliserade tobit-modellen kan skrivas

$$\text{Strukturell ekvation: } y_i^* = x_{1i} \beta_1 + u_i \quad u_i \sim N(0, \sigma^2)$$

$$\text{Indexfunktion: } d_i^* = x_{2i} \beta_2 + v_i \quad v_i \sim N(0, 1)$$

$$d_i = \begin{cases} 1 & \text{if } d_i^* > 0 \\ 0 & \text{if } d_i^* \leq 0 \end{cases}$$

$$y_i = \begin{cases} y_i^* & \text{if } d_i = 1 \\ 0 & \text{annars} \end{cases}$$

där y_i^* betecknar den icke observerade endogena variabeln (exempelvis önskat antal timmar marknadsarbete) och y_i den tillhörande observerade variabeln (faktiskt antal timmar marknadsarbete). x_{1i} och x_{2i} är två vektorer med förklarande variabler som antas vara okorrelerade med slumpvariablerna u_i och v_i . β_1 och β_2 är parameter-vektorer. d_i^* är en latent variabel som representerar binär censoring och d_i är dess

observerade värde (1 om personen arbetar, annars 0). Här antas $u, v \sim N(0, 0, \sigma^2, 1, \rho)$, där ρ är korrelationskoefficienten mellan u och v .

Givet den stokastiska specifikationen kan likelihoodfunktionen härledas och parametrarna kan estimeras med Maximum Likelihood. En alternativ estimeringsmetod, som använts här, är istället att använda Heckit (Heckmans två-stegsmetod). För både marknadsarbete och barnomsorg har vi estimerat modellerna med Maximum Likelihood och Heckit, då dessa metoder givit likartade resultat har vi valt att här rapportera resultaten baserade på Heckit.

Vanligtvis har inte de skattade parametrarna i dessa modeller någon naturlig tolkning. För att få resultat som kan tolkas beräknas därför också marginaeffekter. Om vi dessutom delar upp den totala effekten erhåller vi följande (McDonald & Moffit, 1980):

$$\frac{\partial E(y_i)}{\partial x_{lik}} = \frac{\partial p(d_i = 1)}{\partial x_{lik}} E(y_i | d_i = 1) + \frac{\partial E(y_i | d_i = 1)}{\partial x_{lik}} p(d_i = 1)$$

där index k betecknar variabel k i vektor x_{li} . Den första komponenten på höger sida i uttrycket visar ändringen i sannolikhet när en aktivitet utförs. Den andra komponenten visar ändringen av det förväntade värdet av y_i , givet att aktiviteten utförs.

De variabler som används är som följer:

Beroende variabel:

tid som spenderas på marknadsarbete, barntillsyn eller hushållsarbete

Oberoende variabler:

ålder, (ålder)², kort utbildning, medellång utbildning, dummyvariabler för barn i åldern 0–3 år, 4–7 år, 8–12 år, resp. 13–16 år, privat/kollektiv barnomsorg, antal hushållsmedlemmar, boendeform, lön, virtuell inkomst.

Dessa variabler används i den strukturella ekvationen. I indexfunktionen används inte löne- och inkomstvariablerna. Däremot så används variabler beträffande intervjudag (säsong, veckodag) i denna ekvation.

Antalet barn behandlas här som exogena variabler. Utbildning beskrivs med dummyvariabler, där kort utbildning är nio års skolgång och medellång utbildning är upp till högskoleexamen. Barnomsorg eller inte och boendeform (egna hem, hyresboende) mäts också med hjälp av dummyvariabler.

Nettolönen som används i denna studie beräknas enligt brutto-lön · (1-marginalskatt). Inkomstvariabeln beräknas genom att summera make/makas nettoinkomst, hushållets kapitalinkomst samt egen nettoinkomst, samtliga siffror hämtade från året innan intervjun genomfördes. För att minska endogenitetsproblemet estimeras först en löne-

och inkomst relation, sedan beräknas prediktioner separat för både löner och inkomster. Vid löne- och inkomst estimeringen används linjära och kvadratiska termer för ålder, utbildning, 1992 års kapitalinkomst samt verksamma år i arbetslivet. Den skattade medellönen var år 1984 ca 23 kr/timma för kvinnor och 20 kr/timma för män. År 1993 var motsvarande siffror 51 kr/timma för kvinnor och 53 kr/timma för män.

Sammanfattande regressionsresultat

Marknadsarbete, kvinnor 1984

Variable	Margeff	Std	Variable Label
INTERCEP	-12,18096	6,24835	Intercept
F_AGE	1,53736	0,29167	Ålder i år
F_AGE2	-1,98597	0,34897	(Ålder i år) ²
F_ED1	5,05178	1,36934	Utbildning, låg
F_ED2	4,27895	1,54789	Utbildning, mellan
F_PNW	-0,63813	0,12321	Skattad nettolön
F_PY	0,26742	0,04448	Skattad arbetsfri ink
CH1	-7,39980	1,26583	Barn, ålder 0-3
CH2	-1,83123	1,07868	Barn, ålder 4-7
CH3	-1,67145	0,96204	Barn, ålder 8-12
CH4	1,55169	0,99822	Barn, ålder 13-18
TILLS	4,56305	1,01258	Barnomsorg
H_HO	1,06696	0,87178	Boendeform
H_HM	-1,23171	0,55249	Antal hushållsmedlemmar

Marknadsarbete, män 1984

Variabel	Margeff	Std
INTERCEP	-9,15617	12,07833
M_AGE	2,45806	0,42534
M_AGE2	-3,09559	0,49658
M_ED1	-1,67906	1,72753
M_ED2	-0,01891	1,80925
M_PNW	-0,64882	0,42172
M_PY	0,05633	0,05482
CH1	-3,58803	1,52960
CH2	-1,00044	1,39002
CH3	-2,99608	1,27156
CH4	-3,20022	1,32375
TILLS	-2,56732	1,21119
H_HO	4,31815	1,22959
H_HM	1,98718	0,69194

Marknadsarbete, kvinnor 1993

Variabel	Margeff	Std
INTERCEP	-21,99960	7,24062
F_AGE	1,38565	0,37320
F_AGE2	-1,94134	0,42353
F_ED1	2,07604	1,42042
F_ED2	0,49694	1,12950
F_PNW	-0,43128	0,16633
F_PY	0,20291	0,04695
CH1	-10,77702	1,50909
CH2	-6,29489	1,50052
CH3	-2,59310	1,28236
CH4	-0,24221	1,16035
BOMS	3,98846	1,34982
H_HO	-0,92225	1,03523
H_HM	1,02492	0,60511

Lennart Flood & Urban Gråsjö

Marknadsarbete, män 1993

Variabel	Margeff	Std
INTERCEP	-69,28562	12,01663
M_AGE	3,10210	0,52177
M_AGE2	-3,57824	0,58381
M_ED1	1,75018	2,07783
M_ED2	2,17112	2,06971
M_PNW	0,16349	0,25836
M_PY	0,09216	0,09970
CH1	0,73773	1,66921
CH2	-2,37592	1,88795
CH3	-2,42864	1,64736
CH4	2,66418	1,52172
BOMS	1,81695	1,71075
H_HO	2,29568	1,43275
H_HM	0,14303	0,80170

Hushållsarbete, kvinnor 1984

Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	T for H0: Parameter=0	Prob > T	Variable Label
INTERCEP	1	10,404444	7,28747741	1,428	0,1539	Intercept
F_AGE	1	-0,064374	0,39673482	-0,162	0,8712	Ålder i år
F_AGE2	1	0,282460	0,46755126	0,604	0,5460	(Ålder i år) ²
F_ED1	1	-0,284276	2,03444218	-0,140	0,8889	Utbildning, låg
F_ED2	1	0,998368	2,30682137	0,433	0,6653	Utbildning, mellan
F_PNW	1	0,677710	0,16468138	4,115	0,0001	Skattad nettolön
F_PY	1	-0,169351	0,06493592	-2,608	0,0093	Skattad arbetsfri ink,
CH1	1	2,950225	1,75012261	1,686	0,0923	Barn, ålder 0-3
CH2	1	0,023700	1,63142688	0,015	0,9884	Barn, ålder 4-7
CH3	1	1,102084	1,43563240	0,768	0,4430	Barn, ålder 8-12
CH4	1	-0,373544	1,54699341	-0,241	0,8093	Barn, ålder 13-18
TILLS	1	-2,357548	1,46507511	-1,609	0,1081	Barnomsorg
H_HO	1	0,849171	1,24469654	0,682	0,4953	Boendeform
H_HM	1	2,191599	0,81305419	2,696	0,0072	Antal hushållsmedl,

Hushållsarbete, män 1984

Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	T for H0: Parameter=0	Prob > T	Variable Label
INTERCEP	1	8,377042	9,20357120	0,910	0,3631	Intercept
M_AGE	1	-0,125596	0,32776754	-0,383	0,7017	Ålder i år
M_AGE2	1	0,150084	0,37693222	0,398	0,6906	(Ålder i år) ²
M_ED1	1	-2,422790	1,43873486	-1,684	0,0927	Utbildning, låg
M_ED2	1	-1,011841	1,57729419	-0,642	0,5214	Utbildning, mellan
M_PNW	1	0,240704	0,35702902	0,674	0,5004	Skattad nettolön
M_PY	1	-0,039318	0,04307782	-0,913	0,3617	Skattad arbetsfri ink,
CH1	1	-0,175849	1,27047500	-0,138	0,8900	Barn, ålder 0-3
CH2	1	-0,049966	1,19975173	-0,042	0,9668	Barn, ålder 4-7
CH3	1	0,075742	1,05091578	0,072	0,9426	Barn, ålder 8-12
CH4	1	-1,381391	1,12025364	-1,233	0,2180	Barn, ålder 13-18
TILLS	1	0,274422	1,03304978	0,266	0,7906	Barnomsorg
H_HO	1	-0,337502	0,94931417	-0,356	0,7223	Boendeform
H_HM	1	0,985668	0,54741532	1,801	0,0723	Antal hushållsmedl,

Hushållsarbete, kvinnor 1993

Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	T for H0: Parameter=0	Prob > T	Variable Label
INTERCEP	1	-9,391507	9,84667979	-0,954	0,3406	Intercept
F_AGE	1	1,152571	0,50422993	2,286	0,0227	Ålder i år
F_AGE2	1	-1,109197	0,56703943	-1,956	0,0510	(Ålder i år) ²
F_ED1	1	0,578155	2,02133612	0,286	0,7750	Utbildning, låg
F_ED2	1	-2,097141	1,70114695	-1,233	0,2182	Utbildning, mellan
F_PNW	1	0,360195	0,23310187	1,545	0,1229	Skattad nettolön
F_PY	1	-0,130705	0,05792294	-2,257	0,0245	Skattad arbetsfri ink,
CH1	1	4,383596	1,94892003	2,249	0,0249	Barn, ålder 0-3
CH2	1	0,494585	2,05262842	0,241	0,8097	Barn, ålder 4-7
CH3	1	2,314304	1,85088848	1,250	0,2117	Barn, ålder 8-12
CH4	1	0,273070	1,77881865	0,154	0,8781	Barn, ålder 13-18
BOMS	1	-2,453845	1,87859246	-1,306	0,1921	Barnomsorg
H_HO	1	-0,347049	1,48888936	-0,233	0,8158	Boendeform
H_HM	1	0,604994	0,91171257	0,664	0,5073	Antal hushållsmedl,

Hushållsarbete, män 1993

Variable	DF	Parameter Estimate	Standard Error	T for H0: Parameter=0	Prob > T	Variable Label
INTERCEP	1	22,731966	8,58275091	2,649	0,0083	Intercept
M_AGE	1	0,065206	0,38318621	0,170	0,8649	Ålder i år
M_AGE2	1	-0,050714	0,42623519	-0,119	0,9053	(Ålder i år) ²
M_ED1	1	-4,402606	1,62959376	-2,702	0,0071	Utbildning, låg
M_ED2	1	-3,047435	1,65299961	-1,844	0,0658	Utbildning, mellan
M_PNW	1	-0,156563	0,19584870	-0,799	0,4244	Skattad nettolön
M_PY	1	-0,018201	0,07159361	-0,254	0,7994	Skattad arbetsfri ink,
CH1	1	0,079641	1,35536816	0,059	0,9532	Barn, ålder 0-3
CH2	1	3,814956	1,46774784	2,599	0,0096	Barn, ålder 4-7
CH3	1	1,592707	1,34094889	1,188	0,2355	Barn, ålder 8-12
CH4	1	-1,136207	1,27264180	-0,893	0,3724	Barn, ålder 13-18
BOMS	1	-2,633476	1,31575276	-2,001	0,0459	Barnomsorg
H_HO	1	0,060996	1,09565607	0,056	0,9556	Boendeform
H_HM	1	-0,326039	0,66207780	-0,492	0,6226	Antal hushållsmedl,

Barntillsyn, kvinnor 1984

Variable	Margeff	Std	Variable Label
INTERCEP	6,34908	3,56504	Intercept
F_AGE	0,09812	0,19318	Ålder i år
F_AGE2	-0,22918	0,23975	(Ålder i år) ²
F_ED1	-3,11450	0,76018	Utbildning, låg
F_ED2	-2,49365	0,84075	Utbildning, mellan
F_PNW	-0,02791	0,07810	Skattad nettolön
F_PY	0,01870	0,02898	Skattad arbetsfri ink,
CH1	5,46023	0,73690	Barn, ålder 0-3
CH2	3,44829	0,57556	Barn, ålder 4-7
CH3	-0,47912	0,53992	Barn, ålder 8-12
CH4	-1,90482	0,64243	Barn, ålder 13-18
TILLS	0,03030	0,46057	Barnomsorg
H_HO	-1,04463	0,49951	Boendeform
H_HM	0,53818	0,33225	Antal hushållsmedl,

Barntillsyn, män 1984

Variable	Margeff	Std
INTERCEP	3,05949	3,72608
M_AGE	-0,09022	0,15475
M_AGE2	0,06356	0,18276
M_ED1	-2,01701	0,54450
M_ED2	-1,07275	0,56250
M_PNW	0,07305	0,15001
M_PY	-0,02836	0,01932
CH1	2,13266	0,47851
CH2	1,64650	0,50531
CH3	0,26198	0,42194
CH4	-0,37808	0,49017
TILLS	0,93363	0,33260
H_HO	0,04869	0,39329
H_HM	0,09899	0,23040

Barntillsyn, kvinnor 1993

Variable	Margeff	Std
INTERCEP	9,24477	3,18060
F_AGE	-0,29764	0,18279
F_AGE2	0,21042	0,21141
F_ED1	-1,22216	0,55683
F_ED2	-0,47399	0,48716
F_PNW	0,07156	0,06868
F_PY	-0,03422	0,01720
CH1	5,69610	0,51338
CH2	1,36292	0,51249
CH3	1,11185	0,46874
CH4	-0,92101	0,54614
BOMS	-0,63855	0,41161
H_HO	1,09781	0,44165
H_HM	0,03108	0,26510

Barntillsyn, män 1993

Variable	Margeff	Std
INTERCEP	-0,10661	3,93327
M_AGE	-0,16790	0,17318
M_AGE2	0,18964	0,19549
M_ED1	0,39231	0,61783
M_ED2	-0,51017	0,66029
M_PNW	-0,06441	0,08203
M_PY	0,06554	0,02848
CH1	3,02959	0,64377
CH2	1,14404	0,57250
CH3	-0,15965	0,53249
CH4	-1,24977	0,57658
BOMS	0,41434	0,45796
H_HO	-1,21524	0,45439
H_HM	0,14785	0,29133

Familjeliv och arbetsmarknad för män och kvinnor

8

MARTIN HÖRNQVIST

8.1 Inledning

Vi skall i detta kapitel söka belysa hur sammanboende och föräldraskap påverkar kvinnors och mäns yrkeskarriärer och inkomster. Frågan är, något omformulerad, hur väl yrkesliv och familjeliv låter sig kombineras och vilka restriktioner hem och familj utgör för ett aktivt arbetsmarknadsdeltagande. Fokus kommer att ligga på hur dessa restriktioner skiljer sig åt mellan könen.

Kvinnor lägger ner mer tid på hushållsarbete än vad män gör och har under långa perioder i livet en svagare arbetsmarknadsanknytning genom deltidsarbete och arbetskraftsavbrott för föräldraledighet. Hur påverkar detta deras möjligheter till inkomst- och karriärutveckling?

Detta är en komplicerad fråga. De olika krav familjelivet ställer på män respektive kvinnor kan verka genom en rad olika mekanismer, varav många är svåra att kvantifiera. Socialt konstruerade könsroller är intimt förknippade med vår identitet och påverkar således vårt handlande genom diffusa och svåråtkomliga processer.¹ Så är smak, intressen, motivation och självuppskattning egenskaper som uppenbarligen varierar med kön. Det är naturligtvis svårt att ur den mängd av föreställningar som bygger upp identiteten logiskt särskilja just dem som är kopplade till familjelivets och arbetslivets organisation. Ganska snart uppstår avgränsningsproblem. Man kan exempelvis fråga sig hur sambandet ser ut mellan å ena sidan pojkars och flickors intressen och å andra sidan uppfattningar om vilka uppgifter som är typiskt manliga eller kvinnliga; samt hur detta i sin tur relaterar till manifest beteende i form av arbetsdelning i hemmet samt utbildnings- och yrkesval. Sannolikt finns ingen naturlig kausal ordning, könsidentiteten skapas och återskapas kontinuerligt genom interaktion. Det finns således också återkopplingar som förstärker könsskillnaderna.

¹ Se Ridgeway (1997) för en diskussion om detta.

Familjelivet påverkar möjligheten att delta i marknadsarbete, men diskriminering och segregering på arbetsmarknaden inverkar sannolikt också på familjens arbetsdelning (jämför Blau och Ferber, 1992).

Här skall inget försök göras att analysera denna problemställning, vi nöjer oss med att notera frågans komplexa natur. Dock kan det vara fruktbart att summera några huvuddrag i den förda diskussionen. Man kan tänka sig att familjelivets organisation påverkar arbetsmarknadsutfall genom tre huvudmekanismer som ömsesidigt påverkar varandra; i) genom avfärgning på könsspecifika identitetsmönster som leder till skillnader mellan män och kvinnor i preferenser och prioriteringar vilket i sin tur skapar skillnader i utbildnings-, yrkes- och arbetsmarknadsval. Så betyder t.ex. arbetsdelningen i den "typiska" familjen där mannen förväntas ägna sig åt marknadsarbete och kvinnan ta hand om hem och hushåll att pojkar intresserar sig för aktiviteter som är förknippade med marknadsarbete, medan omvårdande aktiviteter som förknippas med "den goda husmodern" blir av intresse för flickor; ii) genom andras uppfattningar om "manligt" och "kvinnligt", som dels verkar genom sanktioner,² såväl i vardagslivet som i yrkeslivet, dels genom att andras ackumulerade beteende utgör den norm efter vilken individen mäts, ett exempel på detta är statistisk diskriminering.³ Tanken är att om större delen av den manliga befolkningen väljer att inte utnyttja sin lagstadgade rätt till föräldraledighet så kommer det att uppfattas som " normalt " för en man att inte vara föräldraledig och män som väljer en annan lösning kommer då att ses som avvikande; iii) genom direkta effekter orsakade av manifest beteende, det vill säga det faktiska beteendet att inte vara föräldraledig, att utföra hushållssysslor, att arbeta deltid, att vara ledig för att ta hand om sina sjuka barn.

Av dessa tänkbara processer är endast individens val och beteenden direkt empiriskt observerbara och vi kommer i detta kapitel att koncentrera våra analyser på att visa hur faktiska val och beteenden är avhängiga familjesituationen.

En förståelse av hur mäns och kvinnors val och beteenden i samband med familjebildning leder till könsskillnader i karriärchanser och inkomstutveckling är en nödvändig, om än inte helt tillräcklig, grund på vilken en förståelse av könsskillnader på arbetsmarknaden måste vila.

Vi kommer i detta kapitel att först gå igenom teorier som kan föreslå vägar genom vilka händelser i familjelivet kan påverka mäns och

² Normbrytande beteende bestraffas och normföljande beteende belönas.

³ Statistisk diskriminering innebär att arbetsgivare använder sig av information på grupp-nivå för beslut på individ-nivå, vilket exempelvis innebär att en enskild kvinna kan diskrimineras på grund av andra kvinnors familjebildningsmönster.

kvinnors arbetsmarknadsframgångar. Därefter studerar vi hur familjesituationen påverkar tidsanvändning och inkomster över livscykeln och ställer oss sedan frågan om hur könsskillnader i hur mycket tid som läggs ned på obetalt hushållsarbete uppkommer. I avsnitt 8.5 söker vi besvara frågan om det är så att män och kvinnor söker sig till olika yrkesgrupper beroende på att de har olika förväntningar på sina möjligheter att kombinera ansvar för hem och familj med arbetslivet. Detta görs genom att separata analyser av inkomster görs för män och kvinnor i kvinnodominerade, könsblandade respektive mansdominerade yrken. I det sista analysavsnittet undersöker vi hur mäns och kvinnors karriärer påverkas av sammanboende och barn genom att analysera livsförloppsdata. Kapitlet avslutas med en sammanfattande diskussion.

8.2 Hur kan familjelivet skapa könsojämlikhet på arbetsmarknaden?

För att förstå de mekanismer som skapar könsojämlikhet på arbetsmarknaden har det föreslagits att man bör koncentrera analyserna på det sätt på vilket män och kvinnor kan kombinera familj och marknadsarbete (se t.ex. Blau och Ferber, 1992; Moller Okin, 1989; Roman, 1994). Problemet anses vara att män kan förlita sig på sin partner för att ta hand om familjen och därför kan ägna sig åt marknadsarbete och på så vis öka sina inkomster. Kvinnor skär i stället ned på sitt betalda arbete för att kunna bära ansvaret för hem och familj. Detta innebär således en dubbel ojämlikhet. På vilka sätt kan då familjelivet skapa könsskillnader i arbetsmarknadsutfall?

Ett väldokumenterat resultat i såväl svensk som internationell forskning är att män har högre löner än kvinnor, även givet humankapital (d.v.s. utbildningsnivå, arbetslivserfarenhet m.m.) (se t.ex. Blau och Ferber, 1987; le Grand, 1989, 1991; Löfström, 1990; Petersen m.fl., 1996). Könsskillnaderna har förklarats som beroende av ett antal mekanismer; dessa kan i sin tur principiellt indelas i två huvudkategorier: diskriminering⁴ på arbetsmarknaden (eller diskriminering på efterfrågesidan) respektive diskriminering utanför arbetsmarknaden (eller diskriminering på utbudssidan). Frågan är således om det är arbetsgivare eller andra aktörer på arbetsmarknaden som behandlar individer som är identiska i allt utom kön olika, eller om kvinnor och män skiljer sig åt längs dimensioner som ligger utanför arbetsmarknaden.

⁴ Ordet *diskriminering* används här i den bredare betydelsen särskiljning.

Diskriminering på arbetsmarknaden

En av de mekanismer som föreslagits för att förklara könsskillnader i lön är att arbetsgivarna genom direkt diskriminering systematiskt missgynnar kvinnor trots att dessa är lika produktiva som män. Flera modeller för hur direkt diskriminering kan ta sig uttryck har föreslagits (jämför Becker, 1957/1971; England, 1992; Polachek och Siebert, 1993). Det är tänkbart att det hos arbetsgivarna (eller hos manliga medarbetare) finns fördomar, eller bara ren motvilja, mot kvinnor. Efterfrågan på kvinnlig arbetskraft minskar då och därmed lönerna för denna grupp.⁵ Det kan också vara så att arbetsgivarnas diskriminering endast svarar mot kundernas smak för diskriminering (Ashenfelter och Hannan, 1986; Borjas och Bronars, 1989; Nardinelli och Simon, 1990). Detta kan inträffa t.ex. om kunder misstror kvinnliga bilmekaniker. Efterfrågan på kvinnliga bilmekaniker minskar även i detta fall och deras löner sjunker.

Det finns också exempel på en mer strategisk form av diskriminering, då manliga yrkesgrupper medvetet försöker hindra kvinnor från att få tillträde till yrket, för att genom att hålla arbetskraftsutbudet nere minska konkurrensen om jobben och på så vis hålla lönerna uppe (jämför EOC, 1984; Hartmann, 1976; Reskin, 1988).

Statistisk diskriminering innebär att information på gruppnivå används för att göra förutsägelser på individnivå. Till skillnad från direkt diskriminering kan statistisk diskriminering sägas ha en rationell grund i den utsträckning arbetsgivaren faktiskt tjänar på att utnyttja den. Så kan en arbetsökande kvinna som är 30 år och inte har barn missgynnas vid en anställning då arbetsgivaren tror att hon snart kommer att få barn och vara frånvarande från arbetsplatsen. Det kan i sådana fall vara kostsamt för arbetsgivaren att investera i introduktionsutbildning och anställningskostnader för en person som ändå snart skall ersättas av en vikarie (jämför Bielby och Baron, 1986; Phelps, 1972). Det är värt att notera att statistisk diskriminering kan leda till självförstärkande effekter. Om en arbetsgivare tror att kvinnor är mindre benägna att stanna länge på samma arbetsplats framförallt anställer dem i den typ av arbeten där kostnaden för nyanställningar och internutbildning är som lägst, leder detta troligen till att kvinnorna kommer att uppvisa just det instabila beteende arbetsgivaren trodde att de skulle göra. De lämnar arbetet i större omfattning än öv-

⁵ Enligt Beckers (1957/1971) diskrimineringsteori kan denna typ av diskriminering inte förekomma på en konkurrensutsatt marknad, då diskriminerande företag skulle slås ut, emedan konkurrenter som anställde enbart kvinnor skulle kunna producera samma produkt till en lägre kostnad. Kostnaden per produktionsenhet blir lägre för konkurrenten eftersom arbetskraft med given produktivitet kan köpas billigare.

riga eftersom de utestängs från karriärvägar, ansvarsfulla arbetsuppgifter och god arbetsmiljö.⁶

Petersen och Morgan (1995) finner att huvudorsaken till att män och kvinnor har olika lön är att de har olika arbeten, olika befattningar samt arbetar i olika branscher och företag. Skillnaden mellan mäns och kvinnors löner när de inte tar hänsyn till att män och kvinnor har olika jobb är knappt 15 procent till männens fördel, men när de jämför män och kvinnor i samma befattning på samma arbetsplats är skillnaden bara omkring 1,5 procent.⁷ Liknande resultat men med användande av grövre yrkes- och befattningskategorier erhåller le Grand (1991). Detta skulle indikera att direkt lönediskriminering endast kan förklara en mycket liten del av de totala löneskillnaderna mellan könen. Ur ett policyperspektiv kan det dessutom vara värt att ha i åtanke att direkt lönediskriminering är olaglig i de flesta västliga industriländer. Genom att det finns möjligheter att bestraffa arbetsgivare som diskriminerar efter kön eller etnicitet, innebär olaga diskriminering inte bara ineffektivitet, utan också risk för böter och dålig publicitet.

Dock kan det vara så att diskriminering på arbetsmarknaden sker genom så subtila processer att det kan vara svårt att bevisa att den förekommer. Man kan tänka sig att den avspeglar sig i differentiell tillgång till exempelvis internutbildning, information, nätverk och befordringar.⁸ En annan hypotes som framförts är att allmänt omfattade uppfattningar om könsstatus ser män som generellt sett mer kompetenta,⁹ och mer specifikt: som lämpade för "typiskt" manliga arbeten medan kvinnor ses som bättre lämpade för "typiskt" kvinnliga arbeten. Detta leder till att såväl arbetsgivaren som arbetstagaren förväntar sig att en man skall få ett "mansjobb" och en kvinna ett (lägre betalt) "kvinnojobb" (Ridgeway, 1997). Diskriminering på arbetsmarknaden torde mot bakgrund av detta resonemang snarast ske genom ojämlika möjligheter till befordringar. Detta mäts bäst med analyser av karriärutveckling för män och kvinnor.¹⁰

⁶ Arrow (1973; 1976) refererad i Blau och Ferber (1992).

⁷ Denna återstående oförklarade löneskillnad har förklarats som beroende på produktivitetsskillnader mellan könen (Petersen, Meyerson och Snartland, kommande).

⁸ Jämför Lazear och Rosen (1990); Reskin och Roos (1990) samt Wennerås och Wold (1997).

⁹ Flera undersökningar tyder på att kvinnor underskattar sina arbetsprestationer när de jämför sig med män (Deaux och Kite, 1987; Lenny, 1977), dessutom visar en lång rad studier att mäns prestationer systematiskt överskattas (se exempelvis Deaux och Taynor, 1973; Swim m.fl., 1989; samt Wennerås och Wold 1997).

¹⁰ För en analys av befordringsmöjligheter för män respektive kvinnor inom varuhan-deln se Granqvist och Persson (1997).

Diskriminering utanför arbetsmarknaden

Diskriminering på utbudssidan sker genom att könen väljer olika på grund av att de har olika preferenser eller genom att de missgynnas av andra samhälleliga strukturer som påverkar deras produktivitet och/eller möjligheter att konkurrera på arbetsmarknaden.¹¹ En faktor som ofta framförts är att kvinnors och mäns "smak" är olika. Ett flertal undersökningar har funnit att män och kvinnor systematiskt skiljer sig åt vad gäller intressen och prioriteringar (se t.ex. Daymont och Andriani, 1984), något som också avspeglar sig i utbildningsval (se t.ex. Jonsson, 1997). Kvinnor är enligt denna förklaring mer intresserade av arbeten inom vård, barnomsorg och undervisning, medan män är intresserade av tekniskt inriktade arbeten. Problemet är att "manlig smak" leder till högre löner.

En annan, men relaterad, mekanism är vad som kan benämnas rationella familjeinkomstmaximerande strategier för hemarbetets fördelning mellan makarna (Becker, 1981/1991). Utan att gå närmare in på detta¹² är tanken att kvinnan har komparativa fördelar i hushållsarbetet, och således är mer produktiv vad gäller hemarbete. Det är därför rationellt för mannen att specialisera sig på marknadsarbete, och för kvinnan att specialisera sig på hemarbete. På så vis maximeras familjens totala tillgång till varor och tjänster.

En alternativ förklaringsmodell till den ojämna fördelningen av hushållsarbete och marknadsarbete är att den är avhängig tradition. Fördelningen är enligt denna förklaringsmodell antingen irrationell, eller också kan den ses som en förklaring till att kvinnan har komparativa fördelar i hemarbetet. Genom trögföränderlig socialisation till ett samhälle som inte längre finns bibringas kvinnor kunskaper och intressen ("smak") som gör dem mer produktiva i hemarbetet.

Det är också möjligt att se utfallet i fördelningen av hushållsarbetet som resultatet av en ständigt pågående förhandling mellan makarna, där deras relativa utbildning och inkomst kan ses som maktresurser. Kausaliteten kan således vara omvänd. Vilken förklaringen än är framstår det som troligt att ett större ansvar för hemarbetet begränsar kvinnors möjligheter på arbetsmarknaden. Detta är enligt samtliga dessa förklaringsmodeller den drivande mekanismen bakom köns-
ojämlikheten på arbetsmarknaden.

En annan faktor som kan förklara varför män och kvinnor når olika arbetsmarknadsutfall kan vara antecipatoriska val. Kvinnor förväntar sig en diskriminerande arbetsmarknad och en familjesituation som är

¹¹ Här ryms också eventuella biologiska skillnader i läggning och färdigheter. Dessa kommer här helt att ignoreras.

¹² För en noggrannare genomgång av detta se Bolins kapitel i denna volym.

svår att kombinera med yrkeslivet och gör därför strategiska val som syftar till att minimera straffet för en lång period med svag anknytning till arbetsmarknaden. Man kan också tänka sig att det finns straff för dem som bryter könsbarriärerna och detta kan möjligen vara en icke-monetär minuspost för kvinnor i hur attraktiva aldrig så välbetalda mansyrken är.

De mekanismer som är av intresse i detta kapitel är de som kan verka genom omständigheter knutna till familjelivet. I vilka av dessa förklaringsmodeller är familjen den drivande faktorn? Som tidigare noterats kan man tänka sig såväl direkta som indirekta effekter av könsskillnader i familjesfären. När det gäller den diskriminering som sker på arbetsmarknaden torde som tidigare nämnts denna främst visa sig i könsskillnader i tillgång till befordringsgångar. Mekanismerna bakom detta är svåra att observera direkt, men finner vi att sammanboende och föräldraskap leder till sämre karriärchanser för kvinnor kan vi med stor sannolikhet anta att en mekanism bakom skillnaderna i befattningsnivåer mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden står att finna i den ojämlika arbetsfördelningen i familjen. Vi kan däremot inte uttala oss om huruvida detta beror på utbudsdiskriminering eller efterfrågediskriminering. Om kvinnor har sämre befordringschanser under familjebildningsfasen så kan ju detta bero dels på att deras motivation för marknadsarbete minskar när de bildar familj, dels på att arbetsgivare undviker att befordra eller anställa kvinnor med barn oavsett arbetsmotivation.

Statistisk diskriminering torde vara en mekanism som starkt påverkas av familjehändelser. Denna påverkan sker dock via aggregerade familjehistorier, d.v.s. den enskilda kvinnan missgynnas av andra kvinnors familjeliv, vilka skapar den norm efter vilken hon själv mäts. Om statistisk diskriminering förekommer bör detta närmast leda till att minska skillnaderna mellan de kvinnor som betar sig könstypiskt och de som bryter könsmönstret.

Familjehändelser påverkar således sannolikt framförallt genom mekanismer utanför arbetsmarknaden; genom att kvinnor och män gör olika val (beroende på att de har olika "smak", olika socialisation samt på olika förväntningar om vad familjebildningen innebär) och genom att familjehändelserna påverkar hushållsarbetstiden olika för män respektive kvinnor.

8.3 Familj, tidsanvändning och inkomster över livscykeln

För att närmare förstå hur familjelivet påverkar mäns och kvinnors möjligheter att delta i marknadsarbete på lika villkor skall vi i detta

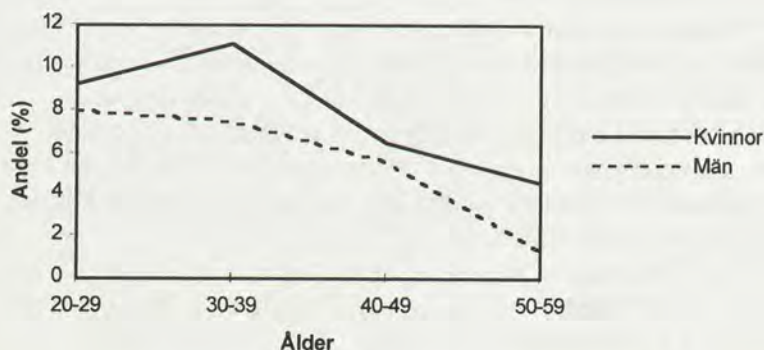
avsnitt se hur mäns och kvinnors tidsanvändning varierar med vilken fas i livsrytten de befinner sig i.

I levnadsnivåundersökningarna ställs frågan om intervjupersonen anser att ansvar för hem och familj hindrat honom eller henne att förvärvsarbeta i önskad omfattning. I tabell 8.1 visas svaren i 1991 års levnadsnivåundersökning, uppdelat på kön och om det finns barn i hushållet. Bland dem som inte har barn i hushållet var det endast en mycket liten del (0,5 procent bland både män och kvinnor) som ansåg att familjen utgjort ett hinder för förvärvsarbete, men inte heller i gruppen med barn är andelen som anser att familjen hindrat förvärvsarbete särskilt stor, 8,2 procent av kvinnorna och 5,5 procent av männen.

Tabell 8.1 Andel kvinnor respektive män som år 1991 anser att ansvar för hem och familj utgjort ett hinder för att kunna förvärvsarbeta i önskad omfattning.

	Utan barn	Med barn
Kvinnor	0,5	8,2
Män	0,5	5,5

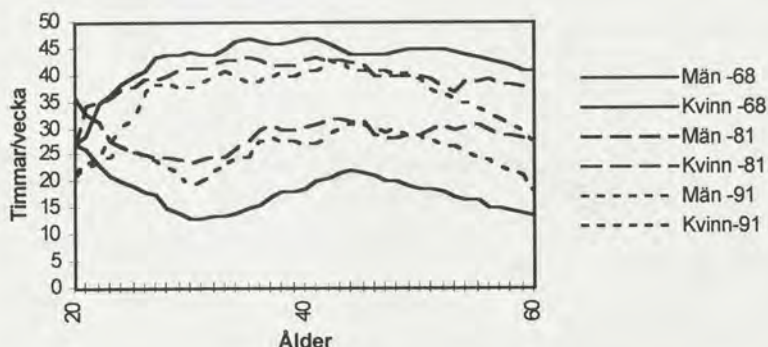
Figur 8.1 Andel kvinnor respektive män med barn som år 1991 anser att ansvar för hem och familj utgjort ett hinder för att kunna förvärvsarbeta i önskad omfattning, uppdelat på åldersgrupper.

I figur 8.1 visas resultaten av samma fråga över ålder för dem som har barn i hushållet. Anmärkningsvärt är även här att könsskillnaderna inte är särskilt uttalade, det är också intressant att notera den starka samvariationen med ålder. Även om man frågar om ansvar för hem och familj har hindrat förvärvsarbete tycks det som om svaren i huvudsak avser den nuvarande situationen. Alternativet är att det finns starka kohorteffekter, så att äldre män och kvinnor skiljer sig från

yngre genom att männen gjorde så lite hushållsarbete att detta inte inkräktade på arbetslivet och kvinnorna önskade förvärvsarbete i mindre omfattning. Förklaringen till de små könsskillnaderna och till de låga siffrorna för kvinnor ligger troligen just i den relativa dimension som orden "önskad omfattning" introducerar i frågan. Låt oss därför istället se på ett mer objektivt mått på hur familjelivet under familjebildningsfasen inverkar på möjligheterna till förvärvsarbete.

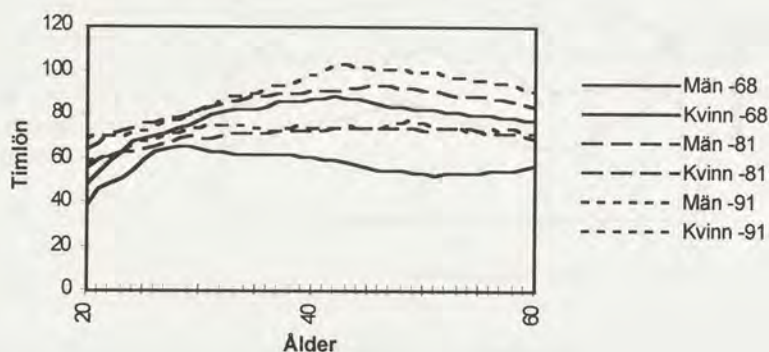
Figur 8.2 Genomsnittlig bruttoarbetstid per vecka, efter kön, ålder och undersökningsår.

I figur 8.2 visas genomsnittlig bruttoarbetstid per vecka (faktisk arbetstid, förberedelsetid och restid) för män och kvinnor under mätveckan vid respektive undersökningsvåg (1968, 1981 och 1991). Här framgår tydligt hur olika könens arbetsmarknadsanknytning ser ut under familjefasen i livet. Mellan 20 och 30 års ålder minskar kvinnornas arbetstid från en nivå som är ungefär densamma som männens, strax under 30 timmar i veckan, till mellan 13 timmar (1968) och 22 timmar (1981) samtidigt som männens genomsnittliga arbetstid ökar till 40 timmar och däröver. Bland kvinnorna ökar antalet arbetade timmar långsamt efter 30-årsåldern för att kulminera vid omkring 45 års ålder, då de 1981 och 1991 åter når upp till i genomsnitt 30 veckotimmar, medan kvinnorna som var 45 år 1968 endast arbetade drygt 20 timmar i veckan. Könsskillnaderna har minskat mellan de tre undersökningsåren, men är fortfarande uttalade, både vad gäller nivå och mönster. Männens genomsnittliga arbetstid är helt opåverkad av familjebildningsfasen. Den ökar däremot kraftigt i ungdomen beroende på att allt fler avslutar studierna och går ut på arbetsmarknaden och minskar när pensionsåldern närmar sig. Kvinnornas arbetsutbud varierar däremot mycket starkt i olika livscykelstadier. Under familjebildningsfasen har kvinnorna en relativt svag koppling till arbetsmarknaden. Men sedan, när barnen blir äldre, arbetar de mer. Det finns alltså

en stark koppling mellan kön, familj och arbetsmarknadsanknytning. Kvinnor uppger inte att de hindrats från att förvärvsarbeta i önskad omfattning på grund av ansvar för hem och familj i nämnvärt högre grad än vad män gör, trots att kvinnor kraftigt ökar sin hushållsarbets-tid och drar ner sin förvärvsarbets-tid, medan män är i det närmaste helt opåverkade. Detta innebär att man sannolikt också kan dra slutsatsen att kvinnor faktiskt önskar förvärvsarbeta i mindre omfattning än vad män vill. Önskemålen återspeglar med andra ord den traditionella arbetsdelningen mellan könen

Figur 8.3 Genomsnittliga timlöner i 1991 års penningvärde för anställda, efter kön, ålder och undersökningsår.

Figur 8.3 visar genomsnittliga timlönerna uttryckta i 1991 års penningvärde för anställda män och kvinnor efter ålder. För kvinnor kan man se en tämligen kraftig ökning upp till trettioårsåldern varefter kurvan helt planar ut, medan timlönerna för män ökar ända upp till fyrtiofemårsåldern, varefter de långsamt minskar fram till pensionsåldern. Dessa båda kurvor stämmer tämligen väl med vad som skulle förväntas om ansvar för hem och familj inverkar på kvinnors förvärvsarbetsmönster. Initialt ökar kvinnornas löner snabbare än männens (även om det sker från en betydligt lägre nivå). Sedan planar kurvan ut, vilket kan tolkas som att det inte sker någon humankapitaltillväxt. Männens lönekurva är som synes, liksom vi tidigare såg vad gäller arbetsutbudet, helt opåverkad av familjebildning. Lönerna ökar för män under hela familjebildningsfasen, vilket indikerar att familjen om något ger större möjligheter att satsa på karriären.

Tabell 8.2 Hushållsarbetstid, bruttoarbetstid, andel i förvärvsarbete samt timlön; efter kön och livscykel fas.

	Hushållsarbetstid (tim) samtl.		Arbetst.(tim) för arbetande		Andel ej i förvärvsarbete		Timlön för arbetande	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
Utan barn, 20-39 år								
Sammanboende	7,5	12,3	39,3	37,1	21,7	16,6	80,45	71,65
Ensamstående	2,3	2,8	38,8	37,1	31,3	26,5	75,39	66,44
Utan barn, 40-59 år								
Sammanboende	5,3	18,0	39,1	33,2	22,8	21,2	99,45	72,14
Ensamstående	1,5	1,7	39,2	36,4	27,8	22,9	83,16	78,97
Små barn								
Sammanboende	7,7	24,9	40,2	32,1	19,8	20,0	92,95	72,04
Ensamstående	9,9 ¹	16,9	34,0 ¹	33,7	44,4 ¹	16,5	85,60 ¹	70,35
Äldre barn								
Sammanboende	5,6	20,8	39,6	34,0	15,8	13,9	99,47	75,13
Ensamstående	13,4 ¹	16,8	41,8 ¹	37,9	20,0 ¹	14,5	129,64 ¹	72,17

1) Dessa beräkningar bygger på mycket små bastal (9-15 observationer)

I tabell 8.2 visas hur arbetstid (kolumn 2) och timlön (kolumn 4) varierar med kön och familjetyp 1991. Bland unga (20-39 år) ensamstående och sammanboende utan barn är könsskillnaderna som minst; arbetstiden är i dessa grupper runt 39 timmar i veckan för män och 37 timmar i veckan för kvinnor och timlönerna 75-80 kronor i timmen för män och 66-72 kronor i timmen för kvinnor. Det finns således redan här substantiella löneskillnader mellan könen och männen har omkring 2 timmar längre genomsnittlig arbetstid i veckan än kvinnor.

Ser man sedan till de äldre (40-59 år) utan barn är männens arbetstid ungefär densamma (39 tim/vecka) som för de yngre männen, både vad gäller de sammanboende och de ensamstående; för kvinnor finns däremot en stor skillnad mellan ensamstående och sammanboende. De ensamstående kvinnornas nivå ligger bara något under de yngres medan de sammanboendes genomsnittliga arbetstid endast ligger på cirka 33 timmar i veckan, detta är 6 timmar mindre än för männen i samma kategori. Lönerna uppvisar ett intressant mönster. De sammanboende äldre männen har betydligt högre löner än de ensamstående (99 kr/tim mot 83 kr/tim); bland kvinnorna är förhållandet det omvända, de ensamstående har en klart högre lön än de sammanboende. Det är frestande att tolka detta som beroende på att de sammanboende männen har dragit nytta av att de har haft en partner som skött hushållet så att de kunnat ägna sig åt karriären. På motsvarande sätt har de ensamstående kvinnorna sluppit den extra börda som det innebär att sköta hushållet för två personer (eller fler) och de har där-

för haft bättre möjligheter än sina sammanboende systrar att göra karriär. Dock bör man här hålla i åtanke att det bland män finns starka selektionseffekter in i sammanboende; ensamstående män är sjukare, sämre utbildade och oftare socialbidragstagare. Resultatet passar trots detta anmärkningsvärt väl in på hypotesen om familjeansvarets dubbla ojämlikhetseffekter: dels minskar kvinnors arbetsmarknadschanser, dels ökar männens arbetsmarknadschanser.¹³

Studerar man den genomsnittliga hushållsarbetstidens fördelning (kolumn 1 i tabell 8.2) ser man att de sammanboende kvinnorna utför hela 18 timmar i veckan, medan männen i samma kategori endast utför drygt 5 timmar. Bland ensamstående män och ensamstående kvinnor ligger motsvarande siffra på ungefär 1.5 timme. Detta visar hur sammanboende kvinnors arbetsutbud hålls nere av de utför mycket hushållsarbete. De arbetar många timmar i veckan, men deras arbete är inte avlönat i lika hög utsträckning som mäns arbete (jämför Neremo, 1994).

För hushåll med små barn finner vi att de sammanboende kvinnornas genomsnittliga förvärvsarbetstid ligger på 32 timmar i veckan, medan männens förvärvsarbetstid är drygt 40 timmar. Sammanboende kvinnor med små barn har ungefär 20 kronor lägre timlön än män i samma situation, detta innebär att männens löner överstiger kvinnornas med i det närmaste 30 procent. Männen i denna grupp är visserligen i snitt knappt två år äldre än kvinnorna, detta kan dock endast förklara en marginell del av skillnaden. Man kan också notera att ensamstående kvinnor med små barn har än lägre löner än sammanboende kvinnor med små barn.¹⁴ Ser vi till hushållsarbetstiden för dessa grupper kan man konstatera att de sammanboende kvinnorna i genomsnitt utför hushållssysslor ungefär 25 timmar i veckan,¹⁵ männen i samma kategori nöjer sig med knappt 8 timmars hushållsarbete i veckan.

I hushåll med äldre barn ligger männens genomsnittliga veckoarbetstider fortfarande på ungefär 40 timmar, medan kvinnorna bara förvärvsarbetar 34 timmar i veckan. Löneskillnaderna i denna grupp är fortfarande mycket kraftiga. Männens genomsnittliga timlön uppgår till nästan 100 kronor, medan kvinnornas lön ligger på ungefär 75 kronor. Männen har således 33 procent högre löner än kvinnorna i denna kategori. Hushållsarbetstiden är också här mycket ojämnt för-

¹³ Dels därför att de kan satsa mer energi på karriären, dels därför att kvinnor inte kan konkurrera om jobb på samma villkor.

¹⁴ Vi avstår från att kommentera siffrorna för ensamstående män med barn då är beräknade på mycket små bastal, men redovisar ändå siffrorna i tabellen.

¹⁵ Observera att denna siffra inte inkluderar tid som används för barnuppfostran m.m.

delad, männens 5,6 timmar i veckan skall jämföras med kvinnornas 20,8 veckotimmar.

Tabell 8.3 *Självrapporterad frånvaro under mätveckan 1991, efter frånvaroorsak, kön och livscykelstadium.*

	Män			Kvinnor		
	Kort sjukfr ²	Lång sjukfr	Barnfrånv	Kort sjukfr	Lång sjukfr	Barnfrånv
Utan barn						
Sammanb	2,7	3,5	-	4,5	6,5	-
Ensamst	3,1	5,2	-	2,8	5,4	-
Små barn						
Sammanb	3,0	4,4	1,3	3,9	5,3	17,2
Ensamst	0,0 ¹	0,0 ¹	0,0 ¹	3,8	10,1	5,1
Äldre barn						
Sammanb	1,8	6,3	-	5,1	4,8	-
Ensamst	0,0 ¹	0,0 ¹	-	0,0	5,5	-

1) Dessa beräkningar baserar sig på mycket små bastal (9–15 personer)

2) Kort sjukfrånvaro = 1–3 dagar, lång sjukfrånvaro = 4–7 dagar

I tabell 8.3 redovisas den självrapporterade frånvaron under mätveckan, uppdelat på frånvaroorsak, kön och familjesituation. Detta kan ses som ytterligare en indikator på hur familjesituationen påverkar arbetsmarknadsanknytning. Förutom att den avtalade arbetstiden minskar för kvinnor när det finns mindre barn i hushållet kan man tänka sig att den tillfälliga frånvaron också ökar. Här kan några intressanta iakttagelser göras. För det första uppvisar ensamstående män och ensamstående kvinnor utan barn ungefär samma nivåer på såväl kort som lång sjukfrånvaro (kort ca 3 procent, lång drygt 5 procent). Sammanboende män utan barn har däremot lägre både kort och lång sjukfrånvaro än ensamstående män utan barn. Däremot har sammanboende kvinnor utan barn högre både kort och lång sjukfrånvaro än de ensamstående. Detta faller också väl in i tolkningen att sammanboendet underlättar för män att kombinera hem och arbete, medan det ställer större krav på kvinnor. Även här kan dock selektionseffekter påverka resultatet.

Även för sammanboende med små barn är sjukfrånvaron för kvinnor högre än för män. Dessutom rapporterade drygt 17 procent att de var frånvarande för vård av barn. Då den registrerade frånvaron för vård av sjuka barn är tämligen jämnt fördelad mellan könen (RFV 1986, refererad i Flood, 1990) är det troligen framförallt föräldraledighet som ryms i denna siffra. Totalt var således drygt var fjärde kvinna med barn under 13 år frånvarande åtminstone någon dag under mätveckan, motsvarande siffra för männen är var tolfte. Bland ensam-

stående mödrar med små barn är långa sjukskrivningar dubbelt så vanliga som bland de sammanboende kvinnorna, ungefär var tionde ensamstående mor med små barn var sjukskriven större delen av mätveckan. Bland de med äldre barn har männen en något högre andel med lång frånvaro och en betydligt lägre andel med kort frånvaro.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att männens genomsnittliga arbetstid i princip är helt opåverkad av familjelivet. Kvinnornas arbetstid varierar emellertid kraftigt beroende på framförallt huruvida de har barn eller ej. Men också äldre sammanboende kvinnor utan barn i hushållet har ett lågt arbetsutbud, vilket kan bero på att de haft barn men att barnen inte längre bor i hushållet och kvinnorna av olika skäl inte gått upp i arbetstid. Det finns ett klart samband mellan hushållsarbete, arbetsutbud och löneutveckling. Kvinnor som utför mycket hushållsarbete har lägre arbetsutbud under vad som uppenbarligen är långa perioder av sina liv (jämför figur 8.2) och de har också betydligt lägre timlöner än männen (som ju inte utför så mycket hushållsarbete), men också än äldre, ensamstående kvinnor utan barn.

Det är uppenbart så att familjebildningen ställer helt olika krav på män och kvinnor. Mäns förvärvsdeltagande är helt opåverkat av familjefas, möjligen kan man t.o.m. spåra en effekt som tyder på att sammanboende underlättar männens arbetsliv. Kvinnors förvärvsarbetsgrad påverkas däremot kraftigt, så att tid och energi styrs över från marknadsarbete till hemarbete.

8.4 Vad betyder hushållsarbetet för könsojämlikheten?

Den fråga vi skall undersöka närmare i detta avsnitt är hur hushållsarbetets omfattning påverkas av familjestruktur för män respektive kvinnor.

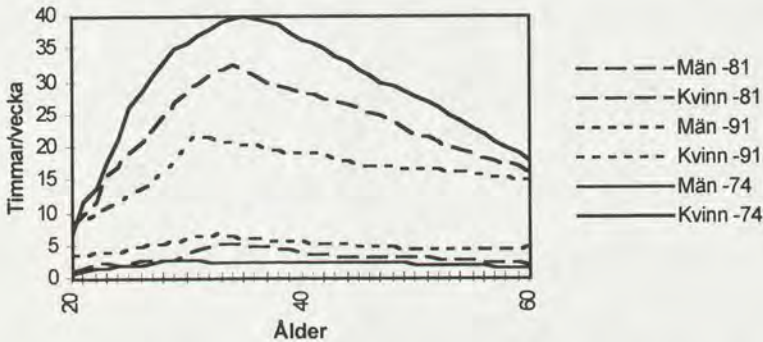
I tabell 8.2 redovisades hushållsarbetstiden¹⁶ uppdelad på kön och familjestatus. Det första man kan notera är att för ensamstående kvinnor och män utan barn är hushållsarbetstiden nästan identisk, cirka 2.5 timmar/vecka för de yngre (20–39 år) och 1.5 timmar för de äldre (40–59 år). Vid sammanboende händer däremot något. Båda könen ökar sin hushållsarbetstid, de yngre männen till 7.5 timmar i veckan, de yngre kvinnorna till omkring 12 timmar. Sammanboende äldre män utan barn gör något mindre än de yngre männen och de äldre kvinnorna något mer än de yngre kvinnorna. Det är intressant att jämföra yngre sammanboende utan barn med sammanboende med små

¹⁶ Man bör här notera att tid för barnskötsel *inte* ingår i beräkningarna av hushållsarbetstid.

barn. I viss mån kan man se den förstnämnda gruppen som den som senare övergår till att också ha små barn. Det visar sig att männens hushållsarbets tid i princip är helt opåverkad av om det finns små barn i hushållet eller ej, däremot ökar det antal timmar kvinnan spenderar med hushållsgöromål till det dubbla (cirka 25 timmar/vecka). Bland sammanboende med äldre barn gör både män och kvinnor något mindre hushållsarbete än bland dem med små barn, kvinnorna ligger dock även här på över 20 timmar i veckan.

Av detta framgår att det finns en tydlig effekt av familjestatus på hushållsarbets tid, samt att denna effekt är uttalat könsspecifik. Sammanboende gör mer än ensamstående, men sammanboendet påverkar kvinnors tid i hushållsarbete mer än männens. Kvinnor med barn gör mer än kvinnor utan barn, mäns hushållsarbets tid påverkas däremot inte av om det finns barn i hushållet eller ej.

Figur 8.4 Antal hushållsarbets timmar i veckan, efter kön, ålder och undersökningsår.

Denna slutsats framstår som än tydligare i figur 8.4. Här visas hur många veckotimmar kvinnor respektive män i olika åldrar lägger ned på hushållsarbete varje vecka vid olika undersökningsår. Effekten av familjebildning på hushållsarbets tid för kvinnor är kraftig: Från nivåer under 10 timmar i veckan når den genomsnittliga hushållsarbets tiden vid omkring 35 års ålder upp till omkring 40 timmar i veckan 1974, över 30 timmar 1981 och en bit över 20 timmar i veckan i 1991 års undersökning. Bland män är utvecklingen inte tillnärmelsevis lika dramatisk. 1974 gjorde män mycket lite hushållsarbete; timantalet underskrider 3 i veckan för i princip alla åldrar. Denna siffra ökar visserligen fram till 1981 och 1991, och det tycks finnas effekter av ålder så att även män utför mest hushållsarbete i 35-årsåldern. Men de stora toppar man finner för kvinnor är hos männen knappt synliga. Ett viktigt resultat är här att kvinnor kraftigt minskat sin hushållsarbets tid på

tämligen kort tid. Men faktum kvarstår, den tid som läggs ned på hushållsarbete påverkas mycket olika av familjehändelser för män och kvinnor.

För att närmare undersöka i vilken grad familjehändelser påverkar hushållsarbetstiden har regressionsanalyser genomförts med antal timmar i hushållsarbetstid som beroende variabel. Resultaten redovisas i tabell 8.4.

Tabell 8.4 Regressionsanalys av antalet timmar i hushållsarbete.

	Kvinnor	Män
Intercept	8,89	8,23**
Utbildningsnivå	-,39	,25**
Ln(lön)	-3,72***	-,28
Arbetstid	-,19***	-,04***
Senioritet	,00	0,00
Offentlig sektor	,49**	,13
Restid/dag	-1,50*	-,82**
Ln(underställda)	,02	-,30**
Sammanboende	5,95***	3,36***
Inga barn	0,00	0,00
Barn<13 år	7,32***	1,77***
Barn>12 år	3,98***	,36
Antal barn	1,35***	,42*
Barnomsorgskostn.	-,27***	,04
Ln(boyta)	3,16***	,21
Make/a högre utb.	0,00	0,00
Samma utb nivå	2,30***	-,30
Make/a lägre utb.	1,28	-,66
Ggr. arbetslös	1,38***	,01
Studiemånader	-,54***	,06
Hemarbetsmånader	,42***	1,76***
Föräldraledighet	-,01	,12
Adj. R ²	0,42	0,21

Estimat signifikanta på 5% nivå markeras med *,
1% nivå markeras med ** och 0,1% nivå markeras med ***.

Beroendevariabel är hushållsarbetstid, som är en sammanräkning av svaren på frågor om hur mycket tid intervjupersonen lägger ned per vecka på olika hushållsgöromål (matinköp, matlagning och disk; tvätt, strykning och annan klädvård; samt städning; 1974 var den första delfrågan uppdelad på matinköp respektive matlagning).

I analyserna av hushållsarbetets bestämningsfaktorer används dessutom antal barn i hushållet; barnomsorgskostnad; den naturliga logaritmen av boytan; samt make-/makas relativa utbildningsnivå (d.v.s. om maken har högre, lägre eller samma utbildningsnivå).

Analyserna har genomförts separat för kvinnor och män. I analyserna ingår en grupp variabler som kan sägas vara kopplade till arbetsmarknaden och till produktivitet (utbildningsnivå, den naturliga logaritmen av lön, arbetstid, senioritet, offentlig/privat sektor, restid/dag samt den naturliga logaritmen av antal underställda); en grupp familjevariabler som kan sägas mäta produktiviteten i hushållsarbetet (sammanboende, antal barn, ålder på yngsta barnet, barnomsorgskostnad, den naturliga logaritmen av bostadsytan samt make-/makas relativa utbildningsnivå); dessutom ingår en grupp indikatorer på tidigare arbetslivsavbrott (gångar i arbetslöshet, studiemånader, hemarbetsmånader samt föräldraledighetsmånader).

Det är tydligt att hög lön, lång arbetstid och lång restid är förknippade med mindre tid i hushållsarbete för kvinnor. Effekterna är samtliga kraftiga. Effekten av utbildning fångas delvis upp av antal studiemånader. För kvinnor betyder således en starkare anknytning till arbetsmarknaden att mindre tid blir över till hushållsarbete. Uttryckt på ett annat sätt kan man säga att ju mer produktiva kvinnorna är på arbetsmarknaden desto mindre tid ägnar de åt hushållsarbete. Det är dessutom uppenbart att samtliga variabler som mäter produktivitet i hemarbetet slår oerhört starkt på kvinnors tid i hushållsarbete. Sammanboendestatus, ålder på yngsta barnet, antal barn och boyta har alla effekter som är kraftigt positiva, vilket indikerar att ju mer arbetskrävande hemmiljön är desto mer tid allokeringar kvinnor till hemarbete. Barnomsorg fungerar uppenbarligen som en avlastning, om hushållet spenderar mer på barnomsorg minskar tiden i hushållsarbete. Det är intressant att barnomsorgen uppenbarligen hjälper kvinnor att minska sin hushållsarbetstid kraftigt. Undersökningar har visat att utnyttjandet av barnomsorg är mycket priskänslig och att subventionerna sannolikt betyder mycket för kvinnors möjligheter att förvärvsarbeta (Gustavsson, 1990).

De kvinnor som har makar som är på samma utbildningsnivå som de själva utför mer hushållsarbete än de kvinnor som har högre utbildade makar. Hur detta skall tolkas är inte helt uppenbart.

När det gäller effekterna av arbetskraftsavbrott kan man starkt ifrågasätta kausaliteten hos variabeln antal gånger i arbetslöshet. Det kan vara så att kvinnor som varit arbetslösa vid upprepade tillfällen fastnat i en "hushållsarbetsfälla", men det är en lika trolig hypotes att kvinnor som utför mycket hushållsarbete får en lösare anknytning till arbetsmarknaden och då lider av ökade arbetslöshetsrisker.

För män kan man se en liten negativ effekt av arbetstid och en positiv effekt av utbildning. Högutbildade män gör således mer hushållsarbete än andra män. Dock är män med underställda mindre benägna att delta i hushållsgöromålen. Även hos män finns en effekt av sammanboende, men endast en svag effekt av att ha små barn i hushållet och av antal barn. Ett intressant resultat är att män som varit hemarbetande också i fortsättningen är betydligt mer benägna att utföra hushållssysslor. Effekten är dessutom tämligen stark.

För att sammanfatta resultaten av analyserna kan man säga att vi har funnit belägg för att variationen i hemarbetets omfattning är intimt förknippad med familjestatus, och att skillnaderna mellan könen sannolikt till stor del beror på skillnader i effekten av familjesammansättning på hushållsarbets-tid. Medan kvinnorna vid sammanboende och under den period då det finns barn i hushållet ökar den tid de använder till hushållsarbete mycket kraftigt, ökar männen sin tid endast marginellt. Det har med all sannolikhet skilda konsekvenser för möjligheterna att investera i marknadsarbete om man arbetar i hemmet 5 timmar i veckan eller om man gör det 25 timmar i veckan.

8.5 Inkomstjämlighet och yrkessegregering

Vi har sett hur familjebildningen begränsar kvinnors möjligheter till förvärvsarbete under en lång period av deras liv. Enligt klassisk humankapitalteori beror effekten av föräldraskap på karriär och lön framför allt på att arbetslivserfarenheten blir mindre hos mödrar än hos andra kvinnor (Becker, 1985). Detta anses också vara en faktor som kan förklara löneskillnaderna mellan män och kvinnor. Flera amerikanska studier bekräftar till viss del denna hypotes även om det återstår en inte obetydlig oförklarad variation (se t.ex. Hill, 1979; Jacobsen och Levin, 1995; Korenman och Neumark, 1992; O'Neill och Polachek, 1993; Waldfogel, 1997; Wellington, 1993). Deltidsarbete i kombination med att det finns små barn i hushållet visar sig förklara en ytterligare del av löneskillnaderna mellan mödrar och övriga kvinnor (Waldfogel, 1997). En hypotes som framförts är att kvinnor strategiskt väljer utbildningar och yrken som i största möjliga omfattning låter sig kombineras med ansvar för hem och familj. Sådana yrken utmärks enligt teorin av att de inte "straffar" långa perioder med lös anknytning till arbetsmarknaden (se Polachek och Siebert, 1993; Blau och Ferber, 1992).

Yrken som inte straffar lös anknytning till arbetsmarknaden bör karaktäriseras av låg humankapitaltillväxt, och således tämligen flacka inkomstprofiler. Det vill säga att erfarenhet av yrket inte väsentligt förbättrar den anställdes produktivitet. Ju större humankapitaltill-

växten är i yrket, desto mer straffas frånvaroperioder genom att inte bara lönen uteblir utan genom att man också missar löneökningar. Teorin förutsätter att kvinnor för att maximera sin livstidsinkomst söker sig till yrken med relativt höga ingångslöner och med små löneökningar över yrkeskarriären. Lägre ingångslöner innebär enligt teorin att individen "investerar" en del av sin "potentiella" lön i fortsatt humankapitalbildning. Även för en arbetsgivare som huvudsakligen anställer kvinnor kan det vara rationellt att undvika investeringar i produktivitetshöjande internutbildningar som ger en större humankapitaltillväxt eftersom de anställda endast arbetar deltid, eller är helt frånvarande, under långa perioder. Något som innebär att arbetsgivaren inte får del av den produktivitetshöjning utbildningen leder till. Möjligen kan man vänta sig att "straffet" är som minst på större arbetsplatser med många kvinnor som är frånvarande, där man kan ordna med vikariepooler och liknande för att minimera transaktionskostnaderna. Således kunde man vänta sig en starkare positiv effekt av företagsstorlek på kvinnors lön än på männens lön.

Hypotesen om att mans- och kvinnojobb har olika inkomstprofiler förutsätter att vissa faktorer har olika effekt på lönen i olika delar av samhällsekonomin. Kan det verkligen vara så att lönsens bestämningsfaktorer skiljer sig kraftigt åt mellan olika yrken? Mer specifikt, har kvinnodominerade yrken annorlunda inkomstutveckling, lägre avkastning på humankapital och mindre effekter av frånvaroperioder än andra yrken? Teorin förutsätter alltså att de som väntar sig långa perioder med svag arbetsmarknadsanknytning väljer arbeten med relativt sett högre ingångslöner, men med svaga inkomstökningar, medan de som väntar sig kontinuerlig arbetsmarknadsanknytning kan välja yrken med lägre ingångslöner men kraftigare löneökningar över tiden.

Det finns emellertid också en efterfrågesida; arbetsgivare borde rationellt utnyttja det kvinnliga arbetskraftsutbudet. Yrken som passar in på "kvinnliga" livsprojekt torde rimligtvis i högre utsträckning vara kvinnodominerade, medan yrken som passar in på "manliga" livsprojekt borde vara mansdominerade. Yrken som har en blandad könsfördelning borde utgöra ett mellanting. Dessutom borde självselektionsprocesser innebära att de som söker sig till kvinnodominerade yrken är selekterade så att de i större utsträckning förväntar sig en "kvinnotypisk" livscykel med långa perioder med svag anknytning till arbetsmarknaden och vice versa.

Lönsens bestämningsfaktorer har analyserats med linjär regression (OLS). Beroendevariabel i denna analys är den naturliga logaritmen av *timlön*, som beräknats genom att arbetsinkomsten räknats om till inkomst per arbetstimme. I syfte att undersöka om mekanismerna bakom löneutvecklingen ser olika ut i typiska mans- respektive kvinno-

jobb har separata löneregressioner beräknats för män och kvinnor i kvinnodominerade, blandade och mansdominerade yrken. Som kvinnodominerade yrken räknas de med minst 75 procent kvinnor, mansdominerade har minst 75 procent män¹⁷, och de könsblandade inte mer än 74 procent av någondera könet.¹⁸

Som förklaringsvariabler ingår mått på humankapital, nämligen antal år i utbildning¹⁹, arbetslivserfarenhet (med kvadratterm för att ta hänsyn till den avtagande marginalnyttan av ytterligare erfarenhet), hälsa (beräknat som den naturliga logaritmen av ett summerat symptomindex baserat på frågor om vilka krämpor respondenten lider av och hur svåra besvären är), svenska talades ej i uppväxthemmet och storstad²⁰. Dessutom inkluderas utbildningssektor (teknisk, pedagogisk, vård och övrig); veckoarbetstid; offentlig/privat sektor; restid i minuter/dag; den naturliga logaritmen av antal underställda; arbetsplatsstorlek; anställningstid; antal arbetslöshetsperioder; den naturliga logaritmen av antal månader i hemarbete, studier respektive föräldraledighet; huruvida det finns småbarn, eller äldre barn i hushållet; sammanboende; samt hushållsarbetstid. Av primärt intresse i analyserna är dels humankapitalvariablerna, dels de variabler som är relaterade till familjesituation och arbetskraftsavgång, övriga variabler ingår som kontrollvariabler för att undvika selektionseffekter.

Inom varje segregationskategori (kvinnodominerade, mansdominerade respektive könsblandade yrken) har två modeller estimerats. I den första (A) ingår endast traditionella humankapitalvariabler samt invandrarstatus²¹ och ortstyp²²; i den andra (B) inkluderas även variabler som beskriver arbetet; utbildningstyp; indikatorer på olika typer av frånvaro; samt variabler som beskriver den aktuella familjesituationen. Resultaten av skattningarna presenteras i tabell 8.5. Det är här viktigt att ha i åtanke att regressionerna gäller tvärsnittsdata.

¹⁷ I denna kategori understiger antalet kvinnor 100, dessa estimat bör därför tolkas med försiktighet och kommer inte att kommenteras här.

¹⁸ Det bör här framhållas att det av naturliga skäl finns ett linjärt samband mellan andelen män och andelen kvinnor i ett yrke, innebär en kategoriindelning exempelvis att kvinnorna inom kategorin "kvinnodominerade yrken" kommer att vara grupperade i yrken som är mer segregerade än männen i samma grupp som är grupperade närmast gränsen mot "blandade yrkesgrupper". Bland männen är det således i alla kategorier relativt fler som arbetar i yrken med större andel män och vice versa.

¹⁹ Mått som summerat antal utbildningsår i utbildningsbiografen i LNU 1991.

²⁰ Denna variabel är dikotom och antar värdet 1 om respondenten är bosatt i Stockholm, Göteborg eller Malmö.

²¹ Huruvida man talade svenska i uppväxthemmet eller ej.

²² En variabel som antar värdet 1 om respondenten bor i Stockholm, Göteborg eller Malmö, annars 0.

Tabell 8.5 Regressionsanalys av lön. Separata analyser för män och kvinnor i kvinnodominerade, könsblandade och mansdominerade yrkesgrupper.

	Kvinnodom.		Män Bland.		Mansdom.		Kvinnodom.		Kvinnor Bland.		Mansdom.	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Intercept	3,88 ***	3,66 ***	3,62 ***	3,17 ***	3,8 ***	4,40 ***	3,92 ***	4,22 ***	3,64 ***	3,76 ***	3,84 ***	4,34 ***
Utbildn år	,028 ***	,032 ***	,043 ***	,039 ***	,043 ***	,028 ***	,022 ***	,014 ***	,041 ***	,032 ***	,032 ***	,015 ***
Erfarenhet	,022 ***	,024 ***	,030 ***	,020 ***	,017 ***	,009 ***	,008 ***	,004 ***	,016 ***	,013 ***	,005 ***	-,001 ***
Erf ² /10000	-3,26 **	-3,26 **	-3,65 ***	-2,33 ***	-2,49 ***	-1,57 **	-1,02 **	-3,22 **	-2,26 **	-1,98 **	-,89 **	-1,14 **
Hälsa	-,05 *	-,07 **	-,05 **	-,02 **	-,04 **	-,03 **	-,02 **	-,02 **	-,02 **	-,01 **	,03 **	,06 *
Ej svenska	-,15 **	-,18 **	-,25 ***	-,25 ***	-,11 ***	-,08 **	-,08 ***	-,07 **	-,11 ***	-,09 **	-,06 **	,01 **
Storstad	,11 **	,12 **	,12 ***	,06 **	,04 *	,04 *	,09 ***	,07 ***	,07 ***	,05 ***	,00 ***	-,04 ***
Tekn utb		,04 **		-,04 **		,01 **		-,05 **		,13 ***		,14 **
Ped utb		-,42 **		-,17 ***		,01 **		,03 **		,01 **		-
Vårdutb		-,06 **		-,21 **		,20 ***		,04 *		-,06 **		,07 **
Övr utb		0,00 **		0,00 **		0,00 **		0,00 **		0,00 **		0,00 **
Arb tid		-,000 **		-,001 **		,000 **		-,004 ***		-,002 ***		-,007 ***
Off sektor		-,04 **		,04 ***		-,00 **		-,02 ***		-,01 **		-,01 **
Restid/dag		-4,27 **		2,92 **		9,65 ***		7,40 ***		4,35 **		2,65 **
Ln(undst)		,06 **		,09 ***		,06 ***		,05 ***		,06 ***		,08 ***
Arb,pl,storl		,03 *		,01 **		,00 **		,01 ***		,01 **		,01 **
Anst tid		-,00 **		-,00 **		,00 **		-,00 **		,00 **		,01 **
Ggr arb lös		,02 **		-,02 **		-,03 **		,00 **		-,03 **		,01 **
Ln(hemarb)		-,12 *		-,10 **		,18 ***		,00 **		-,01 **		-,01 **
Ln(studier)		,01 **		-,01 **		,00 **		,00 **		-,00 **		,00 **
Ln(föräldr)		-		-,03 **		,01 **		,01 **		-,00 **		,04 **
Inga barn		0,00 **		0,00 **		0,00 **		0,00 **		0,00 **		0,00 **
Barn<12 år		,06 **		,05 **		-,01 **		,00 **		,03 **		-,17 *
Barn>12 år		,05 **		-,00 **		,02 **		,01 **		,05 *		-,12 **
Sammanb		,06 **		,06 **		,04 **		-,03 **		,05 **		-,04 **
Hush arbtid		,00 **		-,05 **		,04 **		,00 **		-,03 **		,00 **
adj R ²	0,21	0,30	0,34	0,50	0,24	0,36	0,12	0,22	0,33	0,42	0,20	0,31

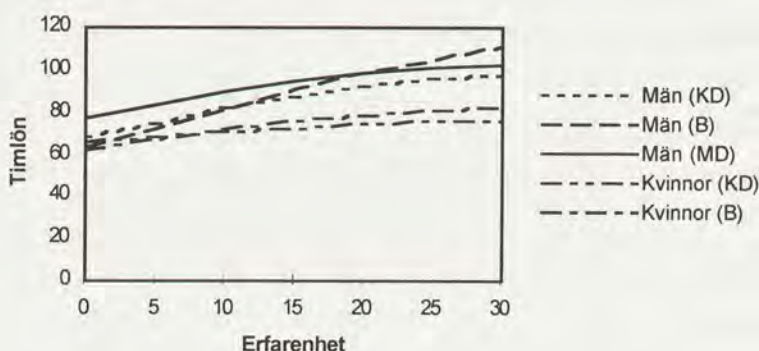
Estimat signifikanta på 5% nivå markeras med *, 1% nivå markeras med ** och 0,1% nivå markeras med ***.

Hur ser då avkastningen på humankapital ut för kvinnor och män i de olika yrkeskategorierna? I den första modellen (A) inom varje kategori²³ kan man studera den okontrollerade effekten av humankapital på lön. Här kan man lägga märke till att avkastningen på utbildning är mycket låg i kvinnodominerade yrken, endast 2,8 procent per utbildningsår för män och 2,2 procent per utbildningsår för kvinnor att jämföra med drygt 4 procent i könsblandade och mansdominerade yrken. Även avkastningen på arbetslivserfarenhet skiljer sig starkt åt mellan de olika regressionerna. Eftersom de skattade effekterna av arbetslivserfarenhet är icke-linjära har vi för att belysa dem beräknat hur den löneutvecklingen över arbetslivserfarenhet ser ut i olika yrkestyper. På detta sett får vi en visuell bild, där varje kurva har beräknats enligt formeln:

$$\ln(w) = \alpha + 12 \cdot \beta_{\text{UTB}} + x \cdot \beta_{\text{ERF}} + x^2 \cdot \beta_{\text{ERF}^2} + 0 \cdot \beta_{\text{HEA}} + 0 \cdot \beta_{\text{SWE}} + 0 \cdot \beta_{\text{CTY}}$$

Detta innebär i korthet att av modellen predicerad lön är beräknad för en person med 12 utbildningsår som är frisk, talade svenska i uppväxthemma och inte bor i en storstad.

Figur 8.5 Skattningar av löneutveckling över arbetslivserfarenhet enligt regressionsmodell.

Av kurvorna framgår att vissa av prediktionerna stämmer. Kvinnodominerade yrken (KD) har för både män och kvinnor högre startlöner och långsammare löneökningstakt än blandade yrken (B). Dock måste det påtalas att skillnaderna i startlön enligt de skattade modellerna är relativt begränsade. Kvinnornas löneutveckling ser tämligen likartad ut vare sig de befinner sig i kvinnodominerade eller blandade yrken. Det är bland männen man finner de stora skillnaderna. Sålunda ser männens löneutveckling i mansdominerade yrken ut att ligga nära

²³ Notera att antalet kvinnor i mansdominerade yrken är så litet att resultaten är svårtolkade, vi visar dem dock i tabellen.

det som enligt humankapitalteorin antas vara den ideala kvinnolöneutvecklingen. Exceptionellt höga startlöner och en tämligen flack inkomstprofil. Män i blandade yrken verkar ha den enligt teorin typiskt "manliga" inkomstprofilen med låga ingångslöner och kraftig inkomstökningstakt.

I modell (B) (i tabell 8.4) läggs ett antal kontrollvariabler in och dessutom ingår några variabler av särskilt intresse, nämligen olika typer av frånvaro från arbetet. Genom att studera effekten av dessa variabler kan vi få en uppfattning om huruvida "straffet" för frånvaro varierar beroende på yrkets grad av könssegregering. Det första man kan notera är att föräldraledighet inte har några negativa effekter på lönen, detta gäller för såväl män som kvinnor och i alla typer av yrken. Albrecht m.fl. (1996) fann motsvarande resultat i en studie där de studerade olika slags frånvaro, även om deras analyser gällde hela arbetsmarknaden. Men vad som är intressantare är att kvinnor i kvinnodominerade yrken inte straffas för någon typ av frånvaro, medan i blandade yrken såväl arbetslöshet som hemarbete är förknippat med lägre löner både för män och kvinnor. Män som tillbringar mer tid med oavlönat hemarbete straffas tydligt för detta med lägre lön²⁴. Faktum är att kvinnor i kvinnodominerade yrken är den enda kategori där frånvaro inte är kopplat till lägre lön.

I övrigt kan nämnas att för män i mansdominerade yrken och kvinnor i kvinnodominerade yrken har den dagliga restiden ett starkt positivt samband med lön. Detta resultat är intressant då det visar att om det geografiska område inom vilket man kan söka jobb av olika anledningar begränsas, torde resultatet bli lägre lön. I kvinnodominerade yrken är lönerna lägre i offentlig sektor för såväl män som för kvinnor. Som väntat har man högre lön ju fler underställda man. Dessutom kan man notera att för kvinnor i kvinnodominerade yrken finns ett negativt samband mellan arbetstid och lön. Det betyder att det inte bara är så att det inte finns något straff för att arbeta deltid, det tycks till och med vara så att kortare arbetstid belönas. Nuvarande familjesituation har vissa svaga positiva effekter i könsblandade yrken, men inga effekter i kvinno- och mansdominerade yrken. Antalet hushållsarbetsstimmar har negativa effekter i blandade yrken för såväl män som kvinnor. Dock tycks hushållsarbetet inte påverka lönen negativt i kvinnodominerade yrken.

Sammanfattningsvis kan man säga att det verkar som om det i viss mån faktiskt är andra mekanismer som verkar för kvinnor i kvinno-

²⁴ Utom i mansdominerade yrken där det finns en kraftig *positiv* effekt. Denna beror dock helt på ett extremvärde; det är i denna yrkeskategori endast 4 personer som upp-gav att de varit hemarbetande.

dominerade yrken än i andra typer av yrken. De karakteristika man enligt de ovan diskuterade hypoteserna kunde vänta att finna, finns också där. En betydligt lägre avkastning av humankapital, mindre humankapitaltillväxt, inga effekter av frånvaro eller familjerelaterade förhållanden. Dessutom kan man lägga till att kortare arbetstid ger oproportionerligt små inkomstbortfall, och att deltidsarbete därmed uppmuntras. Man kan således säga att det finns yrken som bättre än andra går att kombinera med ansvar för hem och familj under längre perioder. Dock är skillnaderna för kvinnor i kvinnodominerade och könsblandade yrken mycket små, och det är rimligt att ifrågasätta om de är substantiella. De stora skillnaderna står i stället att finna mellan män och kvinnor, samt mellan män i olika yrkeskategorier.

8.6 Familj och karriärutveckling

Tidigare såg vi hur familjelivets effekter på fördelningen mellan hushållsarbets- och avlönad arbetstid varierade mellan könen. Medan kvinnor i hög utsträckning anpassar sitt deltagande på arbetsmarknaden efter de krav som familjelivet ställer tycks männen snarare engagera sig mer i arbetet när familjen växer. Kvinnor ökar sin hushållsarbets- och avlönad arbetstid kraftigt när hon blir sammanboende och när hon får barn, för männen är dessa effekter svaga. Men hur kan detta påverka chanserna till karriär?

I syfte att undersöka mer långsiktiga konsekvenser av könsskillnader i familjelivet, skall här karriärutvecklingen för män respektive kvinnor undersökas. I de tidigare deskriptiva avsnitten framgick hur familjebildning och arbetsmarknadsutfall samvarierar. För att studera huruvida denna samvariation kan tolkas som ett kausalt samband används livsförloppsanalys av retrospektiva familj- och yrkeshistorier.

Analyserna i detta kapitel är samtliga utförda med data från levnadsnivåundersökningarna (Erikson och Åberg, 1984; Fritzell och Lundberg, 1994), som är en panelundersökning där samma individer intervjuats vid fyra tillfällen 1968, 1974, 1981 samt 1991. Materialet utgör ett riksrepresentativt urval av befolkningen mellan 18 och 75 år vid varje intervjutillfälle.²⁵ I den senaste vågen ställdes retrospektiva frågor om respondenternas livshistorier på ett flertal områden, på så vis samlades uppgifter in om de svarandes familjehändelser (som sammanboenden, barn och skilsmässor), utbildningar samt yrkeskarriärer. Frågor ställdes om vilka händelser intervjupersonerna upplevt, och vilken månad de olika händelserna inträffade, det är således möjligt att ordna dem kronologiskt.

²⁵ 1968 var de yngsta 15 år.

Dessa biografier har utnyttjats för att undersöka hur olika familjehändelser påverkar kvinnors respektive mäns karriärutveckling. Genom att man har information om den ordning i vilken händelserna inträffar kan man ordna dem kausalt och analysera problemet med hjälp av livsförloppsanalys (Blossfeld och Rohwer, 1996; Lancaster, 1990; Yamaguchi, 1991).

Med denna analysmetod kan man undersöka hur övergångsintensiteten, d.v.s. sannolikheten för att en övergång skall ske vid en given tidpunkt, varierar över tid och undergrupper.

Beroendevariabel är klassrörlighet. Enheten i analyserna utgörs av episoder. Varje episod börjar då en individ får ett arbete som skiljer sig hierarkiskt²⁶ från det föregående och slutar då han eller hon åter byter klass. Den första episoden utgörs av den klass individens första arbete tillhörde. Varje individ kan således förekomma flera gånger om de befunnit sig i flera klasser. I de fall individen bytt arbete inom samma klass avbryts inte episoden, inte heller då individen under perioder haft avbrott i sitt arbetskraftsdeltagande, de räknas då fortfarande som varande under risk för klassbyte. Episoden räknas som att ha avslutats med en händelse då klassbyte sker, men avbryts utan att räknas som händelse (d.v.s. censureras) vid tidpunkten för intervju, vid pensionering, samt om individen blir egenföretagare eller jordbrukare (då det kan vara svårt att avgöra om detta innebär uppåt-, nedåt- eller lateral mobilitet).

Modellen som använts har konkurrerande risker, detta innebär bara att det vid en given tidpunkt finns möjlighet att erfara såväl uppåt- som nedåtmobilitet, det finns alltså två möjliga destinationstillstånd.

I analyserna ingår dels fasta kovariater, dels tidsvarierande kovariater. De fasta kovariaternas värde bestäms vid t_0 och tillåts sedan inte byta värde i modellen. I kontrast till de fasta kovariaterna tillåts de tidsvarierande kovariaterna byta värde när det tillstånd de mäter förändras. Detta innebär att de episoder där en tidsvarierande variabel ändrar värde delas upp i två nya episoder, där slutmånaden för den första sätts till månaden innan den tidsvarierande variabeln ändrade värde och startmånaden för den andra sätts till den månad förändringen inträffade.

För att undersöka effekterna av sammanboende och föräldraskap på karriärrörlighet måste man kausalt ordna händelserna. Ökar exempelvis sannolikheten för att män skall byta klass till en "högre" klass efter att man flyttar ihop (t.ex. därför att hans partner gör en del av

²⁶ Fyra hierarkiska nivåer används i analyserna, dessa motsvarar de nivåer Erikson och Goldthorpe (1992) urskiljer i EGP-klassschemat. De använder sig av endast tre vilket berodde på svårigheter att särskilja nivå 1 och 2 i vissa datamaterial.

"hans" hushållsarbete vilket ger honom ökade möjligheter att satsa på karriären; eller därför att han tar på sig den traditionella mansrollen som familjeförsörjare och därför arbetar hårdare och mer motiverat), eller ökar sannolikheten för sammanboende efter ett uppåtriktat klassbyte (t.ex. därför att ett steg i karriären för med sig ökade resurser, vilket dels gör honom mer attraktiv på "äktenskapsmarknaden", dels ger större möjligheter till att betala bostadskostnader)? Sannolikt finns effekter i båda riktningarna. För att undvika detta tolkningsproblem används sammanboendestart, sammanboendeslut, födelsemånad för första barnet och det yngsta barnets 13-årsdag²⁷ som tidsvarierande kovariater.²⁸ Detta innebär således att vi kan beräkna separata intensiteter för månaden innan sammanboende och för månaden efter individen flyttat samman med en partner.

Den modell som används här är en enkel parametrisk modell med exponentiell basintensitet som gör antagandet att övergångsprocessen inte är tidsberoende; d.v.s. att övergångsintensiteten $r_{jk}(t)$ från tillståndet j vid t_0 till tillståndet k är konstant över tid.²⁹

Frågan är här vad som händer med karriärmöjligheterna vid olika händelser i familjelivet, och om det finns skillnader mellan könen i effekten av sammanboende och föräldraskap. Något som skulle förväntas om det var så att kvinnor omallokerar tid och motivation från arbetsmarknaden till hemmet vid sammanboende och under den period då de har små barn, medan männens arbetsmarknadsbeteende i princip är oförändrat.

Resultaten av analyserna presenteras i tabell 8.6. I analysen ingår först en grupp kontrollvariabler (klass vid t_0 , födelsekohort samt ålder vid första arbete); sedan humankapitalvariabler (mätt som utbildningsnivå vid t_0 och arbetslivserfarenhet vid t_0); sedan ingår också de egentliga analysvariablerna, förekomsten av barn under 13 år i hushållet, förekomsten av barn över 13 år i hushållet, sammanboende, upplösning av sammanboende och slutligen huruvida intervjupersonens mor var hemmafru under huvuddelen av intervjupersonens uppväxt. Samtliga dessa variabler har interagerats med kön, vilket innebär att man beräknar könsspecifika samband mellan den aktuella variabeln och yrkeskarriären.³⁰

²⁷ Denna ålder är vald med antagandet att det är någonstans när det yngsta barnet uppnår högstadiéalder som moderns arbetsbelastning börjar avta något.

²⁸ Samtliga dessa variabler baserar sig på information ur de retrospektiva familjehistorierna i LNU 1991.

²⁹ Detta val fattades då test visat att intensiteten endast varierar marginellt över tid, vi menar då att en enklare modell är att föredra framför mer komplicerade modeller.

³⁰ Det är viktigt att notera att vi här följt den modell som Blossfeld och Rohwer (1995) använder (s. 136ff) och endast använder interaktionstermerna. Frågan är om det korrekta förfarandet i stället bör vara att dessutom kontrollera för huvudeffekter-

Tabell 8.6 *Livsförloppsanalys med konkurrerande risker för uppåt- och nedåtgående mobilitet. Exponentiell basintensitet. Personer födda 1925 till 1965.*

	Uppåt	Nedåt
Konstant	-5,44***	-4,89***
Högre tjm.	-	,62***
Tjm medeln.	-,94***	,40***
Kval arb.	-,86***	0,00
Okval arb.	0,00	-
Kohort	,02***	,03***
Ålder 1 arb.	,001	-,001
Utbildning		
Grundskola	0,00	0,00
Yrkesutb.	-,09	-,23*
Realskola	,23*	-,25*
Gymnasium	,71***	-,38*
Högskola	,24*	-,79***
Universitet	,90***	-1,03***
Erfarenhet	-,01***	-,01***
Erfarenhet ²	,00***	,00***
Barn<13 M	-,02	-,07
Barn<13 K	-,52***	-,18
Barn>12 M	-,27*	-,59***
Barn>12 K	,44***	,49*
Sammanb. M	,12	-,12
Sammanb. K	-,37***	-,14
Skilda M	-,28*	-,06
Skilda K	,52***	,19
Mod h-fru M	,01	-,17**
Mod h-fru K	-,29***	,32***

*** p<0,001, ** p<0,01 och *p<0,05.

Klasstillhörighet³¹ vid t_0 har inkluderats för att kontrollera för effekten av att olika klasser har olika sannolikhet för mobilitet. Som framgår av tabell 8.6 har personer på lägre hierarkiska nivåer större sannolikhet för uppåtmobilitet och mindre sannolikhet för nedåtmobilitet.

na. Vi har genomfört känslighetsanalyser och finner endast små avvikelser, genomgående blir interaktionseffekterna mindre kraftiga och interaktionen med moderns arbetsmarknadsanknytning blir i princip insignifikant.

³¹ Anledningen till att estimatet för högre tjänstemän uteslutits är att det inte är meningsfullt, då man inte kan ha uppåtgående mobilitet om man redan befinner sig i den högsta klassen. Av motsvarande skäl har också estimatet för okvalificerade arbetare uteslutits vad gäller risk för nedåtgående mobilitet.

Detta beror troligen på att sannolikheten för att ett individ skall ha nått sin maximala nivå ökar ju högre i hierarkin han eller hon befinner sig. Dessutom är det så att ju högre utbildning en individ har, desto större sannolikhet är det för att han eller hon skall befordras och desto mindre sannolikhet för degradering. Anledningen till detta resultat är förmodligen att bland dem som befinner sig på en viss hierarkisk nivå så är det mer troligt att högre utbildade individer är överkvalificerade för sitt arbete.

Men kontrollvariablernas effekter endast har liten relevans för problemet med familjens inverkan på mäns och kvinnors karriärer. Intressantare är att förekomsten av små barn i hushållet har en kraftigt negativ effekt på intensiteten i karriärchanser för kvinnor, medan män inte påverkas alls. När sedan barnen blir äldre ökar åter intensiteten för kvinnor, medan männens karriärintensitet minskar. Detta är sannolikt främst en ålderseffekt. Estimatet skall främst förstås så att kvinnorna kraftigt ökar sin rörlighet när barnen blir äldre och kvinnorna åter börjar kunna ägna sig åt marknadsarbete i ökad omfattning.

Vidare visar analyserna att sammanboende minskar kvinnornas uppåtående karriärrörlighet. Vid skilsmässa ökar karriärchanserna igen. Dessa resultat indikerar familjebildningens starkt begränsande effekt på kvinnors karriärrörlighet. När kvinnor flyttar ihop med en partner och får barn tycks arbetslivet få allt mindre betydelse.

För att undersöka socialisationens roll används en indikator som visar om modern varit hemarbetande under större delen av respondentens uppväxt. Antagandet är att de som växt upp i hem där modern varit hemarbetande har fått en mer traditionell könsrollsocialisation. Effekten av detta borde verka olika på könen. Kvinnor som uppfostras i traditionella könsroller borde sålunda ha en svagare ställning på arbetsmarknaden. Detta eftersom det kan antas att de allokera mer tid till hushållsarbete. På motsvarande sätt borde män som fått en traditionell könsrollsocialisation allokera mer tid och motivation till marknadsarbete för att leva upp till den traditionella familjeförsörjarrollen. Det visar sig också att kvinnor vars mödrar varit hemmafruar har sämre karriärchanser än män med motsvarande bakgrund. Man bör dock tolka detta resultat med en viss försiktighet då sammansättningen av denna grupp varierar kraftigt över undersökningsperioden och det är fullt möjligt att variabeln är en osäker indikator på könsrollsocialisation.

I tabellens andra kolumn visas effekterna på nedåtående mobilitet. Man kan kort notera att någon könsspecifik effekt av förekomsten av småbarn på rörlighet nedåt inte kan beläggas. Däremot är det så att när barnen blir äldre ökar kvinnornas nedåtmobilitet kraftigt. Detta resultat indikerar att under de första åren efter att ha fått barn inträffar

ett sorts moratorium för mobilitet under vilket kvinnan behåller det jobb hon hade före graviditeten. Men när barnen blir äldre ökar såväl uppåt- som nedåtgående mobilitet för kvinnor relativt män. Tolkningen av detta kan vara att kvinnor ser över sin arbetssituation när barnen blir äldre och då gör olika prioriteringar. Vissa kvinnor satsar mer på marknadsarbete, medan andra snarare söker mindre krävande arbeten för att kunna ägna sig mer åt hemmet. Detta kan förklara att intensiteten ökar i såväl uppåt- som nedåtgående rörlighet.

Sammanboendestatus påverkar inte den nedåtgående mobiliteten alls. Men när det gäller könsrollsocialisation framkommer ett intressant resultat. Det verkar som om män vars mödrar var hemmafruar inte bara har större chanser för uppåtgående mobilitet, utan även har mindre risker för att erfarä nedåtgående mobilitet, relativt kvinnor i motsvarande ställning. Även detta resultat är kongruent med antagandet om att marknadsarbete är viktigare för de män som fått en mer traditionell könsrollsocialisation än för andra män, samt att kvinnor som socialiserats till mer traditionella könsroller inte engagerar sig så djupt i sitt förvärvsarbete.

Sammanfattningsvis kan man säga att familjehändelser påverkar karriärchanser på ett enhetligt och förväntat sätt. När kvinnor blir sammanboende och när de får barn allokera de mer tid och motivation till hemarbete, vilket medför att deras arbetskraftsdeltagande minskar, vilket i sin tur innebär att deras karriärmöjligheter minskar relativt männens. Mäns yrkesliv påverkas inte i någon nämnvärd utsträckning av deras familjesituation. När barnen sedan blir äldre ökar kvinnan åter sitt arbetskraftsdeltagande, men då ökar såväl den uppåtgående som den nedåtgående mobiliteten. En tolkning av detta skulle kunna vara att kvinnor i kvinnodominerade yrken (som ju inte straffas av frånvaro) kan vara de som ökar sina chanser för upptrörlighet, medan kvinnor i blandade yrken i högre grad erfar nedåtgående mobilitet.

8.7 Sammanfattande diskussion

I detta kapitel har vi studerat hur könsskillnader i arbetsmarknadsframgång sammanhänger med skillnader i familjelivets inverkan på män och kvinnor. Kvinnor anser inte i nämnvärt högre utsträckning än män att ansvar för hem och familj utgjort ett hinder för deras möjligheter att förvärvsarbeta i önskad omfattning. Trots detta visar analyserna tydligt att kvinnor under familjebildningen kraftigt ökar den tid de lägger ned på hushållsarbete samtidigt som de minskar sitt arbetskraftsdeltagande. För män märks inga skillnader i arbetsutbudet under familjebildningen. Denna inkongruens måste tydas så att

kvinnor generellt sett faktiskt vill arbeta i hushållet under familjebildningsfasen i högre utsträckning än vad män vill.

Skillnaderna mellan könen när det gäller den tid de använder till hushållsarbete är för sammanboende utan, men framförallt med barn, är också mycket stora. För ensamstående är skillnaderna däremot knappt märkbara. Våra analyser visar också att det för kvinnor finns kraftiga effekter på hushållsarbetstiden av att vara sammanboende och av att ha barn. De med små barn i hushållet arbetar mest av alla med hushållsgöromål. Vidare indikerar analyserna att i hushåll där man kan anta att hushållsarbetet är mer krävande (med små barn, stora bostadsytor och låga kostnader för barnomsorg) gör kvinnorna mycket hushållsarbete. Inte heller dessa faktorer har någon större inverkan på männens hushållsarbetstid. Kvinnor som har höga inkomster, som är högutbildade och som har lång arbetstid ägnar däremot mindre tid åt hushållsarbete. Detta tyder på att kvinnor som är högproduktiva på arbetsmarknaden i högre utsträckning lägger tid och motivation på arbetslivet medan kvinnor som är högproduktiva i hemarbetet använder sin tid till hemarbete. Kausaliteten i denna iakttagelse kan ifrågasättas. Är det så att kvinnor (och män) som satsar på arbetslivet är högproduktiva där just därför att de inte splittrar sin uppmärksamhet genom att lägga ned så mycket tid på hushållsarbete? På motsvarande sätt kan man ställa sig frågan om de kvinnor som bor i arbetskrävande hushåll gör det just därför att de prioriterar hem och familj och därmed inte engagerar sig lika hårt i arbetslivet.

Det är således så att familjebildningen medför att kvinnor omdirigerar arbetstid (och sannolikt motivation) från betalt till obetalt arbete samt att de även inom ramen för den lägre avtalade arbetstiden har en högre frånvaro på grund av föräldraledighet och sjukskrivningar. För män kan man endast spåra mycket små effekter av familjesituation på arbetsutbudet.

Vilka konsekvenser får då detta för könsskillnader i arbetsmarknadsbelöningar? Intuitivt kan det verka sannolikt att individer som av olika skäl inte deltar i förvärvsarbete i samma utsträckning som andra får betala för detta med sämre möjligheter till arbetsmarknadsbelöningar. Men det finns också en möjlighet att de som förutser en framtid med svag arbetsmarknadsanknytning söker sig till arbeten där detta inte har så stor betydelse. Sådana arbeten skulle enligt teorin utmärkas av att de har relativt höga ingångslöner med små efterföljande löneökningar. Det är också tänkbart att arbetsgivare som rationellt utnyttjar denna typ av arbetsutbud organiserar arbetet så att transaktionskostnaderna minimeras, exempelvis genom vikariepooler. I syfte att undersöka huruvida de yrken som framförallt kvinnor väljer skiljer sig från de yrken som framförallt män väljer studerades lönens

bestämningsfaktorer i kvinnodominerade, könsblandade respektive mansdominerade yrken för män och kvinnor. Resultaten från analyserna tyder på att det kan finnas ett visst fog för teorin att lönen i typiskt kvinnliga yrkesgrupper har delvis andra bestämningsfaktorer jämfört med manliga och könsblandade yrkesgrupper. Framförallt utmärks kvinnliga yrken av att de har en mycket svag löneutveckling. Detta kan man också se i figur 8.3 där löneutvecklingen över ålder visas. Medan männens löner ökar ända fram till fyrtiofemårsåldern avstannar ökningen för kvinnor redan vid trettioårsåldern. Dessutom visar analyserna att kvinnor i kvinnodominerade yrken inte får lägre löner om de är frånvarande ur arbetskraften under perioder, något som är fallet i alla andra yrkesgrupper. För kvinnor i kvinnodominerade yrkesgrupper är också deltidsarbete en attraktiv möjlighet som till och med leder till högre timlöner. Man kan således tänka sig att en anledning att kvinnor väljer vissa yrken kan vara att de där missgynnas mindre av sin, under familjebildningen, svagare arbetsmarknadsanknytning.

För att närmare studera hur familjebildningen påverkar mäns och kvinnors arbetsmarknadsbeteende analyserades effekterna av sammanboende och barn på karriärutvecklingen. Resultaten av dessa analyser är entydiga. Kvinnors chanser till karriär avstannar helt då de blir sammanboende och då de får barn för att sedan öka igen när barnen blir äldre. För männen uppstår motsatta effekter, sannolikt främst beroende på ålder. Vidare finns vissa indikationer på att könsrollsocialisation kan verka förstärkande på könseffekterna. Män som haft mödrar som var hemmafruar har bättre karriärchanser. Kvinnor med motsvarande bakgrund har sämre karriärchanser. Den rimliga tolkningen är att de som fått en traditionell könsrollsocialisation har mer könstypiska livsprojekt. Männen ser sig som familjeförsörjare och kvinnorna ser sig som ansvariga för hemmet i högre grad än de som inte fått en så traditionell uppfostran. Detta resultat kan dock vara beroende av felkällor och bör tolkas med försiktighet.

Sammantaget är det således uppenbart att kvinnors arbetsmarknadsbelöningar påverkas av deras familjesituation genom flera mekanismer, men där den huvudsakliga beteendemekanismen är att de styr över tid och energi från betalt marknadsarbete till obetalt hushållsarbete. Det finns också visst stöd för antagandet att en orsak bakom att kvinnor väljer yrken som är kvinnodominerade kan vara att de i sådana yrken dels har lättare att kombinera ansvar för hem och familj med arbetet (genom goda möjligheter till deltidsarbete samt att långa frånvaroperioder inte får några negativa konsekvenser vad gäller lönen). En annan viktig fråga är hur det kommer sig att de kvinnodominerade yrkesgrupperna också har lägre löner.

Litteratur

- Albrecht, James; Per-Anders Edin, Bertil Holmlund, Marianne Sundström & Susan Vroman (1996): *Career Interruptions and Subsequent Earnings: A Reexamination Using Swedish Data*. Working paper 23. Department of Economics, Uppsala University.
- Arrow, Kenneth (1973): "The Theory of Discrimination." I Ashenfelter, Orley & Albert Rees (red.): *Discrimination in Labor Markets*. Princeton, NJ. Princeton University Press.
- Arrow, Kenneth (1976): "Economic Dimensions of Occupational Segregation: Comment 1." *Signs, Journal of Women in Culture and Society* 1, 233–237.
- Ashenfelter, O. & T. Hannan (1986): "Sex Discrimination and Product Market Competition: the Case of the Banking Industry." *Quarterly Journal of Economics* 101, 149–173.
- Axelsson, Christina (1992): *Hemmafrun som försvann*. Stockholm. Almqvist & Wiksell International.
- Becker, Gary S. (1957/1971): *The Economics of Discrimination*. Chicago. Chicago University Press.
- Becker, Gary S. (1981/1991): *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Becker, Gary S. (1985): "Human Capital, Effort, and the Sexual Division of Labor." *Journal of Labor Economics*, 3, 33–38.
- Bielby, William T. & James N. Baron (1986): "Men and Women at Work: Sex Segregation and Statistical Segregation." *American Journal of Sociology* 91(4): 759–799
- Bielby, Denise & William Bielby (1988): "She Works Hard for the Money: Household Responsibilities and the Allocation of Work Effort." *American Journal of Sociology* 93, 1031–1059.
- Björklund, Anders; Per-Anders Edin; Bertil Holmlund & Eskil Wadensjö (1996): *Arbetsmarknaden*. Stockholm. SNS Förlag.
- Blau, Francine D. & Marianne A. Ferber (1987): "Discrimination: Empirical Evidence from the United States." *American Economic Review* 77, 316–320.
- Blau, Francine D. & Marianne A. Ferber (1992): *The Economics of Women, Men, and Work*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Blossfeld, Hans-Peter & Götz Rohwer (1995): *Techniques of Event History Modeling – New Approaches to Causal Modeling*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- Borjas, G. & S. Bronars (1989): "Consumer Discrimination and Self-Employment." *Journal of Political Economy* 97, 581–605.
- Daymont, T. & P. Andrisiani (1984): "Job Preferences, College Major, and the Gender Gap in Earnings." *Journal of Human Resources* 19, 408–428.
- Deux, Kay & Mary Kite (1987): "Thinking about Gender." i Hess, B. & M. Feree: *Analyzing Gender: A Handbook of Social Science Research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Deaux, Kay & J. Taynor (1973): "Evaluation of Male and Female Ability: Bias Works Two Ways." *Psychological Reports* 32, 261–261.
- England, Paula (1992): *Comparable Worth – Theories and Evidence*. Walter de Gruyter, Inc. New York.

- EOC (1984): "Annual Report." Equal Opportunities Commission. London: HMSO.
- Erikson, Robert & John Goldthorpe (1992): *The Constant Flux*. Oxford. Clarendon Press.
- Erikson, Robert & Jan O. Jonsson (1993): *Ursprung och utbildning*. SOU 1993:85. Stockholm. Allmänna Förlaget.
- Erikson, Robert & Rune Åberg (red) (1984): *Välfärd i förändring*. Stockholm. Prisma.
- Flood, Lennart (1990): "Att mäta och estimera utbudet av arbetskraft." I Anders Klevmarken m.fl. (red) *Tid och råd. Om HUSHållens ekonomi*, Stockholm. Industriens Utredningsinstitut.
- Fritzell, Johan & Olle Lundberg (red) (1994): *Vardagens villkor*. Stockholm. Brombergs.
- le Grand, Carl (1989): *Interna arbetsmarknader, ekonomisk segmentering och social skiktning*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.
- le Grand, Carl (1991): "Explaining the Male-Female Wage Gap: Job Segregation and Solidarity Wage Bargaining in Sweden." *Acta Sociologica* 34, 261–278.
- le Grand, Carl (1994): "Löneskillnaderna i Sverige: Förändring och nuvarande struktur." i Johan Fritzell & Olle Lundberg (red), *Vardagens villkor*, Stockholm: Brombergs.
- Granqvist, Lena & Helena Persson (1997): "Karriärer inom varuhandeln – spelar kön någon roll?" i Persson, Inga & Eskil Wadensjö (red.) *Glastak och glasväggar. Den könssegregerade arbetsmarknaden*. SOU 1997:137. Stockholm: Fritzes
- Gustavsson, Siv (1990): "Daghemsavgifter och kvinnors yrkesarbete" i Anders Klevmarken m.fl. (red) *Tid och råd. Om HUSHållens ekonomi*, Stockholm. Industriens Utredningsinstitut.
- Gähler, Michael (1997): "Ekonomiska konsekvenser av skilsmässor – skillnader mellan kvinnor och män." I Ahrne, Göran & Inga Persson (red.): *Familj, makt och jämställdhet*. SOU 1997:138. Stockholm: Fritzes
- Hartmann, Heidi (1976): "Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex." i Blaxall, M. & B. Reagan (red.): *Women and the Workplace*. Chicago, IL. University of Chicago Press.
- Hill, Martha (1979): "The Wage Effects of Marital Status and Children." *Journal of Human Resources* 14:579–594.
- Hörnqvist, Martin (1994): "Att bli vuxen i olika generationer." i Fritzell, Johan & Olle Lundberg (red.) *Vardagens villkor*. Stockholm: Brombergs.
- Jacobsen, Joyce & Laurence Levin (1995): "The Effects of Intermittent Labor Force Attachment on Women's Earnings." *Monthly Labor Review* 118, 14–19.
- Jonsson, Jan O. (1997): "Hur skall vi förklara könsskillnader i utbildningsval? En empirisk prövning av hypoteser om rationella val och könsrollsmodeller" i Persson, Inga & Eskil Wadensjö (red.) *Glastak och glasväggar. Den könssegregerade arbetsmarknaden*. SOU 1997:137. Stockholm: Fritzes
- Jonung, Christina (1993): "Yrkessegregeringen på arbetsmarknaden." *Ur Ds 1993:8 Kvinnors arbetsmarknad. 1990-talet – återtågets årtionde?* Arbetsmarknadsdepartementet. Stockholm.
- Jonung, Christina & Inga Persson (1993): "Women and Market Work: The Misleading Tale of Participation Rates in International Comparisons." *Work, Employment & Society*, 7:259–274.

- Kanter, Rosabeth Moss (1977/1993): *Men and Women of the Corporation*. New York. Basic Books.
- Korenman, Sanders & David Neumark (1992): "Marriage, Motherhood, and Wages." *Journal of Human Resources* 27, 235–255.
- Lancaster, Tony (1990): *The Econometric Analysis of Transition Data*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Lazear, E.P. & Rosen, Stanley (1990): "Male-Female Wage Differentials in Job-Ladders." *Journal of Labor Economics* 8,
- Lenny, Ellen (1977): "Women's Selfconfidence in Achievement Settings." *Psychological Bulletin* 84:1–13.
- Löfström, Åsa (1990): "Löneskillnader mellan kvinnor och män – En fråga om diskriminering?" I Anders Klevmarken m.fl. (red) *Tid och råd. Om HUSHållens ekonomi*, Stockholm. Industriens Utredningsinstitut
- Moller Okin, Susan (1989): *Justice, Gender, and the Family*. Basic Books. USA.
- Nardinelli, C. & C. Simon (1990): "Customer Racial Discrimination in the Market for Memorabilia." *Quarterly Journal of Economics* 105, 307–329.
- Nermo, Magnus (1994): "Den ofullbordade jämställdheten." i Fritzell, Johan & Olle Lundberg (red) *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm. Brombergs.
- O'Neill, June & Solomon Polachek (1993): "Why the Gender Gap in Wages Narrowed in the 1980s." *Journal of Labor Economics* 11, 205–228.
- Persson, Inga (1996): "Svensk arbetsmarknad ur genusperspektiv – forskningsresultat och utvecklingstendenser." Ur Hemlin, Egon (red): *Det har ändå hänt fantastiskt mycket. Vad har jämställdhetsforskningen uppnått?* Riksbankens Jubileumsfond & Gidlunds Förlag. Stockholm.
- Petersen, Trond & L. Morgan (1995): "Separate and Unequal: Occupation-Establishment Sex Segregation and the Gender Wage Gap." *American Journal of Sociology* 101(2): 329–365.
- Petersen, Trond, V. Snartland, L.-E. Becken & K Modesta Olsen. (1997): "Within-Job Discrimination and the Gender Wage Gap, The Case of Norway." *European Sociological Review* 13(2), September.
- Phelps, Edmund S. (1972): "The Statistical Theory of Racism and Sexism." *American Economic Review* 62, 659–661.
- Polachek, Solomon W. & W. Stanley Siebert (1993): *The Economics of Earnings*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Pollak, Robert A. (1985): "A Transaction Cost Approach to Families and Households." *Journal of Economic Literature* 23, 581–602.
- RFV (1986): *Föräldrapenning för tillfällig vård av barn 1984*, Statistisk Rapport, Is-R 1986:3.
- Reskin, Barbara (1988): "Bringing the Men Back in: Sex Differentiation and the Devaluation of Women's Work." *Gender and Society* 2, 58–81.
- Reskin, Barbara & Patricia Roos (1990): *Job Queues, Gender Queues: Explaining Women's Inroads into Male Occupations*. Washington, DC.: National Academy Press.
- Richardsson, Katarina (1997): *Essays on Family and Labor Economics*. Stockholm. Institutet för social forskning.

- Ridgeway, Cecilia L. (1997): "Interaction and the Conservation of Gender Inequality." *American Sociological Review*, 62: 218–235.
- Roman, Christine (1994): *Lika på olika villkor. Könsegregering i kunskapsföretag*. Symposion Graduale. Stehag/Stockholm.
- Swim, J. m. fl. (1989): "Joan McKay versus John McKay. Do Gender Stereotypes Bias Evaluations?" *Psychological Bulletin* 105, 409–429.
- Waldfogel, Jane (1997): "The Effect of Children on Women's Wages." *American Sociological Review*, 62, Vol. 2: 209–217.
- Wellington, Alison (1993): "Changes in the Male/Female Wage Gap, 1976–1985." *Journal of Human Resources* 28, 383–410.
- Wong, Yin-Ling, Irene, Irwin Garfinkel & Sara McLanahan (1993): "Single-Mother Families in Eight Countries: Economic Status and Social Policy. *Social Science Review*, 177–197.
- Yamaguchi, K. (1991): *Event History Analysis*, Newbury Park. Sage.

9 Ekonomiska konsekvenser av skilsmässa – skillnader mellan kvinnor och män

MICHAEL GÄHLER

9.1 Inledning

Under senare decennier har antalet skilsmässor i Sverige ökat kraftigt. Vid 1900-talets början var det årliga antalet skilsmässor ca 400 (vilket motsvarade ungefär en halv skilsmässa per tusen äktenskap), idag är motsvarande antal runt 22 000 (eller ca 14 per tusen äktenskap) (SCB, 1995a). Tendensen är densamma i den övriga västvärlden (Goode, 1993). Allt fler väljer också samboende framför äktenskap. Denna samlevnadsform är än mer instabil; upplösningrisken beräknas vara ca tre gånger så hög i samboenden som i äktenskap, oavsett antalet barn (SCB, 1990). I början av 90-talet upplöstes genomsnittligen ungefär 50 000 sammanboenden årligen.¹ Av dessa par var ca 20 000 gifta och 30 000 samboende; ca 60 procent av paren hade barn, vilket betyder att 40 000–50 000 barn erfor en familjesplittring varje år (SCB, 1995a).

Orsakerna till de ökade skilsmässotalen är med säkerhet flera. De moderna samhällena har kommit att bli alltmer sekulariserade. Det äktenskap som instiftats av Gud och var tänkt att bestå tills döden skilde makarna åt kan idag upplösas av parterna själva. I takt med att skilsmässotalen ökat torde också stigmatiseringen till följd av skilsmässa ha minskat. Det finns alltså en större social och kulturell acceptans för skilsmässa idag än tidigare. En av de starkast bidragande faktorerna både till minskade äktenskapsfrekvenser och ökade skilsmässotal torde emellertid familjens minskade betydelse som ekonomisk enhet vara (se t.ex. Cherlin, 1992). Det starka ömsesidiga ekonomiska beroende som fanns mellan familjemedlemmarna i det gamla jordbrukssamhället har försvagats. Samhälleliga institutioner har tagit

¹ *Samboende* syftar på par som lever ihop utan att vara gifta medan *sammanboende* är ett samlande begrepp för både samboende och gifta par. Begreppet skilsmässa syftar i detta kapitel, när inget annat nämns, både på separationer mellan samboende par och formella skilsmässor.

över eller kompletterat många av familjens tidigare funktioner (t.ex. skolan och barn- och äldreomsorgen) och välfärdsstaten garanterar idag alla en utkomst. En kraftig ekonomisk tillväxt har genererat ökade realinkomster och också medfört att ett liv som ensamstående blivit ett ekonomiskt realiserbart alternativ för många. Därmed har det blivit möjligt att lämna ett äktenskap eller samboende som upplevs som otillfredsställande. Det finns emellertid fortfarande anledning att tro att en skilsmässa är förknippad med negativa konsekvenser för individens materiella välfärd.

I detta kapitel ska frågan om hur en skilsmässa påverkar parternas ekonomiska situation söka besvaras. Denna fråga är förhållandevis outforskad i Sverige. De flesta studier om sambandet mellan inkomst och familjetyp är nämligen baserade på tvärsnittsdata, d.v.s. på förhållandena i ett fruset ögonblick. Dessa undersökningar visar att frånskilda har sämre ekonomiska villkor än sammanboende, men de kan inte ge någon information om detta är en *konsekvens* av skilsmässan, eftersom de frånskildas ekonomiska situation kan ha varit sämre redan före skilsmässan (en s.k. selektionseffekt). För att undersöka skilsmässans konsekvenser krävs information om situationen för samma individer vid åtminstone två tillfällen. Sådana s.k. longitudinella data kommer att användas här. Dessa belyser situationen i Sverige under 1980- och tidigt 90-tal. De analyser som görs i detta kapitel avser därför denna period. I en avslutande diskussion kommer dock återkopplingar att göras till den aktuella situationen i Sverige, eftersom det finns skäl att tro att den utveckling som skett under senare år haft återverkningar på de frånskildas ekonomiska villkor. Kapitlet kommer också att ge en beskrivning av inkomstens sammansättning efter en skilsmässa. Hur stor andel av inkomsten kommer från bidrag i olika former och hur stor andel kommer från inkomster av förvärvsarbete och kapital?

Utöver analyser av inkomster vidgas också perspektivet till andra aspekter av materiellt välbefinnande i termer av boendesituation och tillgång till en ekonomisk buffert (kontantmarginal). Fokus i kapitlet kommer att riktas mot eventuella skillnader mellan könen. Påverkas män och kvinnor på olika sätt av en skilsmässa? Om det är så som ett flertal utländska och det fåtal undersökningar som utförts i Sverige visat, nämligen att kvinnornas ekonomiska situation påverkas mer negativt än männens (se t.ex. Fritzell, 1990 för Sverige; Duncan & Hoffman, 1985 och Holden & Smock, 1991 för USA; Jarvis & Jenkins, 1996 för Storbritannien) innebär detta en allvarlig inskränkning i många kvinnors handlingsfrihet. Det betyder att kvinnor i praktiken inte har samma ekonomiska möjlighet som män att lämna ett äktenskap eller samboende i vilket de inte längre vill leva och att situatio-

nen efter en eventuell skilsmässa blir mer problematisk för kvinnor än för män. Eftersom de flesta barn fortsätter leva med modern efter en separation mellan föräldrarna drabbar den försämrade ekonomin också en stor majoritet av dessa.²

Det som gör ett hushålls ekonomiska omständigheter särskilt betydelsefulla är att de inte bara har betydelse för konsumtion och sparande, de påverkar också individens livsvillkor ur ett antal andra aspekter. Ekonomiska svårigheter kan utgöra en stressfaktor som har en direkt negativ effekt på det psykiska välbefinnandet hos både barn och vuxna (Duncan, Brooks-Gunn & Kato Klebanov, 1994; McLeod & Shanahan, 1993). De kan också ha långsiktiga effekter så att barn som växer upp under knappa ekonomiska omständigheter uppvisar nedsatt psykisk och fysisk hälsa också i vuxen ålder (Lundberg, 1993). Materiell ofärd kan även påverka föräldrars beteende gentemot barnet negativt (McLeod & Shanahan, 1993) och ha en negativ inverkan på barnets utbildningschanser (Jonsson & Gähler, 1997). Amerikanska forskare har hävdad att en stor del av den negativa effekten av skilsmässor för barn i USA kan förklaras av just den försämrade ekonomin bland ensamstående mödrar (se t.ex. McLanahan & Sandefur, 1994).

9.2 Teoretiska och metodologiska överväganden

Den svenska välfärdsstatsmodellen

Den svenska välfärdsstaten kännetecknas av ett antal egenskaper som har en både direkt och indirekt inverkan på de frånskildas ekonomiska villkor. I Sverige har en hög förvärvsfrekvens i befolkningen prioriterats. Detta skapar en bred skattebas, de statliga transfereringarna är starkt inkomstomfördelande, många samhällseliga institutioner är kraftigt subventionerade eller helt avgiftsfria, bidrags- och försäkringssystem är vanligtvis generella och relativt få bidrag är inkomstprövade. En bärande tanke i denna välfärdsmodell har varit strävan mot utjämnade inkomstnivåer och materiella villkor, dels mellan individer men också över individens livscykel (se t.ex. Esping-Andersen, 1990; Korpi, 1981). Politiken har också syftat till att utjämna skillnader mellan olika familjetyper: "Målet för det ekonomiska familjestödet är – att utjämna levnadsvillkoren mellan familjer med och utan barn, – att ge människor ekonomiska förutsättningar att skaffa barn när de så önskar, – att stödet inom tillgängliga ekonomiska ramar ges till alla på lika villkor, – att lämna särskilt stöd till familjer i ut-

² Åren 1992–93 levde ca. 87 procent av alla barn som endast bodde med en av de biologiska föräldrarna med modern (SCB, 1995b). Detta har varit mönstret under hela seklet (SCB, 1992).

satta situationer, t.ex. vid stor försörjningsbörda, vid låga inkomster och höga boendekostnader eller när en förälder är ensam vårdnadshavare. (Socialdepartementet, 1996:79–80)

Vilka effekter har då den svenska modellen för de fränskildas situation? Till skillnad från andra välfärdsstatssystem där mannen ofta betraktas som den huvudsaklige familjeförsörjaren betonar den svenska modellen både mannens och kvinnans ansvar för sin försörjning genom förvärvsarbete (se t.ex. Esping-Andersen, 1990; Sundströms kapitel i denna volym). Förvärvsarbetsgraden bland kvinnor är också högre i Sverige än i de flesta andra länder (Siaroff, 1994). Den höga förvärvsfrekvensen gör svenska kvinnor mindre ekonomiskt beroende av sina makar än vad som är fallet för kvinnor i många andra länder (se t.ex. Hobson, 1990), vilket får till följd att kvinnor i Sverige ofta står bättre ekonomiskt rustade inför och efter en eventuell skilsmässa eller separation (jfr. Sørensen, 1994).

En rad politiska reformer och program har stimulerat den höga kvinnliga förvärvsfrekvensen i Sverige. Den offentliga sektorn har tagit över många av de funktioner som kvinnor tidigare utförde utan ersättning i hushållen. Fler kvinnor har därför kunnat gå ut i förvärvsarbete och utbyggnaden av den offentliga sektorn har också i sig ökat efterfrågan på arbetskraft (Esping-Andersen, 1990). Den kommunala barnomsorgen, i form av daghem och kommunala dagmammor, har t.ex. skapat arbetstillfällen för ett stort antal (huvudsakligen kvinnliga) barnskötare och förskollärare men också berett möjlighet för mödrar att förvärvsarbeta under en period i livet som tidigare vanligtvis var vigd för vård av de egna barnen. I vissa kommuner ges barnen till ensamstående förtur i daghemskön och barnomsorgen tillhandahålls till reducerad taxa för dessa föräldrar (Gustafsson, 1995; Socialdepartementet, 1996). Andelen i offentlig barnomsorg är också högre bland barn med ensamstående föräldrar än bland barn med sammanboende föräldrar (Socialdepartementet, 1996; Östberg, 1996).

En annan viktig reform är föräldraförsäkringen som infördes år 1974. *Föräldrapenning med anledning av barns födelse* innebär att föräldrarna kan stanna hemma från arbetet under totalt 450 dagar med ekonomisk ersättning från Försäkringskassan.³ Man har också lagstadgad rätt att komma tillbaka till sitt gamla arbete efter föräldraledigheten.

³ Av dessa 450 dagar ersätts för närvarande 360 med 75 procent av den sjukpenninggrundande inkomsten och resterande 90 dagar (de s.k. *garantidagarna*) med 60 kronor per dag. År 1994 infördes den s.k. "pappamånaden" vilken öronmärker 30 av dagarna för fadern. Ett bidragande skäl för denna reform är att en mycket stor andel av samtliga dagar med föräldrapenning (ca 90 procent åren 1993–96) tas ut av modern (RRV, 1997).

En tredje bidragande orsak till den höga kvinnliga förvärvsfrekvensen i Sverige torde vara att den tidigare sambeskattningen år 1971 ersattes av särbeskattnings, vilket innebar att makarna kom att taxeras individuellt. Det svenska skattesystemet med en progressiv skatteskala gjorde det därmed ofta mer ekonomiskt lönsamt att kvinnan i ett sammanboende par började förvärvsarbeta än att mannen ökade sitt arbetsutbud.

Utöver rent politiska reformer och program utgör också de relativt små löneskillnaderna mellan kvinnor och män i Sverige (Phipps, 1990; Siaroff, 1994) ett starkt incitament för kvinnligt förvärvsarbete. Detta förhållande ska emellertid inte dölja det faktum att kvinnor vanligtvis tjänar mindre än män också här.⁴

Inkomster från förvärvsarbete kombineras ofta med olika typer av offentliga transfereringar. Dessa transfereringar kan utgöras av generella bidrag (som t.ex. barnbidraget) vilka ges oberoende av inkomst eller anknytning till arbetsmarknaden. På motsvarande sätt är den starkt subventionerade sjukvården och den fria skolgången exempel på program som omfattar alla. I de allmänna försäkringssystemen är emellertid ersättningsnivåerna baserade på nuvarande eller tidigare förvärvsinkomster. Här ingår sjukförsäkringen, föräldraförsäkringen, den allmänna pensionsförsäkringen och olika ersättningar vid arbetslöshet.⁵ Också i ett generellt välfärdssystem som det svenska återfinns emellertid inkomstprövade bidrag, såsom bostadsbidraget och socialbidraget.

Bidragssystemens utformning kan också påverka förvärvsarbetsgraden. Ersättningarna i de allmänna försäkringssystemen baseras ju på arbetsinkomsterna och en viktig egenskap hos de generella programmen är att de inte påverkas av förvärvsgraden. Om en fränskild förälder börjar förvärvsarbeta eller går upp i arbetstid så förlorar hon eller han inte rätten till t.ex. den subventionerade sjukvården eller barnbidraget. I länder med socialpolitiska system av mer selektivt slag, som t.ex. USA och Storbritannien, reduceras bidragen lika mycket som förvärvsarbetsinkomsten ökar. I USA går man dessutom miste om den fria sjukvården då man börjar förvärvsarbeta. För många ensamstående föräldrar lönar det sig därför inte att förvärvsarbeta (Ellwood, 1988; Hobson, 1994).

⁴ Detta gäller också när kvinnorna har samma utbildning, arbetslivserfarenhet, klassposition och arbetar inom samma sektor (offentlig/privat) som männen. År 1991 hade männen en timlön som var 13 procent högre än kvinnornas efter kontroll för dessa förhållanden (le Grand, 1994). Kvinnor har också svårare att nå beslutsfattande, och därmed välbetalda, positioner, än män (Hultin, 1996).

⁵ Då Sverige under ett antal decennier hade en mycket låg arbetslöshet och ett högt arbetskraftsdeltagande omfattade dessa försäkringssystem en mycket stor andel i befolkningen.

I Sverige finns i princip inga bidrag eller program som riktas till individer i egenskap av att de är frånskilda. Ett undantag är dock bidragsförskottet och utfyllnadsbidraget.⁶ När föräldrar skiljer sig är den icke vårdnadshavande föräldern i regel skyldig att betala ett underhåll för barnens försörjning (det s.k. underhållsbidraget). Beloppet på detta underhåll kan föräldrarna antingen komma överens om privat eller få fastställt i dom. Om den icke vårdnadshavande föräldern underlåter att fullgöra sin betalningsplikt kan Försäkringskassan betala ut ett underhåll i förskott (bidragsförskottet) som sedan debiteras den frånlevande föräldern.⁷ Om dennes ekonomiska omständigheter inte medger någon betalning av underhåll eller endast ett lågt sådant kan Försäkringskassan betala ut ett s.k. utfyllnadsbidrag som täcker upp mellanskillnaden mellan vad den icke vårdnadshavande föräldern kan betala och den summa som garanteras genom bidragsförskottet. Utfyllnadsbidraget är ett rent bidrag som inte debiteras den frånlevande föräldern.

För de frånskilda som inte har barn finns inga särskilda bidrag eller program att tillgå. I händelse av att inkomsten från förvärvsarbete och kapital är otillräcklig kan de, liksom andra, söka inkomstprövade bidrag.

Justering av inkomst för hushållets storlek och sammansättning

Hur ska då ekonomiska effekter av en skilsmässa mätas? Hushållsmedlemmarnas ekonomiska betingelser är i hög grad beroende av hushållets sammansättning och storlek. En inkomst ger ju ett större möjligt konsumtions- eller sparandetrymme för var och en av individerna ju färre den ska fördelas på; dessutom varierar behov, och därmed utgifter, beroende på om hushållsmedlemmarna är vuxna eller barn. I ett större hushåll gynnas också medlemmarna av de skalfördelar som uppstår då man kan dela på vissa kostnader, t.ex. för den gemensamma bostaden, bilen, tvättmaskinen eller TV-apparaten. För att ta hänsyn till dessa skalfördelar och skillnader i hushållets sammansättning och storlek används ofta s.k. ekvivalensskalor.⁸ I den enklaste typen av sådana skalor tas endast hänsyn till antalet hus-

⁶ Den 1 december 1996 ersattes lagen om bidragsförskott med lagen om underhållsstöd. Denna reform innebär nya regler för den underhållsskyldiges betalningsvillkor (se t.ex. RFV, 1997). Bidragsförskottet gällde dock under hela den tidsperiod som är aktuell i detta kapitel.

⁷ Bidragsförskott kan utgå till dess barnet fyller 20 år och uppgick år 1992 till maximala 13 480 kronor om året (0,4*33 700) eller 1 123 kronor i månaden.

⁸ För en mer ingående diskussion av ekvivalensskalor, se t.ex. Buhmann et al. (1988) och Fritzell (1991).

hållsmedlemmar, d.v.s. hushållsinkomsten divideras med det antal munnar som ska mättas. När inkomsten mäts *per capita* tas således ingen hänsyn alls till skalfördelar. För att inkludera dessa står emellertid ett antal alternativ till buds, vilka i princip har det gemensamt att varje hushållsmedlem utöver den första ges en lägre vikt. Som ett exempel kan den förste maken i ett hushåll bestående av ett sammanboende par ges vikten 1 medan den andre maken får vikten 0,7 (ju högre detta tal sätts desto lägre värderas skalfördelarna). Hushållsinkomsten divideras i ett sådant hushåll med 1,7 medan den dividerats med 2 om inkomsten mätts *per capita*.

När syftet, som här, är att studera de ekonomiska effekterna av en skilsmässa är det centralt att komma ihåg att den uppmätta nivån på skilsmässans eventuella konsekvenser i hög grad är beroende av vilken ekvivalensskala som används (se t.ex. Jarvis & Jenkins, 1996; Sørensen, 1992). Efter en skilsmässa eller separation förändras vanligtvis männens hushållssituation mer än kvinnornas eftersom eventuella barn oftast stannar kvar hos modern. Kvinnans hushåll är således i genomsnitt större än hennes tidigare makes varför värderingen av skalfördelar blir viktig för bedömningen av könsskillnader i konsekvenser av skilsmässa.

I detta kapitel kommer resultaten av analyser med tre olika mått, där vi i varierande grad tar hänsyn till skalfördelar, redovisas. För det första anges den totala familjeinkomsten (eller hushållsinkomsten) där skalfördelarna per definition värderas oändligt högt, måttet förändras ju inte med antalet hushållsmedlemmar. För det andra anges inkomsten *per capita* där varje hushållsmedlem ges vikten 1 och således ingen hänsyn alls tas till skalfördelar. Ur denna aspekt utgör alltså dessa båda mått ytterligheterna på ett kontinuum. För det tredje anges resultat enligt den ekvivalensskala som föreslagits av OECD (1982). Här ges en ensam vuxen vikten 1, en eventuell partner vikten 0,7 och varje barn vikten 0,5. För att exemplifiera innebär detta att den justerade (ekvivalerade) inkomsten för en tvåbarnsfamilj erhålls genom att dividera hushållsinkomsten med 2,7 ($1+0,7+2*0,5$). För detta mått hamnar alltså betydelsen av skalfördelar någonstans emellan de båda motpoler som redovisades ovan.⁹

⁹ Individens ekonomiska situation bedöms här utifrån det hushåll hon tillhör, d.v.s. ett antagande görs att hushållets resurser fördelas jämnt mellan dess medlemmar. Detta antagande är inte oproblematiskt (se t.ex. Halleröds och Nymans respektive bidrag i denna volym). Mannen i familjen har oftast en högre inkomst än kvinnan och det ligger därför nära till hands att tänka sig att han som en följd härav har större makt och inflytande över hur hushållets monetära resurser används. Denna intra-familjära fördelning av ett hushålls resurser har vi dock ingen information om varför vi gör antagandet att resurserna fördelas jämnt mellan makarna. En stor del av hushållets konsumtion består också av kollektiva varor som kan nyttjas av alla hushållsmedlemmar.

Tidigare studier

Den ekonomiska situationen för fränskilda varierar mycket mellan olika länder och betingas i hög grad av rådande social- och familjepolitiska system. I en studie baserad på Luxembourg Income Study (LIS) jämförs situationen för olika familjetyper i åtta olika OECD-länder vid 80-talets mitt (Smeeding, 1992). Här jämförs andelen med relativt låga inkomster (under 40 procent av den justerade medianinkomsten i respektive land) före (bruttoinkomsten) respektive efter det att skatter och olika typer av transfereringar räknas med (den disponibla inkomsten). Bland barn som lever med en ensamstående förälder, är andelen med låga bruttoinkomster i Sverige 23 procent, vilket är lägst av länderna i undersökningen. Denna andel minskar kraftigt till 2 procent efter det att skatter och transfereringar inkluderas. Detta förhållande kan kontrasteras mot två andra grupper. Bland svenska barn med två föräldrar är andelen som lever i ett låginkomsthushåll klart lägre när det gäller bruttoinkomsten (5 procent), denna andel sjunker till 1,5 procent för den disponibla inkomsten. Detta innebär att skillnaden i andelen barn till föräldrar med jämförelsevis låga inkomster är mycket liten mellan dem som lever med en ensamstående respektive med två föräldrar i Sverige. Andelen barn till ensamstående med låga inkomster i Sverige kan också jämföras med motsvarande barn i övriga sju länder. Bland dessa barn tillhör i genomsnitt 55 procent hushåll med låga bruttoinkomster och andelen är fortfarande så hög som 21 procent när den disponibla inkomsten avses.¹⁰ Andelen barn till låginkomsttagare bland dem med ensamstående föräldrar är således klart lägre i Sverige än i de andra länderna i undersökningen, framförallt USA där hela 54 procent av barnen till ensamstående lever i hushåll med låga justerade disponibla inkomster. Vad är då skälet till denna skiftande grad av inkomstjämlighet i de olika länderna? Smeeding menar att den avgörande skillnaden mellan USA och Sverige är de universella social- och familjepolitiska program med en starkt inkomstomfördelande effekt som finns här. USA saknar t.ex. ett generellt barnbidrag, ett bidragsförskott, subventionerad barnomsorg och en allmän föräldraförsäkring.

Den mycket begränsade skillnaden i andelen låginkomsttagare mellan familjer med ensamstående respektive två föräldrar i Sverige kan emellertid dölja det faktum att de förra genomsnittligen har lägre inkomster än de senare. I en annan undersökning, också den baserad på data från LIS, jämförs den justerade inkomsten för ensamstående

¹⁰ Beräkningen av dessa genomsnitt inkluderar också Sverige och innebär att den genomsnittliga andelen låginkomsttagare skulle varit än högre om beräkningarna baserats endast på övriga sju länder.

mödrar och tvåföräldrafamiljer i olika länder (uppgifterna hänför sig till situationen i slutet av 70- respektive början av 80-talet beroende på vilket land som avses). Studien visar att skillnaden mellan dessa båda familjetyper är minst i de skandinaviska länderna. I Sverige och Norge har ensamstående mödrar en justerad inkomst som motsvarar ca 85 procent av den inkomst man har i familjer med två föräldrar. I Tyskland, Frankrike och Storbritannien varierar kvoten mellan 65 och 76 procent medan den ligger under 60 procent i Australien, Kanada och USA. Även i denna studie hänvisar författarna till skillnader i de offentliga transfereringssystemen som den avgörande orsaken till inkomstskillnaderna mellan familjetyperna i de olika länderna. I länder med starkare betoning på inkomstprövade bidrag är den ekonomiska situationen bland ensamstående mödrar sämre än i länder med generella socialpolitiska system. Författarna menar att en starkt bidragande orsak till detta är att inkomstprövade bidrag inte tjänar som incitament för eget förvärvsarbete (Wong, Garfinkel & McLanahan, 1993).

Även om dessa båda undersökningar ger värdefull information om den ekonomiska situationen i olika familjetyper kan de inte ge någon inblick i vilka eventuella effekter en skilsmässa har i detta avseende. Detta beror på att undersökningarna baserar sig på tvärsnittsdata och endast ger information om situationen vid ett mättillfälle. Den sämre ekonomiska situationen för ensamstående mödrar som belagts ovan behöver således inte vara en följd av förändrade familjeförhållanden utan kan bestå i en selektionseffekt. För att lösa detta problem krävs tillgång till longitudinella datamaterial där samma individ eller familj följs över tid. Ett annat, mindre problem i sammanhanget är att ovanstående studier inte särskiljer olika kategorier av ensamstående. Den vanligaste orsaken till detta civilstånd bland ensamstående mödrar i Sverige är en skilsmässa eller separation men det kan också röra sig om änkor eller mödrar som aldrig levit ihop med barnets far.

Ett antal amerikanska longitudinella studier har visat att skilsmässor ofta slår hårt mot kvinnors och barns ekonomiska situation med kraftigt försämrade ekonomiska villkor direkt efter skilsmässan. Situationen förändras endast marginellt under de år som följer. För männen förbättras tvärtom ofta situationen (Duncan & Hoffman, 1985; Holden & Smock, 1991; Sørensen, 1992). Sørensen (1994) har sammanfattat orsakerna till de stora skillnaderna i ekonomiska villkor för fränskilda kvinnor och män i USA under tre huvudrubriker: 1) kvinnor tjänar mindre i förvärvsarbete än män, 2) mannen bidrar med ett

relativt litet underhåll till kvinnans och barnens försörjning¹¹ och 3) behoven är större i kvinnors hushåll eftersom de oftare har vårdnaden om de gemensamma barnen. Det senare förhållandet är detsamma i USA och Sverige men vad gäller de båda förra skiljer sig situationen i de båda länderna på avgörande sätt till de svenska kvinnornas fördel. Vi kan dock förvänta oss att inkomsten försämrats mer bland kvinnor än män också i Sverige, dels för att kvinnor tjänar mindre än män, dels för att de oftare har vårdnaden om barnen (även om man mottar ett relativt högt underhåll motsvarar detta troligtvis inte den summa fadern skulle ha bidragit med om paret fortsatt leva ihop). Det kan också vara svårt att kombinera de dubbla roller som det innebär att satsa på en karriär och samtidigt, i praktiken, vara huvudsaklig vårdnadshavare för barnen (Moen, 1992).

I Sverige är longitudinella undersökningar av en skilsmässas eller separations effekter på kvinnors och mäns ekonomiska situation ovanliga. Ett undantag är emellertid Fritzells (1990) analys av levnadsnivåmaterialet för inkomståren 1973 och 1980. Här görs också en jämförelse av situationen i Sverige och USA. I en analys jämförs andelen i olika familjetyper vars justerade inkomst hållit (minst) jämna steg med inflationen mellan de båda undersökningsåren, d.v.s. där realinkomsten varit konstant eller ökat. För kvinnor som separerat gällde detta endast för en dryg tredjedel (36 procent), både i Sverige och i USA. Motsvarande andelar bland svenska och amerikanska män var 52 respektive 67 procent. Den största skillnaden uppträdde dock för barnen, där endast 28 procent av amerikanska barn till separerade föräldrar levde i hushåll vars inkomst ökat i takt med inflationen. I Sverige gällde detta för hela 71 procent av barnen till frångångna, vilket kan jämföras med 77 procent för barn i intakta familjer. Analyser som begränsades till svenska förhållanden visar att en skilsmässa hade en klart negativ effekt för såväl den absoluta och den relativa inkomstförändringen som för positionen i inkomstfördelningen under 1970-talet. Detta gällde både för män och för kvinnor men effekten var mer uttalad för de senare. När situationen för ensamstående kvinnor med respektive utan barn i hushållet år 1980 jämförs visar resultaten att de förra, efter kontroller för utbildning, ålder, anknytning till arbetsmarknaden och boenderegion, haft en signifikant bättre inkomstutveckling. Detta förhållande förklaras till stor del av den ökning i positiva transfereringar som tillföll kvinnor med barn under

¹¹ Endast hälften av de amerikanska fäderna betalar hela det överenskomna underhållet, en fjärdedel betalar en lägre summa och den resterande fjärdedelen betalar inte något underhåll alls (Holden & Smock, 1991).

tidsperioden. I USA var situationen den omvända, där hade ensamstående mödrar en sämre inkomstutveckling än andra kvinnor.

Hur har då utvecklingen under 1980-talet och början av 1990-talet varit? Föreliggande undersökning kan bidra med analyser av utvecklingen under denna tidsperiod. Vi kan också utsträcka analyserna till andra dimensioner av materiell välfärd.

9.3 Datamaterial, variabler och analysstrategi

Datamaterial

Till grund för de empiriska analyserna i detta kapitel ligger data från de svenska levnadsnivåundersökningarna (LNU) från åren 1981 och 1991; materialet har samlats in och sammanställts vid Institutet för social forskning (SOFI).¹² LNU baserar sig på direktintervjuer och syftar till att beskriva människors livssituation på ett stort antal områden: uppväxt-, familje- och bostadsförhållanden, hälsa, sociala relationer, utbildning, sysselsättning och arbetsförhållanden, ekonomiska resurser, säkerhet till liv och egendom, politiska resurser, fritid och rekreation, hushållsarbete och egna bedömningar av livssituationen. Det slumpmässiga och riksrepresentativa urvalet består av ungefär var tusende i Sverige skriven individ i åldrarna 18–75 år.¹³ En betydande fördel med LNU jämfört med många andra datamaterial är att det är longitudinellt och en s.k. panelansats används, vilket innebär att ett stort antal individer deltagit vid flera undersökningstillfällen och att många av frågorna varit identiska från år till år.¹⁴ Materialet omfattar således flera aspekter av individens levnadsförhållanden vid ett antal mättidpunkter, vilket är nödvändigt om man, som fallet är här, vill ha en möjlighet att skilja mellan effekt och selektion (se ovan). I 1981 års LNU intervjuades 5 613 individer och bortfallet var 17.6 procent medan motsvarande tal för undersökningsåret 1991 är 5 306 individer och 20.9 procent. Till LNU-data har kopplats inkomstuppgifter som i huvudsak överensstämmer med de definitioner som görs i Statistiska centralbyråns inkomstfördelningsundersökning (HINK). I detta material finns olika typer av inkomstuppgifter, dels för intervjupersonen i

¹² Den första levnadsnivåundersökningen genomfördes inom ramen för låginkomstutredningen år 1968 och upprepades år 1974, nu i SOFIs regi. För en mer utförlig beskrivning av levnadsnivåmaterialet se Erikson och Åberg (1984) respektive Fritzell och Lundberg (1994).

¹³ Åren 1968, 1974 och 1981 intervjuades också 15–17-åringar.

¹⁴ Om intervjupersonen hunnit bli mer än 75 år gammal mellan två intervjutillfällen ersätts hon/han med en individ som var för ung för att ingå i urvalet vid det föregående undersökningstillfället.

LNU men också för eventuell make/a. Detta ger en möjlighet att skapa inkomstmått på hushållsnivå.

Variabler

Familjetyp

För att söka ta reda på effekten av en skilsmässa har en familjetypsvariabel skapats som tar hänsyn till förändringar i individens familjesituation mellan undersökningsåren. I 1991 års LNU fick respondenten retrospektivt redogöra för sin sammanboendehistoria, d.v.s. hon/han fick redogöra för varje sammanboende som varat mer än sex månader. För dessa finns information om start- och sluttidpunkt på månadsnivå samt anledningen till sammanboendets upphörande (separation, dödsfall eller annat). Den strategi som valts här är att utgå från de individer som var sammanboende vid intervjutillfället år 1981 och följa dem fram till 1990 respektive 1991.¹⁵ Detta gäller för knappt 1 900 individer. Under perioden har den stora majoriteten fortsatt leva ihop med samma partner under hela tidsperioden (ca 89 procent), andra har skilt sig eller separerat från ett samboende och levde som ensamstående vid det senare mättillfället (ca 8 procent) medan en tredje kategori – män i högre utsträckning än kvinnor – både skilt sig eller separerat och flyttat ihop med en ny partner under tidsperioden (3–4 procent). När begreppen *frånskilda* respektive *omgifta* fortsättningsvis används åsyftas därmed individerna i den andra respektive tredje familjetypen. De omgifta är få till antalet vilket gör skattningarna för denna grupp något osäkra och därför bör slutsatser om situationen för dessa kvinnor och män endast dras med försiktighet.

I analyserna har endast hushåll där mannen år 1981 var mellan 25 och 55 år gammal inkluderats. Åldersurvalet har gjorts dels för att någorlunda jämställa paren i samtliga familjetyper åldersmässigt, dels för att undvika att inkludera en alltför hög andel studerande och pensionärer. Vi kan nämligen anta att dessa grupper fördelar sig systematiskt över familjetyperna (skilsmässorisken är t.ex. lägre i den äldre gruppen) liksom deras försörjning är av en särskild karaktär (studiebidrag, studielån respektive pension) och inkomsterna därför

¹⁵ Familjetyp och de olika inkomstmåtten refererar till 1990 och inte till LNU:s undersökningsår 1991. Skälet till detta är att information om eventuella förändringar i civilstånd eller familjesituation *efter* intervjun av naturliga skäl saknas detta år. Med hjälp av den retrospektiva sammanboendetablen känner vi emellertid till familjesituationen under hela 1990 varför reliabiliteten i familjesituationen och de olika inkomstmåtten ökar om vi istället tar detta år som utgångspunkt för våra analyser. Vid analyser av variabler för vilka vi endast har uppgifter för undersökningsåren och intervjutillfällena, såsom förvärvsarbets-tid, kontantmarginal och boendeförhållanden (se nedan), utgörs familjetypsvariabeln av situationen 1981–1991.

vanligtvis är lägre än för förvärvsarbetande. För att inkluderas i analyserna krävs också att paret var sammanboende under hela 1981 varför mycket tillfälliga förhållanden är exkluderade ur analyserna här.

Inkomst

För att studera en skilsmässas ekonomiska konsekvenser och eventuella förändringar i inkomstens sammansättning kommer tre olika inkomstslag, för inkomståren 1981 och 1990, att användas här, nämligen faktorinkomst, bruttoinkomst och disponibel inkomst. Faktorinkomsten består huvudsakligen av inkomster från arbete och kapital och är, något förenklat, den inkomst individen själv förtjänar på marknaden. Offentliga transfereringar som bidrag, försäkringar och skatter är således inte inkluderade. Bruttoinkomsten är resultatet när olika former av positiva offentliga transfereringar adderats till faktorinkomsten. Detta inkomstslag inkluderar alltså bidrag som bostads-, social- och barnbidrag, pensioner, studiebidrag och studielån samt ersättningar från allmänna försäkringssystem. Den disponibla inkomsten, slutligen, skiljer sig från bruttoinkomsten i det att negativa offentliga transfereringar subtraherats. Dessa negativa transfereringar utgörs huvudsakligen av olika typer av skatter men också av återbetalningar för studielån och socialbidrag. Den disponibla inkomsten är således den summa som individen eller hushållet förfogar över till konsumtion eller sparande (eventuell förmögenhet ingår inte här). Avsikten med att redovisa olika inkomstslag är att detta kan ge en uppfattning om betydelsen av olika typer av transfereringar. Genom att t.ex. jämföra den disponibla inkomsten med faktorinkomsten kan välfärdsstatens inkomstomfördelande effekter uppskattas.

I analyserna av inkomst kommer också tre olika inkomstmått att redovisas, nämligen den totala hushållsinkomsten, inkomsten per capita samt den justerade inkomsten. Samtliga inkomster i denna undersökning är justerade för konsumentprisindex (KPI) och anges i årsmedeltalet för år 1990. Förändringarna mellan olika år uttrycker alltså förändringar i reala inkomster.

En svaghet som föreliggande studie delar med andra på området är att vi inte känner till summan av de privata transfereringarna från den icke vårdnadshavande föräldern till barnen. Detta kan t.ex. bestå i ett underhållsbidrag, att modern/fadern måste ha "extra" rum i bostaden eller står för andra utgifter i samband med att barnen bor hos dem. För att i viss mån lösa detta problem adderas ett schablonberäknat underhåll som motsvarar det maximala bidragsförskottet för varje barn till den vårdnadshavande förälderns inkomst. Detta görs därför att denna summa i princip garanteras av staten. Motsvarande belopp subtraheras emellertid inte från den icke vårdnadshavande förälderns inkomst,

helt enkelt av det skälet att vi inte vet om denne betalar något underhåll eller ej. Detta underhåll kan ju variera mellan ingenting alls och en nivå som ligger över den för bidragsförskottet. Sammantaget betyder detta troligtvis att inkomsten bland ensamstående föräldrar underskattas något eftersom vissa av dem får ett underhåll som i praktiken överstiger summan för bidragsförskottet. På motsvarande sätt över-skattas inkomsten bland ensamstående som haft barn men inte har dem boende hos sig efter skilsmässan eftersom utgifterna för underhåll inte subtraherats. Detta gör troligtvis att könsskillnaderna över-skattas något.

Kontantmarginal

En annan dimension av materiell välfärd som kommer att analyseras här är tillgången till en kontantmarginal eller en ekonomisk buffert. Tillgång till kontantmarginal definieras som att man kan skaffa fram 10 000 kronor inom loppet av en vecka om man plötsligt hamnade i en situation där detta är nödvändigt.¹⁶ Denna indikator på materiell välfärd fångar en annan dimension än inkomst eftersom den också tar konsumtionen (för lån t.ex.) i beaktande. Frågan om individen har tillgång till en ekonomisk buffert ger också en indikation på ekonomisk trygghet utöver den som en hög inkomst ger även om sambandet mellan dessa mått på materiell välfärd är högt.

Boendeförhållanden

En annan indikator på de förändrade materiella förhållanden som en skilsmässa kan innebära är boendesituationen; om de ekonomiska villkoren försämrats kan detta också avspegla sig i förändrade boendeförhållanden. Här ska två förhållanden analyseras. Den första indikatorn som redovisas är boendetyp, om man bor i enfamiljshus eller ej. Detta avser att belysa vem av parterna, om någon, som får behålla villan/radhuset efter en skilsmässa. En vanlig uppfattning är ju att barnen och modern kompenseras för sina försämrade ekonomiska villkor genom att få bo kvar i den tidigare gemensamma bostaden. Analyserna fortsätter med att förändringar i besittningstyp (d.v.s. huruvida man äger sin bostad eller ej) studeras.

¹⁶ I 1981 års undersökning var motsvarande belopp 5 000 kronor vilket ungefärligen motsvarar summan för 1991 om det räknas upp med konsumentprisindex.

9.4 Empiriska resultat

Skilsmässa och disponibel inkomst

Total hushållsinkomst

Den empiriska prövningen inleds med en analys av sambandet mellan familjetyp och hushållets disponibla inkomst. I tabell 9.1 redovisas hushållets totala inkomst, d.v.s. här tas ingen hänsyn till hushållets sammansättning och skalfördelarna antas vara obegränsade (se ovan). Den första raden i tabellen redovisar hushållets disponibla medianinkomst år 1981.¹⁷ Detta år, när familjesituationen var densamma för samtliga individer, var också skillnaden mellan hushållens inkomster relativt små, medianinkomsten varierar mellan 166 000 och 190 000 kronor. Nio år senare skiljer sig familjesituationen åt mellan individerna och likaså gör den ekonomiska situationen. För dem som lever i ett intakt förhållande har medianinkomsten ökat med 30 000 kronor till 210 000 kronor, vilket motsvarar en ökning med 17 procent. Denna utveckling är naturligtvis delvis en effekt av en allmän ekonomisk tillväxt under tidsperioden men också av det faktum att individerna blivit tio år äldre och ofta hunnit avancera på karriär- och lönestegar.

Tabell 9.1 Disponibel hushållsinkomst (i tusental kronor), efter familjetyp 1981–90 och kön.

Familjetyp 1981–1990	Intakta par	Frånskilda		Omgifta	
Disponibel hushållsinkomst		Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
Medianinkomst 1981	180	176	190	166	178
Medianinkomst 1990	210	117	127	244	217
Diff. (kr) medianinkomst 1990–1981	+30	-59	-63	+78	+39
Kvot medianinkomst 1990/1981	+17%	-34%	-33%	+47%	+22%
Kvot 1990/1981					
25e percentilen	+2%	-48%	-47%	+8%	+8%
50e percentilen	+15%	-32%	-35%	+35%	+26%
75e percentilen	+35%	-22%	-21%	+62%	+52%
Antal	1 619	80	62	26	32

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981). Inkomst justerad för KPI, årsmedeltalet för 1990=100.

¹⁷ Medianen refererar till "mittvärdet" i en fördelning, d.v.s. i detta fall den inkomstnivå som understiger inkomsten för den ena halvan av populationen och överstiger inkomsten för den andra halvan. Fördelen med medianen är att detta mått är mindre känsligt för extremvärden än vad medelvärdet är.

Talen under rubriken "kvot 1990/1981" uttrycker tillväxten i hushålllets inkomst mellan år 1981 och 1990. Värdet för den 50:e percentilen uttrycker medianen i denna tillväxt och ska tolkas så att 50 procent av individerna i denna familjetyp lever i hushåll som ökat sin totala disponibla inkomst med 15 procent eller mer. På motsvarande sätt har 25 procent ökat sin hushållsinkomst med 35 procent eller mer (värdet i den 75:e percentilen). Det framgår emellertid också att för en relativt stor andel har inkomsterna stått i princip stilla mellan de båda mättidpunkterna;¹⁸ för 25 procent av hushållen har inkomsten ökat med högst två procent och många har t.o.m. erfarit en negativ tillväxt. Poängen med dessa mått är således att ge en uppfattning om spridningen i den relativa inkomstutvecklingen mellan 1981 och 1990. Det bör påpekas att detta mått inte säger något om den absoluta inkomstförändringen utan endast om den relativa förändringen.¹⁹

Hur förhåller sig då inkomstnivån och inkomstutvecklingen för individer i intakta förhållanden jämfört med dem som erfarit en skilsmässa eller separation? Frånskilda kvinnor och män (med och utan barn) har, av naturliga skäl, haft en mer negativ inkomstutveckling. För dessa båda grupper har den totala hushållsinkomsten sänkts drastiskt mellan 1981 och 1990, med 59–63 000 kronor. Medianinkomsten har sjunkit med dryga 30 procent för både kvinnor och män; 75 procent hade erfarit en minskning av sina disponibla hushållsinkomster med dryga 20 procent eller mer. Spridningen i inkomstförändringen är betydande; en fjärdedel av de frånskilda, både bland kvinnor och män, lever i hushåll vars totala inkomster bara är drygt hälften så stora som de var vid tidpunkten före skilsmässan. Denna kraftigt negativa utveckling är naturligtvis huvudsakligen en direkt följd av att dessa hushåll år 1990 oftast har förlorat en inkomst.

Medan inkomstskillnaderna mellan familjetyperna var relativt små år 1981, då ju alla var sammanboende, är de således omfattande nio år senare. Den totala disponibla hushållsinkomsten är, inte oväntat, klart högre bland dem som levde med samma partner respektive dem som inlett ett nytt sammanboende än bland dem som separerat och lever som ensamstående. Med detta inkomstmått tas dock ingen hänsyn till förändringar i hushållets sammansättning. För att ta sådana hänsyn följer här en redovisning av resultat efter prövning med ett annat inkomstmått, nämligen disponibel inkomst per capita.

¹⁸ Vi uttalar oss bara om situationen vid de båda mättillfällena 1981 och 1990 vilket innebär att eventuella förändringar dessemellan inte fångas här.

¹⁹ En familj vars totala inkomst ökat från 200 000 till 220 000 kronor (10 procent) har således haft en sämre utveckling enligt detta mått än en familj vars inkomst ökat från 100 000 till 115 000 kronor (15 procent) trots att den absoluta förändringen varit mer positiv för den förra familjen (20 000 respektive 15 000 kronor).

Hushållsinkomst per capita

Inkomst per capita (per hushållsmedlem) är motsatsen till den totala hushållsinkomsten i det att ingen hänsyn tas till eventuella skalfördelar. Ett antagande görs alltså att ett hushåll med två personer (oavsett ålder) behöver en dubbelt så stor total inkomst som ett hushåll bestående av endast en person för att individerna ska erhålla samma materiella levnadsnivå. På motsvarande sätt behöver ett hushåll med tre personer en tre gånger så hög inkomst o.s.v. I tabell 9.2 redovisas resultaten av motsvarande analyser som i tabell 9.1 men nu med detta inkomstmått. År 1981 varierade inkomsten per capita mellan 49 000 och 59 000 kronor. Till skillnad från i analysen ovan är skillnaden mellan familjetyperna relativt små också nio år senare, med två undantag, nämligen de fränskilda och de omgifta männen vars inkomst per capita är klart högre än övrigas. Medan skillnaden mellan de fränskilda kvinnorna och männen i total hushållsinkomst år 1990 endast var 10 000 kronor (se tabell 9.1) är skillnaden när inkomsten mäts per capita markant, 43 000 kronor. För kvinnorna har medianinkomsten ökat med 33 procent medan motsvarande ökning för männen är 86 procent. Detta är till stor del en följd av att eventuella barn oftare lever med sina mödrar efter en separation. Till skillnad från kvinnornas hushåll ska männens inkomster ofta fördelas på bara en individ, nämligen mannen själv. En annan viktig skillnad gentemot analysen av hushållets totala inkomst är att de fränskilda kvinnorna står sig relativt väl i jämförelse med individerna i intakta hushåll. Medan medianinkomsten för de senare ökat med 19 000 kronor har den ökat med 16 000 kronor för de förra.

Tabell 9.2 Disponibel hushållsinkomst per capita (i tusental kronor), efter familjetyper 1981–90 och kön.

Familjetyper 1981–1990	Intakta par	Fränskilda		Omgifta	
Disp. hushållsinkomst per capita		Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
Medianinkomst 1981	53	49	58	52	59
Medianinkomst 1990	72	65	108	69	91
Diff. (kr) medianinkomst 1990–1981	+19	+16	+50	+17	+32
Kvot medianinkomst 1990/1981	+36%	+33%	+86%	+33%	+54%
Kvot 1990/1981					
25e percentilen	+2%	-2%	+22%	-7%	-7%
50e percentilen	+35%	+26%	+100%	+21%	+51%
75e percentilen	+79%	+81%	+168%	+54%	+103%
Antal	1 619	80	62	26	32

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981). Inkomst justerad för KPI, årsmedeltalet för 1990=100.

Analysen av total hushållsinkomst ovan visade att omgifta kvinnor hade en högre inkomst än individer i andra familjetyper. När inkomsten här mäts per capita framgår det dock att inkomsten i dessa kvinnors hushåll ska fördelas på fler individer; inkomsten per capita är år 1990 i paritet med den för frånskilda kvinnor respektive för par som levt samman under hela 1980-talet. Omgifta män lever i hushåll med en högre per capita-inkomst än nyss nämnda grupper vilket, likaså för de frånskilda männen, till stor del är en följd av att det finns färre barn boende i dessa hushåll än i de intakta förhållandena.

Justerad inkomst

De båda föregående analyserna har syftat till att etablera ramarna för inkomstutvecklingen i de olika familjetyperna under 1980-talet. Detta har gjorts med två inkomstmått som båda baserar sig på antaganden om betydelsen av skalfördelar, hushållets storlek och dess sammansättning som med all säkerhet är orealistiska där, i det första fallet, obegränsade skalfördelar antogs och, i det andra fallet, skalfördelarna negligerades helt och hållet. I den tredje analysen av sambandet mellan förändrad familjesituation och inkomst tar inkomstmättet istället hänsyn till dessa förhållanden genom en justering. Den förste vuxne ges, som nämnts ovan, vikten 1, andra vuxna som eventuellt finns i hushållet ges vikten 0.7 medan varje eventuellt barn ges vikten 0.5. Resultaten här torde därför ge en mer realistisk skattning av hushållets verkliga ekonomiska omständigheter än de båda extremer som hittills redovisats.

Tabell 9.3 Justerad disponibel hushållsinkomst (i tusental kronor), efter familjetyp 1981–90 och kön.

Familjetyp 1981–1990	Intakta par	Frånskilda		Omgifta	
Justerad disponibel hushållsinkomst		Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
Medianinkomst 1981	75	72	84	73	82
Medianinkomst 1990	96	80	114	97	112
Diff. (kr) medianinkomst 1990–1981	+21	+8	+30	+24	+30
Kvot medianinkomst 1990/1981	+28%	+11%	+36%	+33%	+37%
Kvot 1990/1981					
25e percentilen	+4 %	-9%	+13%	+5%	+5%
50e percentilen	+29%	+13%	+44%	+29%	+38%
75e percentilen	+60%	+41%	+81%	+54%	+87%
Antal	1 619	80	62	26	32

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981). Inkomst justerad för KPI, årsmedeltalet för 1990=100.

Återigen skiljer sig resultaten från dem i de tidigare analyserna (se tabell 9.3). Det mest iögonfallande är den klart mindre gynnsamma inkomstnivån år 1990 och inkomstutvecklingen 1981–1990 för de frånskilda kvinnorna. Vi bör dock notera att inkomstutvecklingen generellt sett varit positiv också i denna kategori. De frånskilda kvinnorna har alltså en högre justerad inkomst år 1990 än vad de hade som sammanboende år 1981. Den relativa inkomstökningen för medianhushållet är 11 procent för dessa kvinnor medan övriga gruppers justerade medianinkomster ökat med mellan 28 och 37 procent. En fjärdedel av de frånskilda kvinnorna har dock erfarit en minskning av sina justerade inkomster med 9 procent eller mer under tidsperioden.

År 1981 var de justerade inkomsterna för kvinnor som kom att skilja sig i paritet med dem för par som fortsatte att leva samman, 72 000 respektive 75 000 kronor. Detta betyder att skillnaderna år 1990 inte är resultatet av inkomstselektion utan bör tolkas så att den justerade inkomsten verkligen *utvecklats* på olika sätt för de båda grupperna under tidsperioden. De män som skilt sig uppvisar något högre inkomstnivåer år 1981 än vad de som fortsatte leva med samma partner gör. Skillnaden är emellertid inte stor och kan bero på att antalet frånskilda män är relativt litet, snarare än på en verklig selektionseffekt.

Så här långt har analyserna visat att sambandet mellan familjesituation – eller förändringar i densamma – och ekonomisk situation betingas av vilket mått på disponibel inkomst som används, total hushållsinkomst, inkomst per capita eller justerad inkomst. Fyra slutsatser kan dras på detta stadium. För det första har samtliga familjetyper ökat sina justerade medianinkomster under tidsperioden. Inkomstutvecklingen var således, generellt sett, mycket god under 1980-talet. För det andra, med detta i minnet, har frånskilda kvinnor haft en markant sämre inkomstutveckling än andra grupper. För det tredje har omgifta kvinnor ekonomiska villkor som väl motsvarar villkoren för intakta par. Detta gäller dock endast under förutsättning att dessa kvinnor får ta del av den nye makens inkomster i samma utsträckning som kvinnor i intakta par, vilket är en fråga vi återkommer till nedan när vi diskuterar familjesituationens betydelse för tillgången till en ekonomisk buffert. För det fjärde har frånskilda män haft en bättre inkomstutveckling än motsvarande kvinnor. Om situationen istället jämförs med dem som haft oförändrade familjeförhållanden under tidsperioden är bilden något oklar. Resultaten i tabell 9.3 ger intryck av att inkomstutvecklingen för de frånskilda männen varit bättre än för de intakta paren. Det förtjänar dock påpekas att detta kan bero på valet av ekvivalensskala. Med en annan skala som betonat skalfördelarna mer skulle dessa mäns situation år 1981 framstå som bättre än

den gör nu, vilket i sin tur skulle generera en sämre utveckling mellan 1981 och 1990. Frågan huruvida dessa män fått förbättrade ekonomiska villkor relativt andra efter skilsmässan kan således inte ges något entydigt svar.

Barn och justerad inkomst

I den följande analysen studeras betydelsen av att ha barn boende hos sig i hushållet. Vad betyder detta för hushållets ekonomiska villkor? I tabell 9.4 redovisas utfallet för två olika typfall, nämligen fränskilda kvinnor med barn både 1981 och 1990 respektive fränskilda män med barn 1981 men som inte hade barn boende hos sig år 1990. Dessa båda typfall är de mest intressanta eftersom en majoritet av de fränskilda tillhör dessa kategorier.²⁰ I tabellen redovisas utfallet för de båda grupperna i jämförelse med situationen för motsvarande intakta par.

Tabell 9.4 Justerad disponibel hushållsinkomst (i tusental kronor), efter familjetyp 1981–90, kön och två typfall.

Familjetyp 1981–1990	Typfall 1: Barn 1981 och 1990		Typfall 2: Barn 1981, ej barn 1990	
	Fränskilda kvinnor	Intakt par	Fränskilda män	Intakt par
Justerad disponibel hushållsinkomst				
Medianinkomst 1981	64	66	76	77
Medianinkomst 1990	72	83	122	120
Diff. (kr) medianinkomst 1990–1981	+8	+17	+46	+43
Kvot medianinkomst 1990/1981	+12%	+26%	+61%	+56%
Kvot 1990/1981				
25e percentilen	-8%	+6%	+38%	+37%
50e percentilen	+7%	+26%	+69%	+59%
75e percentilen	+37%	+51%	+107%	+86%
Antal	39	778	41	468

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981). Inkomst justerad för KPI, årsmedeltalet för 1990=100.

Analysen visar att fränskilda kvinnor med barn både 1981 och 1990 har haft en klart sämre inkomstutveckling än vad som är fallet för motsvarande intakta par. För de senare har den justerade medianinkomsten ökat med 26 procent medan de förras medianinkomst ökat med 12 procent. År 1990 var den justerade disponibla inkomsten bland fränskilda mödrar 72 000 kronor medan den var 83 000 kronor i

²⁰ Antalet individer är också för litet i övriga kategorier för att en särredovisning ska kunna göras.

intakta barnfamiljer. De frångilda har alltså en justerad inkomst som motsvarar 87 procent (72/83) av inkomsten för par som levtt ihop under hela tidsperioden.²¹ Detta kan inte förklaras med en inkomstselektion eftersom det inte fanns några skillnader i inkomst mellan grupperna år 1981, d.v.s. då de nu frångilda kvinnorna levde ihop med en partner.

I de två högra kolumnerna i tabell 9.4 redovisas resultaten för typfall 2, nämligen frångilda män som hade barn i hushållet år 1981 men ej 1990. Dessa män har haft en mycket god inkomstutveckling. Medan medianinkomsten för motsvarande hushåll med par som levtt samman sedan 1981 har ökat med 56 procent har medianinkomsten för de skilda männen ökat med 61 procent.

Skillnaden i ekonomiska villkor och utvecklingen av desamma är alltså mycket stor mellan kvinnor som har den huvudsakliga vårdnaden om sina barn och män som inte har denna vårdnad efter en skilsmässa. Av kvinnorna har 25 procent minskat sina justerade inkomster med 8 procent eller mer vilket är en påtaglig minskning, givet den genomsnittliga realinkomstutvecklingen under denna tidsperiod. Männen erfarenhet avviker kraftigt, bland dem har 75 procent ökat sin justerade inkomst med minst 38 procent och 25 procent har mer än fördubblat inkomsten. Man bör dock återigen notera det faktum att underhåll och andra utgifter som fäder spenderar på sina barn inte är subtraherade från deras inkomster här. För kvinnorna är inkomsterna på motsvarande sätt något underskattade, eftersom endast ett minimiunderhåll har adderats till deras inkomster i form av summan för bidragsförskottet. Detta till trots är inkomstskillnaderna mycket stora och slutsatsen är att de kvinnor som får vårdnaden om parets gemensamma barn lever under ekonomiska villkor som är markant sämre än för deras tidigare makar.

Skilsmässa och förändring i justerad inkomst – en multivariat analys

I de analyser som hittills redovisats har vi utgått från att de inkomtskillnader som återfinns mellan olika familjetyper är en effekt av att man haft olika erfarenheter när det gäller familjesituationen mellan de båda mättillfällena. Vi kan emellertid inte med säkerhet säga att skillnaderna inte beror på något annat förhållande. Det är ju möjligt att olikheterna i inkomstförändring mellan familjetyperna i själva verket beror på att t.ex. utbildningsnivån på ett systematiskt sätt skiljer sig åt mellan individerna i de olika familjetyperna. För att studera om sådana andra förhållanden kan förklara inkomtskillnaderna genomförs en

²¹ Denna andel motsvarar väl den kvot som Wong, Garfinkel & McLanahan (1993) fann i sin studie på LIS-data (se ovan).

multivariat analys i form av en s.k. OLS-regression där den beroende variabeln är justerad inkomst år 1990 och kontroller görs för individens ålder, utbildningsnivå, den justerade inkomsten 1981, om man hade barn i hushållet 1981 respektive 1990, förändringar i antalet barn mellan de båda åren, om man förvärvsarbetade år 1981 respektive 1990 och, slutligen, förändring i årsarbetstimmar mellan 1981 och 1990.²² Att kontrollera för dessa förhållanden innebär att familjetyperna på statistisk väg likställs med avseende på dessa förhållanden. Om skillnaden i inkomst mellan familjetyperna kvarstår oförändrade beror de således inte på skillnader dem emellan vad gäller dessa förhållanden och slutsatsen att inkomstskillnaderna är beroende av familjesituation vilar därmed på en fastare grund.

I analysen redovisas resultaten för tre olika modeller (se tabell 9.5). De båda första modellerna tjänar till att utröna om det finns en effekt av inkomstselektion såtillvida att anledningen till de frångångna sänkt ekonomiska situation beror på att de hade en lägre inkomst redan 1981. De tidigare bivariata analyserna ger oss inte anledning att tro att så skulle vara fallet. I modell 3 kontrollerar vi för sådana förhållanden som kan förväntas hänga samman med en förändrad familjesituation, d.v.s. vara en direkt följd av en eventuell skilsmässa. Modell 2 kan således betraktas som en beskrivning av situationen för de olika familjetyperna om ingen annan förändring kommit till stånd för dem som skilt sig annat än just det att de skilt sig. I modell 3 kontrollerar vi dessutom för sådana förändringar som ofta följer av en skilsmässa.

Resultaten av analyserna redovisas separat för kvinnor och män. Här framgår t.ex. att utbildningsnivå har ett positivt samband med utvecklingen av den disponibla justerade inkomsten mellan 1981 och 1990. Exempelvis har kvinnor med en lägre sekundär utbildning (modell 1) som inte skiljer sig från kvinnor med endast obligatorisk utbildning med avseende på någon av de andra variabler som ingår i modellen ökat sina inkomster med ca 16 500 kronor mer än kvinnorna med den lägre utbildningsnivån. De tre stjärnorna efter estimatet visar att denna avvikelse är statistiskt säkerställd och att risken för att den skulle vara ett resultat av slumpen är mindre än 0,1 procent.

²² För 1981 baserar sig den senare variabeln på uppgifter om den intervjuades ordinarie veckoarbetstid vilken har multiplicerats med 52. Ett antagande har alltså gjorts att de förhållanden som gällde vid intervjutillfället gäller året ut. Här ingår förutom anställningar också arbete i eget eller familjemedlems jordbruk, arbete i eget eller familjemedlems företag och arbete i s.k. fritt yrke. För 1990 finns uppgifter om intervju-personens årsarbetstimmar i dessa sysslor emedan hon/han retrospektivt fått redogöra för dessa i 1991 års intervju.

Tabell 9.5 OLS-regression. Förändring i justerad inkomst år 1981–90 (i ental kronor), efter familjetyp 1981–90 och kön, kontrollerat för justerad inkomst år 1981, utbildningsnivå, ålder, barn i hushållet och förvärvsarbetsgrad.

Modell	Absolut förändring i justerad disponibel inkomst mellan 1981 och 1990					
	Kvinnor			Män		
	1	2	3	1	2	3
Inkomst år 1981		.25***	.26***		.41***	.43***
Familjetyp 1981-90						
Intakta par	0	0	0	0	0	0
Frånskild	-13 091**	-12 526**	-18 604***	14 861***	14 970***	-3 205
Omgift	5 154	4 880	8 097	21 268***	18 336***	12 407**
Ålder 1981						
- 29 år	-29 754***	-26 532***	-4 025	-19 523***	-19 048***	324
30-44 år	0	0	0	0	0	0
45- år	5 096	2 725	3 003	9 511***	4 877*	-1 372
Utbildningsnivå						
Obligatorisk utbildning	0	0	0	0	0	0
Lägre yrkesutbildning	4 071	2 723	2 573	7 870*	4 739	5 860*
Lägre sekundär utbildning	16 480***	12 887***	11 427***	15 871***	11 167***	10 742***
Högre sekundär utbildning	26 025***	19 320***	20 418***	25 553***	14 606***	18 029***
Universitets-/högskoleexamen	28 078***	21 449***	27 610***	30 526***	19 334***	25 654***
Barn i hushållet 1981-90						
Både 1981 och 1990			0			0
Varken 1981 eller 1990			23 540***			21 004***
Ej 1981 men 1990			-1 092			-5 190
1981 men ej 1990			25 981***			21 242***
Förändring i antalet barn 1981-90			-5 521***			-8 429***
Förvärvsarbete 1981-90						
Både 1981 och 1990			0			0
Varken 1981 eller 1990			-32 314***			-25 293**
Ej 1981 men 1990			-13 435***			-15 127*
1981 men ej 1990			2 766			-8 628
Förändring i årsarbetstimmar 1981-90			7***			3
Intercept	101 415 ***	83 381***	61 000***	90 805***	63 842***	46 095***
Justerat R ²	.20	.28	.42	.17	.32	.50
Antal		888			906	

*** $p \leq 0.001$; ** $p \leq 0.01$; * $p \leq 0.05$.

Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981). Inkomst justerad för KPI, årsmedeltalet för 1990=100.

Detta resultat är naturligtvis intressant i sig men den centrala frågan här är ändå de eventuella skillnaderna mellan familjetyperna. Här fungerar de intakta paren som referenskategori, d.v.s. utvecklingen för de båda kategorier som skilt sig under tidsperioden jämförs med den för individer som levt med samma partner under 1980-talet. De senares inkomstutveckling mellan 1981 och 1990 har satts till 0. I modell 1 framgår att frånskilda kvinnor har haft en inkomstutveckling som ligger ca 13 000 kronor under den som gäller för kvinnor i intakta par,

konstanthållet för övriga variabler i modellen. Detta betyder att skillnaden i inkomstförändring mellan frånskilda kvinnor och kvinnor i intakta par inte helt kan förklaras av att de skulle ha nått olika stadier i livscykeln eller ha olika hög utbildning. Skillnaden mellan frånskilda och omgifta kvinnor å den ena sidan och kvinnor i intakta par å den andra hade dock varit mer uttalad om vi inte kontrollerat för dessa förhållanden. Detta hänger samman med att kvinnorna i de båda skilda kategorierna något oftare tillhör den yngsta ålderskategorin, som ju haft en sämre inkomstutveckling än de båda övriga åldersgrupperna (ej redovisat i tabellen). De omgifta kvinnorna förefaller ha haft en något mer gynnsam utveckling än kvinnor i intakta par men denna skillnad är inte statistiskt säkerställd. Tolkningen bör därför bli att deras inkomstutveckling inte avviker från den för kvinnor i intakta par. I modell 2 adderas en kontroll för inkomstnivån 1981. Detta görs för att studera om det finns en inkomstselektion. Om värdena för de olika familjetyperna förändras indikerar detta att en sådan effekt föreligger. Värdena för familjetyperna förändras emellertid endast marginellt vilket bekräftar resultaten från de bivariata analyserna. De frånskildas sämre ekonomiska situation år 1990 kan endast till mycket ringa del förklaras av att de hade en något sämre ekonomisk situation redan 1981.

I modell 3 slutligen kontrollerar vi för eventuella förändringar när det gäller barn i hushållet och förvärvsarbetsdeltagandet. Här framgår t.ex. att kvinnor som varken hade barn 1981 eller 1990 och kvinnor vars barn lämnat hushållet mellan de båda mättillfällena haft en klart mer gynnsam inkomstutveckling än kvinnor som hade barn boende hos sig vid båda tillfällena respektive kvinnor som fått barn under perioden. För de frånskilda kvinnorna framstår nu också inkomstutvecklingen som mindre gynnsam än i modell 2, istället för en utveckling som är ca 12 500 kronor sämre än kvinnor i intakta par är den nu ca 18 600 kronor sämre. Detta innebär att om kvinnorna i de båda kategorierna haft samma förhållanden när det gäller förändringar avseende barn och förvärvsarbete så hade de frånskilda kvinnornas inkomstutveckling varit än sämre. Detta beror i huvudsak på att frånskilda kvinnor "gynnas" av att de mer sällan än kvinnor i intakta par tillhör hushåll utan barn 1990 (ej särredovisat i tabellen). Skillnader i förvärvsarbetsdeltagandet mellan kvinnor i olika familjetyper har en viss betydelse när det gäller att förklara inkomstskillnaderna dem emellan. De frånskildas situation hade framstått som något mer gynnsam om vi inte kontrollerat för detta förhållande. Skälet till detta är att

denna grupp ökat sin andel i förvärvsarbete och sin genomsnittliga veckoarbetstid mer än omgifta kvinnor och kvinnor i intakta par.²³

I en modell som inte redovisas här har den s.k. interaktionseffekten mellan familjetyp och barn i hushållet prövats för kvinnor. Detta har gjorts för att studera om fränskilda kvinnor med barn haft en sämre inkomstutveckling än fränskilda kvinnor utan barn. Resultaten av denna analys visar emellertid inte att inkomstutvecklingen skulle skilja sig på ett statistiskt säkerställt sätt mellan de båda grupperna när vi kontrollerar för övriga förhållanden i modellen. Man bör dock komma ihåg att detta fortfarande kan innebära att inkomstnivåerna skiljer sig åt mellan fränskilda kvinnor med och utan barn (så är också fallet vilket vi återkommer till nedan). Vad som beskrivits här är hur inkomsten *förändrats* mellan de båda undersökningsåren.

Fränskilda kvinnors lägre inkomster år 1990 kan således inte helt, om än något, förklaras av att de skiljer sig från kvinnor i intakta par avseende inkomstnivån år 1981 och ålder. De fränskilda kvinnornas situation jämfört med situationen för kvinnor i intakta par förändras relativt lite när vi kontrollerar för dessa förhållanden. Om kvinnorna i de båda kategorierna däremot haft samma förhållanden när det gäller utbildningsnivå, barn i hushållet och förvärvsarbete så hade skillnaderna varit än mer markerade mellan dem (gäller huvudsakligen de båda senare förhållandena). En signifikant skillnad i inkomstutveckling kvarstår emellertid mellan kvinnorna i dessa familjetyper och slutsatsen att skilsmässan haft en negativ effekt står därmed stark.

Liksom för kvinnorna kan inkomstnivån år 1981 inte heller förklara särskilt mycket av skillnaderna i inkomstutveckling mellan män i olika familjetyper. Värdena för de båda skilda kategorierna förändras endast marginellt när vi i modell 2 kontrollerar för inkomstnivån 1981. Resultaten för kvinnor och män skiljer sig dock åt på andra sätt. Det mest iögonfallande är att männen i de båda skilda kategorierna synes ha haft en relativt god inkomstutveckling gentemot män i intakta par. De fränskilda männen har haft en justerad inkomstutveckling som är ca 15 000 kronor högre än den för män i intakta par medan motsvarande värde för omgifta män är dryga 18 000 kronor. När vi i modell 3 kontrollerar för förhållanden som till stor del är en följd av skilsmässan blir det tydligt att den gynnsamma situationen för framförallt de

²³ År 1981 förvärvsarbetade 84 procent av kvinnorna i intakta par och de hade en genomsnittlig veckoarbetstid på 30 timmar. Motsvarande tal för fränskilda kvinnor var 78 procent och 32 timmar respektive 79 procent och 33 timmar för omgifta kvinnor. År 1991 förvärvsarbetade 88 procent av de kvinnor som levt med samma partner under tidsperioden och de arbetade i genomsnitt 34 timmar per vecka. Av de fränskilda förvärvsarbetade nu 93 procent (37 timmar/vecka) och av de omgifta 90 procent (38 timmar/vecka). Uppgifterna baserar sig på egna beräkningar från levnadsnivåmaterialet.

frånskilda männen är en effekt av att de oftare än män i intakta par lever i hushåll utan barn år 1990. Detta gäller i viss utsträckning också de omgifta männen vars utveckling ser något mindre gynnsam ut i modell 3 jämfört med modell 2. För dessa kvarstår ett signifikant positivt värde men det bör återigen noteras att denna grupp är mycket liten till antalet varför skattningarna är osäkra.

Skilsmässa och inkomstens sammansättning

Skilsmässa och individuell faktorinkomst

Så här långt har den disponibla inkomsten stått i fokus för vårt intresse utan att källorna till denna beaktats. Den disponibla inkomsten beräknas som faktorinkomsten (inkomst av arbete och kapital) + positiva transfereringar (olika former av bidrag, försäkringar och pensioner) – negativa transfereringar (skatt och återbetalningar av t.ex. socialbidrag och studielån). I det följande analyseras inkomstens sammansättning efter en skilsmässa.

Först redovisas förändringar i faktorinkomsten vilken huvudsakligen utgörs av inkomst från förvärvsarbete (se tabell 9.6). Till skillnad från analyserna av disponibel inkomst ovan redovisas här kvinnors och mäns *individuella* faktorinkomster i samtliga familjetyper.

Tabell 9.6 Individuell faktorinkomst (i tusental kronor), efter familjetyper 1981–90 och kön.

Familjetyper 1981–1990	Intakta par		Frånskilda		Omgifta	
Individuell faktorinkomst	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
Faktorinkomst 1981	74	153	67	148	81	151
Faktorinkomst 1990	104	180	123	152	107	179
Diff. (kr) faktorinkomst 1990–1981	+30	+27	+56	+4	+26	+28
Kvot faktorinkomst 1990/1981	+41%	+18%	+84%	+3%	+32%	+19%
Kvot 1990/1981						
25e percentilen	-7%	-6%	+10%	-45%	-23%	-3%
50e percentilen	+30%	+16%	+70%	+14%	+13%	+11%
75e percentilen	+111%	+41%	+326%	+50%	+104%	+37%
Antal	816	843	80	63	33	36

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981). Inkomst justerad för KPI, årsmedeltalet för 1990=100.

Både män och kvinnor har ökat sina reala faktorinkomster men kvinnornas ökning är mer markant, framförallt i relativ mening där kvinnor i intakta par ökat sin medianinkomst med dryga 40 procent medan männen ökat sin medianinkomst med knappa 20 procent. I absoluta termer är skillnaderna mindre, 30 000 respektive 27 000 kronor. Trots att kvinnorna ökat sina inkomster är dock nivåskillnaden jämfört med

männens faktorinkomster fortfarande stora. Den största inkomstökningen står fränskilda kvinnor för. Bland dessa har medianen för faktorinkomsten ökat med 56 000 kronor, eller 84 procent. Inte heller här beror denna kraftiga ökning på en selektionseffekt så att de fränskilda kvinnorna har kunnat öka sina inkomster p.g.a. att de hade relativt låga inkomster år 1981. Visserligen hade dessa kvinnor något lägre inkomster detta år men skillnaderna är små. Resultaten indikerar att kvinnor i allmänhet och fränskilda kvinnor i synnerhet tar ett stort ansvar för sin försörjning genom att förvärvsarbeta (se fotnot 24).

Noteras kan också att inkomstutvecklingen för vissa av de fränskilda männen varit relativt ogynnsam. Hälften har haft en inkomstökning som motsvarar den för övriga män (se värdena för den 50e respektive den 75e percentilen) men åtminstone en fjärdedel har år 1990 en faktorinkomst som motsvarar högst 55 procent av vad den var nio år tidigare. Det ligger utanför denna undersöknings ramar att närmare söka förklaringen till denna utveckling men en specialanalys som inte redovisas i tabellform ger vid handen att några av dessa män hade mycket höga inkomster år 1981 vilka sjunkit till mer genomsnittliga nivåer år 1990. Flera av männen har emellertid gått ner i arbetstid eller helt slutat arbeta mellan de båda undersökningstillfällena. Detta kan inte förklaras av ålderspension eftersom männen inte hunnit bli 65 år gamla år 1990, de flesta är dessutom under 55 år. En möjlig förklaring till den dåliga inkomstutvecklingen är incitamentsproblem eftersom de män som har sina barn boende hos modern vanligtvis måste betala ett högre underhåll då inkomsten ökar. En annan möjlighet är att en viss andel av de fränskilda männen av ett eller annat skäl avviker från andra män genom att vara mindre produktiva eller attraktiva på arbetsmarknaden, t.ex. genom nedsatt fysisk eller psykisk hälsa. Detta kan antingen vara en följd av skilsmässan eller en orsak till densamma. Förklaringen till dessa mäns lägre inkomster år 1990 står dock inte att finna i inkomstselektion eftersom deras inkomster år 1981 var i paritet med övriga mäns.

Transfereringarnas omfördelande effekter vid skilsmässa

I tabell 9.7 genomförs fördjupade analyser av inkomstens sammansättning i olika familjetyper, uppdelat på kön och om man hade barn i hushållet år 1990 eller ej. För de omgifsta männen och kvinnorna kan denna uppdelning inte göras eftersom antalet fall är för få. Detta gäller också fränskilda män med barn detta år. Inkomsterna är justerade på samma sätt som i ovanstående analyser. I den vänstra spalten redovisas de absoluta nivåerna, i den mellersta spalten redovisas inkomsterna i förhållande till respektive familjetyps faktorinkomst (denna gäller nu på hushållsnivå och inte, som fallet var i analysen ovan, på

individnivå) och i den högra spalten redovisas inkomsterna som andelar av inkomsten för de intakta paren. När bruttoinkomsten respektive den disponibla inkomsten relateras till faktorinkomsten ger det en möjlighet att analysera den omfördelande effekten av positiva och negativa transfereringar. Eftersom den övervägande andelen av dessa transfereringar sker i statens regi genom t.ex. bidrag, välfärdsprogram och skatter är det rimligt att tolka skillnader i dessa inkomstslag som en effekt av välfärdsstatens omfördelande funktioner.

Tabell 9.7 *Inkomstens sammansättning år 1990 (i tusental kronor), efter familjetyper 1981–90, kön och barn i hushållet år 1990.*

Familjetyper 1981–1990 (antal)	Medianinkomst (i tusental kronor)			Kvot (Inkomst/faktorinkomst)			Kvot (Inkomst/inkomst för intakta förhållanden)		
	Faktor-	Brutto-	Disp.	Faktor-	Brutto-	Disp.	Faktor-	Brutto-	Disp.
Intakta par (1 632)	127	145	97	1	1.14	0.76	1	1	1
Utan barn 1990 (738)	159	180	117	1	1.13	0.74	1	1	1
Med barn 1990 (894)	112	123	82	1	1.10	0.73	1	1	1
Frånskilda kvinnor (80)	83	114	80	1	1.37	0.96	0.65	0.79	0.82
Utan barn 1990 (38)	122	140	95	1	1.15	0.78	0.77	0.78	0.81
Med barn 1990 (42)	66	93	72	1	1.41	1.09	0.59	0.76	0.88
Frånskilda män (63)	150	165	114	1	1.10	0.76	1.18	1.14	1.18
Utan barn 1990 (55)	151	170	115	1	1.13	0.76	0.95	0.94	0.98
Omgifta kvinnor (26)	95	132	97	1	1.39	1.02	0.75	0.91	1.00
Omgifta män (32)	133	169	112	1	1.27	0.84	1.05	1.17	1.15

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981). Inkomst justerad för KPI, årsmedeltalet för 1990=100.

Av de två första kolumnerna framgår inledningsvis att samtliga familjetyper tar emot någon typ av positiva transfereringar, bruttoinkomsten är för samtliga kategorier högre än faktorinkomsten. Graden av ökning mellan dessa inkomstslag skiljer sig emellertid tämligen kraftigt mellan familjetyperna och könen. Medan bruttoinkomsten är endast 10 procent högre än faktorinkomsten bland frånskilda män är den 37 procent högre bland frånskilda kvinnor. Detta innebär, enkelt uttryckt, att en större andel av bruttoinkomsten utgörs av positiva transfereringar för frånskilda kvinnor än för frånskilda män. Inkomstskillnaden i absoluta termer är emellertid stor mellan dessa grupper, till männens fördel. Till en stor del förklaras detta, som framgått ovan, av att kvinnorna oftare har vårdnaden om barn. Frånskilda kvinnor utan barn 1990 har en bruttoinkomst som ligger närmare den för motsvarande män (även om den är klart lägre) och bruttoinkomstens relation till faktorinkomsten är ungefär densamma för dessa kvinnor och män.

Av den sista spalten framgår transfereringarnas inkomstutjämnande effekt. Medianen på faktorinkomsten bland frånskilda kvinnor är t.ex. 65 procent av medianen för motsvarande inkomst i intakta förhållanden. Om istället bruttoinkomsten jämförs är andelen 79 procent, vilket betyder att de positiva transfereringarna minskat inkomstskillnaden mellan dessa båda familjetyper. När den disponibla inkomsten jämförs har de frånskilda kvinnorna en justerad inkomst som motsvarar 82 procent av inkomsten för de intakta paren. Hälften av skillnaden i justerad faktorinkomst mellan frånskilda kvinnor och intakta par täcks således upp av att inkomsterna utjämnas via positiva och negativa transfereringar. Detta innebär att om inga bidrag eller andra statliga program (inklusive skatter) funnes hade inkomsten för de frånskilda kvinnorna varit endast två tredjedelar av inkomsten för individer i intakta par. Denna slutsats förutsätter dock att de frånskilda mödrarnas beteende på arbetsmarknaden varit oförändrat om välfärdsstaten inte hade haft någon omfördelande funktion. Det är svårt att ha en uppfattning om hur realistiskt detta antagande är; under förutsättning att sådana förhållanden gällt är det möjligt att frånskilda kvinnor förvärvsarbetat i än högre grad än de faktiskt gjorde i början av 90-talet (se fotnot 24).

Ett annat sätt att beskriva dessa effekter ges i den mellersta spalten där det framgår att de frånskilda kvinnornas disponibla inkomst är nästan lika hög som deras faktorinkomst, skatter och bidrag jämnar så att säga ut sig. I intakta par och i de hushåll där de frånskilda männen återfinns utgör den disponibla inkomsten endast mellan 76 och 84 procent av faktorinkomsten.

Transfereringarna har en särskilt stor betydelse för frånskilda mödrar. Medan intakta par med och utan barn respektive frånskilda kvinnor och män utan barn har bruttoinkomster som är ca 10–15 procent högre än faktorinkomsten och disponibla inkomster som är 20–25 procent lägre än deras faktorinkomster, ökar de frånskilda mödrarnas bruttoinkomst i förhållande till faktorinkomsten med hela 41 procent medan den disponibla inkomsten är 9 procent *högre* än deras faktorinkomster. Inkomstnivån för dessa mödrar är ändå lägre än för övriga grupper, den justerade inkomsten är ca 88 procent av motsvarande inkomst för tvåföräldrafamiljer. Om inga inkomstomfördelningar alls kommit till stånd hade de frånskilda mödrarnas justerade inkomst varit endast 59 procent av motsvarande inkomst för barnfamiljer med två föräldrar. Detta gäller återigen endast under antagandet att kvinnornas beteende på arbetsmarknaden varit oförändrat under sådana villkor.

Andra indikatorer på materiell välfärd

Skilsmässa och kontantmarginal

I tabell 9.8 redovisas andelen som har tillgång till en kontantmarginal efter familjetyp och kön på samma sätt som i tidigare analyser. Det bör noteras att resultaten här inte är justerade för hushållets skiftande behov eller sammansättning, givet frågans konstruktion är ju kontantmarginal något som antingen finns eller saknas och därmed kan den inte justeras.

Tabell 9.8 Tillgång till kontantmarginal år 1991 (andel i procent), efter familjetyp 1981–91, kön och två typfall.

Familjetyp 1981–1991 (antal)	Tillgång till kontantmarginal (andel i procent)			
	1981	1991	Differens 1991–1981	Kvot 1991/1981
Intakta par, kvinnor (813)	67,3	75,2	+7,9	1,12
Intakta par, män (842)	73,0	80,8	+7,8	1,11
Frånskilda kvinnor (83)	54,2	48,2	-6,0	0,89
Frånskilda män (61)	63,9	68,9	+5,0	1,08
Omgifta kvinnor (38)	47,4	60,5	+13,1	1,28
Omgifta män (43)	58,1	74,4	+16,3	1,28
Typfall 1: Barn 1981 och 1991				
Intakta par, kvinnor (360)	61,1	69,0	+7,9	1,13
Frånskilda kvinnor (39)	53,8	35,9	-17,9	0,67
Typfall 2: Barn 1981 men ej 1991				
Intakta par, män (260)	76,5	82,7	+6,2	1,08
Frånskilda män (41)	63,4	65,9	+2,5	1,04

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981).

Till skillnad från analyserna ovan redovisas resultaten för intakta förhållanden uppdelat på kön. Liksom fallet är med inkomst sammanhänger också tillgången till en ekonomisk buffert med familjesituation och kön. År 1991 hade kvinnor och män i intakta par oftare tillgång till en kontantmarginal än vad som var fallet för andra grupper. Andelarna för de båda grupperna med skilda män avviker emellertid relativt lite från situationen i intakta par. Den grupp som oftast saknar kontantmarginal är de frånskilda kvinnorna. Av dessa har endast knappt hälften en kontantmarginal år 1991 medan motsvarande andel för kvinnor i intakta sammanboenden är ca 75 procent. Till skillnad från analyserna av inkomst föreligger det också skillnader i tillgång till kontantmarginal mellan omgifta kvinnor och kvinnor i intakta par. En möjlig förklaring till detta förhållande är att det är mindre vanligt med en gemensam ekonomi i ett andra sammanboende eller att det tar en viss tid innan parterna går över till gemensam ekonomi. Skillnaden

år 1991 är emellertid inte enbart en effekt av att situationen förändrats på olika sätt för de olika familjetyperna under 1980-talet. Redan vid det förra mättillfället var skillnaderna stora mellan dem som kom att fortsätta leva med samma partner och dem som kom att skilja sig. År 1981 hade 73 procent av männen i fortsatt intakta förhållanden en kontantmarginal, medan andelen bland de män som kom att skilja sig endast var 64 respektive 58 procent. Bland kvinnorna var skillnaderna än mer uttalade, andelen med en ekonomisk buffert varierade mellan 47 och 67 procent.

Vilket är då skälet till dessa skillnader? Ett säkert svar kan inte ges på den frågan men det förefaller mindre troligt att de skulle bero på skillnader i inkomst. Skillnaderna i justerad inkomst var små år 1981, vilket visades ovan. Om inkomsten är densamma men tillgången till kontantmarginal varierar, som är fallet vid det förra mättillfället, kan detta avspegla skillnader i utgifter eller preferenser (en relativt hög andel av inkomsten går till konsumtion istället för sparande) eller personliga egenskaper som i sig kan ha ett samband med risken för skilsmässa. Utan att dra några slutsatser skulle ett exempel på en sådan personlig egenskap kunna vara alkoholmissbruk som ju dels kan påverka tillgången till en kontantmarginal negativt, dels kan förhöja risken för skilsmässa.²⁴

En annan möjlig förklaring till de skillnader som påträffas mellan familjetyperna redan år 1981 är att paren inte hade gemensam ekonomi i samma utsträckning. Ett par vars emotionella band är svaga löper naturligtvis större risk att skilja sig och det är rimligt att tänka sig att man mer sällan delar inkomster. Om denna hypotes är korrekt kan det förklara varför både män och kvinnor bland dem som kom att skilja sig oftare saknar kontantmarginal – eftersom kvinnor mer sällan får tillgång till mannens resurser och vice versa i dessa familjer – men det kan också förklara varför skillnaderna mellan könen är mer uttalade hos dem som kom att skilja sig. Mannen, som oftast har en högre inkomst än sin partner, är ju mindre beroende av sin partners ekonomiska tillgångar för att få en ekonomisk buffert än tvärtom.

I den nedre delen av tabell 9.8 redovisas resultat för de typfall som introducerades i tabell 9.4, nämligen frånskilda kvinnor med barn både 1981 och 1991 och frånskilda män med barn 1981 men utan barn 1991. Resultaten av dessa analyser påminner i hög grad om dem som framkom vid analyserna av inkomst. Situationen för de frånskilda mödrarna försämras mycket påtagligt, både i relation till situatio-

²⁴ I en studie av 157 kvinnor och män som skilt sig i Linköping åren 1987–88 anger 21 procent av de 88 kvinnorna makens drog-/alkoholmissbruk som en bidragande orsak till skilsmässan (Wadsby & Svedin, 1992).

nen för mödrar i intakta par men de har också klart mer sällan tillgång till en kontantmarginal än vad de män som hade barn i hushållet år 1981 men ej 1991 har.

Skilsmässa och boende

Den empiriska delen av detta kapitel avslutas med analyser av sambandet mellan förändringar i familjesituationen och två typer av boendeförhållanden. I tabell 9.9 redovisas andelen individer som bor i enfamiljshus respektive som äger sin bostad efter familjetyp, kön och de två typfall som presenterats ovan.²⁵

Tabell 9.9 Boendeförhållanden år 1991 (andel i procent), efter familjetyp 1981–91, kön och två typfall.

Familjetyp 1981–1991 (antal)	Bor i enfamiljshus (andel i procent)				Äger bostaden (andel i procent)			
	1981	1991	Diff. 91–81	Kvot 91/81	1981	1991	Diff. 91–81	Kvot 91/81
Intakta par (1 659)	68,7	79,3	+10,6	1,15	74,8	86,1	+11,3	1,15
Frånskilda kvinnor (83)	60,2	33,7	-26,5	0,56	62,7	44,6	-18,1	0,71
Frånskilda män (61)	59,0	39,3	-19,7	0,67	63,9	54,1	-9,8	0,85
Omgifta kvinnor (38)	47,4	60,5	+13,1	1,28	63,2	71,1	+7,9	1,12
Omgifta män (43)	67,4	55,8	-11,6	0,83	59,5	58,1	-1,4	0,98
Typfall 1: Barn 1981 och 1991								
Intakta par (737)	70,6	84,5	+13,9	1,20	74,9	89,1	+14,2	1,19
Frånskilda kvinnor (39)	56,4	41,0	-15,4	0,73	66,7	48,7	-18,0	0,73
Typfall 2: Barn 1981 men ej 1991								
Intakta par (538)	76,2	78,6	+2,4	1,03	80,9	84,9	+4,0	1,05
Frånskilda män (41)	61,0	39,0	-22,0	0,64	65,9	58,5	-7,4	0,89

Anm. Individer sammanboende år 1981, mannen 25–55 år (1981).

Resultaten av dessa analyser visar att intakta par oftare bodde i enfamiljshus (nära 80 procent) och oftare ägde sin bostad (86 procent) år 1991 än vad som är fallet för de övriga familjetyperna. Av de frånskilda kvinnorna bodde t.ex. endast en tredjedel i enfamiljshus och bara 45 procent, en drygt hälften så stor andel som för intakta par, ägde sin bostad. Detta är emellertid inte enbart ett resultat av att de sammanboende förändrat sin boendesituation under tidsperioden, eftersom det fanns skillnader i denna riktning redan år 1981. Liksom är fallet för kontantmarginal ovan kan detta inte vara en effekt av inkomstskillnader detta år. En troligare förklaring är återigen att par vars emotionella band är svagare troligtvis undviker att köpa en ge-

²⁵ För intakta par redovisas inte resultaten uppdelat på kön. Skillnaden mellan kvinnor och män i denna familjetyp när det gäller boendeförhållanden är mycket marginell.

mensam bostad eller flytta till enfamiljshus som vanligtvis är dyrare än de andra alternativ som står till buds.

För individer i intakta par har både andelen som bor i enfamiljshus och andelen som äger sin bostad ökat med 15 procent mellan 1981 och 1991. Av de fränskilda kvinnorna har tvärtom en stor andel lämnat de enfamiljshus de bodde i 1981, endast 56 procent av dem som bodde i ett enfamiljshus detta år bor fortfarande i ett sådant hus tio år senare. Andelen som äger sin bostad har också minskat till bara 71 procent av vad den var år 1981. För fränskilda män är trenden densamma även om förändringarna är något mindre uttalade.

Är då den förändrade boendesituationen för fränskilda beroende av om man har barn? I den nedre delen av tabell 9.9 redovisas resultaten för de båda typfallen. Liksom tidigare är det tydligt att situationen för fränskilda mödrar förändrats mycket kraftigt. Mellan år 1981 och 1991 har situationen förändrats så att klart färre av dessa kvinnor bor i enfamiljshus respektive äger sin bostad än vad som är fallet för motsvarande familjer som fortsatt leva ihop. En skillnad från tidigare analyser är emellertid att situationen också för fränskilda män med barn 1981 men utan barn 1991 förändrats kraftigt. Även bland dessa är det färre som bor i enfamiljshus respektive äger sin bostad än vad som var fallet vid tidpunkten före skilsmässan.

Med en förenklad bild kan man säga att en stor andel individer flyttar från villan till en hyres- eller bostadsrätt när de skiljer sig. Detta gäller både kvinnor och män, vilket vederlägger tesen att kvinnorna får behålla villan eftersom hon tar det huvudsakliga ekonomiska ansvaret för barnen och för att de ska få bo kvar i samma bostad. Detta kan naturligtvis inträffa i enskilda fall men det är inte på långt när ett typfall.²⁶

9.5 Sammanfattande diskussion

Detta kapitel har försökt besvara två frågor: har en skilsmässa några konsekvenser för individens ekonomiska villkor och skiljer sig dessa konsekvenser i så fall åt mellan män och kvinnor? Dessa frågor låter sig inte enkelt besvaras eftersom slutsatser om i vilken grad en skilsmässa påverkar individens eller hushållets ekonomiska situation är beroende av hur inkomst definieras, d.v.s. vilken hänsyn som tas till skillnader i hushållsstorlek, hushållssammansättning och skalfördelar. Av de analyser som utförts här kan emellertid ett antal slutsatser dras. Kvinnor som skilde sig mellan 1981 och 1990 och levde som ensam-

²⁶ För de flesta fränskilda ligger skilsmässan något eller några år tillbaka i tiden vilket betyder att tesen fortfarande kan gälla på kort sikt.

stående vid den senare tidpunkten har haft en sämre inkomstutveckling än andra grupper. Detta gäller oavsett hur inkomsten definieras, d.v.s. om inkomsten mäts som total hushållsinkomst, inkomst per capita eller justerad inkomst. Med det senare måttet har den reala medianinkomsten visserligen ökat med 11 procent för dessa kvinnor, men motsvarande ökning för intakta par är 28 procent och för frångskilda män 36 procent. På motsvarande sätt har de ensamstående kvinnorna markant mer sällan tillgång till en ekonomisk buffert, de bor mer sällan i enfamiljshus och de äger mer sällan än andra grupper sin bostad. Detta kan till viss del förklaras av att de frångskilda kvinnorna saknade dessa tillgångar redan före skilsmässan men är huvudsakligen en följd av denna och därmed sammanhängande förhållanden.

De frångskilda männen har bättre ekonomiska villkor än vad som är fallet för kvinnorna. Frågan om de också har haft en bättre utveckling än individer i intakta par är svårare att avgöra. Med den ekvivalensskala som använts här är det så, men om skalfördelarna värderats högre hade utvecklingen för dessa män varit sämre än för de par som levt ihop under hela tidsperioden. När de frångskilda männen situation bedöms bör det också noteras att utgifter som många fäder har för barn de inte har vårdnaden för inte kunnat inkluderas här. Dessutom har de eventuella underhållskostnader dessa män har inte kunnat subtraheras från deras inkomster varför dessa i genomsnitt överskattas något. Detta är en svaghet som denna studie delar med andra på området. Det är emellertid inte troligt att de slutsatser som dras här skulle förändras på något dramatiskt sätt om dessa transfereringar kunnat inkluderas.

Den tredje kategorin som analyserats här, nämligen de som skilt sig och lever ihop med en ny partner, uppvisar inkomster som är i paritet med dem för intakta par. Detta betyder emellertid inte med säkerhet att dessa individer inte lidit någon ekonomisk skada av skilsmässan. Det finns ju skäl att tro att situationen under perioden mellan de båda sammanboendena påminner om situationen för de frångskilda som fortsatt lever som ensamstående. Det är också rimligt att tänka sig att omgifta i lägre utsträckning har en gemensam ekonomi än vad som är fallet i intakta par, vilket innebär att åtminstone den ena parten (vanligtvis kvinnan) i dessa hushåll i en mening har sämre ekonomiska villkor än vad inkomstanalyserna ger vid handen. Ett stöd för denna hypotes är resultatet att inkomstnivån i omgifta kvinnors hushåll är lika hög som i intakta par medan dessa kvinnor – oftare än omgifta män – uppger att de saknar en ekonomisk buffert.

De stora skillnaderna mellan inkomstnivåer och inkomstutveckling mellan frångskilda kvinnor och män är i hög grad en effekt av att kvinnorna har den huvudsakliga vårdnaden om barnen efter en skilsmässa.

Analyserna visar att frånskilda kvinnor som hade vårdnaden om barn både 1981 och 1990 hade en justerad disponibel inkomst vid det senare tillfället som endast uppgår till ca 59 procent av motsvarande inkomst för frånskilda män som hade barn i hushållet år 1981 men inte 1990. Medan de förras medianinkomst ökat med endast 12 procent under tidsperioden har den ökat med hela 61 procent för männen. Denna situation gäller trots att frånskilda kvinnor är den grupp som ökat sina faktorinkomster (inkomster av arbete och kapital) mest av alla grupper medan de frånskilda männen är den grupp som ökat sin faktorinkomst allra minst under tidsperioden. Om beteendet på arbetsmarknaden inte hade förändrats i dessa båda grupper hade inkomstskillnaderna och de ekonomiska villkoren generellt sett således antagligen varit än mer markerade. De analyser som presenterats här visar alltså att frånskilda kvinnor tar ansvar för sin egen försörjning genom att öka sin förvärvsarbetsgrad vid skilsmässa. År 1990 utgjorde inkomster från arbete och kapital knappt 90 procent av bruttoinkomsten för frånskilda kvinnor utan barn och dryga 70 procent för frånskilda kvinnor med barn.²⁷ Olika typer av offentliga transfereringar är emellertid också mycket betydelsefulla framförallt för frånskilda mödrar. För dessa är den justerade disponibla inkomsten 9 procent *högre* än faktorinkomsten medan den justerade disponibla inkomsten för intakta par med barn är 27 procent *lägre* än faktorinkomsten.

Sammanfattningsvis måste alltså frågan om en skilsmässa har någon effekt för individens ekonomiska villkor besvaras jakande. Detsamma gäller frågan om effekterna skiljer sig åt mellan könen. De frånskilda kvinnorna har erfarit kraftiga inkomstförsämringar som en följd av skilsmässan. Dessa försämringar mildras av det faktum att kvinnorna förvärvsarbetar mer än före skilsmässan och av att välfärdsstaten omfördelar inkomster genom offentliga transfereringar. Helt kan inkomstförlusten emellertid inte kompenseras.

Avslutningsvis bör det noteras att resultaten i denna studie refererar till en tidsperiod (1980-talet) när förvärvsfrekvensen i befolkningen var mycket hög och då nivåerna i bidragssystemen var relativt höga. Sedan 1991 har en ekonomisk kris och ökande arbetslöshetstal skakat landet. Enligt Björnberg (1996) har denna kris drabbat ensamstående mödrar hårdare än andra grupper. Dessa kvinnor står utanför arbetskraften, har tillfälliga jobb, är arbetslösa och arbetar deltid oftare än andra. Arbetslöshetstalen för ensamstående mödrar har ökat från ca 3 procent år 1990 till 14 procent 1994; bland gifta mödrar var motsvarande tal ca 1 respektive 6 procent. Särskilt drabbade är de lågut-

²⁷ Dessa värden baserar sig på uppgifter i tabell 9.7 och avser medianhushållen i respektive kategori.

bildade, ensamstående mödrarna med förskolebarn där arbetslösheten låg på 28 procent år 1994. Situationen är alltså den omvända mot hur det såg ut på 80-talet, då ensamstående mödrar förvärvsarbetade i högre utsträckning än sammanboende mödrar (Gustafsson, 1995). Ett förhållande som tidigare varit unikt för Sverige, nämligen den höga förvärvsfrekvensen bland ensamstående mödrar håller därmed på att förändras. Arbetslösheten är också särskilt kännbar för dessa hushålls ekonomi eftersom de endast består av en familjeförsörjare och eftersom de oftare än andra saknar en ekonomisk buffert. Under de senaste åren har också några av de bidrag som är betydelsefulla för många ensamstående föräldrars försörjning sänkts. Barnbidraget har t.ex. minskats från 750 till 640 kronor/månad, flerbarnstillägget har slopats och ersättningsnivåerna i föräldraförsäkringen har reducerats. Dessutom kan förändringarna i reglerna för bostadsbidrag och underhållsstöd komma att innebära försämringar i de ensamstående föräldrarnas ekonomiska situation (se Municio Larsson, 1997)

Med anledning av ovanstående är utvecklingen djupt oroande och det finns anledning att noggrant följa situationen för de ensamstående mödrarna, kanske framförallt med tanke på de negativa konsekvenser som försämrade ekonomiska villkor kan innebära för deras barn.

Jag vill rikta ett särskilt tack till Johan Fritzell och Janne Jonsson vars råd och synpunkter under förfärdigandet av detta kapitel varit till mycket stor hjälp. Jag vill också tacka de båda redaktörerna, Göran Ahrne och Inga Persson, för noggrann läsning och värdefulla kommentarer till en tidigare version.

Litteratur

- Björnberg, Ulla (1996). "Ensamstående mödrar i Sverige", i Berggren, Anne Marie (red.) *Kvinnorna och välfärden*. Forskningsrådsnämnden, rapport 96:8. Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Buhmann, Brigitte, Rainwater, Lee, Schmaus, Guenther & Smeeding, Timothy M. (1988). "Equivalence Scales, Well-being, Inequality, and Poverty: Sensitivity Estimates Across Ten Countries Using the Luxembourg Income Study (LIS) Database", *Review of Income and Wealth*, 34:115-42.
- Cherlin, Andrew J. (1992). *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Duncan, Greg J., Brooks-Gunn, Jeanne & Kato Klebanov, Pamela (1994). "Economic Deprivation and Early Childhood Development", *Child Development*, 65:296-318.
- Duncan, Greg J. & Hoffman, Saul D. (1985). "Economic Consequences of Marital Instability", i David, Martin & Smeeding, Timothy M. (red.) *Horizontal Equity, Uncertainty and Well-being*. Chicago IL: University of Chicago Press.
- Ellwood, David T. (1988). *Poor Support. Poverty in the American Family*. Basic Books.

- Erikson, Robert, & Åberg, Rune (1984). *Välfärd i förändring. Levnadsvillkor i Sverige 1968–1981*. Stockholm: Prisma.
- Esping-Andersen, Gösta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Fritzell, Johan (1990). "The Dynamics of Income Distribution: Economic Mobility in Sweden in Comparison with the United States", *Social Science Research*, 19, 17–46.
- Fritzell, Johan (1991). *Icke av marknaden allena: Inkomstfördelningen i Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Fritzell, Johan & Lundberg, Olle (red.) (1994). *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Goode, William J. (1993). *World Changes in Divorce Patterns*. New Haven: Yale University Press.
- le Grand, Carl (1994). "Löneskillnaderna i Sverige: förändring och nuvarande struktur", i Fritzell, Johan & Lundberg, Olle (red.), *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Gustafsson, Siv (1995). "Single Mothers in Sweden: Why is Poverty Less Severe?", i McFate, Katherine, Lawson, Roger, Wilson, William Julius (red.), *Poverty, Inequality, and the Future of Social Policy*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Hobson, Barbara (1990). "No Exit, No Voice: Women's Economic Dependency and the Welfare State", *Acta Sociologica*, 33:235–50.
- Hobson, Barbara (1994). "Solo Mothers, Social Policy Regimes and the Logics of Gender", i Sainsbury, Diane (red.), *Gendering Welfare States*. London: SAGE Publications.
- Holden, Karen C. & Smock, Pamela, J. (1991). "The Economic Costs of Marital Dissolution: Why Do Women Bear a Disproportionate Cost?", *Annual Review of Sociology*, 17:51–78.
- Hultin, Mia (1996). *Gender Differences in Authority Attainment – the Swedish Case*. Mimeo: Institutet för social forskning (SOFI).
- Jarvis, Sarah & Jenkins, Stephen, P. (1996). "Marital Splits and Income Changes: Evidence from the British Household Panel Survey". Uppsats presenterad vid "The 24th General Conference of the International Association for Research in Income and Wealth", Lillehammer, Norway, 18–24 August 1996.
- Jonsson, Jan O. & Gähler, Michael (1997). "Family Dissolution, Family Reconstitution, and Children's Educational Careers: Recent Evidence for Sweden", *Demography*, 34:277–93.
- Korpi, Walter (1981). *Den demokratiska klasskampen*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Lundberg, Olle (1993). "The Impact of Childhood Living Conditions on Illness and Mortality in Adulthood", *Social Science & Medicine*, 36:1047–52.
- McLanahan, Sara & Sandefur, Gary (1994). *Growing Up with a Single Parent: What Hurts, What Helps*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- McLeod, Jane D. & Shanahan, Michael J. (1993). "Poverty, Parenting, and Children's Mental Health", *American Sociological Review*, 58:351–66.
- Moen, Phyllis (1992). *Women's Two Roles. A Contemporary Dilemma*. New York, N.Y.: Auburn House.

- Municio Larsson, Ingegerd (1997). "Har det svenska folket råd med alla sina barn?", i Stark, Agneta (red.) *Ljusnande framtid eller ett långt farväl? Den svenska välfärdsstaten i jämförande belysning*. SOU 1997: 115. Stockholm: Fritzes.
- OECD, (1982). *The OECD List of Social Indicators*. Paris: OECD.
- Phipps, Shelley A. (1990). "Gender Wage Differences in Australia, Sweden and the United States", *Review of Income and Wealth*, 36:365–79.
- RFV (1997). *Socialförsäkring. Lagen om allmän försäkring och andra författningar*. Januari 1997. Stockholm: Riksförsäkringsverket.
- RRV (1997). *Föräldraförsäkring – effektivitetsrevision av ett familjepolitiskt instrument*. Stockholm: Riksrevisionsverket.
- SCB (1990). *Familjebildning och familjeupplösning under 1980-talet*. Demografiska rapporter 1990:1. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1992). *Familj i förändring. Levnadsförhållanden*. Rapport nr. 71. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1995a). *Skilsmässor och separationer – bakgrund och utveckling*. Demografiska rapporter 1995:1. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (1995b). *Barn och deras familjer 1992–93. Levnadsförhållanden*. Rapport nr. 89. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Siaroff, Alan (1994). "Work, Welfare and Gender Equality: A New Typology", i Sainsbury, Diane (red.), *Gendering Welfare States*. London: SAGE Publications.
- Smeeding, Timothy M. (1992). "Why the U.S. Antipoverty System Doesn't Work Very Well", *Challenge*, January–February, 30–35.
- Socialdepartementet (1996). *Ensamföräldrarna – en utsatt grupp? Välfärdsprojektets skriftserie Fakta/kunskap Nr. 2*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Sørensen, Annemette (1992). "Estimating the Economic Consequences of Separation and Divorce: A Cautionary Tale from the United States", i Weitzman, Lenore J. & MacLean, Mavis (red.), *Economic Consequences of Divorce. The International Perspective*. Oxford: Clarendon Press.
- Sørensen, Annemette (1994). "Women's Economic Risk and the Economic Position of Single Mothers", *European Sociological Review*, 10: 173–88.
- Wadsby, Marie & Svedin, Carl Göran (1992). "Divorce: Different Experiences of Men and Women", *Family Practice*, 9:451–60.
- Wong, Yin-Ling Irene, Garfinkel, Irwin, McLanahan, Sara (1993). "Single-Mother Families in Eight Countries: Economic Status and Social Policy", *Social Service Review*, June, 177–97.
- Östberg, Viveca (1996). *Social Structure and Children's Life Chances. An Analysis of Child Mortality in Sweden*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research.

10 Invandrarkvinnor utmanar männens roll

Maktfördelning och konflikter i iranska familjer i Sverige

MEHRDAD DARVISHPOUR

10.1 Inledning och syfte

Om man skall beskriva och analysera kvinnors makt i familjer i Sverige idag bör man även diskutera situationen för kvinnor i invandrarfamiljer. Under den senaste tiden har kvinnors situation och de intensifierade maktkonflikterna i invandrarfamiljer kommit att uppmärksammas alltmer. Forskningen kring maktfördelningen i familjen och dess konsekvenser för familjekonflikter bland invandrare i Sverige är dock begränsad. Denna forskning har mest fokuserats på psykologiska aspekter och sällan på maktspelet inom familjen (Ålund, 1986; Månsson, 1984; Akpinar, 1988; Nyberg, 1985; Soydan, 1989; Liljeström, 1995). Forskning kring invandrarfamiljer är problematisk och komplicerad och situationen skiljer sig mycket mellan invandrare från olika länder, kulturer och med olika social bakgrund. Begreppet "invandrare" är också problematiskt och det är inte alltid klart vad som menas med invandrare. I detta kapitel avses med invandrare personer som är födda utomlands av utländska föräldrar.

Vi vet allmänt att familjekonflikter och separation bland iranier och andra invandrargrupper är vanligare än bland svenskar (se avsnitt 10.2). Varför? Är det, som somliga forskare menar, invandrades dåliga socio-ekonomiska situation som är huvudorsaken till den höga separationsfrekvensen? Andra forskare hävdar att kulturskillnader mellan invandrarernas ursprungsland och Sverige kan förklara den högre skilsmässorisken. Men vi kan också fråga oss om det inte snarare är samma mekanismer som kan förklara familjedynamiken såväl bland invandrare som svenskar? Trots att ovan nämnda faktorer delvis kan förklara den höga instabiliteten bland invandrarfamiljer kvarstår frågan om den även kan ha samband med genusrelationerna i invandrarfamiljer. Finns det exempelvis någon skillnad mellan mäns och kvinnors erfarenheter av invandringen, som påverkar deras maktresurser och därigenom deras familjerelationer? Hur kan man förklara att det

ofta är kvinnor som tar initiativet till skilsmässa? Är invandringen bara ett problem eller kan den också vara en möjlighet?

Vår hypotes är att de förändringar av maktrelationer inom familjer som sker i och med invandringen till Sverige är en av de viktigaste faktorerna bakom den höga familjeinstabiliteten för iranier och även för andra invandrargrupper. Syftet med undersökningen i detta kapitel är att beskriva och analysera hur invandringen påverkat maktfördelningen inom iranska familjer i Sverige och dessa förändringars betydelse för uppkomsten av familjekonflikter och intressekonflikter, som i många fall lett till separation. Undersökningen har koncentrerats på den iranska invandrargruppen som är en av de största och där en majoritet är flyktingar. Iranerna tillhör den s.k. tredje världen och är den största gruppen av dem som kommer från ett asiatiskt och islamiskt land. Gruppen är dessutom relativt ung som invandrare. Dessa faktorer gör det möjligt att få en klarare bild av invandringens effekter på kvinnors situation bland dem som kom till Sverige med andra värderingar och erfarenheter än svenskar. Det kan ge en möjlighet att se vilka teoretiska generaliseringar som är möjliga. Att diskutera situationen för "invandrarfamiljer" kan dessutom även vara ett sätt att belysa situationen för "svenska" familjer. Därför kan detta bli en form av komparativ undersökning som belyser olika aspekter av familjereaktioner i Sverige.

Först redovisas i avsnitt 10.2 statistiska data om familjeinstabilitet i några olika invandrargrupper, samt vissa socioekonomiska och demografiska bakgrundsdata som kan belysa invandrarkvinnors situation i deras familjeliv i Sverige. Därefter diskuteras i nästa avsnitt 10.3 några teoretiska ansatser som kan förklara familjeinstabiliteten bland invandrare, bl.a. ur köns- och maktperspektiv. Avslutningsvis redovisas i avsnitt 10.4 en del av resultaten från en intervjuundersökning, vilka ger ett empiriskt belägg för den teoretiska diskussionen och beskriver hur iranska kvinnor respektive män själva upplevde maktkonflikterna och separationen efter invandringen till Sverige.

10.2 En statistisk analys av familjeinstabilitet bland invandrare

Flera undersökningar från SCB visar att familjeinstabilitet¹ är vanligare bland invandrare än bland svenskar. Äktenskap och parrelationer håller inte i samma omfattning bland invandrare som bland svenskar (*Tema invandrare*, 1991:48; *Familjeförändringar kring 1990*, 1993,

¹ Med familjeinstabilitet menas här den höga separationsrisken för sammanboende par med eller utan barn.

s.149, *Skilsmässor och separationer*, 1995:76–77). Dessa undersökningar visar också att utomeuropeiska invandrare skiljer sig i större omfattning än europeiska. Sambopar bland invandrare – liksom bland svenskar – tenderar att flytta isär i större omfattning än gifta par. Att helsvenska äktenskap är mer hållbara kan delvis förklaras med att det finns fler äldre par bland svenskarna. Men tabell 10.1 och 10.2 visar att även när invandrare och svenskars olika åldersfördelning hålls konstant kvarstår faktum att invandrare skiljer sig mer än svenskar i olika åldrar.

Tabell 10.1 *Relativa riskfaktorer för separation bland gifta barnfamiljer 1991–92 efter ursprung (inga andra faktorer förekommer i analysen)*

	Kvinnans ålder				
	23 år	28 år	33 år	38 år	43 år
Födelseland (mannen)					
Sverige	1	1	1	1	1
Norden (utom Sverige)	0.77	1.56*	1.60*	1.61*	1.11
Europa (utom Norden)	1.22	1.44*	1.73*	1.26(*)	1.50*
Asien	0.89	1.15	1.79*	1.39(*)	1.78*
Sydamerika	2.58*	3.03*	3.42*	4.97*	3.26*
Afrika	2.19*	2.32*	3.32*	3.68*	2.45*
Övriga världen	1.75	1.59	3.25*	1.27	1.70

Signifikansnivå * 5 %-nivå, (*)10 %-nivå.

Källa: Skilsmässor och separation, SCB 1995

Tabell 10.1 visar att sydamerikaner och afrikaner var de två grupper som skilde sig mest under 1991–1992. När man kontrollerade för olika riskfaktorer för separation (äktenskapets varaktighet, barnantal, barn före vigseln, mannens respektive kvinnans utbildning, socioekonomisk grupp och inkomst, boendesituation och region) bland gifta barnfamiljer förändrades bilden dock delvis. Risken för separation bland vissa invandrargrupper minskade kraftigt i jämförelse med risken för svenskar. Födda i Europa utom Sverige får då en minskning av skilsmässorisken med cirka 25 procent, medan födda i Asien, Sydamerika och Afrika får en minskning med 40 till 50 procent. Fortfarande är dock skilsmässorisken större för de flesta invandrargrupper än för svenskar.

Tabell 10.2 Relativa riskfaktorer för separation bland gifta barnfamiljer 1991–92 efter ursprung. (Följande variabler har kontrollerats för: äktenskapets varaktighet, barnantal, barn före vigsel, boende, region, mannens respektive kvinnans utbildning, socioekonomisk grupp och inkomst).

	Kvinnans ålder				
	23 år	28 år	33 år	38 år	43 år
Födelseland (mannen)					
Sverige	1	1	1	1	1
Norden (utom Sverige)	0.64	1.25	1.26(*)	1.34*	1.02
Europa (utom Norden)	0.97	1.11	1.18	0.99	1.27(*)
Asien	0.53*	0.79	1.09	1.07	1.38
Sydamerika	1.78*	2.14*	2.15*	3.84*	2.38*
Afrika	1.35	1.53	2.02*	2.90*	1.85
Övriga världen	1.53	1.41	2.81*	1.16	1.40

Signifikansnivå * 5 %-nivå, (*)10 %-nivå.

Källa: Skilsmässor och separationer, SCB 1995

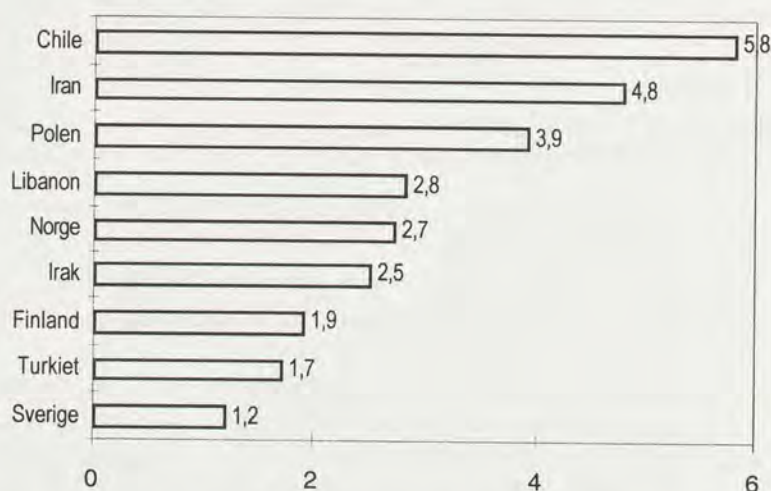
Enligt SCB förklaras den högre skilsmässorisen för invandrare i stor utsträckning av socio-ekonomiska variabler (dvs. inkomstnivå, socio-ekonomisk tillhörighet och utbildningsnivå) och enbart till liten del av demografiska faktorer. SCB menar att de högre skilsmässoriskerna bland invandrare beror på att de har en sämre ekonomisk och social status (*Skilsmässor och separationer*, 1995: 74–75).² Ett problem med SCB:s undersökning är dock att den saknar detaljerade uppgifter om invandrare från olika länder. En generell bild av skilsmässor bland asiatiska invandrare i Sverige säger exempelvis inte så mycket om den verkliga bilden vad gäller iranier vilka i olika avseenden skiljer sig från många andra asiatiska invandrargrupper.³ Ett annat problem med SCB:s undersökning är att man enbart kontrollerade männens födelseland i stället för båda makarnas, vilket innebär att även bland-äktenskap med svenska kvinnor inkluderas som invandrarfamiljer. Det tredje problemet med SCB:s undersökning är att man inte har kontrollerat för en viktig variabel, vistelsetid i Sverige.

² SCB:s statistik visar också att gifta invandrare utan barn och samboende par med eller utan barn skiljer sig i större utsträckning än svenskar, även när man kontrollerar de ovannämnda riskfaktorerna för separation (*Skilsmässor och separationer*, 1995: 68–81).

³ En förklaring till att SCB inte har undersökt separationsrisken bland specifika nationaliteter kan vara att antalet separerade fall bland respektive nationalitet är relativt få. Även vår studie visar att när man kontrollerar för alla riskfaktorer blir antalet observationer ibland så få att resultaten förlorar sin relevans.

För att få en klarare bild av skilsmässa bland invandrarfamiljer har vi gjort en speciell studie av skilsmässotalen för män och kvinnor födda i Sverige, Finland, Norge, Polen, Irak, Iran, Libanon Turkiet och Chile.⁴ Denna visar att under 1991 var chilenare (med 5,8 procent) och iranier (med 4,8 procent) de två invandrargrupper som skilde sig mest, medan turkar med 1,7 procent tillhör de grupper som skiljer sig minst. Skilsmässotalet var för finländare 1,9 procent och bland helsvenska par upplöstes detta år 1,2 procent av samtliga äkten-skap, vilket var den lägsta andelen.

Diagram 10.1 Antal skilsmässor per hundra gifta par under 1991

Egen bearbetning av rådatamaterial som beställts från SCB under 1997.

För att se vilken betydelse olika riskfaktorer har för skilsmässa bland iranier och andra invandrargrupper genomfördes en logistisk regressionsanalys. Finländare valdes som kontrollgrupp.⁵ När man i SCB:s studie kontrollerade för olika riskfaktorer hade invandrare från Nor-

⁴ Vår studie baserades på rådatamaterial som vi beställt från SCB under 1997.

⁵ Egentligen borde man ha svenskar som kontrollgrupp för analys av olika riskfaktorer för separation i undersökningen. Problemet är dock att skillnaden i antal observationer bland svenskar och exempelvis turkar är så stort att en jämförelse, med kontroll för alla riskfaktorer, i hög grad påverkas av den stora svenska gruppen. Dessutom baseras vår undersökning enbart på invandrare. Därför valdes finländare som kontrollgrupp som är den största invandrargruppen. De har i många avseenden samma familjemönster som svenskar, samtidigt som man vet ungefär i vilken grad de skiljer sig i jämförelse med svenskar. På så sätt man kan ha en indirekt och svag jämförelse mellan invandrargrupper och svenskar även när man kontrollerar för olika riskfaktorer.

den, där finländarna utgör två tredjedelar, en skilsmässorisk som var 25 till 35 procent högre än för svenska gifta par med barn, där kvinnor är 28, 33, 38 år gamla (se tabell 10.2).

Tabell 10.3 *Relativa riskfaktorer för separation bland gifta barnfamiljer där båda makarna är invandrare 1991–1992. (Följande variabler kontrollerades: nationalitet, äktenskapets varaktighet, barnantal, barn före vigsel, boende, region, mannens respektive kvinnans utbildning, socioekonomisk grupp och inkomst, vistelsetid, ålder)*

Födelseland	Med kontroll för alla riskfaktorer				Ej kontroll för andra riskfaktorer (förutom nationalitet)
	Kvinnans ålder				Ingen specifik åldersfördelning
	Ingen specifik åldersfördelning	16–30	31–40	41–år	
Finland	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Iran	0,97	1,1	1,02	0,65	1,64**
Irak	0,84	0,97	0,95	0,39	1,54**
Chile	1,39**	1,69**	1,38**	1,03	2,43**
Turkiet	0,40**	0,35**	0,49**	0,45**	0,66**
Norge	1,00	1,13	1,12	0,62	1,44**
Polen	0,98	1,16	1,01	0,66	1,39**
Libanon	0,60**	0,72*	0,55**	0,55	1,13

Signifikansnivå ** 1 %-nivå, * 5 %-nivå

Egen bearbetning av rådatamaterial som beställts från SCB under 1997.

Vår analys visar att under 1991–1992 (samma period som SCB:s studie omfattar) var skilsmässorisen högre bland chilenska och iranska barnfamiljer än i andra invandrargrupper när man enbart kontrollerar för nationalitet. Men när man kontrollerar för andra riskfaktorer (ålder, vistelsetid i Sverige, äktenskapets varaktighet, barnantal, barn före vigseln, mannens respektive kvinnans utbildning, socio-ekonomisk grupp och inkomst, boendesituation och region) minskade skilsmässorisen kraftigt i olika åldersgrupper. Turkar var fortfarande den invandrargrupp som hade den lägsta skilsmässorisen och detta gällde även när man kontrollerar för andra riskfaktorer. Iranier hade fortfarande relativt hög skilsmässorisk. Ändå kvarstår det faktum att de flesta invandrargrupper skilde sig mer än svenskar.

10.3 Några teoretiska ansatser om orsaker till familjeinstabilitet

Mot bakgrund av ovanstående empiriska iakttagelser skall vi här diskutera hur man ur olika perspektiv kan förklara den höga familjeinstabiliteten och skilsmässofrekvensen bland invandrarfamiljer och särskilt bland iranier. Vi fokuserar här på tre viktiga ansatser som utgår från klass-, etnicitets- respektive genusperspektiv.

Orsakar invandrares

låga socioekonomiska status konflikter?

Statistik visar att familjer med större sociala och ekonomiska problem löper högre risk för separationer. Arbetslöshet påverkar äktenskap och familjeliv negativt och ökar risken för separation. Med andra ord löper familjer med låg inkomst större risk för skilsmässa. Att invandrare skiljer sig mest sker ofta mot bakgrund av svåra ekonomiska och sociala förhållanden. Invandrare är oftare arbetslösa, har lägre inkomst och majoriteten av dem som kommer från tredje världen är flyktingar (*Skilsmässor och separationer*, 1995: 66–74). Detta innebär att den höga separationsfrekvensen bland invandrare delvis kan förklaras utifrån ett klassperspektiv. År 1990 var andelen arbetare större bland utrikes födda (53 procent) än bland dem som var födda i Sverige (43 procent), medan andelen tjänstemän var större bland svenskfödda, 42 procent mot 30 procent för utrikes födda (*På tal om invandrare*, 1996:56–59). När det gäller invandrarnas deltagande i arbetslivet visar statistiken att förvärvsintensiteten (dvs. andelen förvärvsarbete i en given befolkningsgrupp uttryckt i procent) är låg bland invandrare från länder med stor flyktinginvandring till Sverige under senare år. Exempelvis var förvärvsintensiteten under 1994 bland iranier i åldersgruppen 20–64 år 28 procent (30 procent för män, 25 procent för kvinnor) medan motsvarande siffror för personer som är födda i Sverige och Finland var 75 respektive 65 procent (*På tal om invandrare*, 1996:56–59). Iranier är också en av de invandrargrupper som har högst arbetslöshet. Vår analys visar att bland invandrarfamiljer med barn där männen saknar förvärvsarbete är risken för skilsmässa 30 procent högre än bland de familjer i samma grupp där männen har förvärvsarbete.

Även vistelsetiden i Sverige kan påverka invandrarnas socio-ekonomiska situation och därigenom familjeförhållanden. Ju längre man har bott i Sverige, desto mer har man hunnit att stabilisera sig och anpassa sig i ekonomiskt, kulturellt och socialt avseende. Exempelvis har invandrare som bott länge i Sverige högre arbetsinkomst än de

som har kommit under senare år. Dessutom har majoriteten av dem som immigrerat under senare decennier – bl.a. iranier – flyktingstatus, vilket innebär stora påfrestningar och låg status i samhället. Av invandrarna från Finland har ca 90 procent och från Turkiet ca 60 procent bott mer än tio år i Sverige, medan endast 20 procent av iranska invandrare har gjort det. Med andra ord är iranier en av de yngsta invandrargrupperna när det gäller vistelsetid i Sverige (*På tal om invandrare*, 1996:28). En attitydundersökning genomförd av Anders Lange och Charles Westin år 1993, med en undersökningspopulation på 2000 personer bestående av svenskar, polacker, iranier, finnar och chilenaar, visar att bland de fyra grupperna är främlingskapets påfrestningar högst bland iranierna. De känner sig mer diskriminerade och är mindre nöjda med sin ekonomi jämfört med de andra grupperna. Sådana påfrestningar kan bidra till att familjeinstabiliteten ökar bland dem. Vår analys visar att bland invandrarfamiljer med barn, där männen har bott upp till tio år i Sverige, är skilsmässorisen 36 procent högre än bland dem som har bott längre i Sverige.

När det gäller invandrarkvinnors situation i Sverige, tillhör de i huvudsak arbetarklassen och har LO-yrken. Invandrarkvinnornas situation tolkas av somliga forskare som ett tredubbelt förtryck: som kvinnor, invandrare, och arbetare (Knocke, 1986). Alexandra Ålund betonar att invandrarkvinnors underordnade ställning både i hemmet och i samhället leder till olika kriser bl.a. familjesplittring. Hon menar att en slitsam arbetsmiljö ofta leder till psykisk och fysisk belastning som påverkar invandrarkvinnan i hemmiljön och leder till reaktioner mot både det privata och det offentliga könsförtrycket. I sådana situationer kan männens patriarkaliska tendens förstärkas i syfte att försvara givna privilegier, vilket leder till konflikter och familjesplittringar (Ålund, 1986:126). Men frågan är om socio-ekonomiska faktorer alltid har samma effekt på män och kvinnor. Statistiska undersökningar visar att manliga arbetare har högre separationsrisk, medan det för kvinnor inte finns något samband mellan klasstillhörighet och skilsmässorisk. Dessutom är risken för separation högre bland män som saknar förvärvsarbete eller har låg inkomst, medan det för kvinnor med barn i stället är så att de med höga inkomster har en hög separationsrisk (*Skilsmässor och separationer* 1995:20, 67). Vår analys visar också att bland invandrarfamiljer med barn där kvinnan har högre inkomst än mannen är skilsmässorisen högre än i familjer där män har lika hög eller högre inkomst.

Orsakar identitetskris och kulturkrock konflikter?

Även psykologiska påfrestningar verkar negativt på familjerelationer med slitningar och familjeupplösning som en möjlig följd. Påfrestningarna kan vara större bland dem som upplever en större kulturkrock och har kommit till Sverige under senare tid. Elsie Söderlindh (1984:27) anser till och med att själva invandringen skapar en "invandringskris". Med invandringskris menas att invandraren befinner sig i en påfrestande situation där hans eller hennes tidigare socialisering, erfarenheter, kulturella bakgrund och normer konfronteras med den nya livssituationen (Soydan, 1989:3). Invandring från ett land till ett annat med andra förutsättningar (till exempel från Iran till Sverige) medför större risk för en invandringskris. Men invandring från ett land till ett annat land med mer eller mindre samma förutsättningar (till exempel från Turkiet till Iran, eller från Danmark till Sverige) kan knappast leda till en sådan kris.

En invandringskris kan på så sätt ses som ett resultat av en kulturkrock. Flera forskare betonar den identitetskris och kulturkrock som invandringen skapar och som leder till stora påfrestningar och stress, vilka påverkar familjelivet negativt (bl.a. Sluzki, 1979; Akpinar, 1988; Ålund, 1986; Soydan, 1989; Ahmadi & Ahmadi, 1995). Utgångspunkten för dessa forskare är att emigrationen ställer invandrarfamiljerna inför en ny situation där värderingar, normer, erfarenheter och roller ifrågasätts och där familjemedlemmar hamnar i konflikt med varandra. Speciellt utvandring från "tredje världen" till Sverige har påverkat många invandrargruppernas familjeförhållanden drastiskt. Fereshteh Ahmadi och Nader Ahmadi (1995) betonar den "identitetskris" som invandring från ett icke-individualistiskt samhälle som Iran till ett individualistiskt samhälle som Sverige skapat och som påverkat familjelivet. Trots att iranska kvinnor är mer benägna att anpassa sig till den nya situationen upplever de en identitetskris, enligt författarna. De menar att en av de viktigaste anledningarna till iranska kvinnors oförmåga att övervinna denna identitetskris är att det svenska samhällets kulturella och sociala normer bygger på föreställningen om personer som självständiga individer, vilka är emot den iranska kvinnans icke-individualistiska uppfattning.

Det ligger säkerligen något i dessa förklaringar. Etniskt ursprung och kulturskillnader har betydelse för hur invandringen upplevs. För många invandrarfamiljer – särskilt för männen – är det svårt att acceptera eller "smälta in" i svenska familjenormer och familjeformer. Den attitydundersökning som tidigare nämnts (Lange & Westin, 1996) visar att bland de fyra invandrargrupperna känner sig iranierna

mindre hemma i Sverige och mer än hälften säger att det inte är säkert att de stannar i Sverige.

Att skapa en ny identitet är inte lätt och tar tid. Migrationsprocessen är en växelverkan mellan det egna handlandet och majoritetskulturens bemötande. Denna process ser olika ut för olika individer beroende på deras klasstillhörighet, hur lång tid som har gått sedan invandringen, vilka tidigare levnadsvillkor de haft i hemlandet respektive i det nya landet samt individuella faktorer. Upplevelsen av invandringen kan exempelvis skilja sig beroende på om den invandrade familjen har en modern eller mer traditionell bakgrund. Många invandrargrupper – bl.a. iranier – kommer från speciella skikt och kategorier i hemlandet och representerar därmed inte nödvändigtvis den dominerande kategorin i hemlandet. Bland de iranska familjerna i Sverige finns en stor grupp som kommer från en modern urban medelklass, vilken även i Iran var västorienterad. Dessa familjer har därför större kapacitet att möta det nya samhället. Dessutom är kultur inget oföränderligt fenomen utan ett ständigt växelspel mellan olika individer eller grupper. Allt fler forskare har börjat överge föreställningen om kultur som en sammanhängande, enhetlig och homogen helhet som kan användas för att definiera etniska skillnader (Hannerz (red.), 1983; Liljeström, 1995; Bjurström, 1992). Förutom etnisk tillhörighet har klass och kön stor betydelse för kulturella inställningar. Skillnader mellan olika invandrares attityder till familjeliv leder till olika beteenden i en kritisk situation. En flyktfamilj som nyss anlänt till Sverige efter att ha upplevt krig befinner sig i en annan situation än en familj som är etablerad här sedan flera år. Sist men inte minst måste betonas att den ökade individualiseringen inom invandrarfamiljer inte med nödvändighet behöver leda till separation, utan också kan utveckla jämställdheten mellan makarna. Dessutom kan fredliga diskussioner efterhand ersätta våldsamma handlingar som ett sätt att lösa konflikter (Eyrumlu, 1997:213).

Det är problematiskt att tala om "kulturskillnader" mellan ursprungsland och Sverige som huvudorsaken till den höga familjesplittringen bland invandrare. Hur kan man då förklara den stora skillnaden i skilsmässofrekvens mellan olika invandrargrupper, t.ex. mellan iranier som tillhör de som skiljer sig mest och turkar tillhör de som skiljer sig minst? Detta trots att för iranier och turkar är kulturskillnaden mellan ursprungslandet och Sverige i stor sett likvärdig. Iran och Turkiet är båda u-länder, har samma religion, och är dessutom grannländer. Vi anser att undersökningar om invandrarfamiljers specifika situation och makarnas förhållande kan förklara mycket mer av deras familjeinstabilitet än varifrån de kommer.

Ett annat problem är att de teorier som betonar identitetskrisers och kulturkrockars betydelse för separationer ofta betraktar en separation som ett "problem" snarare än som en "möjlighet". Frågan är om den höga separationsfrekvensen och familjeinstabiliteten ska tolkas enbart som ett "problem", eller om de även kan vara tecken på individens möjligheter att förändra och välja sitt familjeliv?

Separation som en möjlighet och en rationell handling

Allmänt sett kan separation ses som en vanlig lösning på familjekonflikter. Trost (1993) kritiserar att problemkonstruktionen kring "varför man skiljer sig" ofta bygger på en medveten eller omedveten ide om att en parbildning skall vara hela livet och att separation skulle vara något onaturligt eller avvikande. I stället kan separation tolkas som en rationell handling hos en individ när hon/han inte tjänar på samverkan i familjen. I en parrelation finns det åtminstone två relationer: hans och hennes. Det innebär att den ena parten kan vara mycket tillfreds med relationen medan den andra kanske inte alls är det. Sanktioner kan ha en hindrande effekt på individens val mellan att stanna eller avbryta en relation. Därför ökar risken för separation när hans/hennes möjligheter till andra alternativ ökar. Familjen som grupp består av ett antal band som upprätthåller relationen mellan makarna. Familjens stabilitet beror på hur starka eller svaga de banden är. Genom att familjebildningen idag blivit mer frivillig uppstår större möjligheter för individen att separera och söka nya alternativ. Forskningsresultat visar att det finns ett positivt samband mellan kvinnors förbättrade position och den höga skilsmäsofrekvensen i Sverige och i västvärlden (Popenoe, 1987; Moxnes, 1990; *Skilsmässor och separationer*, 1995).

Flera studier visar att det är männen som tjänar mest på familjen. Exempelvis visar ekonomisk forskning att det även idag är män som gynnas mest av äktenskap och familjebildning (Becker, 1991). Becker menar att äktenskap ökar mäns och minskar kvinnors produktivitet i förvärsarbete på grund av arbetsdelning. Undersökningar visar också att de flesta invandarmän, liksom svenska män, som lever i en parrelation har lägre sjuktal. För invandrarkvinnor gäller det motsatta förhållandet (Kindlund, 1995, s. 143). Äktenskap har med andra ord länge varit ett "patriarkaliskt kontrakt" (Moxnes, 1990:91) där kvinnor är underordnade. Det är under sådana förutsättningar som förhandlingar pågår mellan män och kvinnor. Därför är det inte märkligt att en kvinna lämnar relationen, när hon känner sig missnöjd och har råd och makt att separera. Frågan är om det inte finns samma mönster bland invandrarfamiljer.

Maktrelationer och familjekonflikter

Enligt nyare familjeforskning kan familjen ses som en organisation som består av individer med delvis skilda mål och intressen. Därmed blir begrepp som "förhandling", "makt" och "konflikt" centrala (Ahrne, Roman & Franzén, 1996). Med makt menas möjlighet att påverka och åstadkomma ett avsett resultat (Petersson, 1993, s. 6–8). Makt baseras ibland på negativa sanktioner. Ur denna aspekt studeras makt utifrån vem som vinner och vem som förlorar. I detta sammanhang brukar tystnad ofta tolkas som ett tecken på passivitet och vanmakt. Men den sammankopplingen är inte nödvändig. Makt kan också ses som en ömsesidig bytesrelation. Utbyte och samarbete kan ge två parter makt över varandra. En konflikt kan aktualiseras om samsarbetsstrategin inte längre tillfredsställer en av parterna. Grunden för en maktrelation är någon typ av beroendesituation, vilket innebär att ju mer beroende man är desto mindre makt har man. Detta innebär att ju fler alternativ man kan skaffa sig, desto mindre beroende är man (Ahrne, Roman & Franzén, 1996:25).

Frågan är under vilka omständigheter intressekonflikter och missnöje kan leda till öppna konflikter. Exempelvis döljer många kvinnor sin underordning, därför att de fruktar konsekvensen av en konfrontation med den nakna makten. Under sådana omständigheter har den svaga parten en rationell anledning att reagera mot inskränkningen av sina rättigheter endast om det finns rimliga möjligheter att förändra maktrelationen. I annat fall är det rationellt att acceptera den rådande maktrelationen (Beckman, 1987:124). Därför betonar Walter Korpi (1987:85–86) att frånvaron av protester och öppna konflikter inte säger hela sanningen om huruvida man är nöjd eller missnöjd. Frågan är hur man kan mäta vad individen egentligen vill. Maktrelationen stabiliseras och permanentas så länge de maktlösa sänker sin anspråksnivå och accepterar det rådande förhållandet. Endast när man är missnöjd och har råd kan man ändra situationen. Enligt Korpi (1987:97) består maktresurser av tvångsresurser, betalningsresurser och normativa maktresurser. Han menar att användningskostnaderna tenderar att vara högst för tvångsresurser och lägst för normativa maktresurser. Men under vilken omständighet kan öppna konflikter uppstå?

Om skillnaden i maktresurser mellan två aktörer är stor är därför sannolikheten liten för att intressekonflikter mellan dem skall utvecklas till öppna konflikter. I sådana situationer är det i stället troligt att olika former av "icke-beslut" och/eller exploatering kommer att utvecklas. Men när skillnaden i maktresurser mellan de två aktörerna minskar, då ökar både sannolikheten för fram-

gång och motivationen hos den svagare parten, något som ökar sannolikheten för öppna konflikter. (Korpi, 1987:99)

"Exit" och "voice" – eller sorti och protest – är två strategier att uttrycka missnöje. Exempelvis om man är missnöjd med sin organisation (t.ex. familjen) är en möjlighet till förändring att protestera och göra sin röst hörd. Den andra möjligheten är att lämna organisationen, att byta till ett annat alternativ (Hirschman, 1972). Dessa strategier kan tillämpas även vid familjekonflikter. Man kan hävda att man är lycklig inom en familj och tillfredsställd om maktstrukturen är sådan som man önskar sig. Varje person önskar ha åtminstone ett visst inflytande på sammanlevnaden. Problemet rörande vem som har mest makt och det avgörande inflytandet uppkommer främst när makarna har olika åsikter. Ju oftare makarna har olika uppfattningar och båda försöker handla utifrån sin åsikt, desto oftare förekommer öppna konflikter. Ett förhållande beror i stor utsträckning på hur denna situation klaras upp.

Invandrarkvinnor utmanar männens roll

Bilden av invandrarkvinnor som passiva offer för sin kultur och sin omgivning försvårar förståelsen av deras maktresurser och möjligheter till maktutövning. Denna stereotyp är speciellt vanlig när det gäller muslimska kvinnors familjeliv i Sverige. I det västerländska perspektivet har majoritetssamhället till uppgift att "befria" de förtryckta muslimska kvinnorna.

För det första är denna syn etnocentrisk och förenklad. Man glömmar bort att även svenska och andra västerländska kvinnor fortfarande är förtryckta på olika sätt. Detta synsätt leder också till en schablonartad bild av invandarmän som enbart förtryckande. Aylin Akpinar (1988) hävdar att bland turkiska familjer har kvinnor och män sina egna maktcentra. Hon menar att man inte kan beskriva dessa familjer enbart i termer av mäns dominans och kvinnors underordning. I stället har varje kön sitt eget kompetensområde. Varje vuxen familjemedlem har dessutom sitt eget könssegregerade nätverk samt ett gemensamt nätverk genom rollen som makar. Även Kirsten Lauritsen (1996:30) argumenterar på samma sätt i sin studie av iranska flyktningfamiljer i Norge och varnar för att en ensidig uppfattning om iranska mäns makt över kvinnor kan leda till att man underskattar kvinnan som en aktör. För det andra innebär detta synsätt att man glömmar bort att invandrarkvinnor och invandarmän från samma land inte utgör en homogen grupp och att inom en del invandrarfamiljer – liksom inom en del svenska familjer – finns bättre förutsättningar för en jämställd relation än i andra. Detta kan vara en av de viktigaste anledningarna till att vissa invandrarfamiljer kan klara familjekriser och konflikter på ett

konstruktivt sätt och leva lyckligt. För det tredje leder denna stereotyp om invandrarkvinnor som förtryckta, passiva, okunniga och isolerade kvinnor till att man oftast fokuserar på deras "problem" och sällan på deras möjligheter och handlingsförmåga. I motsats till dessa bilder av invandrarkvinnor vill vi betona att invandring till Sverige – särskilt från samhällen med starka patriarkaliska drag – lett till en dramatisk ökning av maktresurserna hos många invandrarkvinnor. Detta har i sin tur lett till intensifierade intressemotssättningar mellan många invandrade män och kvinnor, vilket lett till allt fler öppna konflikter inom invandrarfamiljer.

Carlos E. Sluzki (1979), läkare och familjeforskare, redogör för tre konfliktmönster av betydelse för förståelse av skilsmässor och kriser i invandrarfamiljer. Det första konfliktmönstret innebär att mannen tar den instrumentella rollen medan kvinnan får den affektiva. Den familjemedlem som är utåtriktad utvecklar ett nytt nätverk av kontakter och blir självständig, medan den som är inåtriktad blir socialt isolerad och ensam och beroende av den andra. Den första uppfattar efterhand den andra som en okunnig person och en belastning. Dessa förhållanden hamnar ofta så småningom i kris. Det andra konfliktmönstret utvecklas i och med att invandrarkvinnor får nya möjligheter efter invandringen. Det är inte ovanligt att invandrarkvinnor, oftare än män, accepterar okvalificerat arbete och fortare kommer in på arbetsmarknaden än männen (Soydan, 1989:5). Å ena sidan ökar den nya situationen invandrarkvinnors självförtroende och möjliggör en utmaning av den traditionella rollfördelningen. Å andra sidan får invandarmän uppleva statusförändringar som minskar deras makt i familjen. De försöker därför behålla sin dominans i familjelivet genom att bl.a. referera till gamla normer och regler som legitimerade den dåvarande relationen. Kvinnorna, som har fått bättre positioner än vad de hade i hemlandet, kräver stora förändringar i familjens liv och har större krav på livet i allmänhet. Allt detta leder till en kris i familjen. Det tredje konfliktmönstret uppstår mellan invandrarföräldrar och deras barn. Medan den första invandragenerationen ofta har svårigheter med anpassningen i den nya kulturen, påverkas barnen lättare av nya normer. Dessutom kan spänningar uppstå genom att barnen i vissa fall får bidra till socialiseringen av sina föräldrar. Dessa konflikter blir intensivare mellan fäder och döttrar, dvs. när både generationskonflikter och genuskonflikter kolliderar inom invandrarfamiljer. Allt detta förändrar maktbalansen i familjerelationerna, vilket i sin tur innebär att när kontrollen över viktiga resurser förändras får också relationerna en annan form. De vars ställning försämras i den nya situationen kan dock tänkas föra fram den kulturella traditionen i ursprungslandet som ett argument för sin sak och därmed blir konflikten

ännu mer akut (Hannerz, 1983:135). Under sådana omständigheter ökar risken för åsiktsskillnader i olika beslut och avgöranden. Samtidigt pågår det hela tiden å ena sidan en ständig makt- och kulturkonflikt och å andra sidan ett kompromissande i relationen mellan mannen, kvinnan och barnen. Det konfliktmönster som finns bland invandrarfamiljer är delvis en intensifierad bild av vad som under lång tid har existerat även bland svenska familjer.

Vida Nasehi, en iransk sociolog, sammanfattar i en studie om iranska familjer i exil (1994) de viktigaste förändringarna i familjeförhållandena bland iranier på följande sätt:

- 1 Spridning av nya familjemönster – ”ensamstående mödrar med barn” – som inte var vanliga i den iranska kulturen tidigare.
- 2 Ändringar i kvinnornas situation i familjen, både ekonomiskt och socialt, som ökar hennes maktresurser.
- 3 Föräldrarnas position försvagas och det innebär att föräldrarna har mindre makt över sina barn.
- 4 Barnen får en ny roll. De för in den nya kulturen i hemmet vilket påverkar situationen i familjen.
- 5 När männen är frånvarande, lär sig kvinnorna hur de skall tackla problemen själva och de tar på sig det ansvar som tidigare tillhörde mannen.
- 6 Numera spelar kvinnorna en långt större roll i familjens avgörande och beslut än vad de gjorde tidigare.

Sammanfattningsvis kan sägas att bland många invandrarfamiljer tenderar männen att leva i gårdagen, kvinnorna i nuet och bamen i framtiden. Allt detta innebär stora förändringar i maktstrukturen inom invandrarfamiljer, vilket ofta leder till intensifierade familjekonflikter. Trycket från familjemedlemmarnas olika upplevelser i Sverige leder fram till att familjen mister sin enhet. Därför är det inte längre meningsfullt att studera familjen, utan man bör se hur familjens enskilda medlemmar hanterar sin nya situation utifrån deras olika upplevelser (Liljeström, 1995:31). Vår studie av konflikter mellan män och kvinnor inom iranska familjer i Sverige är ett exempel som tydligt illustrerar detta.

10.4 En empirisk studie av maktkonflikter i iranska familjer i Sverige

Metod och data

Vår undersökning genomfördes med hjälp av ostrukturerade djupintervjuer. En anledning till detta är att ämnet är komplicerat och känsligt, och det därför är svårt att fånga upp situationen för iranska kvin-

nor – och även män – utifrån större enkätundersökningar eller övergripande statistik. För många iranier är skilsmässa fortfarande ett tabubelagt ämne och de vill inte gärna berätta om sina privata liv. Därför är det svårt att med en enkät fånga upp relevanta uppgifter om iraniernas familjeliv efter invandringen till Sverige. Vi var medvetna om att det skulle var svårt att finna frånskilda iranier som var villiga att ställa upp för en djupintervju. Det finns allmänt sett en stor misstänksamhet gentemot "främmande" bland iranier vilket påverkar metoden och resultatet. Detta minskar bl.a. deras villighet att medverka i såväl djupintervjuundersökningar som enkäter (Ansari, 1988:24; Hosseini, 1992:3). Ändå är poängen med intervjumetoden att man har större chans att få en tydligare och mer detaljerad bild av situationen bland dem som trots allt ställer upp.

För denna undersökning gjorde Statistiska centralbyrån ett slumpmässigt urval av 100 stycken under 1984–1995 frånskilda iranska män och kvinnor från sju olika län i syd- och mellansverige, där sammanlagt cirka tre fjärdedelar av alla iranska invandrare i Sverige bor. Från Sociologiska institutionen vid Stockholms universitet och från SCB skickade vi två olika brev tillsammans (på både svenska och persiska) till de utvalda personerna. Av dem som tillfrågades fick minst sju aldrig vårt brev, eftersom det återsändes från posten. Sammanlagt var 30 personer av de tillfrågade från Stockholm, Uppsala, Västerås, Göteborg, Malmö och Lund villiga att medverka i intervjuer. Av dessa var sjutton kvinnor och tretton män. Alla förutom tre var gifta i Iran före skilsmässan. Resten gifte sig i Sverige eller i Turkiet. En stor majoritet av de intervjuade personerna kom från Teheran och andra storstäder i Iran. Kvinnornas ålder varierade mellan 29 och 56 år och i genomsnitt var de 37 år gamla vid tiden för intervjun. Männens ålder varierade mellan 33 och 57 år och de var i genomsnitt 45 år gamla. Majoriteten av samtliga intervjuade personer, dvs. drygt två tredjedelar, hade ett eller två barn. Cirka tio procent hade inga barn alls. Ungefär en fjärdedel hade tre eller fyra barn.

Det antal personer som ställde upp för intervjuer var ungefär vad vi önskade och räknade med från början. Intervjuerna genomfördes av mig personligen från december 1996 till februari 1997 och de flesta spelades in på band. Flertalet intervjuer genomfördes hemma hos de intervjuade personerna. De som var bosatta i Stockholm intervjuades däremot ofta på den Sociologiska institutionen vid Stockholm universitet. Intervjuerna genomfördes på persiska, vilket gjorde det betydligt lättare för de intervjuade personerna att uttrycka sig. Intervjuerna har skrivits ut på persiska. Därefter har texten översatts till svenska. I detta kapitel presenteras en del av de erhållna resultaten.

Olika upplevelser av invandring bland iranska kvinnor och män

Att invandra till Sverige från Iran och många andra liknande länder är inte bara en resa i rummet utan för många även en resa i tiden. Från en dag till en annan skall familjen stiga in i en nytt socialt sammanhang, där familjestruktur och relationer mellan män och kvinnor förändrats dramatiskt under flera decennier. Omställningen är ofta smärtsam. Det är självklart att kvinnornas – liksom männens – sociala bakgrund (klasstillhörighet, social status, utbildningsnivå, kulturbakgrund) är viktiga faktorer som påverkar deras upplevelse av invandring och förändrade maktresurser. Ändå är, allmänt sett, männens och kvinnornas upplevelser av invandringen olika.

Vår intervjuundersökning visar att det finns stora skillnader mellan iranska män och kvinnor när det gäller deras upplevelser av och attityder gentemot det svenska samhället, trots att invandringen innebär problem – t.ex. diskriminering – som frestar på både männen och kvinnorna. Många av männen saknar arbete i Sverige och känner sig maktlösa och identitetslösa. I det nya samhället får många av männen plötsligt en lägre status. Trots sina försök har en del män svårt att anpassa sig till den nya livssituationen. Det är de iranska männen som känner sig mest missnöjda i Sverige och många tror att de har lägre status än kvinnor här. Babak, en 43-årig man som har bott 10 år i Sverige, berättar om hur han och hans fru hade olika upplevelse av invandringen:

I början trodde jag att vi kom till paradiset med frihet och välfärd. Jag ville att Iran skulle bli likt Sverige. Sedan fick jag en helt annan uppfattning. Visst, Sverige är ett paradiset, men bara på ytan! Däremot ligger det ett helvete bara 20 centimeter längre ner. Vi lever i Sverige, men Sverige finns inte i vårt liv. Jag tror fortfarande på mina traditionella uppfattningar. Den svenska livsstilen gjorde familjen oharmonisk. Jag ville hindra min fru från att umgås med lössläppta kvinnor. Vi hade även konflikter om hur barnen skulle uppfostras. Jag ville ha ordentlig kontroll över mina barn. Jag gillar inte mediadebatten som provocerar kvinnor mot männen. Vid varje familjekonflikt stämplas i praktiken ofta invandrarmännen som skyldiga och myndigheterna solidariserar sig bara med kvinnorna. Efter ett tag ville jag att vi skulle återvända till Iran, men hon vägrade, vilket skapade en stor konflikt. Jag har försökt att hindra henne att skiljas, men det gick inte. Jag har ingen förklaring till hennes beslut förutom att hon får samhällets stöd. Jag mår dåligt och lever helt ensam och har fått psykisk vård drygt två och ett halv år.

För majoriteten av kvinnorna gäller det omvända. Kvinnornas positioner förbättrades i många avseenden trots svårigheter efter invand-

ringen. Därför har de en mer positiv attityd gentemot det nya samhället och dess regler och normer, speciellt när det gäller kvinnors rättigheter. Här upplever de att det finns möjligheter att förändra sin situation. Fereshteh, en 44-årig kvinna med fyra barn, beskriver hur konflikter med maken har blivit mer aktuella efter invandringen:

Trots att han i Iran bröt sönder min arm vågade jag inte skiljas på grund av att jag var rädd att förlora barnen. Men här ändrades mitt liv helt och hållet. Vi hade en stor konflikt kring uppfostran av barnen, speciellt kring min stora dotter. Han gillar helt enkelt inte att hon går på diskotek, har pojkvän osv., ändå blev han i praktiken tvungen att acceptera detta. Vi hade konflikter om ekonomiska beslut. Vi startade en egen livsmedelsaffär. Men han gav upp så småningom. Men jag kämpade för att affären inte skulle gå i konkurs. Han hotade med att han skulle ta med sig barnen till Iran, därför fortsatte jag relationen även efter skilsmässan. Men så småningom fick jag en pojkvän.

När vi frågade om de vill återvända om situationen förändras i Iran, hade männen och kvinnorna olika uppfattning. Nästan alla männens svar – förutom ett – var positiva, medan ingen av kvinnorna – förutom en – trodde att de även under sådana omständigheter skulle vilja åka tillbaka till Iran. Tolkningen är tydlig. Kvinnornas maktresurser har ofta ökat i många avseenden (bättre förutsättning och möjligheter att utbilda sig, fler förvärvsarbetade, statliga bidrag och stöd, liberal lagstiftning och normer, högre kvinnlig status, osv.) efter invandringen. Om de återvänder kan det innebära att de förlorar sin status. Parvin, 55 år gammal, vågar inte åka till Iran, eftersom hon enligt iranska lagar fortfarande är gift med sin före detta man och utan hans tillåtelse kan hon inte skiljas:

Trots att det är några år sedan som vi skildes, vågar jag inte åka till Iran. Han erkänner inte vår skilsmässa. Han anser att enligt iransk lag är vi fortfarande gifta. Det är den enda makt som han har kvar över mig och så länge han inte accepterar skilsmässan är det riskabelt att åka till Iran. Därför enligt lag kan han hindra mig som sin fru att åka tillbaka till Sverige.

Förvärvsarbete och utbildning ökar iranska kvinnors maktresurser

Utbildning och yrkesposition är två av de viktiga maktresurser som påverkar familjeförhållanden, parternas krav på varandra, hur de löser familjekonflikter samt deras möjligheter att börja ett nytt liv. Dessa faktorer har stor betydelse för och inflytande på maktrelationer och beslutsfattande i familjen. Den som har mer utbildning får ofta en

språklig överlägsenhet i en konfliktsituation över den som har lägre utbildning. Vår statistiska undersökning visar att invandrarkvinnor med högre utbildning än sina män skiljer sig mer. Bland iranska kvinnor som flyttat till Sverige finns en stor andel med hög utbildning och förvärvsarbete även före invandringen. Dessutom har de iranska kvinnornas förvärvsarbete och utbildningsnivå ökat avsevärt i Sverige efter invandringen, och därmed har deras ekonomiska beroende av äktenskap och man minskat. Nästan en tredjedel har högskoleutbildning, vilket är en högre andel än bland svenska kvinnor och fem gånger mer än bland turkiska kvinnor (*På tal om invandrare*, 1996). Det ger iranska kvinnor goda förutsättningar att göra karriär och försörja sig som ensamstående. Kobra, en 37-årig kvinna som har bott cirka sju år i Sverige, förklarar hur hon satsat på sin karriär, medan maken inte var något särskilt stöd:

I Iran var vi båda tjänstemän. Men här var han arbetslös. Han hade inget hopp och ingen ambition och orkade inte med att satsa på framtiden. I stället var jag mycket målmedveten och ville lära mig språket så fort som möjligt och utveckla min utbildning. Men han hjälpte inte till med att sköta barnen. Han tittade mest på TV. När jag bestämde mig för att flytta till en stor stad för att utbilda mig, var han motvillig. Därför lämnade jag honom och flyttade.

Skillnaden mellan iranska mäns och kvinnors förvärvsarbete är inte så stor i Sverige (*På tal om invandrare*, 1996). Det finns forskning som visar att skillnaden mellan iranska mäns och kvinnors utbildningsnivå och förvärvsarbete har minskat avsevärt efter invandringen, även om iranska män fortfarande har högre utbildning och en större andel i förvärvsarbete än iranska kvinnor (Hosseini, 1997:16–39). Bland de som tillfrågats hade drygt hälften arbete i sitt hemland. Av dessa var mer än 80 procent antingen tjänstemän eller egna företagare. Flera studier (Hosseini, 1992, 1997; Liljeström, 1995) visar att många av de iranska invandrarna inte har fått något lämpligt arbete efter invandringen. Emellertid har kvinnor varit relativt sett mer framgångsrika än män i detta avseende. De iranska kvinnorna blev i Sverige i större omfattning självförsörjande och ekonomiskt mindre beroende av sina män än tidigare. De traditionella könsrollerna i Iran skapade förutsättningar för en mera "patriarkaliskt" orienterad relation mellan parterna inom familjen när mannen var den enda familjeförsörjaren. Exempelvis kunde männen med ekonomisk makt inom familjen sätta gränser för kvinnors handlande och förmå dem att avstå från sina rättigheter. Men i Sverige består iranska familjer vanligtvis av två försörjare. Parvaneh, 37 år gammal och med gymnasieutbild-

ning, berättar att en kort period efter giftermålet i Iran ångrade hon sig, men det fanns ingen utväg:

Trots att jag inte var kär i min make levde vi fem år tillsammans. Efter en kort period ville jag separera, men sedan ångrade jag mig. Jag var orolig för min framtid. Jag hade inget arbete. Hur skulle jag försörja mig och mitt barn? Efter invandringen upptäckte jag dock att jag hade möjlighet att stå på mina egna ben, skapa ett nytt liv där jag kunde ta egna beslut. Efter ett år ansökte jag om skilsmässa.

I ett patriarkaliskt samhälle som Iran har männen en dominerande ställning som grundar sig på rollen som familjens enda försörjare. Men i Sverige har beroendet mellan makarna ändrat karaktär och blivit mer ömsesidigt. Medan kvinnors beroende av männen har minskat dramatiskt, har männens beroende av kvinnor ökat. Iranska kvinnor har exempelvis fått ökad ekonomisk självständighet och därmed har männens beroende av kvinnornas lönearbete ökat. Med andra ord har skillnaden mellan mäns och kvinnors maktresurser i familjen minskat. Äktenskap var i Iran ofta långvariga, eftersom kvinnorna inte hade möjlighet att försörja sig. Det ökade förvärvsarbetet bland iranska kvinnor i Sverige minskar de ekonomiska konsekvenserna av separationen.

Dessa faktorer bidrar till att de iranska kvinnorna idag har råd att, och dessutom vågar, separera när de inte känner tillfredsställelse i relationen. Allt detta innebär att gapet mellan iranska mäns och kvinnors maktresurser minskar. Förändringen av beroenderelationen är större hos de par där kvinnan tidigare varit hemmafru och som skaffat sig ofta arbete eller utbildning efter invandringen. För männens del sker ofta en förändring i motsatt riktning. De hade ofta arbete i hemlandet, men har blivit arbetslösa eller fått ett arbete med lägre status efter invandringen. Ju större förändringen av maktresurser mellan makarna är, desto större är risken för öppna konflikter och separationer. Bland de kvinnor som intervjuades i vår undersökning var en stor majoritet hemmafruar före invandringen, medan det efter invandringen var många som studerade eller förvärvsarbetade. Även de som var arbetslösa hade ändå en egen inkomst. De försörjde sig genom att få arbetslöshetsunderstöd, studiebidrag, studielån eller socialbidrag. Kvinnor har blivit beroende av staten och marknaden, däremot har deras beroenderelation till sin partner minskat. Man kan hävda att kvinnornas patriarkala underordning är på väg att flytta ut från familjen till arbetsmarknad och arbetsliv.⁶ Sammanfattningsvis kan man kon-

⁶ Det är tveksamt om begreppet patriarkat längre är användbart för att definierar de nya formerna av mansdominans. Anledningen är – som Roman (1990) påpekar – att

statera att socialpolitiska åtgärder på olika sätt, genom att öka kvinnornas maktresurser, har underlättat för dem att lösa de sociala och ekonomiska problem som kan uppstå i samband med en skilsmässa.

Familjelagstiftningen

Även förändringen av juridiska rättigheter och svensk lagstiftning har ökat iranska kvinnors maktresurser och minskat deras beroende av sina män. I Iran är det först och främst fadern som ger dottern tillstånd att gifta sig. Polygami är för männen under vissa omständigheter tillåtet. Enligt lag ska hustrun lyda sin makes önskemål, och om hon utan någon skälig ursäkt underlåter att utföra sina äktenskapsplikter är hon ej berättigad till försörjning. Kvinnomisshandel är inte heller förbjudet. I Iran har kvinnor i stort sett (förutom i några undantagsfall) inte rätt att skiljas utan männens tillåtelse. Det är endast männen som har rätt till detta. I Sverige kan däremot kvinnor få skilsmässa efter högst sex månader, även om makarna är oense och har minderåriga barn. Dessutom har mödrar större chans att få vårdnad om barnet/barnen i Sverige, medan de kunde förlora vårdnaden av barnen vid separation i hemlandet. Sara, en 42-årig kvinna som har fyra barn, beskriver hur svårt det var att skiljas i Iran, trots att hennes make var missbrukare:

I Iran försökte jag att skiljas två gånger. Men varje gång har domstolen skjutit upp mitt önskemål trots att min man var missbrukare. Anledningen var helt enkelt att han i rättegången hävdade att han älskade mig och därför sköt man upp beslutet till ett senare tillfälle. Dessutom var jag rädd att förlora barnen. Drygt en månad efter invandringen till Sverige ansökte jag om skilsmässa.

Den lagstiftning som reglerar äktenskapet och parrelationen i Sverige är mycket liberal jämfört med vad som gäller i Iran. Även detta bidrar till att öka de iranska kvinnornas maktresurser. Trots detta vågar inte vissa kvinnor som har skilt sig i Sverige åka till Iran, på grund av att deras män vägrar att underteckna den "islamiska skilsmässa" som är giltig i Iran. För de iranska kvinnor som har ingått en ny relation i Sverige efter skilsmässan är det ännu värre. Dessa kvinnor riskerar hårda straff om de skulle åka till Iran.

"patriarkat" karakteriserar männens position i familjen som enda försörjare och som "fadersvälde". Därför är det kanske bättre att använda begreppet mansdominans eller genussystem i en bredare tolkning.

Nya normer ökar iranska kvinnors maktresurser

I Sverige är de patriarkala kulturella normerna om könsroller inom familjen och i samhället inte så starka som i Iran. Detta har ökat kvinnors normativa resurser efter invandringen, vilket inverkat på maktrelationerna inom familjen. Olof Petersson (1993:63) pekar på hur makten kan vara dikterad av kulturens och traditionens krav på att vara "normal". I Iran har män och kvinnor klart skilda roller. Fadern har ofta en obestridd auktoritet och det är han som tar ansvar för alla viktiga beslut samt övervakar övriga familjemedlemmars förehavanden. Kvinnans roll är först och främst att föda barn och fostra dem samt att ta hand om familjen. I Sverige får kvinnor ett eget värde i samhället, som inte bara bygger på deras roll inom familjen. Villkoren runt skilsmässan och möjligheterna att bygga ett nytt liv efter den är jämförelsevis mycket bättre i Sverige än i Iran. Exempelvis skiljer sig attityden till skilsmässor i Sverige i jämförelse med hemlandet. I muslimska länder som Iran, men även i katolska länder som t.ex. i Latinamerika, är skilsmässor inte socialt accepterade på samma sätt som i det svenska samhället. Iranska kvinnors status sjunker inte i Sverige efter en skilsmässa på det sätt som den skulle göra i hemlandet. Att de normativa sanktionerna minskat vid en skilsmässa för iranska kvinnor, betyder att deras maktresurser har ökat också i kulturellt avseende. Bland de kvinnor som intervjuades fanns det flera som till och med hade vågat träffa andra män före skilsmässan. Pari, en kurdisk kvinna som är 29 år gammal med färdig gymnasieutbildning, flyttade till Sverige för sex år sedan. Hon berättar att hon var 20 år när hon gifte sig och att hennes make var 7 år äldre än hon:

Efter invandringen kom vi isär allt mer. Jag ville gå ut och dansa, träffa vänner, dricka sprit, röka och festa, medan han var intresserad av att läsa böcker, diskutera politik, syssla med datorer osv. Han gillade inte den svenska kulturen och ansåg att kvinnor blir oförskämda och skiljer sig utan någon anledning. Ett år efter invandringen till Sverige beslutade vi oss för att skiljas och under-tecknade de nödvändiga handlingarna. Han misstänkte att jag var otrogen och hade en annan relation. Vänner varnade mig att inte hoppa från en relation till en annan. Men jag var svag och ville inte vara ensam. Därför började jag under de senaste månaderna träffa en svensk kille och sedan flyttade jag ihop med honom.

Graden av integration och i vilken utsträckning de iranska kvinnorna påverkas av det svenska familjemönstret bidrar till ökade krav på jämställdhet och lika rättigheter i familjen. En undersökning om "muslimska kvinnor" i Sverige visar att bland dem som tillfrågades var drygt 80 procent av de iranska kvinnorna sekulariserade, medan motsvarande siffror bland turkiska kvinnor var cirka 10 procent

(Sander, 1993:25). Även en större undersökning av iranier visar att 80 procent av de iranska kvinnorna är sekulariserade (Hosseini, 1997 s. 92). En stor del av de turkiska kvinnorna har sin bakgrund i bondesamhället, där lojaliteten till familjen är grundläggande. Många av dem som flyttade till Sverige i mitten av 1960-talet kom från landsbygden och småstäder samt var ofta jordbrukare (Ombrant, 1989:103). Annan forskning (Bäckman, 1989; Hosseini, 1997) visar att en majoritet av iranska kvinnor i Sverige har sin bakgrund i modern medelklass och kommer från stora städer. Även om deras kärnfamiljer fortfarande är relativt beroende av slakten, håller de sig öppna utåt och försöker aktivt anpassa sig till det svenska samhället. Trots att de är bundna av sin historia och sina kulturella rötter försöker de förena den asiatiska kollektivismen och islamiska familjeseder från hemlandet med Sveriges individualism och sekularisering (Liljeström, 1995:38). Allt detta bidrar till att iranska kvinnor lättare än t.ex. turkiska kvinnor kan påverkas av svenska familjenormer. Även detta ökar deras maktresurser.

Öppna konflikter i iranska familjer

Man bör skilja på gamla problem som iranska familjer medför till Sverige och de nya typer av problem som uppstår här. De arrangerade äktenskapen skapar problem för såväl kvinnan som mannen. Familjeintressen leder till att omaka personer ingår äktenskap. Många kvinnor kan även ha upplevt familjekonflikter och problem i hemlandet, utan att det kunde leda till någon öppen konflikt eller ännu mindre till separation, eftersom kvinnor saknade maktmedel. Sanktionskostnaderna för skilsmässa kunde bli alltför höga och möjligheterna till omgifte var små. Kvinnans möjligheter att försörja sig och barnen efter en skilsmässa är mycket begränsad och ofta nästan obefintlig i Iran. Under dessa omständigheter kan det vara rationellt att fortsätta äktenskapet, även utan kärlek som grund. Trots att kvinnor som tillhör medelklassen eller förvärvsarbetar har bättre förutsättningar att ställa krav eller bryta relationer även i Iran, var deras handlingsutrymme ändå jämförelsevis begränsat.

Den förändrade maktpositionen i Sverige bäddar däremot för en konflikt. De omständigheter som tvingade många kvinnor att ingå äktenskap, eller att fortsätta en relation trots att de var missnöjda, har förändrats. Det finns för dem ingen anledning att fortsätta en relation på samma sätt som förut. Enligt Korpis teori innebär detta att då skillnaden i maktresurser mellan makarna minskar, ändrar exploateringsrelationen mellan dem sin karaktär. Detta ökar motivationen hos den svagare parten att ändra relationen, något som ökar sannolikheten för

öppna konflikter. I vår intervjuundersökning var det oftast kvinnan som tog initiativ till separationen.

Den förändrade kvinnorollen har knappast förändrat mansrollen. Inte heller i Sverige har manskulturen och mansrollen förändrats i takt med kvinnofrigörelsen, trots att svenska män har haft decennier på sig att växa in i den nya mansrollen. Än svårare är situationen för många invandarmän som trots sina försök inte kan anpassa sig till den nya situationen och därför blir relationen för dem mer stressande och påfrestande. Detta intensifierar konflikterna mellan makarna. Jawad, en välutbildad man som är 44 år gammal, berättar om sin syn på iranska kvinnors nya roll i Sverige:

Iranska kvinnor upplever att deras makar inte har någon betydelse i Sverige, när de får vårdnaden om barnen och ekonomiskt stöd. Kvinnans frigörelse är inte bra. De är inte mogna för den här friheten. Helt enkelt är det iranska kvinnors fel att många familjer upplöses. Efter invandringen ändrar de sig drastiskt. De attackerar sina män genom att ställa höga krav och försöka få tillbaka och ersätta sina förlorade möjligheter och rättigheter i hemlandet. I Iran kämpade vi för kvinnors rättigheter. Vi jobbar mycket mer här än hemma. Här får kvinnorna också så mycket frihet som de aldrig kunnat drömma om. Men det hjälper inte. De är aldrig nöjda. Jag upplever att här måste man kontrollera kvinnor. Därför att de är mycket utvecklade och inte kan kontrollera sig själva. Annars leder allt till kaos och anarki. Vi hade inga problem. Vi hade hus, bil och reste mycket. Jag tror att hon lämnade mig för att få omväxling.

Så låter det gamla patriarkatets röst. Men det var inte så länge sedan man resonerade på samma sätt i Sverige. Trots att det finns starka fördomar mot invandarmän – särskilt mot dem som kommer från islamiska länder – kvarstår det faktum att många invandarmän använder dessa argument för att försvara och legitimera sitt gamla patriarkala synsätt. Men sådana synsätt innebär för många kvinnor bara att konflikterna inom familjen kommer att intensifieras. Ytterst handlar det om att mannen tvingas ge upp sin kontroll över kvinnan – fru, syster eller dotter. I extrema fall tar mannen till våld för att lösa konflikter och hindra hennes frigörelse. Våld är främst ett manligt maktmedel för att skaffa social kontroll över kvinnan. Användning av våld leder inte nödvändigtvis till separation, men det skadar relationen och ökar risken för separation. Ändå kan våld ibland ha en avskräckande effekt och hindra kvinnor från att leva på sitt sätt. Shirin, en 35-årig kvinna med tre barn som har bott nio år i Sverige, är tre år efter skilsmässan fortfarande rädd för konsekvenserna av sin f.d. makes reaktion:

Han gör allt för att hindra mig att flytta ihop med min nya pojkvän. Å ena sidan hotar han mig med knivhugg, vilket han tidigare gjorde. Han hotar även min kille, vilket försvårar vår relation. Å andra sidan försöker han manipulera barnen för att motverka att vi flyttar ihop med min pojkvän. Barnen är tveksamma till skilsmässan och den hade negativ effekt på dem. Jag är rädd att förlora barnen. Jag vet inte vad jag ska göra. Myndigheterna ger inte särskilt mycket hjälp. De upprepar att ni är definitivt skilda och han får inte blanda sig i dina angelägenheter. Det är lätt att säga. Men jag känner att jag blir inte av med honom.

Det är inte ofta som både man och hustru är överens om när mannens aggression ska tolkas som misshandel. Margareta Hydén (1995, s. 198) visar i sin undersökning att det som kvinnor ofta upplever som "misshandel" definierar männen som "bråk", vilket gör händelsen till en moraliskt legitim händelse. Ibland kan det hända att kvinnor inte själva vill erkänna att de blivit misshandlade, eftersom det känns skamligt. Våld kan även normaliseras och internaliseras hos kvinnor (Lundgren, 1989). Misshandel kan botten i en maktskillnad mellan man och hustru som leder till maktmissbruk. De mest konfliktfyllda familjerna är de familjer där individer strävar efter auktoritet, men saknar makt att få andra familjemedlemmar att lyda. Enligt Korpis teori innebär detta att de normativa maktresurserna, vilka har de lägsta användningskostnaderna, inte längre räcker för att männen ska kunna behålla sin dominans. Därför ökar risken för att han använder tvångsresurser som tenderar att ha höga användningskostnader. Sharvin, en 44-årig man, förklarar hur våld kan normaliseras hos männen, utan att de tänker på vart detta kan leda:

När man slår en enstaka gång, skäms man sedan. Men när detta upprepas, då skäms man inte längre och det blir lättare och lättare att slå igen. Jag har försökt flera gånger och med olika medel att hindra henne från att skiljas, men hon lyssnar inte. En mörk natt som jag aldrig kommer att glömma slog jag henne mycket hårt, vilket ledde till att hon fick operera sitt ansikte. Jag har nu inte kunnat träffa henne, eller min son på åtta år. De är gömda och myndigheterna vill inte lämna ut hennes adress.

Forskning visar att invandarmännen är överrepresenterade bland dem som anmäls för kvinnomisshandel inomhus. Av dem som anmäldes för dessa brott under 1985–1989 var 19 procent födda utomlands, trots att denna grupp enbart omfattar drygt 10 procent av hela befolkningen i Sverige (Ahlberg, 1996:33). Trots att misshandel är olaglig, är den ibland kulturellt tillåten. Många invandarmän har starka patriarkala attityder i sitt kulturella bagage som legitimerar användning av våld vid familjekonflikter. Undersökningar (Straus, 1992) visar också att män med låg inkomst har mindre möjligheter att uppfylla sina

plikter som familjeöverhuvud än män från medelklassen. Därför accepterar deras fruar inte dem som familjeöverhuvud. När ett sådant erkännande saknas använder män i sin tur våld för att kontrollera sina fruar. Detta kanske kan förklara varför invandarmän, oftare än svenska män, tar till våld mot kvinnor. I vår intervjuundersökning var det rätt många som pekade på användningen av våld vid familjekonflikter. Samtidigt hävdade en del av kvinnorna att deras make aldrig använt fysiskt våld för att lösa konflikter.

Vid en definitiv skilsmässa är formaliteterna enkla, men känslomässigt är det inte okomplicerat. Vår undersökning visar att det var rätt många som försökt återupprätta relationen efter skilsmässan, men detta misslyckades ofta. Anledningarna till sådana försök kan vara olika, t.ex. ensamhet, rädsla att mannen tar barnen med sig och åker från Sverige, barnens besvikelse och psykiska problem efter skilsmässan och skuld känsla. Sohrab, en 50-årig man med tre barn som har ett fortsatt förhållande med sin f.d. fru, berättar hur hans hot att ta livet av sig ledde till att hon accepterat att fortsätta relationen, trots skilsmässan:

Inte ens två år efter skilsmässan tillåter jag att någon vet att vi skilde oss. Jag var orolig för att hon kunde träffa andra män. Jag var så besviken att jag ville ta livet av mig. När hon förstod att det fanns en sådan risk, accepterade hon att vi skulle leva ihop igen. Men hon vägrar att gifta om sig, trots min önskan.

Det finns hos många kvinnor en spänning mellan å ena sidan individualism och jämställdhet och å andra sidan omsorg och kollektivism (Liljeström, 1986). Denna motsättning mellan att vara och verka som självständig individ och att vara och verka i gemenskap med andra kan vara starkare bland många invandrarkvinnor än bland svenska kvinnor. En anledning till detta är att deras kulturella bakgrund är starkt influerad av patriarkala normer som betonar "kvinnornas ansvar i familjelivet", att behålla "hedern" och att respektera patriarkala normer och moral, vilket försvårar och komplicerar familjekonflikter bland invandrare.

Männens ökade beroende av äktenskapet

Sociala relationers viktigaste funktion är att skapa trygghet för individen och dessutom vara en handlingsresurs. Normalt sett är mannens hälsa mer beroende av äktenskapet eller en samborelationen än kvinnans. Den finska sociologen Eeva Peltonen (1986:32) betonar att mannens position idag är relativt svag särskilt om familjen råkar i kris. Under rådande omständigheter måste mannen bli "mjukare" i den bemärkelsen att ta mer ansvar i hushållsarbetet, i vården av barn,

och att även kunna uttrycka sina känslor mer än förut och ha en mer intim relation med sin familj än förut. Hon menar att familjens kris måste uppfattas som patriarkatets kris, därför att det är mannens ställning som vacklar. Forskning visar att män har ett större "socialt beroende" inom familjen. Män som är ensamstående riskerar dubbelt så ofta, jämfört med kvinnor, att inte få socialt stöd (Fritzell & Lundberg, 1994:34). Separation kan för den ena parter innebära ett trauma men för den andra en frigörelse och en utvecklingsförutsättning. Vår intervjuundersökning visar att de iranska männens upplevelser av och reaktioner på separationer skiljer sig från de iranska kvinnornas. Män har i regel starkare motstånd mot en separation genom att de ofta gör större förluster, särskilt när barnen följer med kvinnan efter separationen. Män har en större tolerans för ett dåligt förhållande och kanske mindre förväntningar på relationen. Men ibland är det män som bryter relationer. Moxnes (1990) visar i sin intervjuundersökning att bland de män som tog initiativ till en separation har nästan alla redan startat en ny relation. Män är dessutom ofta mer rädda för ensamheten. Skilsmässor bland iranska invandrare får ofta dramatiska konsekvenser. Allmänt sett har ensamstående föräldrar lägre utbildning, sämre förankring på arbetsmarknaden och sämre ekonomiska resurser än sammanboende föräldrar. Även många av de iranska fränskilda kvinnornas barn mår dåligt efter skilsmässan, som sällan slutat på ett fredligt sätt. Ändå ångrar inte majoriteten av de intervjuade iranska kvinnorna skilsmässan. Sara, 40 år och med tre vuxna barn, berättade:

Jag har blivit mer ensam. Det är jobbigt att fostra barnen på egen hand. Men jag vill hellre leva ensam än bilda en ny familj på samma villkor som tidigare. Jag tror att äktenskapet skulle sett annorlunda ut om männen försökt acceptera sina nya villkor.

Det finns också bland de intervjuade kvinnorna en del som började en relation med en svensk man. Vissa av dessa kvinnor anser att deras svenska sambo behandlar dem illa, men en del är nöjda. De känner sig mer jämlika och respekterade av de svenska männen. De anser att svenska män har lättare att acceptera sin roll som styvfar än de flesta iranska män har.

Många av de intervjuade männen mådde däremot dåligt efter separationen. De lever isolerat och har dålig ekonomi. Abass, en lågutbildad 53-årig man som är arbetslös och bosatt i Sverige sedan sex år tillbaka, beskriver hur han levde efter skilsmässan:

Min fru lämnade mig redan första kvällen som vi kom till Sverige. Efter den definitiva skilsmässan lever jag helt isolerad. Jag är arbetslös och har nästan inga sociala kontakter. Jag umgås bara då och då med min granne som är iransk. För det mesta är jag hemma. Jag har inte träffat mina barn på ett och ett halvt år.

Innerst känner jag mig helt krossad. Men jag försöker bevara min stolhet. Ibland känner jag mig som en nolla. Jag drömmer om att vinna på lotteri för att starta ett nytt liv och ge pengar till mina barn för att bevisa att jag är någon.

Flera män, som var besvikna för att hustrun ville skiljas, har hämnats genom att ensamma försöka få vårdnad om barnen. Allmänt sett söker invandrare oftare hjälp än svenskar hos familjerätten i samband med frågor kring vårdnadsfrågor, i stället för att söka hjälp hos familjerådgivare i syfte att bearbeta sina inbördes relationer. I en undersökning som Rädda Barnen gjorde 1993 om barn och skilsmässor i invandrarfamiljer framkom att 83 procent av paren inte haft någon rådgivning överhuvudtaget i samband med skilsmässan. I den svenska jämförelsegruppen var motsvarande andel 67 procent. Däremot var i 61 domar av 113 som gällde tvistemål om vårdnad, vid Stockholms tingsrätt 1995, de berörda männen invandrare (*Socialtjänsten och omsorgerna i Sverige 1996* s. 126–128). En förklaring till detta är att svenska familjer som står inför en separation ofta inte är främmande för att få hjälp från familjerådgivare för att lösa sina problem. För en del invandrarfamiljer kan det dock vara svårt eller otänkbart att låta en för familjen obekant person blanda sig i det mest privata. Detta kan vara särskilt svårt för män som känner sig kränkta när de träffar familjerådgivare. Dessutom fruktar många män att om de söker hjälp hos en familjerådgivare så kan de tvingas till en lösning som de uppfattar som svensk. Detta leder till att det istället är invandrarnas egna nätverk, i form av släkt och vänner, som är den viktigaste källan för hjälp och stöd. En annan enkätundersökning från Socialstyrelsen av 15 familjerådgivningsbyråer och 18 familjerättsenheter i olika kommuner visar samma resultat. Bland iranier är oenigheten i vårdnads- och umgängesfrågor i samband med skilsmässa högst, tätt följd av oenigheten bland latinamerikaner (*Att skiljas i främmande land*, 1997, s. 10–12). För många iranska män är familjen den allra viktigaste delen av tillvaron som de försöker behålla till varje pris. Men våra undersökningsresultat visar tydligt att de misslyckas så länge de vill tillämpa gamla patriarkala metoder. Nya forskningsresultat visar att kvinnor som har en relation med jämställda män oftare är nöjda. För många invandarmän gäller det att med samhällets hjälp anpassa sig till den nya samhället och acceptera kvinnans nya roll, vilket en del lyckas med. I annat fall kan de gå samma öde till mötes som adelsmannen som denna persiska historia beskriver:

En adelsman trillade i en djup brun. En vänligt sinnad man kom förbi och erbjöd sig att med hjälp av ett rep få upp adelsmannen. Adelsmannen vägrade dock att ge upp sin stolta hållning och att ta bort händerna från sidan. Han resonerade så att om han skulle ta

bort händerna, så vore han då inte adelsman. Därför förblev den adelsmannen kvar i den djupa brunnen!

Kapitlet utgör en del av en pågående undersökning som ska ingå i min avhandling. Jag vill tacka dem som hjälpt mig med detta arbete: Först och främst min handledare professor Göran Ahrne; doktorand Lotta Stern som hjälpte mig med logistisk regressionsanalys av rådatamaterialet om separation bland invandrarfamiljer; demografen Åke Nilsson och Jan Qvist från SCB som bidragit med värdefulla synpunkter om den statistiska delen av undersökningen.

Litteraturförteckning

- Ahlberg, Jan (1996) *Criminality among Immigrants and Their Children: A Statistical Analysis*. BRÅ-Report. Stockholm: Fritzes.
- Ahmadi, Fereshteh & Ahmadi, Nader (1995) *Iranian Islam and the Concept of the Individual*. Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Akpınar, Aylin (1988) *Challenged family and kinship ideals*. Institutet för social forskning, Stockholms universitet.
- Ahrne, Göran & Roman, Christine & Franzén, Mats (1996) *Det sociala landskapet*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Att skiljas i främmande land. Invandrares möte med familjerätt och familjerådgivning (1997) Socialstyrelsen.
- Ansari, Abdolmabou (1988) *Iranian immigrants in the United States*. New York: Associated Faculty Press, Inc.
- Axelsson, Christina (1992) *Hemmafrun som försvann*. Institutet för social forskning. Stockholms universitet.
- Becker, Gary S. (1991) *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University.
- Beckman, Svante (1987) "Sorterad makt" i Petersson, Olof (red.) *Maktbegreppet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Bäckman, Hans (1989) *Iranska flyktingar i Sverige*. Stockholm: Arash förlag.
- Bjurström, E. (1992) "Youth research and ethnicity" i Palmgren, C., Lövgren, K. & Bolin, G. (red.). *Ethnicity and youth culture*. Stockholms universitet, Unit of media and cultural theory. 1992:161–78.
- Eyrumlu, Reza (1997) *Iranier möter Sverige*. Stockholm: Carlsons Bokförlag.
- Familjebildning och familjeupplösning under 1980-talet* (1990) Demografiska rapporter 1990:1, Stockholm, Statistiska centralbyrån
- Familjeförändringar kring 1990* (1993) Statistiska meddelanden. Serie Be, Befolkning och levnadsförhållanden. Stockholm, Statistiska centralbyrån
- Fritzell, Johan & Lundberg, Olle (1994) "Kvinnor, män och välfärdens utveckling" i *Har vi råd att avvara välfärden?* Försäkringskassförbundets FAKTA.
- Hannerz, Ulf (red.) (1983) *Kultur och medvetande*. Stockholm: Akademilitteratur.
- Hannerz, Ulf (1983) *Över gränser*. Stockholm: Liber Förlag.
- Hosseini-Kaladjahi, Hassan (1992) *Iranians and the Swedish labor market*. Department of Sociology, Stockholm University.

- Hosseini-Kaladjahi, Hassan (1997) *Iranians in Sweden: Economic, Cultural and Social Integration*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hirschman, Albert (1972) *Sorti eller protest, en fråga om lojaliteter*. Stockholm: Raben&Sjörgren.
- Hydén, Margareta (1995) *Kvinnomisshandel inom äktenskapet*. Stockholm: Liber utbildning.
- Kindlund, Hannelotte (1995) "Förtidspensionering och sjukfrånvaro 1990 bland invandrare och svenskar" i *Invandrades hälsa och sociala förhållanden*. SoS rapport, Socialstyrelsen.
- Knocke, Wuokko (1986) *Invandrarkvinnor i lönearbete och facket*. Forskningsrapport 53. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Korpi, Walter (1987) "Maktens isberg under ytan" i Petersson Olof (red.) *Maktbegreppet*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Lange, Anders & Westin, Charles (1996) *Människor från fyra länder i Sverige 1993*. Stockholm: CEIFO.
- Liljeström, Rita (1995) "Invandrarfamiljen" i *Invandrades hälsa och sociala förhållande*. SoS rapport, Socialstyrelsen.
- Lundgren, Eva (1989) "Våldets normaliseringsprocess, Två parter – två strategier", *JÅMFO rapport om Kvinnomisshandel*, nr 14 (1989): 113–139.
- Lauritsen, Kirsten (1996) *Ekteskapet som arena for endring*. Trondheim: SINTEF IFIM.
- Månson, Sven-Axel (1984) *Kärlek och kulturkonflikt*. Stockholm: Prisma.
- Moxnes, Kari (1990) *Kjernesprengning i familien?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Nasehi, Vida (1994) "Iranske kvinner og familien i utlandet" *Avaje zan* (Kvinnoröst) nr 19, Oslo.
- Nyberg, Eva (1983) *Ankomsttiden. En studie av invandrarfamiljers första tid i Sverige*. Stockholm: Sociala Nämnden.
- Ombrant, Birgitta (red.) (1989) *Muslimska kvinnor i Norden*. Stockholm: Delegationen för invandrarforskning
- Peltonen, Eeva (1986) "Finländska sociologer om mannens kris i nya lönearbetarfamiljer". *Sociologisk forskning* nr 2.
- Petersson, Olof (1993) *Makt*. Stockholm: Fritzes förlag.
- Petersson, Olof (1987) *Maktbegreppet*. Stockholm: Carlsons Bokförlag.
- Popenoe, David (1987) *Disturbing the Nest. Family Change and Decline in Modern Societies*. New York: De Gruyter.
- På tal om invandrare* (1996) Norrköping: Statens invandrarverk.
- Roman, Christine (1990) *Könsskillnader och patriarkala strukturer*. Uppsala universitet.
- Sander, Åke (1993) *I vilken utsträckning är den svenske muslimen religiös*. KIM-rapport nr. 15 Göteborgs universitet.
- Skilsmässor och separationer* (1995) Demografiska rapporter 1995:1, Örebro & Stockholm: Statistiska centralbyrån
- Sluzki, Carlos (1979) "Migration and family conflict", *Family process*, 4:379–390.
- Socialtjänsten och omsorgerna i Sverige 1996*, (1996) Socialstyrelsen & Statistiska centralbyrån, Stockholm: Fritzes

Mehrdad Darvishpour

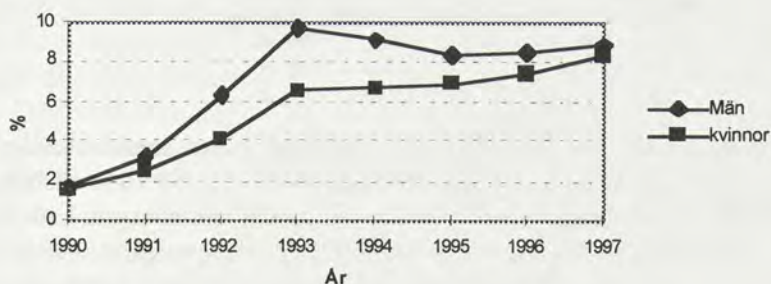
- Soydan, Haluk (1989) "Har krisbegreppet blivit en jargong?" *Nordiskt socialt arbete* nr 4.
- Straus, Murray A. m.fl. (red.) (1992). *Physical Violence in American Families*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Söderlindh, Elsie (1984) *Invandringens psykologi*. Stockholm:Intergrafica.
- Tema invandrare* (1991) Levnadsförhållanden, Rapport 69, Stockholm: Statistiska centralbyrån
- Trost, Jan (1993) *Familjen i Sverige*. Stockholm: Liber utbildning.
- Ålund, Aleksandra (1986) "Kvinnor vid migrationens vägskäl", i *De invandrade kvinnornas situation i arbetslivet*. Stockholm: JÄMFO, DEIFO

11.1 Inledning

Detta kapitel analyserar familjelivet bland arbetslösa män och kvinnor. Andelen arbetslösa i Sverige var cirka 8 procent av arbetskraften år 1996. Inkluderas de som befann sig i olika slags arbetsmarknadspolitiska åtgärder och arbetsmarknadsutbildning stiger andelen till cirka 13 procent. Från att ha varit ett land med en av de lägsta arbetslöshetsnivåerna i OECD år 1991 har andelen arbetslösa i dag stabiliserats på en nivå som ligger nära genomsnittet för OECD (European Commission, 1996). Idag är drygt var tionde medlem av den svenska arbetskraften utanför den ordinarie arbetsmarknaden, vilket innebär att arbetslösheten inte längre angår endast en marginell grupp av människor.

Under lågkonjunktursens inledande fas ökade arbetslösheten mer bland män än bland kvinnor. Den senaste tidens utveckling kännetecknas dock av en svag förbättring när det gäller det manliga arbetslöshetstalet medan andelen arbetslösa kvinnor har fortsatt att öka.

Diagram 11.1 Andelen arbetslösa män och kvinnor år 1990–1997.

Som diagram 11.1 visar var 1,7 procent av den manliga arbetskraften arbetslös 1990 medan motsvarande siffra för kvinnor var 1,6 procent. Fram till 1993 steg arbetslöshetstalet till nästan 10 procent bland männen samtidigt som andelen arbetslösa bland kvinnor endast uppgick till 6,6 procent av arbetskraften. Orsaken till det kraftigt stigande arbetslöshetstalet bland män från 1991 till 1993 kan i huvudsak spåras till den kraftigt sjunkande arbetskraftsefterfrågan inom tillverknings- och byggnadsindustrin under den aktuella perioden. Under de efterföljande åren fram till början av 1997 har arbetslösheten ökat bland kvinnor till 8,4 procent och sjunkit bland män till 8,9 procent. Till detta kan tilläggas att Åberg (1997) visat att arbetslösa kvinnor idag har en betydligt mindre chans än män i samma situation att få ett arbete. Denna utveckling beror till stora delar på ett uppsving inom exportindustrin, vilket inneburit en ökad sysselsättning bland män, samtidigt som den omfattande omstruktureringen och nedskärningen av den offentliga sektorn på allvar börjat ge effekt när det gäller arbetslöshetsnivån bland kvinnor. Dessutom pekar de flesta prognoser på att den pågående struktumvandlingen kommer att leda till en ytterligare ökning av andelen arbetslösa kvinnor de närmaste åren.

Det är inte enbart män och kvinnor som drabbas olika av arbetslöshet. Diagram 11.2 visar även på stora skillnader mellan sammanboende och ensamstående med barn när det gäller andelen arbetslösa.

Diagram 11.2 Andelen arbetslösa bland ensamstående och sammanboende män och kvinnor med barn 0–6 år.

Arbetslösheten har ökat betydligt kraftigare bland ensamstående än bland sammanboende mellan 1990 och 1995. År 1995 var nästan 16 procent av de ensamstående föräldrarna med hemmaboende barn 0–6 år, som till cirka 90 procent är kvinnor (Välfärdsprojektet, 1996), arbetslösa vilket kan jämföras med cirka 7 procent bland sammanboende med barn. Möjligen beror denna skillnad till viss del på att ensam-

stående föräldrar har sämre möjligheter att konkurrera om jobben på en allt kärvare arbetsmarknad.

Det finns ett flertal internationella studier som undersökt vad arbetslöshet betyder för hur familjelivet fungerar. Dessa undersökningar visar överlag att familjens ekonomi, arbetsfördelningen i hemmet och relationerna mellan familjemedlemmarna ofta påverkas av arbetslösheten. Arbetslöshet utgör ytterligare en belastning på familjen och familjemedlemmarnas välmående, vilket i förlängningen leder till att familjesammanhållningen i många fall minskar. Slitningar som utmynnar i gräl och konflikter och som till sist leder till skilsmässa är mer vanligt förekommande i familjer där någon är arbetslös än i familjer där båda förvärvsarbetar (Liem & Liem, 1988; Johnsson & Abramovitch, 1988; Sander, 1992 och Schliebner & Perego, 1994).

Det har i huvudsak urskilts tre faktorer som orsakar försämrade relationer i familjer som drabbas av arbetslöshet. Redan i Marienthal-studien, som gjordes på 30-talet (Jahoda m.fl. 1971), visade det sig att det fanns ett starkt samband mellan ekonomisk situation och familjesituation. Ekonomiska svårigheter och ekonomisk osäkerhet har även i moderna arbetslöshetsstudier visat sig vara en central förklaringsfaktor till att det uppstår problem inom familjen. Återkommande gräl kring finansiella problem ökar i många fall instabiliteten i familjen (Targ & Perrucci, 1990; Dew m.fl., 1991; Schliebner & Perego, 1994). Ytterligare en ekonomisk aspekt som påvisas av McGhee & Fryer (1989) är att den försämrade ekonomin orsakar social isolering, vilken i sig utgör en påfrestning på familjen och dess medlemmar.

En annan faktor som visat sig vara av betydelse för reaktionen på arbetslöshet är i vilken utsträckning man lyckats ersätta förvärvsarbets så kallade latent funktioner (Jahoda, 1982). Förutom den ekonomiska funktionen menar Jahoda att förvärvsarbete har ett stort psykosocialt värde för människan. Hon menar att arbetslöshetsforskning har visat att lönearbetet är centralt för identiteten, aktiviteten och det sociala livet. Enligt Jahoda fyller således förvärvsarbetet viktiga psykosociala funktioner och eftersom man har svårt att tillgodogöra sig dessa på annat sätt än genom förvärvsarbete är risken påtaglig att arbetslöshet leder till ohälsa och problem i familjen.

Den tredje faktorn som är av stor betydelse i detta sammanhang är familjens organisation och de roller som familjerelationerna baserar sig på. Komarovskij (1973) visar i en klassisk studie från 30-talet att de värderingar som familjerelationerna grundar sig på har betydelse för hur familjen reagerar på arbetslösheten. Även moderna studier visar att arbetslösheten frambringar osäkerhet och förändringar i de roller man tidigare haft. Familjer med en traditionell arbetsfördelning i hemmet drabbas oftast hårdare av arbetslöshetens negativa följd-

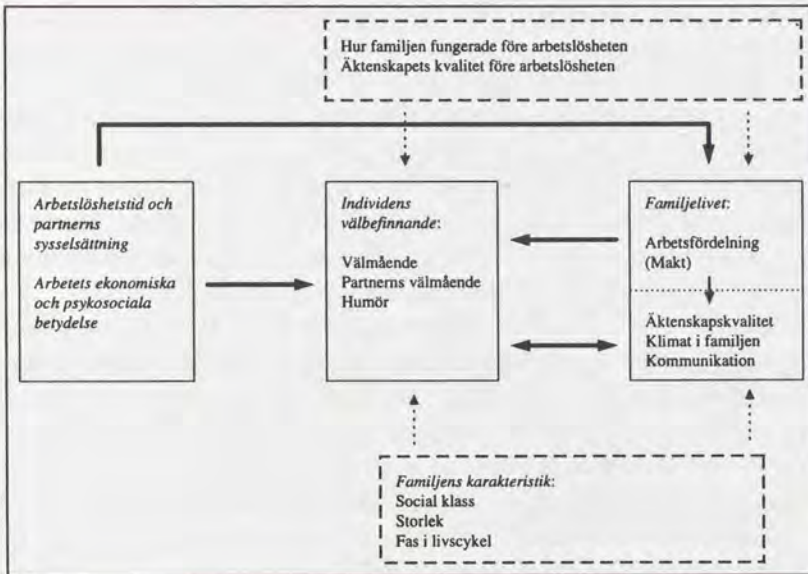
verkningar. Orsaken till detta antas vara att dessa förhållanden är mindre flexibla när det gäller att anpassa rollerna till arbetslöshetssituationen. Mer moderna och jämlika förhållanden har lättare att klara av den anpassning som arbetslöshetssituationen framtvingar (Targ & Perrucci, 1990 och Dew m.fl., 1991).

Till sist har forskning också visat att den enskilde individens reaktioner på arbetslösheten är av central betydelse när det gäller att förstå och förklara den negativa påverkan som familjen utsätts för. Liem & Liem (1988) och Dew m.fl. (1991) hävdar att det till stor del är makarnas psykiska reaktioner som föregår och framkallar den stress familjen upplever.

Förutom dessa faktorer finns det naturligtvis andra som kan tänkas påverka de arbetslösas familjeliv, vilket medför svårigheter när man ska försöka renodla eventuella effekter av ovanstående faktorer. Dessutom kan det vara problematiskt att fastställa den kausala riktningen. Det är i och för sig rimligt att anta att till exempel den ekonomiska situationen och arbetsfördelningen i hemmet snarare föregår och påverkar relationerna inom familjen än att relationernas kvalitet påverkar ekonomin och fördelningen av hushållsarbetet, även om det sistnämnda också är tänkbart. När det gäller sambandet mellan psykiska reaktioner hos individer och störningar i familjens funktion vid arbetslöshet är det betydligt svårare att anta en trolig orsaksriktning. Är det den psykiska hälsan hos familjens individer som påverkar familjelivet negativt eller är det så att det är samlivets egenskaper som påverkar individernas psykiska välmående? Eftersom dessa två faktorer är så nära relaterade till varandra är det rimligt att anta att kausaliteten går åt båda hållen med ungefär likartad styrka.

Förhållandet mellan individuella konsekvenser och konsekvenser på familjenivå är alltså svåra att separera från varandra samtidigt som familjen och dess medlemmar påverkas av en mängd andra faktorer som inte är relaterade till arbetsmarknadsstatus. I syfte att underlätta för läsaren att följa det analytiska resonemanget är kapitlet strukturerat utifrån en modell som beskriver de centrala faktorer som påverkar familjens funktionssätt bland arbetslösa. Grundtankarna i modellen är hämtade från Liem & Liem (1990).

Figur 11.1 Faktorer som antas påverka individens och familjens välmående bland arbetslösa.

De arbetslösas familjeliv antas bland annat påverkas av hur stabila och lyckliga relationerna inom familjen var före arbetslösheten och av faktorer som till exempel klasstillhörighet, livscykelposition och familjestorlek (de streckade boxarna). Denna studie fokuserar dock i huvudsak på vilken betydelse olika grader av arbetslöshet (arbetslöshetstid och partners arbetsmarknadsstatus), förvärvsarbetets psykosociala och ekonomiska värde, samt arbetsfördelningen i hemmet, har för individuella reaktioner och familjelivet i stort. Det är dessa tre boxar som i figur 11.1 är heldragna och binds samman av feta pilar. Som framgår av figuren finns ett flertal återkopplingar mellan grader av arbetslöshet samt förvärvsarbetets psykosociala och ekonomiska betydelse, rollfördelningen i hemmet och hur individen och familjen fungerar. Arbetslöshetsgrad, de ekonomiska och psykosociala konsekvenserna av arbetslöshet och hemarbetsfördelning påverkar individens välmående, vilket i sin tur får konsekvenser för familjen, samtidigt som familjens sätt att fungera påverkar individens välmående.

Kapitlet kan delas in i tre huvuddelar. De två nästkommande avsnitten analyserar tre faktorer som ovan beskrivits som centrala vid studiet av individens och familjens välbefinnande, nämligen arbetets psykosociala och ekonomiska värde samt fördelningen av hemarbete. Inledningsvis diskuteras vilken ekonomisk och psykosocial innebörd förvärvsarbetet har för arbetslösa män och kvinnor beroende på vilket

socialt sammanhang de befinner sig i. Betyder fortfarande förvärvsarbetet, och därmed också förlusten av detsamma, mer för män än för kvinnor och är det någon skillnad i upplevelsen av förvärvsarbetets funktion om man är ung eller gammal, sammanboende eller ensamstående och om man har barn eller ej? Nästa avsnitt analyserar vad parternas arbetsmarknadsstatus betyder för arbetsfördelningen i hemmet. Frågan som besvaras är om kvinnans respektive mannens arbetsmarknadssituation påverkar den traditionella uppdelningen av hushållsarbetet. Tar till exempel mannen en större del av hushållsarbetet när han är arbetslös eller uppvisar arbetsfördelningen ett traditionellt mönster oavsett kvinnans och mannens arbetsmarknadsstatus?

Det huvudsakliga syftet i denna studie är dock att analysera vilken betydelse de ovan nämnda faktorerna har för arbetslösa sammanboende mäns och kvinnors välmående samt hur relationerna mellan familjens medlemmar upplevs. Detta görs i det sista huvudavsnittet. Här utreds vilka effekter arbetslöshetsgrad, arbetslöshetens psykosociala och ekonomiska konsekvenser, samt hemarbetets fördelning har på sammanboende mäns och kvinnors psykiska välmående och på familjerelationerna. Vilken inverkan har det faktum att en eller båda i en parrelation är arbetslösa för välmåendet och relationens kvalitet och vad har arbetslöshetens längd för betydelse i detta sammanhang? Har de psykosociala och de ekonomiska konsekvenserna av arbetslöshet samma betydelse för sammanboende kvinnor som för sammanboende män? Upplevs "jämförbara" relationer som mer tillfredsställande än "ojämlika" och finns det någon könsskillnad i detta fall? Avslutningsvis diskuteras i denna sista del även förhållandet mellan psykiskt välmående och relationer inom familjen.

Studiens frågeställningar analyseras i huvudsak med hjälp av en intervjuundersökning av 3 500 arbetslösa. Undersökningen benämns "LUP" (Long-term Unemployment Project) och urvalet gjordes i början av 1996 ur HÄNDEL-databasen vid Arbetsmarknadsstyrelsen. Denna databas består av information om alla arbetslösas arbetsmarknadssituation från 1992 till 1996. Intervjuerna gjordes via telefon och 74 procent besvarade frågorna. Det var endast 7 procent av bortfallet som avböjde att delta i undersökningen. Den resterande delen föll bort på grund av faktorer såsom; hemligt telefonnummer, språksvårigheter, utlandsvistelse etc. Frågorna behandlade psykiskt välmående, arbetsorientering, social situation, sökbeteende, fritidsaktiviteter, ekonomi, arbetsfördelning i hemmet, parternas sysselsättning etc.

För att kunna undersöka hur olika faktorer påverkar fördelningen av hushållsarbete, välmåendet och relationens kvalitet används en multivariat analysmetod som går under benämningen "Multiple Classification Analyses" (MCA-analys). Metoden skapar ett antal använd-

bara mått. Medelvärde anger medeltalet för varje kategori på den beroende variabeln. Beta-koefficienten är ett mått på sambandet mellan den beroende och oberoende variabeln under kontroll av övriga oberoende variabler. Ju högre värdet är på koefficienterna, desto starkare är sambandet mellan variablerna. Koefficienterna kan ej tolkas som procent men de är jämförbara med varandra.

11.2 Arbetets betydelse för arbetslösa män och kvinnor

I västvärldens betonas ofta förvärvsarbetets värde för människan som individ och för samhället i stort. Har då arbetet samma betydelse för män och kvinnor som befinner sig i olika sociala sammanhang? Detta är av stor vikt att utröna eftersom, vilket senare kommer att visas, arbetets värde är av stor betydelse för hur män och kvinnor lyckas hantera sin arbetslöshetssituation. Ett sätt att belysa ovanstående fråga på är att studera hur människor som inte har något arbete ser på förvärvsarbetets psykosociala och ekonomiska funktion.

Äldre arbetslöshetsstudier visar ofta att kvinnor upplever den egna arbetslösheten som mindre betungande än män. Detta tros hänga ihop med att kvinnor haft en traditionell förankring i hemarbetet som delvis eller helt kunnat ersätta tomrummet efter det förlorade förvärvsarbetet. De har också oftast haft en del av sin identitet sammankopplad med hushållsarbetet vilket gjort att de påverkats mindre av den statusförlust som uppstår som en följd av arbetslösheten. För män har det varit mer komplicerat. De har oftast förvärvsarbetat mycket i hela sitt vuxna liv, vilket inneburit att de haft svårt att finna en tillfredsställande sysselsättning i hemmet som arbetslösa. Dessutom har mannen oftast varit huvudförsörjare vilket inneburit att ekonomin försämrats kraftigt på grund av arbetslösheten. Reaktionen som passivitet, apati, desperation och en känsla av att inte längre ha något värde har varit vanligt förekommande (Jahoda, 1971 och Komarovskij, 1973).

Många undersökningar på senare tid visar dock att kvinnor drabbas minst lika hårt som män av arbetslöshetens negativa konsekvenser (Warr m.fl., 1988; McGhee & Fryer, 1989; Ensminger & Celentano, 1990; Dew m.fl., 1991; Leana & Feldman, 1991; Colbjörnsen m.fl., 1992; Leeftang m.fl., 1992; Thune & Underlind, 1992 och Chen m.fl., 1994). I en studie av alla långtidsarbetslösa i Skellefteå visade det sig att det fanns en kraftig generationsskillnad, särskilt bland kvinnor, när det gällde upplevelsen av arbetslöshetssituationen. Resultatet antyder att saknaden efter ett förvärvsarbete får konsekvenser för dagens unga kvinnor medan den äldre generationens kvinnor lyckas ganska väl med att anpassa sig till arbetslösheten (Nordenmark, 1995). Denna

förändrade bild antas i första hand bero på den kraftiga ökningen av andelen kvinnor på den reguljära arbetsmarknaden under 1960- och 70-talen, vilket medfört att de yngre kvinnorna i undersökningen präglats av en social miljö där kvinnligt förvärvsarbetsdeltagande setts som något naturligt. I dag är det sällan som vare sig kvinnan eller mannen önskar ikläda sig hemmafrurollen.

I denna undersökning mäts förvärvsarbetets betydelse för arbetslösa män och kvinnor med hjälp av WIS-skalan (Work Involvement Scale) och två andra frågor rörande arbetets ekonomiska värde och hemarbetets betydelse. WIS-skalan har utarbetats av Warr, Cook och Wall (1979) och syftar till att mäta förvärvsarbetets psykosociala funktion (se Nordenmark, 1997). Den består av fem påståenden som till exempel: "Även om du vann en stor summa pengar skulle du förvärvsarbeta" och "bland det viktigaste som finns i livet är förvärvsarbete". Svaren har summerats till ett index som varierar från 0 till 20, där 0 står för mycket låg arbetsorientering och 20 för mycket hög arbetsorientering. Syftet med WIS-skalan är alltså att försöka kartlägga förvärvsarbetets betydelse för identiteten, aktiviteten och det sociala livet, det som Jahoda (1982) benämner arbetets latenta funktioner. Frågan rörande arbetets ekonomiska funktion indikerar hur betydelsefullt arbetet är rent ekonomiskt för den arbetslöse och frågan rörande synen på hemarbetet syftar till att mäta i vilken utsträckning arbetslösa kvinnor och män kan tänka sig att ersätta förvärvsarbete med hushållsarbete.

Resultaten presenteras i tabell 11.1.

Tabell 11.1 *Arbetets funktion för arbetslösa män och kvinnor i olika ålderskategorier och familjeförhållanden.*

	Arbetets betydelse		Pengarna är mycket viktiga (%)		Hemarbete är inte lika tillfredsställande (%)	
	Arbetsorientering (medelvärde)					
	Kvinna	Man	Kvinna	Man	Kvinna	Man
Ålder	***	***		*		**
18-25	17,0	16,3	24	43	79	79
26-30	16,3	16,4	30	32	70	78
31-40	15,7	16,8	35	37	63	73
41-50	15,2	16,7	34	47	66	71
51-66	13,2	14,6	25	34	61	71
Civilstånd	*	***	***		***	
Sambo, barn	15,2	17,1	30	39	56	75
Sambo, ej barn	15,3	15,5	21	40	66	72
Ensam, barn	16,6	15,3	50	43	79	52
Ensam, ej barn	16,0	15,9	25	38	82	76

*** P = 0,001 ** P = 0,01 * P = 0,05 . N (ca) = 935 män och 796 kvinnor

Som siffrorna i de två inledande kolumnerna visar är arbetsmotivationen relativt hög i alla kategorier. Medelvärde på WIS är ca 16 poäng av 20 möjliga. Sambandet mellan ålder, kön och WIS antyder att yngre generellt är mer arbetsorienterade än äldre och att män värderar förvärvsarbetet något högre än kvinnor. Resultatet i tabell 11.1 visar dock att generationsskillnaden i första hand gäller för kvinnor. Männen tenderar att värdera förvärvsarbetet lika högt i åldrarna 18–50 år, medan de över 50 år har något lägre arbetsmotivation. Den av kategorierna som är mest arbetsorienterad är de yngsta kvinnorna samtidigt som de äldsta kvinnorna värdesätter förvärvsarbetet minst, vilket stämmer väl överens med den lokala undersökningen i Skellefteå (Nordenmark, 1995). Detta är ett resultat som indikerar att förvärvsarbetets psykosociala värde är stort för arbetslösa i allmänhet och för unga arbetslösa kvinnor i synnerhet. Sambandet mellan ålder och arbetets ekonomiska funktion visar att män överlag värderar pengarna som arbetet ger mer än vad kvinnor gör. Skillnaden mellan arbetslösa män och kvinnor är störst bland de yngsta vilket antyder att den höga arbetsmotivationen bland unga kvinnor i första hand kan härledas till arbetets psykosociala värde snarare än till dess ekonomiska.

Vid studiet av hemarbetets betydelse återfinns en liknande generationsklyfta bland kvinnor som vid analysen av förvärvsarbetets psykosociala värde. Det är en betydligt större andel av de äldre kvinnorna som anser att hemarbetet är lika tillfredsställande som förvärvsarbete än vad som är fallet bland de yngsta, vilket indikerar att hemarbete inte är ett alternativ till förvärvsarbete bland unga kvinnor på samma sätt som det är för de äldsta kvinnorna. Det ska dock påpekas att denna generationsskillnad till viss del kan förklaras av att många av de yngsta kvinnorna inte är sammanboende eller har barn, vilket är faktorer som sänker arbetsorienteringen hos kvinnor. Männens upplevelse av hemarbetets funktion uppvisar inget signifikant samband med ålder.

När det gäller relationen mellan variablerna civilstånd och arbetsorientering antyder tabell 11.1, i de arbetslösa männens fall, att förvärvsarbetet betyder mest för sammanboende med barn, vilket kan tyckas vara något märkligt. Detta skulle möjligen kunna förklaras av att männen även idag tar på sig huvudansvaret för familjens försörjning och därmed saknar arbetet av ekonomiska skäl när de är arbetslösa. Denna hypotes motsägs dock av siffrorna i kolumn tre och fyra som visar att män som är sammanboende med barn inte värderar förvärvsarbetets ekonomiska funktion högre än andra män. Som siffrorna angående hemarbetets funktion visar värdesätter inte heller dessa män hemarbetet mer än andra. Resultaten antyder alltså att de sammanboende männen med barn uppskattar förvärvsarbetets psykosoci-

ala värde mer än andra trots, eller tack vare, att de lever tillsammans med en partner och barn. I kvinnornas fall är trenden till viss del den motsatta. Det är de ensamstående kvinnorna som har den högsta arbetsorienteringen och detta gäller i synnerhet för ensamstående med barn. De sistnämnda kvinnorna har, som tabell 11.1 antyder, även ett stort behov av förvärvsarbete av ekonomiska skäl. Detta är resultat som mot bakgrund av diagram 11.2 är mycket viktiga att lyfta fram. Ensamstående kvinnor med barn är en kategori med ett mycket högt arbetslöshetstal samtidigt som de har stora psykosociala och ekonomiska behov av ett förvärvsarbete. Slutligen indikerar siffrorna att arbetslösa kvinnor värderar hemarbetet högre när de är sammanboende och har barn jämfört med när de är ensamstående. Det sistnämnda, som kan tyckas vara en naturlig följd av familjebildning, gäller alltså inte i samma utsträckning för män.

Detta avsnitt har belyst vilken betydelse förvärvsarbetet har för arbetslösa män och kvinnor i olika sociala situationer. När det gäller det psykosociala värdet av förvärvsarbetet bland kvinnor finns en tydlig generationsklyfta som visar att de yngre kvinnorna är betydligt mer arbetsorienterade än de äldre. Kvinnor under 25 år är faktiskt den grupp som har den högsta arbetsmotivationen bland alla kvinnor och män. Resultatet indikerade också att ensamstående kvinnor med barn har både ekonomiska och psykosociala motiv för att arbeta.

11.3 Arbetslöshet och fördelning av hushållsarbete

Det huvudsakliga syftet med detta avsnitt är att undersöka hur kvinnors respektive mäns arbetsmarknadsstatus påverkar fördelningen av hushållsarbete. Är det till exempel så att arbetslösa män ägnar mer tid åt hemarbete än förvärvsarbetande och vilken betydelse har partnerns sysselsättning i detta sammanhang? Vad som ska inkluderas i begreppet hushållsarbete eller hemarbete är emellertid långt ifrån oproblematiskt. Den amerikanske forskaren Kathryn Walker definierar hushållsarbete som "en mångfald av meningsfulla aktiviteter som utförs av individuella hushåll för att åstadkomma varor och tjänster som ger hushållet förutsättningar att fungera" (Boalt, 1983). Det handlar alltså om det obetalda arbete som utförs i hemmet och som vid sidan av det inkomstbringande förvärvsarbetet är en förutsättning för ett väl fungerande familjeliv.

Det har genomförts ett antal svenska och internationella studier vars syfte har varit att utreda och kartlägga hemarbetets omfattning och fördelning (Svenska: Boalt, 1983; Nermo, 1994; Nyberg, 1990 och SCB, 1992. Internationella: Farkas, 1976; Gallie m.fl., 1994; Liem & Liem 1988; Morris, 1990; Pahl, 1984; Perrucci m.fl., 1978;

Presland & Antill, 1987 och Shamir, 1986). Oavsett land och tidsepok visar resultaten tämligen entydigt att det i huvudsak är kvinnor som ansvarar för hemarbetet. Det finns dock även andra faktorer som i de flesta av dessa studier visat sig ha effekt på uppdelningen av hushållsarbetet inom familjen. Ålder påverkar i de flesta studier fördelningen av hemarbetet på så vis att yngre män engagerat sig mer än äldre. Detta antyder att deltagande i familjearbetet till viss del är en generations- eller livscykelfråga. När det gäller effekten av hemmaboende barn pekar resultaten åt olika håll. Medan de flesta studier visar att rollfördelningen är mer traditionell när det finns barn med i bilden visar till exempel Nermo (1994) att förekomst av barn inte har någon signifikant effekt på fördelningen av hushållsarbetet mellan män och kvinnor. Vidare har klass påverkat arbetsfördelningen på så vis att fördelningen har varit mer ojämlik ju längre ned i klasshierarkin man kommit. Slutligen visar vissa av ovanstående studier att huvudansvaret för hemarbetet är relaterat till kvinnors och mäns förvärvsarbets-tid. Ju mer kvinnan förvärvsarbetar och ju mindre mannen förvärvsarbetar, desto mer jämlik är fördelningen av hushållsarbetet. Gallie, Gershuny & Vogler (1994) konstaterar dock att det snarare handlar om tämligen marginella variationer än om en fundamental förändring av traditionella könsroller. Liem & Liem (1988), Morris (1990), Nyberg (1990) och Shamir (1986) konstaterar till och med att mannens och kvinnans hushållsarbets-tid inte påverkas nämnvärt av deras förvärvsarbets-tid.

Arbetsmarknadsstatus och hemarbete

Frågorna i LUP angående hemarbetets fördelning är relaterade till vem som gjort vad under den senaste månaden, vilket ökar sannolikheten för att svaren verkligen relateras till den arbetsmarknadssituation som råder för kvinnan respektive mannen vid intervjutillfället. I syfte att ytterligare öka denna sannolikhet ingår endast respondenter som, förutom att de var arbetslösa vid intervjutillfället, även var arbetslösa en månad tidigare. Eftersom det är tänkbart att hushållsarbets-tets fördelning upplevs olika beroende på om det är en man eller kvinna som lämnat uppgiften redovisas svaren från de kvinnliga och manliga respondenterna var för sig.

I LUP-materialet ingår ett antal frågor om vem i familjen som utför hushållssysslor som till exempel tvätta, städa, laga och handla mat. Frågorna har besvarats av öppet arbetslösa män och kvinnor och svaren har relaterats till om partnern är öppet arbetslös, deltid- eller heltidsanställd. Det är inte ovanligt att man förklarar den ojämlika arbetsfördelningen i hemmet genom att hänvisa till mannens stora en-

gagemang, vad gäller tid och kraft, i förvärvsarbetet medan kvinnan ofta arbetar deltid. Om det är den tid och kraft som finns till förfogande som är avgörande för hur stor andel av hushållsarbetet som utförs av mannen respektive kvinnan borde både män och kvinnor som arbetar deltid lägga ned mer tid på hushållsarbete jämfört med dem som heltidsarbetar och de som är arbetslösa borde ägna mer tid åt hemarbete än de som deltidsarbetar. Resultatet redovisas i tabell 11.2.

Tabell 11.2 Arbetslösa kvinnors och mäns upplevelse av hur hushållsarbetet fördelats den senaste månaden och partnerns sysselsättning (%).

	Kvinna arbetslös och respondent			Man arbetslös och respondent		
	Partner arbetslös	Partner deltid	Partner heltid	Partner arbetslös	Partner deltid	Partner heltid
Tvättat kläder						
Oftast kvinnan	61	86	86	71	68	47
Lika ofta	38	10	11	22	23	26
Oftast mannen	2	3	2	7	9	27
Städat						
Oftast kvinnan	38	79	77	40	38	12
Lika ofta	61	19	22	53	34	48
Oftast mannen	2	2	1	7	27	39
Lagat mat						
Oftast kvinnan	52	74	81	43	33	27
Lika ofta	36	26	13	41	33	27
Oftast mannen	13	0	2	16	34	47
Handlat mat						
Oftast kvinnan	30	54	56	13	21	13
Lika ofta	62	42	39	75	43	53
Oftast mannen	8	4	5	13	36	34
Gjort mindre reparationer						
Oftast kvinnan	5	18	11	3	1	0
Lika ofta	25	25	30	14	10	14
Oftast mannen	70	58	60	73	89	86
N (ca)	64	58	172	60	97	133
Tillbringat mest tid med barnen						
Oftast kvinnan	40	79	82	3	5	12
Lika ofta	47	21	17	79	63	43
Oftast mannen	13	0	1	18	32	45
N	40	38	112	34	65	76

I de fall när både respondenten och partnern är arbetslösa är det möjligt att jämföra kvinnors och mäns upplevelse av vem som gör vad vid

likartad arbetsmarknadssituation. Oavsett vem som svarar är det sällan som han/hon menar att det är mannen som ansvarar för någon av de dagliga hushållssysslorna när båda är arbetslösa. Det finns dock en märkbar skillnad mellan mäns och kvinnors svar. Män anser att hushållsarbetet delas i betydligt högre utsträckning än vad kvinnor i samma arbetsmarknadssituation menar. När det gäller genomförandet av mindre reparationer är förhållandet det omvända. Oavsett vem som besvarar frågan är det endast ett fåtal av de arbetslösa som anser att kvinnan utför dessa, även om det också här finns en viss diskrepans mellan svaren från kvinnliga respektive manliga respondenter.

Tabell 11.2 visar att de arbetslösa kvinnorna upplever att mannen mycket sällan tar huvudansvaret för tvätt, städning eller inköp av mat oavsett arbetsmarknadsstatus. Detta sker dock till viss del när det gäller matlagning och umgänget med barnen. Tretton procent av de arbetslösa kvinnorna menar att den arbetslöse partnern oftast lagar maten och tillbringar mest tid tillsammans med barnen, medan i stort sett ingen upplever detta när mannen deltids- eller heltidsarbetar. Den tydligaste förändringen när det gäller sambandet mellan mannens arbetsmarknadsstatus och hushållsarbetstid består i att han oftare delar på arbetsbördan när han själv också är arbetslös. Däremot spelar det ingen större roll om han deltids- eller heltidsarbetar. I dessa fall är det den arbetslösa kvinnan som till cirka tvåtredjedelar sköter de dagligen återkommande sysslorna. Den enda variabel som inte uppvisar något signifikant samband med mannens arbetsmarknadsstatus är variabeln "gjort mindre reparationer". Trots att kvinnan är arbetslös sköts denna syssla oftast av mannen oavsett om han är arbetslös, arbetar deltid eller heltid.

Även de arbetslösa manliga respondenterna menar att det nästan alltid är de som, oavsett kvinnans arbetsmarknadssituation, ansvarar för reparationsarbetet. Det starkaste sambandet mellan kvinnans arbetsmarknadsstatus och hemarbetstid återfinns när det gäller städning. I detta fall är det 7 procent av männen som anser att de lägger ned mer tid på städning än sin partner när denne också är arbetslös. När kvinnan arbetar deltid är det 27 procent av männen som anser att de oftast tar hand om städningen och när hon arbetar heltid är det 39 procent som anser det samma. Även de övriga hushållsgöromålen uppvisar relativt starka samband med kvinnans arbetsmarknadsstatus. Det bör dock påpekas att resultaten i tabell 11.2 visar att det nästan är dubbelt så vanligt att den heltidsarbetande kvinnan ansvarar för tvätten än att den arbetslöse mannen gör det och att det är lika vanligt eller vanligare att deltidsarbetande kvinnor ansvarar för tvätt, städning och matlagning, trots att mannen är arbetslös och respondent. Det se-

nare är som tidigare visats inte helt utan betydelse när det gäller att bedöma tidsanvändning i hushållet.

Andra faktorerers betydelse för hushållsarbetstid

I syfte att försöka skapa en sammanfattande bild av hushållsarbetets fördelning och dess samband med parternas sysselsättning, under kontroll av andra oberoende variabler, skapas ett index utifrån de variabler i tabell 11.2 som mäter hushållsarbete. Syftet med indexet, som fortsättningsvis benämns som "hushållsarbete", är att det i huvudsak ska täcka hushållssysslor som återkommer i stort sett dagligen. Med anledning av detta plockas variabeln "gjort mindre reparationer" bort. Detta kan tyckas vara orättvist mot männen i undersökningen men då ska man ha i åtanke att andra, ej dagliga och traditionellt kvinnliga sysslor som att stryka, sy och ansvara för kontakten med barnomsorg och skola, inte heller finns med. Tidsåtgång till umgänge med barnen utesluts också eftersom det endast berör par med barn. Kvar blir då variablerna "tvätta kläder" "städa" "laga mat" och "handla mat". Indexet "hushållsarbete" varierar mellan -4 och 4, det förstnämnda betyder att mannen vanligen utför alla sysslor och det sistnämnda att kvinnan vanligen utför alla sysslor. Med 0 menas att mannen och kvinnan delar på sysslorna och/eller utför lika många var. Detta värde kan alltså likställas med att förhållandet i någon mån är jämställt, åtminstone när det gäller de aktuella hushållssysslorna. Värdena däremellan indikerar hur mycket större andel av hushållsarbetet som mannen eller kvinnan utför relativt sin partner.

Den oberoende variabel som är av störst intresse i detta sammanhang är fortfarande parternas arbetsmarknadsstatus. Syftet med den kommande multivariata analysen är att kontrollera effekten av arbetsmarknadsstatus genom att konstanthålla andra variabler som är av intresse i detta sammanhang. Utifrån den inledande forskningsgenomgången i detta avsnitt kan det förväntas att yngre generationer är mer jämställda än äldre. Med anledning av detta introduceras den oberoende variabeln ålder. Vidare är det tänkbart att förekomst av barn kan påverka fördelningen av hemarbete genom att hemarbetet då blir mer omfattande och betungande. Sannolikt är det först då som det visar sig hur jämställda mannen och kvinnan egentligen är. Det kan också tänkas att den förmodade effekten av ålder till största delen är ett resultat av att ungdomar sällan har barn. Även detta kan det kontrolleras för i en multivariat analys genom att ta hänsyn till förekomsten av hemmaboende barn. Till sist är det mot bakgrund av avsnittets inledande resonemang också troligt att högutbildade är mer jämställda än lågutbildade, vilket legitimerar införandet av den obero-

ende variabeln utbildning. Resultatet av analysen redovisas i tabell 11.3.

Tabell 11.3 MCA- analys av arbetslösa kvinnors och mäns syn på fördelning av hushållsarbete den senaste månaden (-4 = mannen gör vanligen allt, 0 = jämställda, 4 = kvinnan gör vanligen allt).

	Kvinna arbetslös och respondent	Man arbetslös och respondent
	Medelvärde (Beta)	Medelvärde (Beta)
Partners sysselsättning	(0,34***)	(0,33***)
Arbetslös	1,62	1,25
Deltid	2,87	0,45
Heltid	2,82	-0,46
Ålder	(0,25***)	(0,10)
18-25	1,71	-0,21
26-30	2,48	0,16
31-40	2,69	-0,01
41-50	2,68	0,15
51-65	2,99	0,44
Barn	(0,07)	(0,03)
Har barn	2,64	0,25
Har ej barn	2,44	0,12
Utbildning	(0,09)	(0,17*)
Förgymnasial	2,62	0,49
Gymnasium	2,62	0,15
Högskola	2,19	-0,78
R ²	0,202	0,154

*** P = 0,001 ** P = 0,01 * P = 0,05

Tabellen visar att sambandet mellan partners arbetsmarknadsstatus och fördelningen av hemarbetet är starkt även vid en kontroll av effekten från ålder, barn och utbildning. När kvinnan är respondent och arbetslös, samtidigt som mannen är arbetslös, indikerar resultatet att hon utför 1,6 hushållssysslor fler än mannen medan motsvarande siffra för de intervjuade männen är 1,3. Resultatet visar vidare att arbetslösa kvinnor ansvarar för nästan tre hemarbetssysslor fler än mannen oavsett om han arbetar deltid eller heltid. När man studerar de arbetslösa männens uppfattning visar det sig att resultatet varierar från 1,2 till -0,5 beroende på om partnern är arbetslös, deltids eller heltidsarbetande, vilket antyder att partners arbetsmarknadsstatus spelar en väsentlig roll. Samtidigt bör det noteras att den deltidsarbetande kvinnan i genomsnitt gör nästan en "halv sak" mer trots att

mannen är öppet arbetslös. Det sistnämnda indikerar att de traditionella könsrollsmönstren lever kvar oavsett mannens och kvinnans arbetsmarknadsstatus. Det enda fall då mannen utför något fler sysslor än kvinnan är när mannen är arbetslös och partnern heltidsarbetar. Slutsatsen av detta blir alltså att de mest jämställda paren, när det gäller arbetsinsatsen i hemmet, är de som består av en heltidsarbetande kvinna och en öppet arbetslös man.

De övriga variablerna i tabell 11.3 uppvisar i stort sett förväntade samband. Effekten från ålder visar att yngre arbetslösa kvinnor gör en mindre andel av hushållsarbetet än vad de äldre gör. Kvinnor mellan 18–25 år gör 1,7 saker mer än sin partner medan kvinnor mellan 51–60 år i genomsnitt utför tre sysslor fler än mannen. Resultaten antyder alltså att de yngsta kvinnorna i undersökningen inte tar på sig hela arbetsbördan i hemmet även om de är arbetslösa. Detta stämmer väl överens med resultatet i tabell 11.1 som visade att hemarbetet sällan är ett alternativ till förvärvsarbetet bland kvinnor mellan 18–25 år. Om det finns hemmaboende barn eller ej har ingen signifikant effekt på hemarbetets fördelning, vilket mot bakgrund av tidigare studier är något oväntat. Dessa resultat antyder att effekten av ålder verkligen orsakas av en existerande generationsskillnad och inte av att ungdomar sällan har barn. Utbildning uppvisar ett signifikant samband med fördelning av hushållsarbete, när det gäller de arbetslösa manliga respondenterna, på så vis att högutbildade tar en större andel av hushållsarbetet jämfört med lågutbildade. Sammanfattningsvis kan det dock konstateras att effekterna av dessa variabler på fördelningen av hemarbetet är betydligt svagare än effekten av partners sysselsättning.

11.4 Välmående och relationens kvalitet

Som den inledande diskussionen i detta kapitel visade finns det ett antal studier som undersökt hur arbetslöshet och dess konsekvenser påverkar familjen och dess medlemmar. Dessa undersökningar visar överlag att familjens ekonomi ofta försämras till följd av arbetslösheten men också att det är vanligt förekommande att det familjära umgänget och äktenskapet påverkas negativt. Mot bakgrund av detta är det intressant att i detta avslutande avsnitt analysera vad de faktorer som studerats i de tidigare avsnitten betyder för mannens och kvinnans välmående och för familjelivet i stort. Vad betyder alltså arbetslöshetens psykosociala och ekonomiska konsekvenser, samt rollfördelningen i hemmet, för individens och familjens välmående och vilken betydelse har arbetslöshetstid och partners sysselsättning i detta

sammanhang? Till sist diskuteras även sambandet mellan psykiska reaktioner och reaktioner på familjenivå.

Relationens kvalitet mäts med hjälp av fyra frågor. Två frågor knyter an till arbetslösheten och lyder som följer: Har relationen till, 1) din make/maka – sambo, 2) ditt/dina barn, blivit bättre eller sämre sedan du blev arbetslös medan resterande två frågor handlar om hur relationen till partner och barn upplevs i allmänhet. Svaren på de frågor som knyter an till arbetslösheten varierar i fem steg från mycket bättre till mycket sämre medan svaren på de övriga två frågorna varierar från mycket till inte alls tillfredsställande. Det handlar alltså om relativt oprecisa och grova mått som grundar sig på en helhetsbedömning av den arbetslöse respondenten, men som trots detta sannolikt fungerar som en indikator på relationens kvalitet. Det psykiska välmåendet mäts med hjälp av General Health Questionnaire (GHQ) som består av tolv påståenden som kretsar kring upplevelsen av vardags-situationen. Svaren har summerats till ett index. Ju högre värde, desto sämre välmående (Goldberg, 1972). Arbetslöshetstiden avser antalet arbetslöshetsdagar under den senaste arbetslöshetsperioden.

Betydelsen av arbetslöshetstid och partnerns sysselsättning

Det finns alltså ett antal äldre och nyare studier som pekar på arbetslöshetens negativa påverkan på familjen och dess medlemmar. Tabell 11.4 visar på sambandet mellan partnerns arbetsmarknadsstatus och variablerna GHQ, relationen till partnern och relationen till barnen. Eftersom resultaten inte skiljer sig åt nämnvärt beroende på om det är en man eller en kvinna som besvarat frågorna görs ingen uppdelning efter kön i detta fall.

Inledningsvis kan det konstateras att procenttalen i kolumn tre visar att det är en dubbelt så stor andel av de arbetslösa respondenterna som anser att relationen till partnern har försämrats till följd av arbetslösheten än som menar att relationen har förbättrats. Hela 76 procent anser dock att arbetslösheten inte påverkat samlivet med partnern över huvudtaget. När det gäller relationen till barnen är det till och med betydligt fler som upplever att arbetslösheten haft en positiv påverkan, jämfört med antalet som menar att relationen försämrats till följd av arbetslösheten. Endast 7 procent anser att arbetslösheten haft en negativ effekt på samlivet med barnen. Dessa resultat får anses vara tämligen uppseendeväckande mot bakgrund av att tidigare forskningsresultat överlag visat att arbetslöshet oftast har en negativ effekt på familjelivet. Möjligen är det trots allt så att den utökade fritid som

ofta uppstår som en följd av arbetslöshet ofta utnyttjas till att skapa en fördjupad kontakt, åtminstone när det gäller relationen till barnen.

Tabell 11.4 Sambandet mellan partners sysselsättning och GHQ, samt relation till partner och barn.

	Partners sysselsättning		Sign (Totalt)
	Ej arbetslös	Arbetslös	
GHQ (medelvärde)	16,46	18,09	*
Relation till partner efter arbetslöshet			
Bättre	8	7	(8)
Oförändrat	77	71	(76)
Sämre	15	22	(16)
N	767	195	962
Relation till barn efter arbetslöshet			*
Bättre	25	16	(23)
Oförändrat	69	72	(70)
Sämre	6	11	(7)
N	450	115	565

*** P = 0,001 ** P = 0,01 * P = 0,05

Tabell 11.4 visar vidare att det finns ett samband mellan partners arbetsmarknadsstatus och det psykiska välbefinnandet på så vis att de som har en arbetslös partner mår sämre psykiskt än de som har en partner som inte är arbetslös. Trenden är densamma när det gäller upplevelsen av hur samlivet fungerar. Det är en större andel av de som har en arbetslös partner som upplever att relationerna inom familjen försämrats, även om detta resultat inte är signifikant i fallet med relationen till partnern.

Även respondentens arbetslöshetstid uppvisar ett signifikant samband med variablerna psykiskt välmående och relationen till partner och barn.

Tabell 11.5 indikerar att arbetslöshetstid är relaterad till välmåendet och familjelivet på så vis att långvarig arbetslöshet försämrar det psykiska välmåendet och familjelivets funktionssätt. Det psykiska välbefinnandet är bäst bland dem som har en arbetslöshetstid som understiger 6 månader och sämst bland dem som varit arbetslösa mer än 2 år. När det gäller sambandet mellan arbetslöshetstidens längd och relationen till partner och barn är mönstret inte lika entydigt. Resultaten antyder dock att lång arbetslöshetstid är relaterad till försämrade relationer inom familjen. Särskilt tydligt är detta när arbetslöshetstiden överstiger 6 månader.

Tabell 11.5 *Sambandet mellan arbetslöshetstid och GHQ, samt relation till partner och barn.*

	Arbetslöshetstid			Sign
	-6 mån	6 mån-1 år	2 år-	
GHQ (medelvärde)	15,59	16,77	18,42	***
Relation till partner efter arbetslöshet				*
Bättre	9	8	6	
Oförändrat	80	74	75	
Sämre	11	19	19	
N	343	368	252	963
Relation till barn efter arbetslöshet				***
Bättre	28	21	20	
Oförändrat	70	66	74	
Sämre	2	12	7	
N	211	217	137	565

*** P = 0,001 ** P = 0,01 * P = 0,05

Huruvida sambanden mellan långtidsarbetslöshet och psykiskt välmående samt samlivet inom familjen är en direkt effekt av, eller resultatet av selektion till, arbetslöshet är svårt att utreda med hjälp av tillgängliga data. Båda förklaringsalternativen är fullt möjliga. Det är tänkbart att det i huvudsak är grupper med dålig utbildning, ohälsa, etc som selekteras ut till långtidsarbetslöshet. En undersökning av Åberg (1997) talar dock emot denna hypotes. Denna studie visar att det under den senaste tidens djupa lågkonjunktur inte finns någon större skillnad mellan korttids- och långtidsarbetslösa med avseende på till exempel utbildningsnivå. Det finns även ett antal longitudinella undersökningsresultat som styrker effekt-hypotesen. Ett exempel är Banks och Jacksons undersökning (1982) som kartlade förekomsten av psykiska besvär hos 747 elever. Eleverna undersöktes dels när de gick i sista årskursen i grundskolan, dels ett år senare när somliga hade arbete medan andra var arbetslösa. Så länge man gick i skolan fanns det endast en marginell skillnad mellan eleverna, men ett år senare hade de som fått arbete förbättrat sin psykiska hälsa medan de som blivit arbetslösa försämrat sin.

Arbetets psykosociala och ekonomiska värde samt hemarbetets fördelning

Som diskuterades i inledningen av detta kapitel är det troligt att de psykosociala och ekonomiska konsekvenserna av arbetslöshet har betydelse för familjens och dess medlemmars välmående. Dessutom är det, mot bakgrund av tidigare forskning, sannolikt att graden av flexibilitet i könsrollsmönstret påverkar de arbetslösas familjeliv.

Sambandet mellan dessa faktorer och individens välmående, samt parrelationens kvalitet, analyseras i tabell 11.6. Förvärvsarbetets psykosociala funktion mäts med hjälp av samma index (WIS) som användes i det inledande avsnittet i detta kapitel och den ekonomiska situationen mäts med hjälp av en fråga om hur svårt det är att få ekonomin att gå ihop. Könrollernas flexibilitet mäts med hjälp av samma index (hushållsarbete) som utarbetades i föregående avsnitt. Det psykiska välmåendet mäts med hjälp av "GHQ" och relationens kvalitet mäts med hjälp av frågan: Hur upplever du att relationen till din partner är? Ju högre poäng, desto sämre välmående och relation.

Tabell 11.6 MCA-analys av arbetslösas psykiska välmående och relation till partner. Medelvärde (Beta).

	GHQ (medelvärde)		Relation till partner	
	Kvinna resp	Man resp	Kvinna resp	Man resp
Partners arbetsmarknadsstatus	(0,08)	(0,02)	(0,01)	(0,01)
Ej arbetslös	17,10	16,38	1,42	1,38
Arbetslös	18,81	15,94	1,41	1,40
Arbetslöshetstid	(0,11*)	(0,13**)	(0,10)	(0,06)
-6 mån	16,35	15,44	1,32	1,39
6 mån-2 år	17,32	15,87	1,47	1,41
2 år-	18,94	18,09	1,46	1,32
Arbetsorientering	(0,29***)	(0,27***)	(0,14*)	(0,06)
Låg	13,33	11,86	1,29	1,30
Ganska låg	15,58	14,42	1,34	1,35
Hög	17,82	15,18	1,44	1,39
Mycket hög	20,12	18,46	1,51	1,41
Hur klarar man ekonomin	(0,27***)	(0,33***)	(0,14*)	(0,18**)
Med stora svårigheter	20,72	20,39	1,48	1,54
Med vissa svårigheter	18,36	16,56	1,48	1,37
Ganska lätt	14,32	13,30	1,32	1,32
Lätt	14,06	12,36	1,21	1,21
Fördelning av hushållsarbete	(0,12*)	(0,08)	(0,12*)	(0,12*)
Mannen gör mer	12,94	16,20	1,26	1,45
Jämställda	16,67	17,52	1,23	1,25
Kvinnan gör mer	17,80	15,77	1,45	1,40
R ²	0,225	0,272	0,067	0,055

*** P = 0,001 ** P = 0,01 * P = 0,05

Resultaten visar att sambandet mellan arbetslöshetstid och psykiskt välmående består både för män och kvinnor även i en multivariat analys. Det kan också tilläggas att medelvärdet på GHQ-skalan är

17,56 för kvinnor och 16,41 för män, vilket indikerar att arbetslösa kvinnor generellt upplever att de mår sämre än arbetslösa män. Eftersom denna skillnad även påvisats bland förvärvsarbetande män och kvinnor är det dock vanskligt att hävda att detta resultat är relaterat till själva arbetslöshetssituationen. Vidare har de psykosociala och ekonomiska konsekvenserna stor betydelse för hur männen och kvinnorna mår psykiskt. De som saknar arbetets psykosociala funktion och har ekonomiska svårigheter mår betydligt sämre än de med låg arbetsorientering och stabil ekonomi. Effekten av psykosociala faktorer är något starkare bland kvinnor samtidigt som effekten av ekonomin är starkare när det gäller män. Fördelningen av hemarbetet påverkar på så vis att de arbetslösa som har en partner som delar, eller tar huvuddelen av hushållsarbetet, mår något bättre än andra, även om detta resultat inte är signifikant bland männen.

När det gäller relationen till partnern uppvisar varken partners arbetsmarknadsstatus eller arbetslöshetstid ett signifikant samband i en multivariat analys. Däremot finns det för kvinnorna en signifikant effekt från arbetsorientering som indikerar att de som betonar arbetets psykosociala dimension upplever att samlivet med partnern är mindre tillfredsställande än de som har lägre arbetsmotivation. Den ekonomiska situationen är återigen en variabel som har en signifikant effekt både för arbetslösa kvinnor och män, även om den, även i detta fall, är något mer betydelsefull i männens fall. De som har en ansträngd ekonomisk situation har en betydligt mer negativ syn på hur samlivet fungerar, än de som lyckats bevara en stabil ekonomi.

Sambandet mellan fördelning av hemarbetet och relationens kvalitet antyder att de som delar på hushållsarbetet upplever den största tillfredsställelsen, och detta gäller för både män och kvinnor. Det är alltså inte så att arbetslösa män eller kvinnor som utför en stor del av arbetet i hemmet mår bättre och är mer nöjda med sin kärleksrelation än andra arbetslösa. Tvärtom indikerar resultaten i tabell 11.6 att ett stort engagemang i hemarbetet, särskilt bland arbetslösa kvinnor, är relaterat till en försämring av den psykiska hälsan och relationen till partnern. Det finns alltså inget som tyder på att hushållsarbetet kan fungera som substitut för förvärvsarbete bland arbetslösa kvinnor idag. Till slut kan det också tilläggas att den relativt låga andelen förklarad varians, när det gäller relationens kvalitet, antyder att det är en rad andra faktorer som är av avgörande betydelse för hur samlivet fungerar än de som varit möjliga att kontrollera för i denna studie.

Sammanfattningsvis indikerar resultaten i tabell 11.6 att de psykosociala konsekvenserna av arbetslöshet tenderar att slå något hårdare mot kvinnor samtidigt som de ekonomiska konsekvenserna drabbar männen i något högre utsträckning, åtminstone då det gäller välmåen-

det och upplevelsen av hur samlivet fungerar. Effekten av hushållsarbets fördelning är ungefär densamma för män och kvinnor, med den skillnaden att arbetslösa kvinnor som bor tillsammans med en partner som utför huvuddelen av hushållsarbetet tenderar att vara mer nöjda än män i samma situation.

Sambandet mellan psykiskt välmående och relationen till partnern

Förutom att tidigare forskning visat att arbetslösheten och dess psykosociala och ekonomiska konsekvenser, samt de roller som familjerektionerna baserar sig på, haft betydelse för hur familjelivet fungerar, har tidigare studier även visat att den arbetslöse individens psykiska välmående påverkar relationen till övriga familjemedlemmar. Samtidigt är det, som tidigare nämnts, högst sannolikt att kvaliteten på samlivet har stor betydelse för familjemedlemmarnas välmående. Sambandet mellan dessa två faktorer redovisas nedan.

Tabell 11.7 Sambandet mellan GHQ och civilstånd, samt relation till partnern, bland arbetslösa.

	GHQ (medelvärde)	
	Kvinna respondent	Man respondent
Civilstånd	*	**
Sambo, utan barn	17,03	15,15
Sambo, med barn	17,55	17,14
Ensam, utan barn	17,22	17,42
Ensam, med barn	20,12	18,67
Relation till partner	***	***
Mycket tillfredsställande	15,26	15,04
Tillfredsställande	20,19	17,65
Mindre tillfredsställande	27,56	23,62

*** P = 0,001 ** P = 0,01 * P = 0,05

Inledningsvis visar tabell 11.7 att civilstånd har betydelse för det psykiska välmåendet. De arbetslösa som mår sämst är de som är ensamstående med barn medan de som upplever sig ha den bästa hälsan är sammanboende utan barn. Strand (1997) har visat att detta resultat till största delen kan förklaras av den ekonomiska situationen. De arbetslösa som har det svårast ekonomiskt är de ensamstående med barn. Därefter följer i tur och ordning ensamstående utan barn, sammanboende med barn och slutligen sammanboende utan barn. Detta är en ordning som harmonierar väl med sambandet mellan civilstånd och psykiskt välmående bland arbetslösa män och kvinnor.

Som resultaten visar finns det ett tydligt samband mellan psykiskt välmående och hur relationen till partnern upplevs. Variablerna är relaterade till varandra på så vis att ett sämre välmående är förknippat med en dålig relation till partnern eller omvänt, en mindre tillfredsställande relation är relaterat till dålig psykisk hälsa. Sambandet gäller både bland män och kvinnor, även om sambandet är något starkare för kvinnor. Det sistnämnda stödjer till viss del resultatet från en arbetslöshetsstudie av Walsh & Jackson (1995) som visade att en otillfredsställande partnerrelation har betydligt större effekt på kvinnors välmående än på mäns. Sammanfattningsvis visar dock resultaten i tabell 11.7 att reaktioner på individuell och familjenivå är nära sammankopplade med varandra bland såväl arbetslösa män som arbetslösa kvinnor.

11.5 Sammanfattande diskussion

I inledningen av detta kapitel presenterades en analytisk modell som sedan legat till grund för denna undersökning. Det centrala antagandet var att arbetslösheten och dess psykosociala och ekonomiska konsekvenser, samt fördelningen av hemarbetet, på olika sätt påverkar familjen och dess medlemmar. Dessutom utgick modellen från att individernas välmående har betydelse för hur familjen fungerar samtidigt som de individuella reaktionerna påverkar familjelivet. Mot bakgrund av detta var det huvudsakliga syftet med studien att undersöka vilken betydelse olika grader av arbetslöshet (arbetslöshetstid och partnerns arbetsmarknadsstatus), förvärvsarbetets psykosociala och ekonomiska värde, samt arbetsfördelningen i hemmet, har för individuella reaktioner och för familjelivet.

Inledningsvis analyserades förvärvsarbetets ekonomiska och psykosociala betydelse för arbetslösa män och kvinnor. När det gäller förvärvsarbetets psykosociala värde för män och kvinnor som befinner sig i olika sociala sammanhang framkom en del intressanta resultat. Graden av arbetsorientering är, generellt sett, hög bland arbetslösa. Detta antyder att arbetet, vid sidan om dess ekonomiska betydelse, har ett stort psykosocialt värde och detta gäller för såväl arbetslösa män som för arbetslösa kvinnor. Inom kvinnogruppen finns dock en tydlig generationsklyfta på så vis att de yngre kvinnorna är betydligt mer arbetsorienterade än de äldre. Kvinnor under 25 år är faktiskt den grupp som har den största arbetsmotivationen bland alla kvinnor och män. Detta resultat får ett visst stöd av SCB:s AKU-statistik (1995) som visar att den kategori anställda som vill öka sin arbetstid mest är kvinnor under 25 år. Även om detta till viss del kan förklaras av den relativt stora andelen deltidsarbetande inom denna kategori indikerar

resultatet att arbetsviljan är stor bland yngre kvinnor. Orsaken till den tydliga ålderskillnaden kan åtminstone delvis spåras till det faktum att nästan hälften så liten andel av den yngsta ålderskategorin kvinnor som av den äldsta, anser att hemarbete är lika tillfredsställande som förvärvsarbete. Denna undersökning finner alltså inget stöd för att förvärvsarbetets psykosociala värde idag skulle vara betydligt större för män än för kvinnor. Detta gäller särskilt för den yngre generationen.

Vid analysen av vilken effekt partners sysselsättningsgrad har på hushållsarbetets fördelning utkristalliserades två, delvis motsägelsefulla, resultat. Å ena sidan finns det ett starkt samband mellan arbetsmarknadsstatus och fördelning av hemarbetet på så vis att både kvinnor och män utför en betydligt större andel av hushållsarbetet när de är arbetslösa jämfört med när de förvärvsarbetar. Detta gäller även under kontroll av ålder, förekomst av barn och utbildning. Både män och kvinnor utnyttjar alltså en del av sin tid som arbetslös till att utföra hemarbete. Å andra sidan indikerar resultatet att kvinnan tar en stor andel av arbetet oavsett mannens sysselsättning. Det är först när kvinnan heltidsarbetar och mannen är öppet arbetslös som arbetsbördan i hemmet är någorlunda jämnt fördelad, vilket i det stora hela naturligtvis är allt annat än en jämställd arbetsfördelning. Resultatet visar alltså att det finns en flexibilitet när det gäller hemarbetet men också att det även idag pågår en socialiseringsprocess som konstituerar könsroller.

Nästkommende avsnitt analyserade sambandet mellan de ovan nämnda variablerna och individens, samt familjens, välmående. När det gäller de arbetslösas bedömning av hur arbetslösheten påverkat familjerelationerna visade resultaten att det är förhållandevis få som menar att arbetslösheten haft någon effekt över huvudtaget. Bland de som uppger att arbetslösheten påverkat relationen till partner och barn är det dessutom en relativt stor andel som menar att relationen förbättrats till följd av arbetslösheten. Däremot är det psykiska välmåendet relaterat till arbetslöshetstid på så vis att längre arbetslöshetstid är förknippad med en försämrad hälsa bland både kvinnor och män. Huruvida det sistnämnda är ett resultat av selektion till, eller en direkt effekt av, långtidsarbetslöshet är svårt att utreda med hjälp av tillgängliga data, men tidigare forskningsresultat som baserats på longitudinella data har uppvisat ett starkare stöd för effekthypotesen.

Två centrala faktorer som påverkar det psykiska välmåendet och relationen mellan partners är de psykosociala och ekonomiska konsekvenserna av arbetslöshet. De med hög arbetsorientering och svåra ekonomiska problem upplever större svårigheter än de som har lägre arbetsorientering och stabilare ekonomi. Arbetets psykosociala funk-

tion tenderar att vara av något större betydelse för arbetslösa kvinnors välmående än för mäns samtidigt som den ekonomiska funktionen är särskilt betydelsefull för mäns välbefinnande. Fördelningen av hushållsarbetet påverkar välmåendet och relationerna på så vis att "jämsladda" respondenter generellt är mer nöjda än de som utför huvuddelen av hemarbetet. Resultatet indikerar dels att hushållsarbete inte är ett tänkbart alternativ till förvärvsarbete vare sig för kvinnor eller män, dels att jämsladdhet i hushållsarbetet är bra för, eller en indikation på, relationens kvalitet.

Till sist finns det även ett starkt samband mellan psykiskt välmående och hur kvinnor och män ser på relationen till sin partner. De som upplever en hög grad av psykiska besvär anser att relationen till partnern inte är lika tillfredsställande, som de med ett gott välmående hävdar. Detta är särskilt tydlig för kvinnor. Det finns alltså ett starkt samband mellan individuella reaktioner och reaktioner på familjenivå. Frågan är hur kausaliteten ser ut. För det första är det tänkbart att arbetslöshetens negativa effekt på familjelivet orsakar ett lågt välbefinnande hos individen, alternativt att dåliga relationer försvårar individens anpassning till arbetslöshetssituationen. I båda fallen är relationens kvalitet av avgörande betydelse för individens välmående. För det andra är det också högst sannolikt att arbetslöshetens negativa effekter på den enskilde individen gör att hon/han lättare tappar humöret och tålamodet, vilket i förlängningen påverkar samlivet med andra familjemedlemmar negativt. I detta fall orsakar alltså individens låga välbefinnande konflikter inom familjen.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att förvärvsarbetet idag till stora delar är en lika viktig beståndsdel i kvinnors liv som i mäns. På grund av detta är också konsekvenserna av arbetslöshet likartade för både män och kvinnor. Som denna studie visat är det en minoritet av arbetslösa kvinnor som finner en inre tillfredsställelse i hushållsarbete i dag. Detta gäller framför allt för yngre kvinnor men till viss del även för äldre. Trots detta antyder resultaten att arbetslösa kvinnor med en förvärvsarbetande partner ansvarar för i stort sett allt hushållsarbete. Det sistnämnda visar på betydelsen av att kvinnor förvärvsarbetar om arbetet i hemmet ska fördelas någorlunda jämnt mellan män och kvinnor. Visserligen blir den totala arbetsbördan för dessa dubbelarbetande kvinnor betungande, men trots detta är det förmodligen nödvändigt med en hög kvinnlig förvärvsfrekvens för att man ska uppnå något som kan liknas med jämsladdhet i hemarbetet.

Resultaten i denna studie är viktiga att beakta mot bakgrund av den senaste tidens arbetslöshetsutveckling sådan den presenterades i den inledande delen av detta kapitel. Den omfattande strukturomvandlingen har inneburit att arbetslöshetstalet bland kvinnor har fortsatt att öka

den senaste tiden och antas öka även de närmaste åren. Samtidigt har denna undersökning indikerat att förvärvsarbetets psykosociala värde i dag är störst för unga arbetslösa kvinnor. En förklaring till detta är att de inte finner någon nämnvärd tillfredsställelse i hemarbetet. Ytterligare en möjlig orsak till den stora arbetsviljan bland dessa kvinnor är att de uppskattar den självständighet som förvärvsarbetet ger dem gentemot män. I detta sammanhang är det också viktigt att tillägga att graden av arbetsorientering är, som denna studie visar, av avgörande betydelse för välmåendet och för hur samlivet fungerar bland kvinnor. Detta innebär att en ökad andel arbetslösa kvinnor sannolikt kommer att leda till en ökad grad av psykosociala problem bland framförallt yngre kvinnor.

Litteraturförteckning

- Boalt, Carin (1983) "Tid för hemarbete. Hur lång tid då?" i: *Den okända vardagen. Om arbetet i hemmet*, Red. Britta Åkerman. Stockholm: Akademilitteratur.
- Chen, Huey-tsyh, Rose Marks, Michelle & Bersani, Carl A. (1994) "Unemployment classifications and subjektive well-being" *The sociological review*, vol 42, no 1.
- Colbjörnsen, Tom., Dahl, Sven-Åge & Hansen, Hans-Tore (1992) *Langtidsarbetslöshet. Årsaker, konsekvenser og mestrings. SNF-rapport, nr 83*. Bergen: Stiftelsen för samfuns- og næringslivsforskning.
- Dew, Mary Amanda, Penkower, Lili & Bromet, Evelyn J. (1991), "Effects of unemployment on menthal health in the contemporary family". *Behavior modification*, vol 15, no 4.
- Ensminger, Margaret & Celentano, David. (1990) "Gender differences in effect of unemployment on psychological distress". *Social science and medicine*, vol 30, no 4.
- European Commission (1996) *Employment in Europe*. Bryssel: ESSC-EC-EAEC.
- Farkas, George (1976) "Education, wage rates, and the division of labor between husband and wife", *Journal of Marriage and the Family*, vol 38, no 3.
- Gallie, Duncan, Gershuny Jonathan & Vogler, Carolyn (1994) "Unemployment, the household and social networks" i: *Social change and the experience of unemployment*, Red. Duncan Gallie, Catherine Marsh & Carolyn Vogler. Oxford: Oxford University Press.
- Goldberg, D. P. (1972) *The detecting of psychiatric illness by questionnaire. A technique for the identification and assessment of non-psychotic psychiatric disease*. Oxford: Oxford University Press.
- Jahoda, Marie (1982) *Employment and unemployment. A social-psychological analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jahoda, Marie, Lazarsfeld, P. F. & Zeisel, H. (1971) *Marienthal, the sociography of an unemployed community*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Johnson, Laura C., Abramovitch, Rona (1988) "Paternal unemployment and family life", i: *Ecological research with children and families*, Red Pence, Alan R. New York: Teachers College Press.

- Komarovsky, Mirra & College, Batnard (1973) *The unemployed man and his family*. New York: Octagon Books.
- Leana, Carrie & Feldman, Daniel (1991) "Gender differences in responses to unemployment". *Journal of vocational behavior*, vol 38, no 1.
- Leeftang, R., Klein-Hesselink, D & Spruit, I. (1992) "Health effects of unemployment: II. Men and women". *Social science and medicine*, vol 34, no 4.
- Liem, Ramsay & Liem, Joan Huser (1988) "Psychological effects of unemployment on workers and their families". *Journal of social issues*, vol 44, no 4.
- Liem, Ramsay & Liem, Joan Huser (1990) "Effects of unemployment", i Eckenrode, J. & Gore, S. (red.) *Stress between work and family*, New York: Plenum Press.
- McGhee, Janice & Fryer, David (1989) "Unemployment, income and the family: an action research approach". *Social behaviour*, vol 4, no 4.
- Morris, Lydia (1990) *The workings of the household*. Cambridge: Polity Press.
- Nermo, Magnus (1994) "Den ofullbordade jämställdheten" i: *Vardagens villkor* Red. Johan Fritzell & Olle Lundberg. Stockholm: Brombergs Förlag.
- Nordenmark, Mikael (1995) ""Kvinnlig" och "manlig" arbetslöshet": Upplever kvinnor och män arbetslöshet på skilda sätt? *Arbetsmarknad och arbetsliv*, årg. 1, nr 1.
- Nordenmark, Mikael (1997) *Employment commitment and psychological well-being among unemployed men and women*. Arbetspapper. Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- Nyberg, Anita (1990) "Hushållsteknik – mödrars möda och mäns makt" i: *Teknokrati, arbete, makt* Red. Svante Beckman m.fl. Stockholm: Carlssons Förlag.
- Pahl, Raymond Edward. (1984) *Division of labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Perrucci, C. Carolyn., Potter, Harry R. & Rhoads, Deborah, L. (1978) "Determinants of male family-role performance", *Psychology of Women Quarterly*, vol 3, no 1.
- Presland, Pauline & Antill, John K. (1987) "Household division of labour: The impact of hours worked in paid employment", *Australian journal of psychology*, vol 39, no 3.
- Sander, William (1992) "Unemployment and marital status in Great Britain", *Social biology*, vol 39, no 3-4.
- Strand, Mattias (1996) *Unemployment and economic stress*, Arbetsrapport nr 4, LUP-projektet. Sociologiska institutionen, Umeå universitet.
- SCB (1990-1997) *Arbetskraftsundersökningarna*. Stockholm.
- SCB (1992) *Tidsanvändningsundersökningen*. Stockholm.
- Schliebner, Cone T., Peregoy John J. (1994) "Unemployment effects on the family and the child: Interventions for counsellors", *Journal of counselling & development*, vol 72, no 4:3.
- Shamir, Boas (1986) "Unemployment and household division of labour", *Journal of marriage and the family*, vol 48.
- Targ, Dena B. & Perrucci, Carolyn C. (1990) "Plant closings, unemployment and families", *Marriage and family review*, vol 15, no 3-4.
- Thune, Frode & Underlid, Kjell (1992) "Psykiske plager hos arbeidsledige kvinner og menn", *Tidsskrift for norsk psykologforening*, vol 29, no 7.
- Välfärdsprojektet (1996) *Ensamföräldrarna – en utsatt grupp?* Stockholm: Regeringskansliets offsettryckeri.

- Walsh, Susan & Jackson Paul R. (1995) "Partner support and gender: Contexts for coping with job loss". *Journal of occupational and organizational psychology*, vol 68.
- Warr, Peter., Cook, J & Wall, T. (1979) "Scales for the measurement of some work attitudes and aspects of psychological well-being", *Journal of Occupational Psychology*, vol 52.
- Warr, Peter., Jackson, P & Banks, M. (1988) "Unemployment and mental health: Som British studies". *Journal of social issues*, vol 44, no 4.
- Åberg, Rune (1997) *Can unemployment persistency be explained by search theory?* Arbetspapper, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.

Om författarna

GÖRAN AHRNE

är professor i sociologi vid Stockholms universitet. Han arbetade inom den första svenska levnadsnivåundersökningen och skrev en rapport om kvinnors hushållsarbete och dubbelarbete. Han har bedrivit forskning om social skiktning och arbetsförhållanden i ett internationellt jämförande perspektiv och om relationer mellan medborgare och myndigheter. Under senare år har han forskat om maktrelationer och social interaktion i familjer och andra organisationer.

ULLA BJÖRNBERG

är professor i sociologi, med inriktning på kön och familj, vid Göteborgs universitet. Hon forskar om familjeliv med särskild tonvikt på familjepolitikens och förvärvsarbetets betydelse för relationer mellan könen i familj och hushåll. I sina senaste studier har hon samarbetat med forskare i Öst- och Västeuropa och jämfört förändringar i olika familjetypers villkor. För närvarande leder hon ett forskningsprogram inriktat på familjesociologisk teori- och metodutveckling.

KRISTIAN BOLIN

är FD i nationalekonomi och arbetar vid nationalekonomiska institutionen vid Lunds universitet. Hans forskning behandlar familjen ur olika perspektiv. Han har exempelvis skrivit teoretiska arbeten kring tidsallokering och äktenskapskontrakt, men också genomfört empiriska studier bl.a. av familjens stabilitet.

MEHRDAD DARVISHPOUR

är doktorand i sociologi vid Stockholms universitet. Han håller på att skriva sin avhandling om invandringens effekt på förändringar av maktrelationer och konflikter bland iranska familjer i Sverige. Han har tidigare skrivit om familj och kvinnans situation i Iran.

LENNART FLOOD

är professor i ekonometri vid Göteborgs universitet. Han har även varit anställd som sakkunnig på Finansdepartementet. Hans huvudsakliga forskningsområde har varit arbetsutbud och skatter, och han har även sedan flera år varit delaktig i insamlingen av ekonomiska data.

URBAN GRÄSJÖ

är doktorand vid Nationekonomiska institutionen vid Göteborgs universitet. Han avser att skriva en avhandling med inriktning mot analys av hushållens tidsanvändning.

MICHAEL GÄHLER

är doktorand i sociologi vid Stockholms universitet och verksam inom levnadsnivåprojektet vid Institutet för social forskning (SOFI). Han arbetar med en avhandling om skilsmässors olika konsekvenser för barn och vuxna. Han har också varit biträdande sekreterare i Utredningen om den sociala snedrekryteringen till högre studier.

BJÖRN HALLERÖD

är docent i sociologi vid Umeå universitet och bedriver forskning om socialpolitik, inkomstfördelning och levnadsstandard. Han är för närvarande ansvarig för projektet "Mitt, ditt eller vårt" vars syfte är att studera hushållens interna fördelning av resurser.

MARTIN HÖRNQVIST

är FK i sociologi och arbetar inom levnadsnivåprojektet vid Institutet för social forskning vid Stockholms universitet. Han är även huvudsekreterare i Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi (ESO). Hans forskning har rört sig omkring övergången till vuxenlivet och karriärutveckling.

ANNA-KARIN KOLLIND

arbetar som forskare och lärare vid Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Efter ett avhandlingsarbete om Freud har hon främst ägnat sig åt familjesociologisk forskning, bl.a. en studie om familjerådgivningens historia. Hon arbetar f.n. i ett familjesociologiskt forskningsprogram med inriktning på teori- och metodutveckling.

MIKAEL NORDENMARK

är doktorand vid Sociologiska institutionen vid Umeå universitet. Han deltar för närvarande i ett forskningsprojekt om orsaker till och konsekvenser av arbetslöshet. Han arbetar på en avhandling med arbetsnamnet *Unemployment, Employment Commitment and Family Life*.

ANITA NYBERG

är lektor i nationalekonomi och docent vid tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet. Hennes forskning rör sig inom området avlönat/oavlönat arbete ur ett genusperspektiv. Hon är huvudsekreterare i Kvinnomaktutredningen.

CHARLOTT NYMAN

är doktorand på sociologiska institutionen vid Umeå universitet. Hon håller på med sin avhandling som har arbetsnamnet *Mine, Yours or Ours: The Intricacies of Family Economy and Decision-making*.

INGA PERSSON

är professor i nationalekonomi, särskilt kvinnoforskning, vid Lunds universitet. Hon tillhörde ledningsgruppen för den svenska maktutredningen 1985–1990. Hennes forskning har varit inriktad mot arbetslöshet, arbetsmarknadspolitik, den svenska välfärdsstaten samt kvinnors ställning i ekonomin.

EVA SUNDSTRÖM

är doktorand vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet. Hennes avhandlingsarbete är inriktat på analyser av attityder till arbetsfördelning i familjen och till kvinnors förvärvsarbete i Sverige, Tyskland och Italien.

Statens offentliga utredningar 1997

Kronologisk förteckning

1. Den nya gymnasieskolan – steg för steg. U.
2. Inkomstskattelag, del I-III. Fi.
3. Fastighetsdataregister. Ju.
4. Förbättrad miljöinformation. M.
5. Aktivt lönebidrag. Ett effektivare stöd för arbetshandikappade. A.
6. Länsstyrelsernas roll i trafik- och fordonsfrågor. K.
7. Byråkratin i backspegeln. Femtio år av förändring på sex förvaltningsområden. Fi.
8. Röster om barns och ungdomars psykiska hälsa. S.
9. Flexibel förvaltning. Förändring och verksamhetsanpassning av statsförvaltningens struktur. Fi.
10. Ansvar för valutapolitiken. Fi.
11. Skatter, miljö och sysselsättning. Fi.
12. IT-problem inför 2000-skiftet. Referat och slutsatser från en hearing anordnad av IT-kommissionen den 18 december. IT-kommissionens rapport 1/97. K.
13. Regionpolitik för hela Sverige. N.
14. IT i kulturens tjänst. Ku.
15. Det svåra samspelet. Resultatstyrningens framväxt och problematik. Fi.
16. Att utveckla industriforskningsinstitut. N.
17. Skatter, tjänster och sysselsättning. + Bilagor. Fi.
18. Granskning av granskning. Den statliga revisionen i Sverige och Danmark. Fi.
19. Bättre information om konsumentpriser. In.
20. Konkurrenslagen 1993-1996. N.
21. Växa i lärande. Förslag till läroplan för barn och unga 6-16 år. U.
22. Aktiebolagets kapital. Ju.
23. Digital demokrati. Ett seminarium om Teknik, demokrati och delaktighet den 8 november 1996 anordnat av Folkomröstningsutredningen, IT-kommissionen och Kommunikationsforskningsberedningen. IT-kommissionens rapport 2/97. K.
24. Välfärd i verkligheten – Pengar räcker inte. S.
25. Svensk mat – på EU-fat. Jo.
26. EU:s jordbrukspolitik och den globala livsmedelsförsörjningen. Jo.
27. Kontroll. Reavinst. Värdepapper. Fi.
28. I demokratins tjänst. Statstjänstemannens roll och vårt offentliga etos. Fi.
29. Barnpornografi. Innehavskriminalisering m.m. Ju.
30. Europa och staten. Europeiserings betydelse för svensk statsförvaltning. Fi.
31. Kristallkulan – tretton röster om framtiden. IT-kommissionens rapport 3/97. K.
32. Följdragstiftning till miljöbalken. M.
33. Att lära över gränser. En studie av OECD:s förvaltningspolitiska samarbete. Fi.
34. Övervakning av miljön. M.
35. Ny kurs i trafikpolitiken + bilagor. K.
36. Bekämpande av penningtvätt. Fi.
37. Ett tekniskt forskningsinstitut i Göteborg. U.
38. Myndighet eller marknad. Statsförvaltningens olika verksamhetsformer. Fi.
39. Integritet. Offentlighet. Informationsteknik. Ju.
40. Unga och arbete. In.
41. Staten och trossamfunden. Rättslig reglering. – Grundlag. – Lag om trossamfund. – Lag om Svenska kyrkan. Ku.
42. Staten och trossamfunden. Begravningsverksamheten. Ku.
43. Staten och trossamfunden. Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven. Ku.
44. Staten och trossamfunden. Svenska kyrkans personal. Ku.
45. Staten och trossamfunden. Stöd, skatter och finansiering. Ku.
46. Staten och trossamfunden. Statlig medverkan vid avgiftsbetalning. Ku.
47. Staten och trossamfunden. Den kyrkliga egendomen. Ku.
48. Arbetsgivarpolitik i staten. För kompetens och resultat. Fi.
49. Grundlagsskydd för nya medier. Ju.
50. Alternativa utvecklingsvägar för EU:s gemensamma jordbrukspolitik. Jo.
51. Brister i omsorg. – en fråga om bemötande av äldre. S.
52. Omsorg med kunskap och inlevelse. – en fråga om bemötande av äldre. S.
53. Avskaffa reklamskatten! Fi.
54. Ministern och makten. Hur fungerar ministerstyre i praktiken? Fi.
55. Staten och trossamfunden. Sammanfattningarna av förslagen från de statliga utredningarna. Ku.
56. Folket som rådgivare och beslutsfattare. + Bilaga 1 och 2. Ju.
57. I medborgarnas tjänst. En samlad förvaltningspolitik för staten. Fi.
58. Personaluthyrning. A.
59. Svenskhemmet. Voksenåsens förvaltningsform. Ku.
60. Betal-TV inom Sveriges Television. Ku.

Statens offentliga utredningar 1997

Kronologisk förteckning

61. Att växa bland betong och kjoor.
Ett delbetänkande om barns och ungdomars
uppväxtvillkor i storstädernas utsatta områden från
Storstadskommittén. S.
 62. Rosor av betong.
En antologi till delbetänkandet Att växa bland
betong och kjoor från Storstadskommittén. S.
 63. Sverige inför epokskiftet.
IT-kommissionens rapport 5/97. K.
 64. Samhall. En arbetsmarknadspolitisk åtgärd
+ Bilagedel. A.
 65. Polisens register. Ju.
 66. Statsskuldspolitiken. Fi.
 67. Återkallelse av uppehållstillstånd. UD.
 68. Grannlands-TV i kabelnät. Ku.
 69. Besparingar i stort och smått. U.
 70. Totalförsvaret och frivilligorganisationerna
– uppdrag, stöd och ersättning. Fö.
 71. Politik för unga.
+ 2 st bilagor. In.
 72. En lag om socialförsäkringar. S.
 73. Inför en svensk policy om säker elektronisk
kommunikation. Referat från ett seminarium
anordnat av IT-kommissionen, Närings- och
handelsdepartementet och SEIS den 11 december
1996. IT-kommissionens rapport 6/97. K.
 74. EU:s jordbrukspolitik, miljön och regional
utveckling. Jo.
 75. Bosättningsbegreppet. Skatterättsliga regler för
fysiska personer. Fi.
 76. Invandrare i vård och omsorg
– en fråga om bemötande av äldre. S.
 77. Uppföljning av inkomstskattelagen. Fi.
 78. Medelsförvaltning i kommuner och landsting. In.
 79. Försäkringsmäklare. En lagöversyn av
Försäkringsmäklarutredningen. Fi.
 80. Reformerad stabsorganisation. Fi.
 81. Allmännyttiga bostadsföretag.
+ Bilaga. In.
 82. Lika möjligheter. In.
 83. Om makt och kön – i spåren av offentliga
organisationers omvandling. A.
 84. En hållbar kemikaliepolitik. M.
 85. Förmän efter inkomst – Samordnat inkomst
begrepp för bostadsstöden och nya
kvalifikationsregler för rätt till
sjukpenninggrundande inkomst. S.
 86. Punktskattekontroll av alkohol, tobak och
mineralolja, m.m. Fi.
 87. Kvinnor, män och inkomster.
Jämställdhet och oberoende. A.
 88. Upphandling för utveckling. N.
 89. Handeln med skrot och begagnade varor. N.
 90. Ändrad organisation för det statliga plan-, bygg-
och bostadsväsendet. In.
 91. Jaktens villkor – en utredning om vissa jaktfrågor.
Jo.
 92. Medieföretag i Sverige – Ägande och
strukturförändringar i press, radio och TV. Ku.
 93. Hantering av fel i utjämnningssystemet för
kommuner och landsting. In.
 94. Konkurrensneutralt transportbidrag. N.
 95. Forum för världskultur
– en rapport om ett rikare kulturliv. Ku.
 96. Lokalförsörjning och fastighetsägande.
En utvärdering av statens fastighetsorganisation.
Fi.
 97. Skydd av skogsmark. Behov och kostnader. M.
 98. Skydd av skogsmark. Behov och kostnader.
Bilagor. M.
 99. En ny vattenadministration. Vatten är livet. M.
 100. Nya samverkansformer inom den sjöhistoriska
museiverksamheten. Ku.
 101. Behandling av personuppgifter om
totalförsvarspiktiga. Fö.
 102. Mat & Miljö. Svensk strategi för EU:s
jordbruk i framtiden. Jo.
 103. Rapport med förslag om sändningsorter. Ku.
 104. Polis i fredens tjänst. UD.
 105. Agenda 21 i Sverige.
Fem år efter Rio – resultat och framtid. M.
 106. En fond för unga konstnärer. Ku.
 107. Den nya gymnasieskolan
– problem och möjligheter. U.
 108. Att lämna skolan med rak rygg – Om rätten till
skriftspråket och om förskolans och skolans
möjligheter att förebygga och möta läs- och
skrivsvårigheter. U.
 109. Myndighetsansvaret för transport av farligt
gods. Fö.
 110. Säkrare obligationer? Fi.
 111. Branschsanering – och andra metoder mot
ekobrott. Ju.
 112. En samordnad militär skolororganisation.
 113. Mot halva makten – elva historiska essäer om
kvinnors strategier och mäns motstånd. A.
 114. Styrsystem och jämställdhet. Institutioner i
förändring och könsmaktens framtid. A.
 115. Ljusnande framtid eller ett långt farväl?
Den svenska välfärdsstaten i jämförande
belysning. A.
 116. Barnets bästa i främsta rummet. FN:s konvention
om barnets rättigheter förverkligas i Sverige. S.
 116. Barnets bästa – en antologi. S.
-

Statens offentliga utredningar 1997

Kronologisk förteckning

- 117. Nobelcenter i Stockholm – ett informations- och aktivitetscentrum kring naturvetenskap, kultur och samhälle. Ku.
 - 118. Delade städer. S.
 - 119. En tydligare roll för hälso- och sjukvården i folkhälsoarbetet. S.
 - 120. Vuxenpedagogik i Sverige. Forskning, utbildning, utveckling. En Kartläggning. U.
 - 121. Skolfrågor – Om skola i en ny tid. U.
 - 122. Rättigheter i luftfartyg. K.
 - 123. Ett effektivare näringsförbud. N.
 - 124. IT-kommissionens hearing om den nya medie- och programvaruindustrin. Andrakammarsalen, Riksdagen, 1997-06-16. K.
 - 125. Ett svenskt investerarskydd. Fi.
 - 126. Bilen, miljön och säkerheten. Fi.
 - 127. Straffansvar för juridiska personer. Del A+B. Ju.
 - 128. Verkställighet och kontroll i utlänningsärenden. UD.
 - 129. Kollektivtrafik i tid + Bilaga. K.
 - 130. Effektivare statlig inköpssamordning. Fi.
 - 131. Lag om premiepension. Fi.
 - 132. Antimicrobial Feed Additives. Jo.
 - 133. Antimikrobiella fodertillsatser (sammandrag). Jo.
 - 134. Förtroendemännainflytande – ökad kvalitet och rättssäkerhet. S.
 - 135. Ledare, makt och kön. A.
 - 136. Kvinnors och mäns löner – varför så olika? A.
 - 137. Glastak och glasväggar? Den könssegregerade arbetsmarknaden. A.
 - 138. Familj, makt och jämställdhet. A.
 - 139. Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen. A.
-

Statens offentliga utredningar 1997

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Fastighetsdatabaser. [3]
Aktiebolagets kapital. [22]
Barnpornografi. [29]
Innehavskriminalisering m.m. [29]
Integritet Offentlighet Informationsteknik. [39]
Grundlagsskydd för nya medier. [49]
Folket som rådgivare och beslutsfattare.
+ Bilaga 1 och 2. [56]
Polisens register. [65]
Branschsanering - och andra metoder mot ekobrott. [111]
Straffansvar för juridiska personer. Del A+B. [127]

Utrikesdepartementet

Återkallelse av uppehållstillstånd. [67]
Polis i fredens tjänst. [104]
Verkställighet och kontroll i utlänningsärenden. [128]

Försvarsdepartementet

Totalförsvaret och frivilligorganisationerna
- uppdrag, stöd och ersättning. [70]
Behandling av personuppgifter om
totalförsvarspliktiga. [101]
Myndighetsansvaret för transport av farligt gods. [109]
En samordnad militär skolorganisation. [112]

Socialdepartementet

Röster om barns och ungdomars psykiska hälsa. [8]
Välfärd i verkligheten - Pengar räcker inte. [24]
Bristar i omsorg
- en fråga om bemötande av äldre. [51]
Omsorg med kunskap och inlevelse
- en fråga om bemötande av äldre. [52]
Att växa bland betong ochapor.
Ett delbetänkande om barns och ungdomars
uppväxtvillkor i storstädernas utsatta områden från
Storstadskommittén. [61]
Rosor av betong.
En antologi till delbetänkandet Att växa bland
betong ochapor från Storstadskommittén. [62]
En lag om socialförsäkringar. [72]
Invandrare i vård och omsorg
- en fråga om bemötande av äldre. [76]
Förmån efter inkomst - Samordnat inkomstbegrepp
för bostadsstöden och nya kvalifikationsregler för
rätt till sjukpenninggrundande inkomst. [85]
Barnets bästa i främsta rummet. FN:s konvention
om barnets rättigheter förverkligas i Sverige. [116]
Barnets bästa - en antologi. [116]
Delade städer. [118]

En tydligare roll för hälso- och sjukvården i
folkhälsöarbetet. [119]
Förtroendemännainflytande - ökad kvalitet och
rättssäkerhet. [134]

Kommunikationsdepartementet

Länsstyrelsernas roll i trafik- och fordonsskiften. [6]
IT-problem inför 2000-skiftet. Referat och slutsatser från
en hearing anordnad av IT-kommissionen den
18 december. IT-kommissionens rapport 1/97. [12]
Digital demokrati. Ett seminarium om Teknik,
demokrati och delaktighet den 8 november 1996
anordnat av Folkområdsutredningen, IT-
kommissionen och Kommunikationsforsknings-
beredningen. IT-kommissionens rapport 2/97. [23]
Kristallkulan - tretton röster om framtiden.
IT-kommissionens rapport 3/97. [31]
Ny kurs i trafikpolitiken + bilagor. [35]
Sverige inför epokskiftet.
IT-kommissionens rapport 5/97. [63]
Inför en svensk policy om säker elektronisk
kommunikation. Referat från ett seminarium anordnat av
IT-kommissionen, Närings- och handelsdepartementet
och SEIS den 11 december 1996.
IT-kommissionens rapport 6/97. [73]
Rättigheter i luftfart. [122]
IT-kommissionens hearing om den nya medie- och
programvaruindustrin. Andrakamarsalen,
Riksdagen, 1997-06-16. [124]
Kollektivtrafik i tid + Bilaga. [129]

Finansdepartementet

Inkomstskattelag, del I-III. [2]
Byråkratin i backspegeln. Femtio år av förändring på sex
förvaltningsområden. [7]
Flexibel förvaltning. Förändring och verksam-
hetsanpassning av statsförvaltningens struktur. [9]
Ansvar för valutapolitiken. [10]
Skatter, miljö och sysselsättning. [11]
Det svåra spelet. Resultatstyrningens framväxt
och problematik. [15]
Skatter, tjänster och sysselsättning.
+ Bilagor. [17]
Granskning av granskning.
Den statliga revisionen i Sverige och Danmark. [18]
Kontroll Reavinst Värdepapper. [27]
I demokratins tjänst. Statstjänstemannens roll och
vårt offentliga etos. [28]
Europa och staten. Europeiseringens betydelse för
svensk statsförvaltning. [30]

Statens offentliga utredningar 1997

Systematisk förteckning

Att lära över gränser. En studie av OECD:s förvaltningspolitiska samarbete. [33]
Bekämpande av penningtvätt. [36]
Myndighet eller marknad.
Statsförvaltningens olika verksamhetsformer. [38]
Arbetsgivarpolitik i staten.
För kompetens och resultat. [48]
Avskaffa reklamskatten! [53]
Ministern och makten.
Hur fungerar ministerstyre i praktiken? [54]
I medborgarnas tjänst.
En samlad förvaltningspolitik för staten. [57]
Statsskuldspolitik. [66]
Bosättningsbegreppet. Skatterättsliga regler för fysiska personer. [75]
Uppföljning av inkomstskattelagen. [77]
Försäkringsmäklare. En lagöversyn av Försäkringsmäklarutredningen. [79]
Reformerad stabsorganisation. [80]
Punktskatteskattkontroll av alkohol, tobak och mineralolja, m.m. [86]
Lokalförsörjning och fastighetsägande.
En utvärdering av statens fastighetsorganisation. [96]
Säkrare obligationer? [110]
Ett svenskt investerarskydd. [125]
Bilen, miljön och säkerheten. [126]
Effektivare statlig inköpsamordning. [130]
Lag om premiepension. [131]

Utbildningsdepartementet

Den nya gymnasieskolan – steg för steg. [1]
Växa i lärande. Förslag till läroplan för barn och unga 6-16 år. [21]
Ett tekniskt forskningsinstitut i Göteborg. [37]
Besparingar i stort och smått. [69]
Den nya gymnasieskolan
– problem och möjligheter. [107]
Att lämna skolan med rak rygg – Om rätten till skriftspråket och om förskolans och skolans möjligheter att förebygga och möta läs- och skrivsvårigheter. [108]
Vuxenpedagogik i Sverige. Forskning, utbildning, utveckling. En Kartläggning. [120]
Skolfrågor – Om skola i en ny tid. [121]

Jordbruksdepartementet

Svensk mat – på EU-fat. [25]
EU:s jordbrukspolitik och den globala livsmedelsförsörjningen. [26]
Alternativa utvecklingsvägar för EU:s gemensamma jordbrukspolitik. [50]

EU:s jordbrukspolitik, miljön och regional utveckling. [74]
Jaktens villkor – en utredning om vissa jaktfrågor. [91]
Mat & Miljö. Svensk strategi för EU:s jordbruk i framtiden. [102]
Antimicrobial Feed Additives. [132]
Antimikrobiella fodertillsatser (sammandrag). [133]

Arbetsmarknadsdepartementet

Aktivt lönebidrag. Ett effektivare stöd för arbetshandikappade. [5]
Personaluthyrning. [58]
Samhall. En arbetsmarknadspolitisk åtgärd + Bilagedel. [64]
Om makt och kön – i spåren av offentliga organisationers omvandling. [83]
Kvinnor, män och inkomster.
Jämställdhet och oberoende. [87]
Mot halva makten – elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd. [113]
Styrsystem och jämställdhet. Institutioner i förändring och könsmaktens framtid. [114]
Ljusnande framtid eller ett långt farväl?
Den svenska välfärdsstaten i jämförande belysning. [115]
Ledare, makt och kön. [135]
Kvinnors och mäns löner – varför så olika? [136]
Glastak och glasväggar? Den könssegregerade arbetsmarknaden. [137]
Familj, makt och jämställdhet. [138]
Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen. [139]

Kulturdepartementet

IT i kulturens tjänst. [14]
Staten och trossamfunden
Rättslig reglering
– Grundlag
– Lag om trossamfund
– Lag om Svenska kyrkan. [41]
Staten och trossamfunden
Begravningsverksamheten. [42]
Staten och trossamfunden
Den kulturhistoriskt värdefulla kyrkliga egendomen och de kyrkliga arkiven. [43]
Staten och trossamfunden
Svenska kyrkans personal. [44]
Staten och trossamfunden
Stöd, skatter och finansiering. [45]
Staten och trossamfunden
Statlig medverkan vid avgiftsbetalning. [46]

Statens offentliga utredningar 1997

Systematisk förteckning

Staten och trossamfunden

- Den kyrkliga egendomen. [47]
- Staten och trossamfunden. Sammanfattningarna av förslagen från de statliga utredningarna. [55]
- Svenskhemmet Voksenåsens förvaltningsform. [59]
- Betal-TV inom Sveriges Television. [60]
- Grannlands-TV i kabelnät. [68]
- Medieföretag i Sverige – Ägande och strukturförändringar i press, radio och TV. [92]
- Forum för världskultur – en rapport om ett rikare kulturliv. [95]
- Nya samverkansformer inom den sjöhistoriska museiverksamheten. [100]
- Rapport med förslag om sändningsorter. [103]
- En fond för unga konstnärer. [106]
- Nobelcenter i Stockholm – ett informations- och aktivitetscentrum kring naturvetenskap, kultur och samhälle. [117]

Närings- och handelsdepartementet

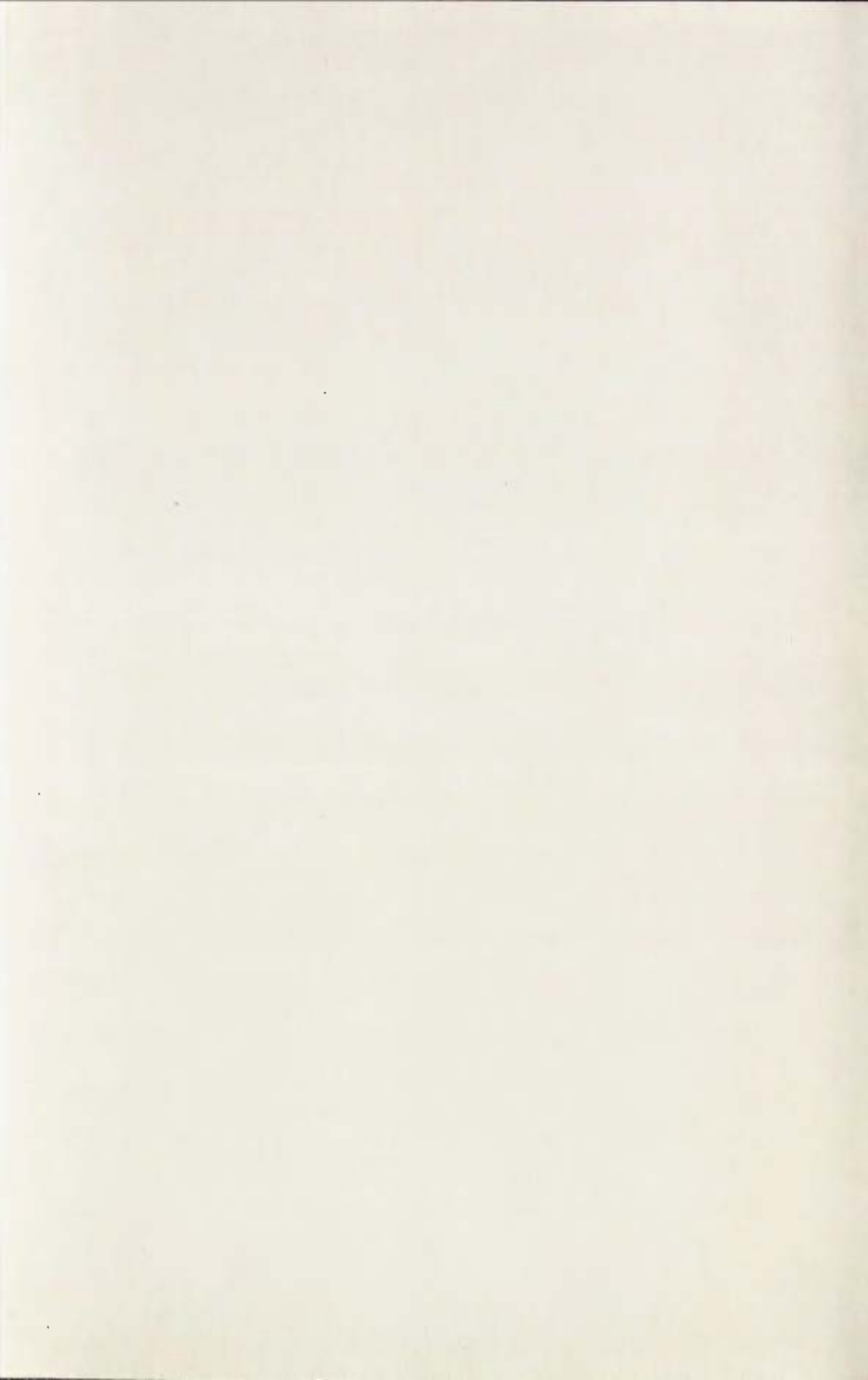
- Regionpolitik för hela Sverige. [13]
- Att utveckla industriforskningsinstitut. [16]
- Konkurrenslagen 1993-1996. [20]
- Upphandling för utveckling. [88]
- Handeln med skrot och begagnade varor. [89]
- Konkurrensneutralt transportbidrag. [94]
- Ett effektivare näringsförbud. [123]

Inrikesdepartementet

- Bättre information om konsumentpriser. [19]
- Unga och arbete. [40]
- Politik för unga. + 2 st bilagor. [71]
- Medelsförvaltning i kommuner och landsting. [78]
- Allmännyttiga bostadsföretag. + Bilaga. [81]
- Lika möjligheter. [82]
- Ändrad organisation för det statliga plan-, bygg- och bostadsväsendet. [90]
- Hantering av fel i utjämningssystemet för kommuner och landsting. [93]

Miljödepartementet

- Förbättrad miljöinformation. [4]
- Följdlagstiftning till miljöbalken. [32]
- Övervakning av miljön. [34]
- En hållbar kemikaliepolitik. [84]
- Skydd av skogsmark. Behov och kostnader. [97]
- Skydd av skogsmark. Behov och kostnader. Bilagor. [98]
- En ny vattenadministration. Vatten är livet. [99]
- Agenda 21 i Sverige.
- Fem år efter Rio – resultat och framtid. [105]

FRITZES

POSTADRESS: 106 47 STOCKHOLM
FAX: 08-690 91 91, TELEFON: 08:690 91 90

ISBN 91-38-20713-3
ISSN 0375-250X